Вітчизна

1 '89

Проза · Поезія · Критика · Публіцистика · Мистецтво · Гумор

З цього номера «Вітчизна» починає друкувати «Історію української козаччини» академіка Михайла Грушевського — частини багатотомної «Історії України Русі».

вітчизна 1

СІЧЕНЬ

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України

Київ — Видавництво «Радянський письменник» Видається з 1933 року

В номері

Поезія

Проза

Драматургія

Публіцистика

Критика

Мистецтво

ГАННА СВІТЛИЧНА

Болючий овид

●

Не поспішаймо каятись в гріхах,
Тьму помилок не квапмось визнавати.
Їх на безжальних совісті ножах
Чесніш у німоті перестраждати.

Стриптиз душі, соромницький стриптиз
На велелюдді шумнім не чинімо.
Нас до верхів'я правди час возніс.
Хто там словами знов бряжчить пустими?

Нас мало, мужніх лицарів, отих,
Що в хорі лжі не брав би участь справно,
Але ж, але... На помилках тяжких
Вчимося ж хоч тепер — і не лукавмо!

Чесніше — сам на сам переболіть
Чесніше — спопелить себе у муках.
Бо гряне день і гряне завтра мить,
І хтось уперше не подасть нам руку.

●

Є вищий гуманізм садівника —
Зрізать старезне, задубіле гілля,
Щоб інша брость, плодюча та гінка,
Звелася у новітній силі.
А ми? Погляньте, вже давно трава
Старих молитв позаглушала гомони.
А нам так важко відректись від сломину
І жаху, що воскреснуть божества.

●

По місту віхола шпарка
Гуля сновидою.
Мені приснилось: я — ріка,
Укрита кригою.
А обіч мене дерева,
Як білі свічі,
І скрижаніли всі слова,
І дихать нічим.

Хвала вам, віруючі в гасло золоте
І в прапорів святих червоне маєво,
У те, що зерня колосок зросте
І з-під землі ріка дорогу знайде.

А ранку тиш була така лунка!
Недовго дул націлювались більма.
Та вірилось, що знайдеться рука,
Яка із серця завтра кулю вийме.

КОЗЛОВСЬКИЙ З ХОРОМ ХЛОПЧИКІВ ВИКОНУЄ МЕСУ

А таки ж нагрішили...
Це ж як нагрішити треба,
Напектись у огнищі,
якої ж то треба сльози,
Щоб отак затужили,
мов біль на ножах підняли у небо,
Під склепінням собору
затужили отак голоси.

Душу спраглу возносили,
в пристрастях розідерту,
То вжахнутись содіяним,
мабуть, надходив час.
«Святий боже,
святий безсмертний,
Помилуй нас!..»

ФАНФАРНИКАМ

Моліться.
Палко схвалюйте.
Товчіть
Свої лоби в поклонах.
Вам не вперше.
Вчорашнє легко з пам'яті зітерши,
В лункі фанфари перелийте мідь.

Своїх коханих, роблених своїх
Богів, ви завтра будете топтати,
Їх п'єдестали будете валяти —
Аж прітимете від трудів отих.

Вам так: або плювать, або лизать,
Або топтать, або д'гори возносить.
Вам в нагороду і червінця досить,
Щоб шлях у рай із фраз комусь прослать.

Чужих цитат чужа, задубла мисль
Вітійства ваші прикрашає сірі.
«Ми — не раби», «Раби — не ми»...
Не вірю!
Невже це ви могли писать колись?

1973

●

То де ж пристанище для віри
І слово щире для душі?
Шукаю шлях. Іду від гирла.
Ступаю боса на ножі.
Той шлях, від жару спопелілий,
Прехитрий замітає лис.
Я так, мій світе, зголодніла
За щирістю, що без завіс!
В сліпому мороці безчасся
Волає гарячковий зір.
Я так, мій світоньку, спеклася
У безодвітності довір.
А як же без довіри жити,
Без віри, світе, жити як?..
Болючим овидом над світом
Моїх питань зіп'явся знак.

ДАВНИНА

Говоримо про степ, і полини,
І сиву давність, що лежить під зорями,
А полини нам пахнуть лиш крізь сни,
А давнину давно вже переорано.
І все — як треба: під музейним склом
Лежать віки онімлені і тихі,
Канцеляриста скріплені пером
Навічно дати, імена і віхи.
Причесаних, у проділях чітких
Їх назубок, як істину, заучують.
Історію у порційках малих
Вже видають комусь як тонізуюче.
В сповитку тек років повніє лік.
Все схвалено, підшито й занотовано.
А давнина з-під дідових повік
Прогляне враз і мудро, і згорьовано,
А давнина незаймана — звідкіль? —
Враз освятить моєї мови звичність —
Жива, немов душі невгойний біль,
Немов очей сьогоднішніх трагічність.

СЛІПІ. ЗА БРЕЙГЕЛЕМ

Ось вони йдуть.
        У ватазі ідуть одній.
В просторінь втупившись
        жахно осклілим зором.
Лиця камінні закинувши високо вгору,
Шлях посохами обмацують свій.

В них поводир.
        О, як вірять вони йому,
Вірою міцно в єство у єдине злиті
(Прірви близької іще не вчуваючи миті):
Він проведе. Крізь пітьму і крізь смерть саму!

Ось вони йдуть.
        При убогих своїх торбах.
Що то їм бачиться там,

в їх одвічних ночах?
Що їх веде, так нестримно і так урочо,
Десь перед зором уявним ширяючи, наче птах?

Міцно мотуззям позв'язувані одним
(О, як фатально униз обривається круча!)
По чагарях по сухих
і по груддях колючих —
Йдуть. Безупинно й навально ідуть. За ним.

Зараз провалля.
Вже дихає вітром в лице.
(Віронько, віро, яка ж ти безжальна одначе!)
Був поводир.
Поводир був у них незрячий,
Але сліпці звідки знати могли про це?

●

І острах місце тепле загубить,
І це жадання видертись на небо...
Я все це розумію. Але треба,
Все ж треба, браття, й діло теж робить.

І потім совість... З нею бути як,
Чи сказано в останнім циркулярі?
На вашім торжищі, на вашому базарі
Ціна їй, кажуть, ламаний мідяк,
Жаль совісті. Їй не світало ще
В тих душах, де таке мілкеньке денце,
Вона лице якомусь навіженцю
Чи дурню уночі вогнем пече.

ЛЮБОВ

Лебедина моя, ти вже одспівалася,
Надвечірня моя, одцвіла в небесах.
А літалося ж як, ще учора літалося,
Нині — грудкою та й — об шпах.

Аж руками усі сторононьки світу
Розвели: — Не з такої хоча б висоти.
Над могилою незаритою
Тихо мовлю тобі: — Прости.

Ти прости, що над прірвою над киплячою
Дозволяла так сонячно зависать.
Ти прости мого друга, мойого кращого:
Він тебе не хотів убивать.

Просто так... надто, каже, була красивою,
Заздрість пакосну не зборов...
Навесні солов'ї, прилетівши у сад мій сивий,
О, вони лиш одні хай оплачуть мою любов!

●

І все ж кажу, хай безпорадно
В житті спиняючись на мить:
Не дай нам, доле, жить ощадно,

Впівправди, впівлюбові жить!
Добро на терезах аптечних
Ретельно важить раз у раз.
Коли загляне в душу вечір —
Про те він запитає нас.
Спитає, чи рахунки з недругом
В житті не скупо ми вели.
З тим самим, що смоли так щедро нам
В життєві підливав котли.
Життя — високий міст співучий
З-над бескидів, що звуть літа,—
Чи не скупу ми брали участь
У зведенні того моста?
Тож найкорисливішим з помислів
О будь нам помисел про те,
Що і по нас колись напровесні
Трава не скупо поросте.

●

Ти перестраждай. Ти переплач.
В муках перекрай себе жорстоко.
Точку болю віжкою познач
Та завчи навік гіркі уроки.

Ти збагни (хай не тепер — колись),
Як це страшно буть німотним прахом.
І промов. І духом підведись.
Зі свойого болю, мов із плахи.

Павлоград

Є. Шимоняк-Косаковська.
«На городі верба рясна»

ІВАН ПЕТРОВЦІЙ

Пірнаю у вогонь

ДЕБЮТ У "ВІТЧИЗНІ"

У МОРЕ МОВИ

Д. В. Павличкові

У море Мови я пірнав,
У море крові.
Там щиру думу зодягав
У дуже слово.

І, випливаючи, кричав,
Аж серцю тісно:
— Яку я думу сповивав!
От буде пісня!

Але Учитель мій святий,
Мій кат жорстокий,
Казав: — Ти глибше міг плисти.
Це неглибоко.

Хоч я про себе кляв його,
Та вголос мовив:
— Пірну ще глибше в той вогонь,
Здобуду — С л о в о!

І розверзалася вода,
І понад силу
На берег люто викидав
Словесні брили.

Я вже гадав, що я Сізіф.
Під моря рокіт
Бровою хижо Вчитель вів:
— Це неглибоко...

І тут любов свою і гнів,
Біль і жадання
Зусиллям волі перелив
У лютий камінь.

На зло Учителю я став
На чорториї

І камінь той припасував
Собі до шиї.

З розгону дужо я пірнав —
Зірки хитнулись! —
І щонайглибша глибина
Мене ковтнула.

Набравши слів, втопив я злість...
Торкнув руками
Мотузку... й раптом зірвав — прирісЪ
До шиї камінь.

Я йду на дно, а дна нема,
Слова — потоком!
І тільки зверху долина:
— Ще неглибоко...

ПЛАЧ ПЕРЕКЛАДАЧА,
абo ж
ІНВЕНТАР ПОЕТИЧНОГО ТОМУ

Хвора зірка, три виделки,
Зіржавілий шмат веселки,
Стетоскоп, ліхтар з більмом,
Шприц для морфію, кермо
Без машини, і машина
Без керма, зелена глина
Без трави, суха трава,
Перечавлена сова,
Музині новенькі крила,
Із вівці кривава жила,
Три флакони від Діора,
Клапоть «завтра», латка «вчора»,
Нинішнього негатив,
Сім сльозин, презерватив,
Траєкторія шуліки,
Недопиті кимось ліки,
Ще не викрадений гріш,
І так далі... Все це — вірш,
Чи — віршовані химери,
З болем віддані паперу
Й понабивані битком
В білу книгу, в грубий том.
Я сиджу собі й ридаю —
Цей важкенний том читаю.
Я поет-перекладач
І тому гіркий мій плач:
Прочитаю, відридаю,
Потім иперекладаю
Хворих трав, пустих заліз,
Хмелем висушених сліз,
Марних устремлінь, цілунків... —
І все це віддасться лунко
У душі мого народу.
Все це стане тлом для вроди
Рідної мені душі —
Вірш при вірші.
Вір!
Пиши!

АПОКРИФ

Витворив Бог Єву
з Адамового ребра
і була Єва прекрасна
і зваблива несказанно
така спокуслива
що навіть Бог накинув на неї оком
і підстерігши зручний момент
за дріб'язкову провину
за якусь махінацію з яблуками
виплявши безбожно
вигнав Адама з раю

А Єву залишив при собі
бо ж була Єва прекрасна
і зваблива несказанно
така спокуслива
що нині сказати важко
чиї ми діти
Адамові
вічно порпаємося в землі
чи Богові
вічно прагнемо висоти

ВОРОЖБА ЛАБОРАТОРНА,
або ж
ІЗ РЕПЕРТУАРУ ОСІЙСЬКИХ БОСОРКАНЬ[1]

Пам'яті Марії Симкової
(1867—1967 рр.)

Признаюся одразу
жодної коми
жодної крапки
двокрапки трикрапки
жодних лапок
тобто ніякої пунктуації
не користуватиму
пишучи про Федора Потушняка[2]

Чому

А з жадібності

Федір Михайлович був жадібним
і я буду жадібним

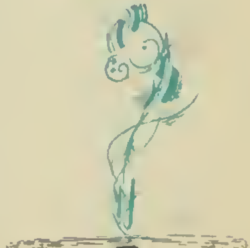
Та й взагалі
який він Федір Михайлович

Федором Михайловичем
міг бути Достоєвський

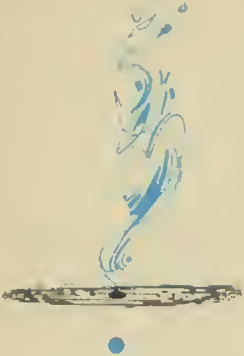
А Потушняк
Ферко

Це по-осійськи
від назви закарпатського села ОСІЙ

де він народився
де я народився

[1] Босоркань (діалектне) — відьма.
[2] Потушняк Ф. М. (1910—1960 рр.) — український радянський письменник, етнограф.

де Іван Попович[3] народився
де ще чимало народиться
таких же жадібних
як Потушняк Петровцій Попович

Так отой Ферко
жадібність свою демонстрував
у такий спосіб
володів дев'ятьма іноземними мовами
а розмовляв лем лемківським діалектом

Зокрема з осійчанами
своїми односельчанами
всесвітніми заробітчанами
які споконвіку не вміючи ні писати ні читати
легко й вільно вміли розмовляти
по-угорськи
по-словацьки
по-чеськи
по-німецьки
по-французьки
по-англійськи
бо навчилися мов оцих
на шахтах заводах фабриках
Сілезії Аргентіни Канади Бельгії
навіть Австралії

Ферко їх випереджав
на якусь там латинь та на грецьку

А розмовляли між собою
лем по-лемківськи
осійчани Ферко з іншими осійчанами

Чи ще ось доказ жадібності Феркової
знав і навіть написав
історію філософії Закарпаття

Ой же смішно ф і л о с о ф і я
ой кумедно З а к а р п а т т я
ну і смішно ну й кумедно
ф і л о с о ф і я та ще й З а к а р п а т т я
ой-йой-йой

Так оцей закарпатський філософ
чи історик філософії Ферко
цімборувався мало не братався
з усіма осійськими босорканями

І не лише цімборувався
навіть записував
мудрування осійських босоркань
і босоркунів

А які ж це були високорозрядні
босоркуни і босоркані
З жахом
вчитуйтеся в їхні босоркунські імена

МАРІЯ С И М К О В А
ІВАН М И Т Р И К І В С Ь К И Й

---

[3] Попович І. Д. (1949 р. н.) — композитор, співак, заслужений артист УРСР.

АНЦЯ ГОГОВА
ІВАН ОЛЕНИ ЧЕРНИЧКОВОЇ
ІВАН ЮРИ ПАЛАЩУКОВОГО

Гей які ж це були високорозрядні
босоркуни і босоркані

Куди там
нинішнім зіркам естради
до тодішніх зірок ворожіння

ШАБАШ

на Лисій горі. Початок о 00 год. 00 хв.
Явка всіх обов'язкова

Пініч.
Скинем ошаліло
Хто б і що вдень не носив —
Я ж для діла
Маю тіло,
А не тільки для краси.

Маззю мажуся щедротно,
Лиш під пахви — дезодор.
Нам завжди погода льотна,
Не ламається мотор.

З димаря уверх — ширяння:
Кочерга за помелом!..
Що там ями повітряні —
Аби дзвону не було!..

...Князь — на троні!
Коло трону:
Всякий,
всяка,
всяке,
всяк —

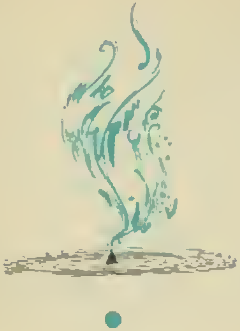
Писку!..
Шуму!..
Забобону!..
Раптом князь:
— Це ж кавардак!

Гей, ти! Хіппі!.. Металіст!..
Стій внизу!.. На трон не лізь!..
Поцілуй ня в ліву руку,
В ліву ногу і — під хвіст!

Ну! Скінчили цілування!
Кринімо Бога в душу й мать —
В богохульному сіянні
Починаєм танцювать.

Скрипки!
Пилки!
Бубон лупить!
Дикий регіт!.. Хихіт!.. Сміх:
— ДНК розіб'єм в ступі

І поділимо на всіх!..
Де лиш взяти в богонька
Те дрвчівське ДНК?!

Ми в аналізі спектральнім
Всі відтінки й кольори
Явим інтелектуально
І для мислі, і для гри:
Потребує швбаша
Не лиш тіло, а й душа!

Натомились...
Поділились
Паличками й порошком...
Довкіл князя всі з'юрмились —
Князь вдавився павуком...
Я на князя — порошок! —
І минув одразу шок!

Всі прощвємось.
Втираєм
Соплі, сльози, піт чи кров...
Не минвє!
Не минає
В нас до шабашів любов!

ЗАКЛИНАННЯ ЗАКОХАНОЇ

І сльозою орошу,
І безслізно попрошу —
Тквнку-серпвнку
Від самого сонечка
Я візьму в долонечкн
И п'янко до ранку
Фвйна буду, файнв
В ніжнім плвтті з сяйвв.

Опівнічної пори
Блідне личко і горнть —
Сяйво, чисте сяйво,
Милого чеквймо!

Стелить розум рівну путь,
Тількн серця не збагнуть:
Серце що не скаже,—
Всі слова як сажа!..

Чисте пекло —
Чорна ніч.
З-над смерек
Пломінна січ!
Тіло моє, тіло
Гнівно заясніло,
Місячно набрякли груди...
Тільки тн цей жар остуднш:
Доторк... крилв... хміль... любов...
Злото... сила... біль... і кров...

Ти, на всенький світ один,
Чом стоїш такнй блідий?!..

Ось моя — з промінь! — хустина
Огорне тебе, моа сина:

Ти зостатися не зміг —
Ти ступвєш за поріг...
Я — жадлива, я — щаслива.
Терпелива і ляклиаа
В золоті твої сліди
Ставлю свічечки а ряди

Чи, можливо, сиплю сльози?!..
З пекла хвилями морози

Б'ють в обличчя,
Ніжать перса...
Твємничий,
Ти вже втерся

У такий далекий край,
Де лиш серце прозирв!

Берегове на Закарпатті

Є. Шимоняк-Косаковська. Карпати

АБРАМ КАЦНЕЛЬСОН

обнови час

■

У сорок п'ятім по землі австрійській
ми рухались на захід, а на схід
ішли цивільні й, стрівши наше військо,
вітали нас, визвольний наш похід.
То йшли з концентраційних таборів
шеренги виснажених матерів
і підтюпцем із ними поруч діти.
Як стрічі цій було нам не радіти!
Ми ж не всміхались: в кожної дитинки
худенькі рученята, мов билинки,
в очах сумна дорослість... В тих очах
життя ще вогник блимав, не зачах...
Де бачив очі ці раніш? Дитинні,
з сумним, дорослим поглядом... Повік
їх не забуть... Згадав... На Україні...
Голодне літо... Тридцять третій рік...

■

З літами вже частіше, ніж раніш,
минуле згадуєш... Бувають дити,
які аж страшно навіть і згадати,
але не згадувати ще страшніш.

■

Я зневажаю тих, що вірять в фетиш крісла,
що нібито воно над всім так зверхньо звисло,
мовляв, отой, хто зміг його собі здобуть,
з ним разом здобува і владу, і могуть.

Крутий

Огидні і такі, що їм свербить спокуса
чинити зло, як ті, що із сліпих долонь
докидували хмиз сухенький у вогонь
багаття, де живцем палили Яна Гуса...

■

Подякуй долі, що таке ти
побачив: атомні ракети
вже почали виймати з шахт
і нищать їхній чорний жах.
І де ракетний полігон,
там поле буде а чи ліс.
Уперше бачу похорон
без болю, без жалю і сліз...

■

О, як нас налякав суворо
той час, коли чекали ми,
що візьме в кігті «чорний ворон»
і понесе до Колими...

Хоч я й оспівував Ікара
й тих, що горіли на кострах,
а все ж ляка свавільна кара,
й не можу вивітрити страх.

То він давно заповз у душу,
й тепер в обнови час крутий
його я задушити мушу,
щоб уперед безстрашно йти.

ЮРІЙ МУШКЕТИК

Літній лебідь на зимовому березі

повість

> «Ми — тільки порох і тінь»
> Горацій

НА КРАЮ СВІТУ Й ЖИТТЯ

Низенький кривоногий ворітній з лишаюватим обличчям з нудьги дратував собак, що сиділи у великій дерев'яній клітці біля воріт. Він підкрадався до клітки, бив по ній шматиною облізлої вовчої шкури, з якої вилізла шерсть, і відскакував, а чорні, кудлаті, люті, як гарпії, тварюки завивали, кидалися на пруття, аж з нього летіли тріски. Ворітній зяпав чорним ротом — так він сміявся, інакше не вмів. Овідій з однаковим острахом обминув і гета, й клітку, підійшов до важких, окованих залізними штабами воріт. Вони були зачинені не щільно, між двох половинок біліла смужка завширшки в два пальці. В одну мить поетові сперло дух, він припав до шпарини, напружено вдивлявся в простір, який відкрився перед ним. Йому здавалося, ось зараз він побачить нерівний злам, а за ним безодню. Порожнечу й морок. Адже Томи стоять на краю світу, на самісінькому його краю. Він не міг подолати це відчуття, хоч воно суперечило тому, що Овідій уже знав; сарматський степ нескінченний і тягнеться на тисячі миль. А за ним — інші степи, й ліси, і інші дикі народи та племена, кажуть, є серед них люди двоголові, кажуть, є людоїди, а звірі там надзвичайно великі та люті, з їхніх пащек вривається вогонь і сморід. Розповідають, років п'ять тому один чужинець їхав до Томів з боку степів двісті днів і казав, що й у другу сторону їхати ще стільки, а що далі — не знає.

Мабуть, усе це правда, але простір, який охоплює Овідій оком, — для нього край землі. Кінець цивілізації, кінець життя. Воно лишилося десь там, де світить ласкаве і тепле сонце, де шумлять оливкові гаї

й ніжно цвіте тамариск. Де біломармурові палаци, високі колони, портики, під якими збираються поети і читають вірші. Де розкішні, з гарячою і холодною водою терми, де театр з комедією і мімами, де тисячоголосий форум і храми богів. Де по бруку вулиць гуркочуть колісниці, раби несуть у шовкових паланкінах своїх панів, де лукаві, усміхнені красуні обсипають з горішніх вікон будинків голови улюблених поетів і танцівників пелюстками троянд. Де укоханий дім: вишуканий, з задумливим водограєм перистиль, де священні лари — домашній жертовник, де тихий голос дружини та веселе жебоніння внука, покірні, опущені голови рабів, які вгадують найменше бажання господаря і кидаються його виконувати. Світ — це висока гора, на вершині якої стоїть Рим, а по краях, над прірвою, інші держави. Вітер тисячоліть обвіває гору, змітає, неначе сарану, одні народи й приносить інші, тільки Рим стоїть і тримає над собою небо цивілізації. Блискучі, осяйні зорі дивляться зверху на біломармурове місто, обсипають його золотим порохом. А над прірвою тільки тумани, колючий вітер, холод.

Нині я теж опинився над прірвою. Вітер вигнання може змести, як комашину, й мене. Я щезну з просторів всесвіту безслідно. Так думав Овідій, стоячи біля воріт.

Він пригадав дикі погляди гетів, які здебільшого чомусь вовтузяться купами, неначе звірі, щось ділять, за щось гризуться, — їхня мова нагадує гарчання, — й здригнувся. Він боїться їх не менше, ніж оцих звірюк у клітках. Щоправда, вони його не чіпають, навіть мовби не помічають, може, отримали такий наказ від легата, а може, їм і справді байдужий цей наолий, звніжений чоловік з довгим і блідим обличчям, що лущиться од вітрів, котрі обвівали його в трудній путі, з пещеними, що на них вже пооблямувалися нігті, пальцями, зодягнений у коротку, добряче пошарпану хламиду без рукавів та взутий у сандалі з посрібленими реміцями. Самі вони зодягнуті в звірині шкури, здебільшого хутром назовні, хутряні шапки, з-під яких вибиваються довгі, нестрижені, немиті лахма, і — страхіття — в штани, як перси або індіани, та ще й не шовнові, а шкіряні. І в кожного при боці ніж, і в кожного поза спиною лук і колчан, вони не знімають їх навіть тоді, коли сідають до їжі.

Овідієві здається, його власна душа обросла коростою, а на саму згадку про рідний край на серці закипають пекучі сльози. І рідне місто, дім стоять перед очима, неначе розлучився з ними вчора. А вже минув майже рік, як він покинув Рим; спочатку плив розбурханим морем, а коли пошарпаний бурями корабель прибило до грецького берега, зазимував там і добувся до Фракії через грізні, засніжені, похмурі Альпи. Він ні на годину, ані на мить не може примиритися з вигнанням; і стає йому так тужно, так порожньо на душі, такий розпач поймає його, аж він стає хворий і навіть готовий на той останній крок, якого не прощають боги. Якби вони освітили йому майбутню дорогу і він побачив, що вона навічно перекопана й до рідних ларів йому не вернутися, ступив би той крок.

Воля богів смертним не відома, він мусить іти призначеною йому дорогою.

Не тямив сам, як прочинив ворота і ступив один крок, а далі другий, третій — по рудих камінцях, по сірій землі, по молодій зеленій траві. Вона шелестіла під ногами шорстко й непривітно й пахла незвично, вороже. Степ гірчив полинами, запахи бур'яну і трав забивали віддих, чужі запахи оточили його з усіх боків, він вдихав їх з острахом і тривогою. Його ніжні ніздрі, звиклі до благовоній, до запахів троянд, благородного лавра, тамариску, намащеного жіночого тіла, сполохано тремтіли. Овідій зірвав високу сиво-білу бадилину, трохи схожу на траву, звану шовновою, — раби висівали її в нього на віллі, — понюхав і скривився — шпигонуло аж у горло. Випустив бадилину й понюхав руку, знову перехопило віддих, одначе... так, так, щось було в тому запаху й приємне. Невже, подумав, і він колись був у пращурах такий

же дикий, як і оці сармати, степ і дикість озиваються і в ньому? Ні, ні, степ ніколи не колисав його предків. Рим вічний. Там одвіку інше небо, інша земля, інші трави і квіти. Квіти, які він надзвичайно любив, які стільки разів дарував тим, кого оспівав у елегіях і хто в свою чергу надівав йому на голову вінки з пахучих троянд або увінчував його високе мистецтво суворим лавром. Він уже ніколи не вдихатиме запахів тих квітів, чаруючих парфумів, аравійських смол, ладану й бдилі. О боги, о рідні небеса, захистіть чи хоч пролийтесь сльозами по моїй долі!

Овідій подивився в далечінь. Грізний степ мрів перед ним, гойдався й переливався, неначе шкура хижого звіра. Маревом майнув табунець антилоп і зник. Може, за ним женеться гепард? Кажуть, тут їх як котів у римському амфітеатрі, де вони підбирають розкидані глядачами недоїдки й плодяться страшенно. Десь далеко прогуркотіло, Овідію здалося, ніби він бачить, як перехиляється край землі, як там щось клубочиться й подзвякує. Може, то скіфський або дакійський цар веде своє військо? Тоді скіфи зметуть цю фортецю, як іграшковий будиночок. Ні, того не може бути, гетська сторожа стоїть далеко в степу, вона б попередила про велике скіфське зрушення.

Овідій раптом пригадав скіфів і сарматів на невільничому римському базарі. Вони й там були якісь не такі, як інші раби. В їхніх поглядах читалися тваринна туга, дика непокора й затятість. Овідій обходив їх стороною й ніколи їх не купував. Волів мати в домі єгиптян, греків, принаймні хоч кілікійців.

Над головою Овідія з заходу на схід пливли великі білі хмари. Вони були схожі на кораблі під білими вітрилами, пливли туди, де сіріють по степу високі могили, де літає на кошлатих конях смерть, де небо прихиляється до землі й степова трава шипить по-зміїному, затуляє світ.

Овідій перевів погляд на землю. Кроків за тридцять попереду паслися кобила з лошам. Кобила паслася спокійно, не підводила голови. Її не тривожили звпахи степу, вони були звичні їй, були її життям, а лоша підвело маленьку мордочку і внюхувалося в обрій. Його тонкий храп тремтів, степ, воля, юність ходили під шкірою тремкою хвилею, раптом воно підкинуло точені копитця, вихнуло задом і помчало околясом, аж засвітила трава. І Овідій усміхнувся, щось зрушилося в його грудях, у його пам'яті, зблиснуло, сяйнуло золотими іскрами, й він, розкинувши руки, несамохіть подався за лошам. Він не збирався його ловити, та й не він то біг за ним, то бігло його дитинство, яке, як і в кожного римлянина, пролетіло на конях, було залюблене в них, замилуване ними, й хоч його молода мрія не повінчалася з мечем і гарячим конем, серце не могло не озватися на стукіт дзвінких копит.

Щось гукав за спиною вартовий гет, але він того не чув, він би, мабуть, подався далі в степ, та лоша раптом зупинилося, широко розставило ноги й витріщилося на нього великими наївними очима. Поет засміявся і враз пробудився. З досадою махнув рукою на лоша, й воно, круто вигинаючи шию, подалося до матері, а він важко опустився на траву й довго сидів, зіпершись руками, без мислі, без жадань, без надій. Високо в небі, розкинувши могутні крила, кружляв степовий орел, чигав на здобич. Може, він дивиться на нього? Чимало кісток благородних римлян порозносили орли по цих степах, але ті люди хоч гинули в боях, з мечами в руках, примножували славу Вічного міста, а за віщо гине він, чию славу примножує, чию кривду втішає? Він не проживе тут і року, помре якщо не від холоду, хвороби, то від туги, і його тіло гети викинуть у степ, як викидають тіла інших чужинців, орли порозносять кістки по далеких могилах-курганах, а на тому місці, де він лежав, куди проллється його кров, проросте отакий полин. Оце все, що залишиться по ньому, по його житті, по його піснях, по його славі. Ніхто не оплаче його смерті, не поставить в узголів'ї білої стели, не кине в жертовник пелюстки троянди, не спом'яне його добрим словом. Поет знає: в світі немає нічого буйнішого за людську славу й нетривкішого за пам'ять про людину.

Овідій застогнав, підвівся й повільно побрів у фортецю.

Настала обідня пора. Їсти Овідію не хотілося, але почував велику кволість у тілі й почовгав до харчівні грека Стратіса. Стратіс, купець Фріг, карбівничий і теж трохи купець Еон та ще з півтора десятка греків, нащадків колишніх переселенців з Мілета, не зовсім забули рідну мову (латини не знав ніхто), він міг перекинутися з ними словом. З усіма іншими жителями Том розмовляв на мигах. Греки й одягалися краще за інших томітів, і жили в кам'яних будинках, одначе звичаями, трибом життя не відрізнялися від інших фракійців.

У особливій, складеній з кругляків харчівні плавав чадний дим, смерділо перепаленим м'ясом, потом, шкірами, а ще панував особливий, незнищенний запах — самого гетського життя, до якого поет не міг і не хотів звикати. Гети сиділи на підлозі, на оленячих та бичачих шкурах за низенькими столиками, в шапках, обшитих шкірою шоломах, при зброї, кремсали ножами м'ясо, рвали його зубами, розмовляли, реготалися, зсунувшись докупи, грали в кості. За грою вони увесь час сварилися, навіть хапалися за ножі, але Стратіс не спускав з них погляду, гримав, і вони втихомирювалися. Грек був дужий, в його очах світилася рішучість, усі знали: уколошкає будь-кого, тут його право, його влада, його сила.

Овідій, який примостився за обрубком пня у лівому кутку хижі, звернув увагу на те, що неподалік від нього, під віконцем, затягненим бичачим пузирем, кілька чоловік грали в кості, ще й у ту саму гру, в яку грає увесь Рим, у собаку. Це трохи здивувало його.

— Хайре! — привітався до поета Стратіс — крутоплечий, з волохатими, голими по лікті руками, обіп'ятий по стану колись білою, а тепер рудою мішковиною. — Що бажає гість?

— А що є? — запитав Овідій, одводячи очі, — його нудило од вигляду Стратісових рук, на яких позникав кривавий лій. Схаменувся, злякався, чи не помітив того Стратіс, переметнувся поглядом до його обличчя.

— Є м'ясо, яловичина й баранина, є горох, є товчена пшениця.

— Сиру немає?

— Для тебе знайду.

Овідій добре платив, і Стратіс намагався йому догодити.

— Сир гарний, віддавлений руками, залишив для власних дітей. Маю розум, — він підморгнув, — діти повиростають, у мене випадуть зуби, й вони годуватимуть мене сиром.

Овідій уявив, як Стратіс оддавлює оцими ось руками сир, і наледве подолав нудотну хвилю, яка знову підкотилася під горло.

— Ні, — зітхнув він. — Трохи баранини й гороху.

Стратіс знизав крутими плечами й пішов. Якийсь час Овідій дивився на двох томітів, котрі про щось дуже жваво розмовляли, тицяючи пальцями один одного в груди, а тоді перестав їх бачити за сивою шалінною, що застелила зір. Туга огорнула його, туга їдка, немовче аракішній туман, вона не давала зосередитись на якійсь одній думці, одному болю, а ввібрала у себе все: усі страждання, усі втрати — й не тільки свої — усього світу. Хоч світ і сам обманюється щомиті: регочеться, об'їдається, страждає, похлинається кров'ю, — і все це називається життям. Тоді навіщо живу я? Навіщо моє серце спило стільки натхнення, витворило стільки фантазій, стільки ввібрало в себе любові до світу цього: до моря і гір, до дерев і квітів, до дружини, дочки, внуків, друзів... До друзів. Вони не прийшли попрощатися, коли він вирядився на край світу. Друзі відсахнулися від нього. Прийшло тільки двоє, і не тих, найближчих, які присягали на вірність, а далеких, котрих ледве й вважав друзями. Вони мовчазно дивилися на його страждання, на те, як він виходить і вертається назад, вмивається слізьми, обціловує стіни, знову й знову припадає до дружини, до внуків, обплітає свої руки виноградною лозою в надії, що вона не відпустить його. Нині йому трохи соромно за те. Із здивуванням відмітив, що засоромився томітів. Їхнє буття суворе й просте. Тут ніхто не заплаче не те що з образи, а й з болю, тут шанують тільки силу та мужність.

Підійшов молодий, простоволосий рудий гет і запитав щось по-своєму. А в очах грали біснии, й рот йому кривився. В хижі запала тиша.

— Я не розумію, — відказав по латині.

Хижа задвигтіла від реготу. Латинська мова, божественна мова Юлія Цезаря і Вергілія, викликала в томітів вибухи реготу. Овідій усміхнувся ніяково, трохи запобігливо. Підійшов Стратіс, приніс м'ясо і горох, прогнав гета, який ще довго вихилявся в протилежному кутку хижі. Стратіс щось говорив гетам, а воин й далі сміялися. Тепер, як зрозумів Овідій, вже з його одягу. Потроху сміх ущух, зачавкотіли роти, заклацали чорні та білі камінці — гети грали у війну (білий камінець поміж двох чорних — битий), забулькав із вставлених у плетені кошики мухлів пінявий напій з ячменю, який вершники степу пили з величезною насолодою, а Овідій, скуштувавши, трохи не похлинувся, поет нахилився над тарілкою й дзьобав пальцями розіпрілий горох. Ледве почав їсти, знову задумався, замріявся, поплив з курної хижі й нараз опинився серед миртових садів. Млосна благодать оповила його душу, над головою шовково шуміла смоковниця, ніжно синіла вода в ставочку, а на сухій гілці в'яза чистила пір'ячко ластівка. За кілька хвилин та ж таки звмрін понесла його на білих вітрилах далі і опустила біля портика Меркурія, там саме стояли поети й розмовляли. Чадний дим зайшов Овідію в око, він потер око, видавив кілька сльозин, а сам рішуче подався від поетів... Одначе якась сила примусила його зупинитись і озирнутися. Він побачив, як один з них дістав з футлярчика згорток. Достеменно такий, як ті, що лежать у його скринях. Ці згортки всотали в себе все його життя. Ніжний згорток, вийнятий з пофарбованого соком ваициній футляра, перший рядок у тому згортку з іменем автора, написаний червоною кіновар'ю — мінеєм, папірусні сторінки, натерті кедровою олією, щоб не поточили черви, палички, на яку накручено згорток, прикрашена на кінцях слоновою кісткою, обрізи, лощені пемзою, — як любив він розкручувати ті палички, як любив пестити тонкий і ніжний папір і оддавати йому виношені в серці слова. І як воин, згортки з його «Метаморфозами», корчилися у вогні, — він жбурнув їх туди з розпачу, довідавшись про вигнання. Він думав, що в ту мить розтоптав поезію, неначе гріховодницю, що віднині розлучається з нею навіки, що й знати її не хоче більше. Останнім твором була «Пісня про Августа», він написав її, сидячи на лантусі з сухарями, сподіваючись, що вона порятує його, не порятувала, він подер той аркуш на шматки й був переконаний, що вже ніколи більше не візьме в руки стило. Так він думав у час прощання, так думав, ступаючи у Корінфських Кенхреях на дощату палубу корабля, на борту якого яріли намальовані тією ж кіновар'ю шолом і профіль Мінерви. Корабель набрав вітру у вітрила й повіз його до фракійських берегів. А потім на морі розгулялася буря, Нептун підняв водяні вали врівень із щоглами корабля, засирипіла палуба, затріщали борти, покотилися в трюмі бочки з вином і водою, всі прощалися з життям, і Овідій також, але він прощався інакше — віршами, він вишіптував їх, відтак у його руках невідь-звідки взялася навощена табличка й стило, і воно побігло по табличці. Боги морів і небес! Що лишилось у мені, крім молитви...

Сам промовляю, а бризки із хвиль губи мені окроплюють...
Боже, які піднімаються пінаві гори!
Можна подумати: зорі вони зараз зачеплять.

Вщухли вітри, вгамувалося море, а він усе писав.. А потім не випускав з рук стила й табличок. Аж поки не вишикувалися одна за одною дванадцять елегій, які назвав... скорбними. Хвилювався над ними так само, як і над першими віршами. Ці елегії такі жалісливі, що коли читаєш їх, не можна стримати сліз. Ті, хто їх прочитає (а він одразу ж спорядив їх у зворотну путь з попутним кораблем), розділять його горе, його муки, понесуть їх до Цезаря, до найсвятішого Августа, за чиїм велінням його заслано на ці пустельні, холодні береги. А за віщо його загнано, достеменно не знає ніхто. Деякі люди, опинившись

у подібному становищі, загоряються обрезою, вона гріє їх і тримає на світі: ви всі там, а я тут, я вищий за вас, розумніший, талановитіший, через те й тут, ви боїтеся мене, а я не боюся нікого, вони впиваються горем, п'ють його гірку насолоду; він ні над ким не возносився, не впивався мстою, він спокутував не відому йому провину.

Знову розчулився й розтривожився. Не вмів тамувати болі, тугу, вона пряляся нескінченною ниткою, тягла нові спомини, нові видива, нові сльози. А над усім тим виставало: за віщо?

Елегії, за які його заслано і які за наказом Августа вилучено з бібліотек, написані десять років тому. Тоді його ще кохали. Учив у поезіях молодиків, як потрібно домагатися жіночої ласки, а сам її майже не домагався. Жінки линули до нього, як метелики до куща тамариску, на цвіт його поезії, на цвіт його вроди, м'якої і лагідної вдачі, всі вони прагнули втішити його, приголубити, приголубити, бо чомусь здавався їм неприхищеним. Він кохав тільки одну, її ім'я — Поезія. З нею, а не з коханками, не з Корінною, якої не існувало в світі, хоч саме їй присвятив найкращі елегії, пізнав щастя. Щастя творчості і слави. Його вело художнє чуття, він оспівував земну любов, яка звільняє від турбот, від служби, від тягаря буднів, втішає людину й дарує їй щастя. Його вірші, тонкі, ніжні, вишукані, замішані на земних радощах, заполонили Рим, молодь чманіла від них, жінки й дівчата вплітали їх у свої співи, свої мрії, юнаки охочіше брали в руки згортки з віршами, ніж мечі та списи. Вірші — його єдина втіха, єдине кохання. Але... й провина. Саме так, прикликавши його до себе, сказав Август. Він тоді за слізьми не до кінця осягнув Цезареві слова. Він тільки дивився на губи принцепса, колись ніжні та хтиві, а тепер сухі, пергаментні, жорстокі, вони прошелестіли йому вигнання. Й були невблаганні, як і очі принцепса, трикутні, невидючі, холодні. Принцепс не бачив його, він бачив сподіяний злочин, карав і виганяв його. Принцепс — це знають усі — непомильний і справедливий, великий і мудрий, він понад народами і понад світом.

І водночас доступний усім, простий. Ось і зараз він передавав вигнання не через своїх посильних, не через лікторів, а сам — прикликав його з Ельби, де поет гостював у друга, він хотів, щоб Овідій усвідомив власну провину й невідворотність покари. Сидів у простій, домотканого полотна сорочці, підперезаній барвистим мотузочком, двоє чорних дітлахів-рабів тримали таз, він відпарював у сірчаній воді хворі руки й потирав, почісував їх, а сам говорив. Він творив праведний суд, вболівав за посполитство, й голубий папуга у великій золотій клітці повторював завчені слова: Res publica[1]. А малі чорні служники непомітно тусали один одного ногами (уся країна знала: принцепс — друг дітей, він любить їх, навіть отаких, чорних, і майже ніколи не карає), й хихотіли та показували Овідієві язики.

Принцепс без причини не карає нікого. І Овідій донині думає, що провина є, не його, так когось іншого, винуватих людей багато, просто принцепс помилився прізвищем, сплутав наслідок з причиною, і кара випадково впала на нього.

...Овідій не одразу втямив, де він, а коли втямив, здивувався, як усе перемінилося. Все тут було ніби перекособочене. Хижу тіпала тривога. Гети підхоплювалися, підперізувалися мечами, хапали луки й колчани і вибігали надвір. У відчинені двері влітали сторожкі звуки: дзінь-дзень, дзінь-дзень, дзінь-дзень. За мить у хижі лишився тільки один воїн, він взував чоботи, які поскидав і поставив сушитися до вогню. Овідій стривожився. Страх спочатку кинув його в один бік, далі в другий, він вибіг з хижі. По вузькій, немощеній, вибоїстій вулиці бігли томіти, всі озброєні, суворі, войовничі. Овідій побіг і собі. Людський вир викинув його на вал. Вал був високий, поверх нього вкопані загострені палі,

[1] Res publica — всенародна справа.

деякі з них висовувалися вище за інші. За ними ставали томіти, знімали з плечей луки, кудись цілились; щось цвінькнуло у Овідія біля вуха, щось засичало, він оглянувся й побачив, що в дерев'яній покрівлі будівлі за десяток кроків від валу стримить палаюча стріла. Він присів, томіти, які стояли поруч нього, засміялися. Вони не вельми ховалися, щось вигукували, страху на їхніх обличчях не було.

Овідій підвівся, зазирнув у просвіт між палями. Він побачив з півсотні верхівців, що крутилися в степу, саме на тому місці, де він нещодавно лежав у траві, деякі з них виринали з гурту, скакали до валу й пускали стріли, а самі мчали пріч. Хропли коні, гаркаво кричали вершники, свистіли, гули, шипіли стріли, декотрі вгрузалися в палі валу, інші летіли в місто. Овідій побачив і кобилу з лошам, уже гек-гек, воїн степу тягнув її на довгім мотузку, лоша бігло позаду. Овідій онімів. Отако могли потягнути і його, якби затримався на якийсь час у степу. І йому ніхто не сказав, на яких швидких ногах тут ходить небезпека, ніхто його не попередив, не застеріг. Він-бо і не боягуз, але як то страшно загинути або попасти в неволю знічев'я. І він прокляв томітів. Негнучкими, важкими ногами зійшов з валу, подибав до хижі. На вуличках гралися діти. Воїни вилазили на дах будинку й виймали стріли, що застряли в покрівлі. Деякі з стріл ще чаділи. Верещала велика руда свиня, хлопчик їхав на ній верхи й підколював стрілою в боки, щоб швидше бігла. Висока жінка з довгим білявим волоссям, яке розсипалося по плечах, несла на голові у великім дерев'янім цебрі воду. Вона усміхнулася йому, зняла цебер, запросила напитися. Це була перша приязна усмішка, яку йому подарували в Томах. Жінки — скрізь жінки. Овідій подякував і напився. «Води й життя дали мені Томи», — майнуло в голові. Вода була солонувата (вона тут така скрізь), але він пив довго. Жінка дивилася на нього зеленуватими очима. Йому здалося, в кружечках її очей схлюпує співчуття. Очевидно, жінка знала, хто він. Овідій умів розмовляти з жінками без слів, він мовби перероджувався у їхній присутності, одухотворювався, душа його переміщалася у вищі сфери, але зараз вона навіть не стрепенулася — душа літнього чоловіка, вигнанця, висланого за любов. Він тільки подумав, як легко, майже не підтримуючи руками, жінка несе на голові велетенського цебра, яка вона струнка й зграбна. Її стан, який щільно облягала довга полотняна сорочка, погойдувався, а відро не схитнулось жодного разу.

Овідій не мав куди йти, тож вернувся в харчівню. Стратіс порався в хижі, прибирав. Під ногами в Овідія прошмигнув чорний безхвостий пес, цупив кус м'яса, Стратіс пожбурив у нього полінякою, пес вискнув уже за дверима, мабуть, поліно влучило.

— Сідай,— хитнув головою Овідію,— зараз я підігрію горох. — Либонь, він розумів Овідіїв стан і пояснив: — Язиги гасають. Військо наше пішло далеко в таврійські степи, от вони й бешкетують. Але то тільки так, знічев'я — лякають. Налетять, погаласують — і в степ. Моалять, знай наших. Вернеться військо, їх наче водою змиє. Зараз не страшно. От зимою... Коли замерзне Істр. Тоді, буває, приступають великі орди. По тижню стоїмо на стінах. Навіть жінки допомагають воїнам. — І трохи інакше, суворо й докірливо: — Тобі теж треба оперезатися мечем. Інакше ніхто тебе не поважатиме. Муж без меча — не муж.

До хижі верталися томіти. Високий, як гора, рудоволосий воїн знекацька сів за той самий пень, за яким сидів Овідій. Подивився на поета гостро, дістав з кишеньки в шкіряному поясі монету, кинув на стіл.

— Хазяїне, вина. Два кухлі.

З монети на Овідія дивився Август.

Поетові довелося пити з томітом кисле-прекисле вино.

Він стояв на самому краю світу, на його останньому прузі, далі — вічна німота, порожнеча, смерть. Перед ним лежало море, холодне, чуже, крига відступила від берега ненадовго, а потім вона знову скує олив'яні води, берег скований нею навічно. Вдалині вився димок, то відпливав за

обрій корабель, який привіз його сюди. У велетенському череві корабля їх поміщалася п'ять тисяч, до повернення корабля, який прибуде о цій самій порі наступного року, з них залишиться п'ятсот. Так сказав на кораблі боєць охорони з прізвиськом Гидючка. Один з десяти! Кожен сподівається, що це буде саме він, хоч і знає гаразд, який мізерний шанс посилає доля, а коли цей шанс розділити на роки, він змаліє до нуля. Проте людина живе надією.

Одначе на що він може ще сподіватися? На доброту, на милосердя, на справедливість? Де вони? Столітня крига тепліша за серця тих, хто заслав його сюди. І однак людина — найдивовижніша з усіх істот на землі. Он на березі чорніють три колоди, йому і ще двом таким, як він, було наказано витягти колоди на берег. Втікач зв'язав колоди мотузком і відплив у море. Куди він плив? У вічні льоди, в холодне безмежжя. Лише людина несповна розуму могла одважитися на таке: спробувати перепливти море і перейти по кризі з одного континенту на інший. Ні, на таке не важиться і божевільний. А він, кажуть, не був божевільний, коли його зняли з колод, розмовляв і поводився цілком нормально. Може, його щось поманило, може, йому щось привиділося?.. Як оце привиджується Поетові. Таке має прізвисько серед інших в'язнів. Для варти він номер двісті тридцять шість тисяч сімсот сорок вісім, для таких, як сам, Поет. Звідки вони взяли, що він поет? Він нікому цього не казав, за довге сидіння в камері, за всю дорогу не написав жодного вірша, не прошепотів жодного рядка. Та й чи міг писати? Життя, в яке потрапив, несумісне з поезією, він би давно забув, ким був колись, якби не оце прізвисько. Не образливе, не величальне, таке, як і всі інші: Конокрад, Шаліпут, Інкасатор, Зюзя, Зарізяка...

Він уже давно не поет. Поезію в ньому вбито, витоптано важкими чобітьми до кореня, виморожено лютими морозами, вистуджено кинджальними вітрами. І поезію, і всі інші думки про світ, про життя. Минуле життя часом здається йому примарним, несправжнім, неначе з казки. А може, то й справді була казка? Він жив казкою, а життя текло само по собі, суворе й кострубате, він тільки іноді спотикався на тих шпичках. Спотикався, але не помічав їх. І тепер ось не може звести все докупи. Щось там було не так. Хтось страшно і тяжко помилився, а каратися мусить він. І інші, такі, як він... Почував, вгадував: у їхніх душах також щось помінялося. І образ, який стільки років тріпотів на широких полотнищах, злиняв. Думаючи про нього, він чомусь бачив лише чоботи. Ті чоботи йшли, не розбираючи дороги. Мабуть, так думав не тільки він. Одначе думок своїх один одному не звіряли. Навіть тут, серед хвороб, голоду, смерті, нишпорили донощики, звані в давньому Римі сікофантами. Якось Поет подумав, що вони, ці сікофанти, либонь, є й на тому світі.

Що ж це за марево в нього перед очима, можливо, почалися галюцинації? Він оглядається, бачить чорну, неначе антрацит, сопку, сизу хмарку над нею, переводить погляд угору. Ні, це не галюцинації, над ним кружляють чайки. Справдешні чайки, білі, дзьобаті, ширококрилі, ще й кричать так само, як ті, яких бачив на березі теплого моря, як ті, що літали над річкою, біля якої виріс. Чого вони кружляють над ним? То шугонуть пріч, то наблизяться знову, пропливають над його головою, махають крильми біля самого обличчя й кигичуть, кигичуть. Скільки їх: одна, дві, три, чотири... вісім. І враз він здогадується, що ці великі чайки майже ручні, хтось годував їх на цьому місці й тепер вони вимагають поживи у нього. А що він може їм дати?.. Й вельми шкода, що з цієї холодної пустелі, де, окрім конвоїрів і в'язнів, немає більше нічого живого, відринуть кудись за обрій ці прекрасні марева — білокрилі чайки. Поетові здається, якщо він зупинить їх, то, можливо, утримається на цьому світі, він не марновірний, але така думка стукне в серце.

І він іде до харчблоку й випрошує в кухаря (пообіцяв допомагати колоти дрова) риб'ячих пухирів та кишок... І чайки рвуть поживу з рук, і сідають до ніг, сідають на плечі, і ячать голосно та радісно. Вони славлять життя, славлять доброго чоловіка, який годує їх.

Отак кричали чайки-чаєчки в негоду вдома. Черкали крильми по синій воді, мчали понад очеретом, різко шугали вгору назустріч зливі.

назустріч блискавицям. Вода кипіла, вода клекотіла, небесні води перемішувалися з річковими й підломлювали під себе світ. Він похилився, він ріс. Все живе поховалося, навіть стрижі-серпокрильці позабивалися в чорні нори-кручі, а чайки літали, а чайки сповіщали криком світ, що це благодать, що це не смерть, а життя. Поет стояв під дашком комори й спостерігав грозу. Тоді він уже був Поетом, приїхав до батьків на вишні, на річкові розливи, на широку стихію народного життя. Високочолий чубатий Поет тримав у зубах цигарку, о блискавиці припалювали її. Критики й освічені читачі не раз казали Поетові, що в нього сильна поетична стихія і що в його віршах пульсує народне джерело. Поет знав, звідки та стихія і те джерело: вони од вічної ріки, од високих круч над водою, од щирих роботящих тата і мами, й намагався якомога частіше стояти на цих кручах. А ще він знав, що все те в ньому од степу, безконечного в просторі й часі, од шаленого лету на буйногривих конях, од спаленої грозою тирси, од крутого посвисту стріли. Либонь, летів на коні й метив стріли не його дід, не батько, не прадід, а хтось далекий-далекий, в сивій імлі століть, зодягнений у гостроверху шапку, вовчий кожух хутром назовні, вкипілий у сідло з дерев'яною лукою. Недодивно він написав про це поему й почував, бачив: воно йому вдалося. Там закличнo іржали коні, тужно кричали журавлі, дзвеніли важкі мечі, там застрашливо скрипіли немащеними колесами важкі гарби, і скрип той, і войовничі поклики перехлюпували через стіни давньогрецького античного міста, на стіні якого стояв молодий поет, заблуканець з Афін, який зорив у степ, намагався його осягнути, й не міг.

В ту мить Поетові здавалося, що він безконечний, що міг би голіруч скрутити блискавиці в тугий жмут, міг перейти річку вбрід, міг скочити на коня й помчати степом до моря. Він був гордовитий, але тіль-тіль, і простий, і щирий, і звичайний, і товариський, і трошки легковожний. Він був готовий поділитися своїм поетичним даром з усім світом, йому не було потрібно нічого, тільки б небо, блискавиці, пінявi хвилі, похилені долу трави й вишні, що шумлять на вітрі. Він любив життя, оспівував його, оспівував таким, яким спізнав, яким бачив сам. Поет курив цигарку, вона, а також блискавиці освітлювали його смагляве чоло, розльотисті брови, прямий довгий ніс і круте підборіддя. Смагляве чоло і довгий ніс — бо в Поетових жилах текла дещиця грецької крові. І в жилах ще декого з односельців, виходців з Донбасу,— сусіднє село суспіль грецьке. Їхні далекі предки — переселенці з причорноморських грецьких колоній. Вони розмовляли тією мовою, якою розмовляли ще Перікл і Сократ, вчилися в грецьких школах, читали грецькі газети і сіяли українську пшеницю та продавали на базарі українські кавуни. Й дівчина, перелякана грозою, мокра від дощу, яка бігла стежкою понад кручами, була наполовину гречанка, він прихистив її під дашком батьківської комори й зігрів своїм піджаком, блиском карих очей, веселими жартами, з яких під чаїне квиління, власне, й розпочалася їхня палка любов...

Він читав дівчині свої вірші, вона їздила до родичів у Єнакієве й привозила звідти вірші молодих грецьких поетів, й вони читали їх разом. Поетів там було стільки, скільки грецьких міст намагалося обстояти своєю батьківщиною Гомера. А потім... Якось одного разу дівчина повернулася з того міста страшенно розгублена й сказала, що всі семеро поетів заарештовані, театр, школи, журнал і газети закриті, а шрифт вивезено в море й потоплено. Тепер уже більше ніхто не знає того грецького алфавіту й тієї грамоти. Вона хотіла, щоб він пояснив їй усе те, а він пояснити не міг і печалився вельми, й та печаль пригірчила останні дні їхнього кохання. Яке також обірвалося враз, не з їхньої вини.

Потім, у тюрмі, він отримав посилку. Одну-єдину за всі ці роки. Посилку від невідомого адресанта. В ній були довгий вузький шовковий шарф, вовняні, саморобного в'язання шкарпетки і кілька носових хусточок. Поет зрозумів: це дарунок від неї. Що з нею сталося далі — не знає й по сьогодні.

...Так тривало цілий тиждень. Чайки помічали Поета далеко од берега, й мчали йому назустріч, й супроводжували до води білим ескортом.

Проте наступного понеділка вони не полетіли його зустрічати. Поет подумав, що вони ширяють десь над морем або ж потомилися й сидять на березі, ось він підійде до води, крикне по-чаїному — опанував цей згук — і вони з'являться. Одначе тривога черкнула по серцю. І він не міг її прогнати. Він уже знав, що тривога тут — найпевніше передчуття й що воно дуже часто справджується.

Але те, що побачив, було понад тривогу, понад уяву. Чайки лежали на березі, біле пір'я підпливало червоним. Три мертвих птахи гойдала хвиля, намагалася викинути на берег — і не могла. Неначе сновида, Поет перерахував їх: одна, дві, три, чотири... вісім. Кому завинили ці білі птахи? Їх побито безжально, глумливо, в помсту тому, чого не можна загнуздати, закинути до темниці, що здатне ширяти високо в небі. На березі також валялися гільзи гвинтівочних патронів.

КВІНТІЛІЙ ВАР, ВЕРНИ ЛЕГІОНИ!

Октавіанові не спалося. Пірнав у сон, неначе в темну річку, а вона викидала його на поверхню, виносила на берег. Добрий сон покинув його давно. Спочатку він бунтував, вставав, наказував кликати мімів, кіфаредів, співаків, виходив у сад і блукав поміж дерев, пив вино та бенкетував — не допомагало. Почував утому й ще більшу хмарність на душі. Лежати в темряві боявся. Через те наказував засвітити світло та покликати казкаря. Той сідав у ногах, бубонів казки. Одна за одною, без упину. Октавіан удавав, що слухає. Прикривав очі рукою й щось думав. По довгім часі занурювався в крихкий, важкий, із сновидіннями, здебільшого лихими, сон.

Ось і зараз він лежав та чекав того сну, намагався ні про що не думати, а таки думав. Спогади, сплутані в клубки, то чіткі й ясні, то знебарвлені, розмиклені, котилися перед його зором. Ні про що не шкодував, не намагався вернутися уявою в далеку реальність, не радів, як радіють загубленій і віднайденій коштовній речі, тільки трохи дивувався, що це було з ним, із звичайним чоловіком, який досягнув того, чого не досягнув ніхто. Навіть Юлій, великий Юлій, геній — він знав, що Цезар геній, — але той черпав дорогоцінний напій жменями, впивався, розхлюпував, розливав, давав сьорбати іншим, бродив у божественному питві в сандаліях і... не напився. Він-бо ж не розлив жодної краплини. Він обережно й ощадливо одмірював напій невеликим келишком, пив не для того, щоб упитися, й навіть не для того, щоб погамувати спрагу, а щоб іти далі, він не підпускав до золотої криниці нікого й вистояв проти усього світу. Звичайний чоловік із звичайною кров'ю, звичайним серцем, із болями, із страхом. Він навіть життям важив уміру, тільки напочатку, тільки тоді, коли стояло: бути або не бути, він завойовував серця не хоробрістю, не надміром почуттів і покликів, а обачністю, стриманістю, серединністю у всьому, таки звичайністю. А може, та звичайність через те й була незвичайна, і він сам незвичайний, божественний, як нарекли його римляни та всі племена. Він не знав, який він. Іноді думав, що такий, як інші, іноді зачисляв себе до небожителів.

Він лежав з заплющеними очима, й пропливали в них реальні, химерні, примарні видива. Й тоді дзвеніли мечі, цокотіли копита, здригала і перехилялася на один край земля од тупоту легіонів, і німіли на своїх трибунах оратори, й сенатори хилилися, як трава, і ревіли всі, заколені ним, жертовні бики, і злизували гарячими язиками з його сандаліїв порох лестивці, й покірно йшли до його спальні красуні дружини вельмож, а самі вельможі мовби дерев'яніли, й рвали з-під нього тронний стілець далекі та близькі родичі, й підіслані вбивці гострили на сходах криві ножі. Він підкорював племена, які збунтувалися по всіх сторонах держави, бився з Антонієм, попихав ногою його мертве тіло й дивився у мертві очі Клеопатри, шукаючи в них тієї жаги, яку пили й якої не могли напитися Юлій та Антоній, в Александрії обмацував зацукроване в меду, в золотій труні тіло Александра Великого, потаємно сподіваючись, що частка його дивовижної сили увіллється в нього (і зламав мертвому Александру носа), першим пробився крізь кільце ворогів на виручку консулові Гірцію, який лежав на землі поранений, і заколов його мечем, бо хотів стати консулом

сам, кинув у мішок і наказав відправити в Рим та жбурнути до підніжжя статуї Юлія Цезаря голову Брута (нехай усі знають, що царевбивцю чекає кара скрізь, куди б він не втік), усіх переможених він побивав, як скотину, особливо суворо покарав бунтівних сіцілійців, хоч Нептун тоді трохи не покарав його самого, побив і потрощив його кораблі, звідтоді він наказав не носити в свята статую Нептуна, так само понищив незлічених змовників, щедро напоївши їхньою кров'ю землю, на якій сподівався збирати урожай: молодого Лепіда, Варрона Мурена, Фаннія Цепіона, Марка Егнація, Плавтія Руфа, Луція Авдасія, Луція Павла — цього за те, що на гірській стежці хотів штрикнути Октавіана ножем у спину Павлів раб, Октавіан саме в ту мить озирнувся і встиг відхилитися, раб помщався за смерть свого господаря, Павла-батька, інший раб добувся з мисливським ножем до спальні, й Октавіан помітив його, бо не спав, як оце зараз, і покликав сторожу, раб на допитах прикидався божевільним і не сказав, хто його підіслав,— ножі, ножі, вони націлилися на нього звідусюди, щетина ножів, і він відводив їх, ламав гострі вістря; Квінт Галлій прийшов до нього й ховав щось під одягом, він помітив, і Галлія роздягли, знайшли на тілі таблички для писання, а для чого їх приніс, не казав, Октавіан сам випік йому очі й наказав убити; ножі, ножі — коли йшов у сенат, то під білу сенаторську тогу одягав панцир — пам'ятав смерть Цезаря, панцир рятував його не раз. Він завдав людям лиха багато. Але він його робив, аби далі творити добро. Милість він подарував усьому римському народові! І що важить кільканадцять тисяч голів перед щастям мільйонів! Він відсвяткував три тріумфи: далмацький, актійський і александрійський, але й храм Януса Квіріна, який ніколи не зачинявся, бо завжди точилася війна, при ньому зачинявся тричі. Ось уже впродовж двох десятиліть у державі панує мир, на всіх урочистостях попереду походу несуть пальмову віть.

Він покарав незліченну кількість змовників, ворогів, тепер голови падають дуже рідко, способами його управління стали розважливість і поміркованість. Він збудував і перебудував вісімдесят храмів, найкращі з них — храм Марса-месника, Юпітера-громовержця і храм храмів Пантеон, збудував три форуми, видав кілька десятків нових законів, подавав голос у трибі як простий громадянин, відроджував старі звичаї — в сенаті, у народних зборах, заборонив сенаторам вставати при його з'яві, а коли й по цьому в театрі після продекламованих актором слів: «О добрий, справедливий державцю!» — всі посхоплювалися з місць і заплескали в долоні, зупинив оплески гнівним жестом, а другого дня виніс народові огуду в суворому едикті. Притому Октавіан гаразд складає ціну своїм діянням. Після кількох десятиліть кривавої громадянської війни, важкого суперництва перших людей Риму республіка опинилася на грані руїни, а потім упала зовсім — великий Цезар поклав республіканські свободи до свого мішка,— Октавіан порятував її, побивши своїх ворогів і можливих суперників, утихомирив знавіснілий люд, привів його до миру і спокою. Він прийшов до римлян в образі рятівника, й тільки те ставить собі в заслугу, щоразу підкреслюючи, що він лише «перший чоловік у сенаті», і «хоч авторитетом переважає всіх, владою рівний посадним товаришам». На монетах з його профілем незмінно карбується: «Відроджена республіка»,— й нехай хтось спробує сказати, що це не так!

Саме за це, а не за щось інше римляни поставили по всіх форумах статуї з посвятою Августу і Риму, його день народження в Римі святкують кілька діб, народ назвав його ім'ям кілька міст, місяць його першого консульства став августом, найбільший поет Горацій написав гімн на його честь, поети оспівують його діяння в піснях, а оратори славлять його в промовах на форумі. Стало звичним: кожен оратор розпочинає свою промову із заздравиці на його честь і кілька разів посилається в промові на його слова. Його нарекли батьком вітчизни, найкращим воїном, другом простих людей. Пожиттєво трибун, перший сенатор і великий понтифік, проконсул, а отже, головнокомандувач війська, він доріс до божества, а лишився таким же простим і скромним, як був колись. Нечестивці кажуть, що то йому не йде зі згадки доля Юлія Цезаря, він же знає, що це

сутність його людяної вдачі. Він такий простий, що його й носять у звичайних ношах, а не в тих, великих, довгих, з темного дуба, у яких носять великих вельмож, він і їжу вживає просту, й тога на ньому з домотканого полотна, а черевики грубі, на товстій підошві, спить на низькому ліжку на жорсткій постелі в одній і тій же спальні в будинку на Палатині (нагорі ще маленька кімнатка для праці, яку називає своїми Сіракузами), якщо хворіє, то перебирається в дім Мецената на Ескаіліні, відпочиває здебільшого або в Кампанії, або у якомусь містечку поблизу Рима — Пренесті чи Тібурі. Править суд здебільшого вночі, він взагалі любить працювати вночі, високі чиновники держави знають це й лягають спати після півночі,— пише вірші, колекціонує зброю та кістки звірів-велетів і грає на дрібні гроші в кості. В ньому, на ньому, довкола нього все просте. Це знають усі в державі. Увесь Рим переповідає, який він простий. Філософи ставлять його усім за взірець, поети оспівують його простоту, вона, ця простота, уже мовби й не його, вона над ним, як символ, як прапор, як вічність. І ще сказати: вона — його маленька, а може, й не маленька (що приховує од усіх) гординя: я такий, як усі, міг би одягнути в шовки усіх своїх рабів, міг би жити в золотому палаці, їсти найвишуканіші страви, а я не роблю того, я такий, як і ви, тільки осягніть і поцінуйте це.

Август думає про те й осміхається. Він любить себе за простоту. Одначе ніхто з громадян Рима не здогадується, в чому його справжня велич і могутність. Вона в грошах. Він створив особливий кошт, «фіск», який охоплює його власні маєтності і маєтності, які належать йому яко правителеві держави. Податки, прибутки з маєтків, конфіскати, воєнна здобич — все йде туди. В світі немає більшої сили за гроші. Він щедро оплачує легіонерів, воїнів преторіанських когорт, власну охорону, жбурляє плебсу дармовий хліб і влаштовує для нього дорогі грища, й люди славлять його та торопіють перед ним. Він мудрий, він щедрий, він добрий. І це так. Головне ж: за такої щедрості він ощадливий і рахує до останнього мідяка, навіть ті гроші, які жменями викидають з мішків під крик натовпу його скарбівничі. Викидають пораховані до останнього асса гроші.

Август заснув пізно. Йому снилася війна, снилися легіони, вершники в обладунку, але все це чомусь догори ногами — догори ногами мчали вершники, догори ногами йшли легіонери, фортечні вежі стриміли шпичками вниз і до них, згори вниз, лізли легіонери. А він стояв на горбі (себе не бачив) і спостерігав бій. Біля його ніг кукурікав зозулистий похідний півень і загрібав догори ногами. Дивний сон, думав Август, лежачи на твердій постелі: світ догори ногами. Що б те мало означати? Може, всі рішення, які доведеться сьогодні приймати, треба переінакшити? Прийняти зворотні супроти тих, які напрошуються? Либонь. Взагалі хто його зна, чи ми живемо так, як треба, чи догори ногами. Так повеліли боги, а вони теж могли наплутати. О, коли б, набувши мудрості, вернутися в молодість, скільки б можна всього зробити! Або, пізнавши, що таке справжнє кохання, покохати. Все це марниця. У спізнаного немає таїни, а отже, немає й святості. Але сон... сон віщий.

Август був надзвичайно марновірний і близько брав до серця всі прикмети. Спочатку хотів покликати Фрасілла, астролога, щоб той витлумачив сон, відтак передумав. Витлумачить погано — зіпсує настрій. Ліпше просто побережеться сьогодні. Август сів на постелі, здійняв із стіни довгу скребачку, яка висіла на ремінній петлі, почухався. Тіло йому свербіло давно, не допомагали ніякі мастила, ніякі трави, він розчухував його до крові, й потім ті місця бралися струп'ям. Проте сьогодні він почухався помірно, стримався. Узув капці й пішов надвір. Дув фавоній, теплий західний вітер. Світило сонце, й він зупинився на мармурових сходах, примружився. Любив тепло, любив сонце й не любив дощів та похмурих днів. Сонце — світило і його божество.

Перший погляд — на віковічний дуб. На сухому вершечку сидів ворон, вицвілий і старий, як і імператор. Той самий, що сидить завжди. Добра прикмета. Дуб, невисокий, корикуватий, гіллястий і дуплистий, стоїть тут з давніх часів. Він шумів віттям ще за царів, далі — за республіки, дочекався нових царів, які бояться називати себе царями, а називають принцепсами, аби не накликати гніву народу й відвести ножі змовників.

Дереву немає до того діла, як і до всілякої іншої суєти, хіба що люди в своїй суєті зрубають і його. Але це священний дуб, його не зрубають. На його верхівку сідали ворони, які викрадали кості з жертовників Ромула і Тарквінія Гордого, республіканців Секстія, братів Гракхів, Марія Помпея і Юлія Цезаря, він бачив стільки, що того не описати на всіх стелах Рима. Вічність тече між його віттям, тече й зникає. Може, її немає? Вічність — це Рим. Вічний Рим вічно підгинатиме інші народи й диктуватиме їм своє право. Доки світла сонця, стоятимуть храм Юпітера та статуї Цезаря. Стоятимуть чи не стоятимуть? Скільки на його, Октавіановім, віку скинуто з п'єдесталів статуй! Скидають одні, ставлять інші. Іноді на той самий постамент. Ставлять на ті постаменти його, Августові, статуї. Нехай ставлять. Щоб потім не могли поскидати. Все людське життя йде на те, щоб вилізти на гранітний або мармуровий постамент. Державі треба якомога більше скульпторів і поетів. Вони творять йому славу. За те він дає їм добрий харч і платить добрі гроші. Він любить поетів і сам пише вірші. Якось його вірші похвалив сам Овідій. Ні, це ймення згадувати не треба.

В цю мить йому до голови закралася тривожна думка: стоятиме дуб по його смерті чи впаде? Мусив би впасти. Може, наказати підтяти зараз? Скаже — й повалять. Навіть не вказуватиме, в тільки натякне. Він привчив підлеглих вгадувати його веління.

Як страшно все-таки йти в пітьму й залишити дуба, оті он півонії і все інше. Залишати оцей чарівний сад. Палатінський горб він перетворив у сад. Сад простий, без розкошів, без позолочених водограїв і мармурових басейнів, але надзвичайно затишний. Він може наказати сплюндрувати все це. Кажуть, старість жалюгідна. Жалюгідна старість без слави, без грошей, а надто без влади. Старість при владі сувора й грізна. Її бояться, вона досвідчена, не дається на підмовки, прохання й сльози. Вона безжальна, бо й сама минає, і її ніхто не пожаліє. Дехто вважає, що вона тупа, обмежена, її можна обдурити, з неї можна кпити. Може, вона чогось і недобачає, але тільки не того, що стосується до неї самої та влади, за яку тримається. Тут вона бачить на десять ліктів під землю. Ніхто не мусить про те знати, та й одкривати душу Августові нікому. Немає в нього друзів (а в кого з великих вони були, як вони можуть не підломитися під владу), немає синів... Немає навіть внуків. То його рана, двоє внуків померли, лишився один, але він більшою мірою безнадія, аніж надія...

Втікаючи від важких дум, Август вернувся в дім.

Він поснідав дрібною рибою — дрібна риба просмажується наскрізь і через те смачна,— вологим, віджатим руками сиром і фігами, сів у важке дерев'яне крісло-«дурету» й дав себе поголити. При голінні спочатку читав, далі вдивлявся у велике дзеркало в срібній оправі, яке тримало двоє рабів. Звичайно, розглядати себе в дзеркало людині його віку втіхи мало, але має себе знати, має володіти собою. Обличчя ясне, хоч і смагляве, очі світлі й блискучі, його погляду не витримує ніхто, він любить, щоб інші опускали перед ним погляд,— ліве око ледь потьмяніло — він ним погано бачить, намагається, щоб про те не знали, але лікарі вибовкали таємницю; зуби рідкі, дрібні, неріані (дивився на них, одкривши рот), волосся рудувате, брови зрослися, вуха невеликі, ніс горбкуватий і загострений. Старість підкрадалася зморшками, кимись блідуватими плямами на шиї і руках, болями, важкістю в тілі. Кілька років тому почало зводити вказівний палець лівої руки, через те доводилося писати (він лівша) за допомогою спеціально зробленого рогового наперстка, частіше стали нападати нежиті, болів шлунок, нила ліва нога, іноді він помітно накульгував. Але сьогодні не почував ніяких болів і з крісла встав упевнено, пішов до лазні. Октавіан майже ніколи не вмивався, а умащувався й потів перед полум'ям. Вогонь і мазі виганяли з кісток застуду. Вже по тому змивав теплою водою мастила й олії. Після лазні прийняв двох вітальників, але тільки двох, інших відпровадив, потому гуляв по саду, обдумував промову в сенаті. Він не любив промовляти, через те обмислював кожне слово, писав промови заздалегідь.

Під кущем тамариску на лавці помітив зігнуту постать. Він бачить її там щодня. То Муцій Мілон. Схожий трохи на цапа, трохи на фавна,

веселий, худий, вітрішкуватий, а довгій до п'ят хламиді, з дерев'яною паличкою в руці. Креслить тією паличкою по землі, підписує едикти і рескрипти. Мілон — колишній суддя, розпочавши службу в консульстві Красса і Помпея нічним тріумвіром — наглядачем тюрми, дослужився до претора. Служив республіці, служив Юлію Цезарю, а далі йому, Августу. Служив вірою й правдою, аж поки не з'їхав з глузду. Назовсім, скопирснувся на тому ж суддівстві, і тепер судить вдень і вночі. Притому він тихий, привітний, впізнає принцепса, й той дозволив впускати Мілона до свого саду.

Мілон і зараз водив паличкою, бурмотів якісь слова. Побачивши принцепса, вклонився, поспішливо поміняв на землі місцями дві надщерблені таблички, звів на Августа очі:

— Вони не вернуться... Я їх обох... Винятково. Без права апеляції.

— Дякую, Мілоне,— всміхнувся Август. — Ти — суддя непідкупний.

Мілон кивав цапиною головою.

Дивно, але біля цього божевільного принцепс почував заспокоєння. Нехай судить! Суд — це фундамент держави. Надто коли він у твоїх руках. Август сам призначає суддів, і цензорів, і увесь склад сенату. Цензурує сенат, як перший цензор. Підозрілих, на його погляд, громадян до сенату не обирають.

Мілон знову підвів обличчя, змовницьки подивився Августові в очі. Таємниче прошепотів:

— Все буде добре. Я й там судитиму.

— Де? — здивувався Август.

— Там,— махнув рукою у простір. — Вони без мене не обійдуться.

Август знизав плечима. Одначе він зрозумів усе й здивувався.

— Мабуть, що так,— погодився. Постояв ще трохи й пішов далі.

Біля басейну (в басейні горічерева плавала рибина — поганий знак) садівник періщив лозиною козу. Коза була священна, це злякало Августа, він почав гримати на садівника, але той пояснив: коза з'їла священне ім'я принцепса. Воно було викладене з квітів, а коза квіти з'їла. Август махнув рукою: бий. Садівник ще двічі шмагонув козу лозиною, далі вона вирвалася, метнулася попід ногами Августа в кущі тамариску. Там розлігся дитячий вереск, далі сміх. Август розгорнув віти й ступив на невеличку галявину, вгуцану босими ногами до чорноти. Він знав цю галявину. Тут збиралися дітлахи, вони грали в кісточки. Август теж заглядав сюди. Діти — одне чорне, двоє мулатів і двоє білих — скіфенят,— побачили його, але грати не перестали. Август враз змінився, увесь подався вперед і напружено вглядався. Тут вирували пристрасті, атмосфера була ущільнилася до краю. Грали на фіги, на горіхи й просто на потиличчинки, тут не піддавалися, як у Зеленому Портику, де Август грав з Вініцієм, Сілієм Старшим — першими людьми держави, й завжди залишався у виграші, там кожен його невдалий кидок викликав у партнерів боязке тремтіння, вони дужче вболівали за нього, аніж за себе. То була гра в'язка й нецікава. А тут у гравців забивало дух, очі палали полум, а з грудей вирвалися крики то радості, то відчаю. Тут не зважали на посади, звання, навіть на вік. Включився в гру — тримайся.

Найдужче віддавався грі чорнявий, зеленоокий Грапп, хлопчик років дванадцяти, син єгипетської рабині, золототкалі. Він кидався на продовгувату примокутну деревинночку, як шуліка, цмокав язиком, сопів, на його смаглявому чолі виступив піт, пальці тремтіли. Кілька хвилин Август спостерігав гру, несамохіть посуваючись все ближче до вибитого ногами тирла, сопів і чмихав. Врешті несміливо мовив до Граппа:

— Дай кину один раз.

— А що ставиш? — запитав хлопець.

— Динарій.

— Став.

— При собі не маю.

— В борг не граємо,— блиснув очима малий єгиптянин.

— Даю слово, якщо програю — віддам.

— Слово не гроші,— буркнув інший хлопець, старший за всіх, довгоногий, довговолосий, скіф Склат.

— Вам мало мого слова? — вже гарячкував Август.

— Гаразд, нехай грає,— вступилося за принцепса два інші гравці.

Август почав грати. Кісточки лягали вдало. Він уже виграв два горіхи та фігу. Кинув ще раз і гукнув:

— Венера.

— Не Венера, а собака,— рішуче заперечив Грапп.

— Венера,— гукнув Август.

— Собака,— заволали хлопчаки.

Земля була нерівна, кубик попав у ямку й перехилився на одну грань. Принцепс доторкнувся носком черевика до кубика.

— Хіба не видно — венера.

— Ти підправив кісточку ногою,— загукали хлопчаки.

— Не підправляв. Вона так і лежала.

Граппові очі налилися кров'ю, він стиснув кулаки й гукнув просто в обличчя Августові:

— Махлюєш, Августе. Ти шахрай.

— Нечесно граєш, нечесно,— аж заходилися з крику хлопчаки. — Оддавай динарій.

— Ось вам динарій,— Август скрутив пальцями непристойну варварську штукенцію. — Спочатку навчіться грати.

— Сам навчися.

— Я більше з вами не гратиму.

— На трясцю потрібен. Ми й самі більше тебе не приймемо.

Август повернувся й швидко подався геть. Губи йому ображено сіпалися. З них злітали злі слова, перемішані з непристойностями. Він запевнив себе, що більше ніколи не стане до гри з цими шахраями, з цими нечестивими гравцями. Таку обіцянку давав не вперше й не дотримував її. Що ж, людина має слабості... Але цього разу... Цього разу він накаже поскидати цих шибеників з Терпейської скелі. Ні, ліпше нехай ліктори відшмагають їх різками...

Обличчя йому пашіло, очі бризкали іскрами, він знав, що не зробить ні того, ні того, що це просто бунтує розгарячіла уява, надто вже йому хочеться помститися кривдникам.

Август уповільнив ходу. Стежка вгору ухоркала його, пригасила запал. Він уже посміхався іронічно. Зупинився під купкою кипарисів. Купка кипарисів нагадувала вітрило. Воно нап'ялося, мчало в голубі простори важкий лібурн... з буксу й благородного лавра. Садівник Лібон за допомогою сокири, ножиць і пилки витворив це зелене чудо, цей вітрильник на Палатіні. Особливо схожі ці кущі на корабель, коли дивитися знизу, з міста. Август прислухався. Місто гомоніло внизу тисячоголосим гомоном, там вирувало життя: громадяни Рима приносили в храмах жертви богам, торгували на Воловому базарі худобою, а на Зеленому — садовиною та городиною, в портиках на Марсовому полі вчителі навчали учнів, по вулицях владно марширували преторіанські гвардійці — пильнують порядку в місті, від Золотого мильного каменя в центрі форуму в усі сторони світу простяглися бруковані дороги, й по них вирушали до найдальших меж залізні римські когорти, грімкотіли вози та гарби по вузьких вуличках і провулках, відхаркували на жовту арену цирку червону сукровицю гладіатори, а поруч у амфітеатрі актори розігрували грецьку комедію — місто дихало, місто працювало, місто жило, і в кожному його подиху відчувалася воля найсвятішого — Августа.

Сюди, на Палатинський горб, гомін двомільйонного міста ледве долинав. Але Август якимсь тільки йому притаманними чуттями, довголітнім досвідом вловлював його буденний ритм. Десь унизу продзвеніли копита, й щось скинулося в грудях Октавіана — їздити скоком у місті невільно, так їздять тільки ті, що везуть нагальні вісті для нього.

Поки дійшов до східного портика, заспокоївся. Це найзатишніший

портик, до нього прилягають три кімнати, тут йому найліпше працюється, відпочивається, думається.

Дві кімнати з великими, заскленими вікнами відкриті, одна заплетена виноградною лозою та хмелем. Там гарно в дощ і в спекоту. Всі три в орнаменті з виноградної лози, в одній стоїть ложе для праці. Він ліг на нього. Цвіли левкої, медяний запах долинав у прочинене вікно.

В правому кутку кімнати за кедровою скринею, оббитою срібними пластинами, примостився вільновідпущеник Гельвідій, грамотій, найкращий читець і декламатор грецьких та римських авторів. Перед ним лежать згортки, приготовані для читання — давні, прижовклі й нові, можливо, Августу захочеться послухати якусь поему. Він любить поетів, щедро їх нагороджує й возвеличує. Раніше ними опікувався Меценат, вислуховував усіх, навіть найдрібніших, багатьом допомагав грішми та хлібом. Після смерті Мецената його клопоти перейняв на себе Гельвідій. У нього немає грошей і хліба, є тільки почуття незгасної любові до поезії та поетів. Щоправда, нині здрібніла поезія і поети також. Й невідь-чому. Неначе й добра погода на поезію, а поетичні лаври ростуть кволі, немічні. Немає Вергілія, цього селянина серед аристократів, сільського дядька, який працював повільно й уперто, як віл, боронував ниву ліпше за будь-якого іншого господаря, боявся слави, панічно боявся натовпу, забачивши тих, що бігли до нього, голосно вигукуючи його ім'я, ховався в найближчому будинку й очікував, доки юрба розійдеться, а тоді поспішав додому, в тишу триклінія, щоб вигострювати там до жаскості рядки, іноді він вж перегострював їх, а славетну «Енеїду» хотів спалити перед смертю, вважаючи її недосконалою, й друзям наледве вдалося вирвати її з його рук. Немає Горація, зігнутого нуждою бідака, мовчакуватого, хворого, недовірливого до людей і надзвичайно розкованого в поезії; на вулиці, на базарі Горацій боявся усіх, усім поступався дорогою, в поезії ж — нікому, поступився цим принципом тільки перед Августом, який довго чекав, що поет прославить його своїми одами, а не дочекавшись, сказав: «Тобі шкода для мене кількох вркушів? Чи ти боїшся, що після моєї смерті тобі ставитимуть у провину, що вітав мене в одах?» Горацію довелося писати четверту книгу, в якій вславив принцепса. Є й немає Овідія, найталановитішого з усіх поетів, яких коли-небудь знав світ. Таємницею оповите його заслання. Ніхто й нині не відає, за віщо так суворо покарав його Август, чому наказав пересадити в суворий клімат це ніжне південне дерево. Сподівався, що воно замерзне? А воно цвіте й там.

Ось сувій з його новими віршами. Не взялися кригою в холодних фракійських степах струни його ліри; сповнені каяття, гірких роздумів і гарячих молитов, його вірші пропікають серце.

> Лихо, як близько проліг круга земного край.
> Рідна ж земля так далеко!..
> ...Я одинокий живу тут край світу на березі моря,
> Де усю землю кругом вічні вкривають сніги...
> Де тільки зір свій повернеш, нема хліборобів у полі
> Пустка кругом, і ніхто поля собі не бере[2].

Так розмірковував Гельвідій, соваючи перед собою згортки; якщо випаде нагода, він прочитає ці вірші, не називаючи прізвища автора. Нехай Август спочатку уп'ється вином, а потім запитає, чиє воно. Хмільна людина щедріша й добріша. Гельвідій знає, на що важиться, чим може скінчитися це читання. Але й свідомий того, що повинен офірувати власні спокій і щастя високій поезії. Талановиті поети народжуються... рідше, ніж імператори. Якщо ж принцепс запитає, звідки взялися ці чудові поезії, Гельвідій скаже, що їх привезли разом з турячими шкурами, воском і медом з Фракії. Привезли особисто йому, Гельвідію. Гельвідій тут же подарує Августу кілька амфор з медом і кілька кругів воску. Багатший за самого Креза, Август охоче приймає найменші дарунки. Але спочатку він полестить Октавіановому смаку. Полестить тонко й уміло. Лестощі —

[2] Переклад Ю. Мушака.

єдина шпарина, якою можна проникнути в душу Августа. Але діяти треба вміло.

«Лихо! Як близько проліг круга земного край!» — бриніли на вустах у Гельвідія тривожні слова.

Одначе Август не помічав того. Спочатку він слухав прокуратора — управителя маєтків, потому — диспенсатора, раба, що відає приходом і витратами Августової скарбниці. Особиста скарбниця Октавіана давно злилася з державною, в цьому запорука сили принцепса й запорука процвітання держави. Принцепс ощадливий, як найбідніший селянин, і точніший у рахунках за вчителя лічби. Яка то музика, оці цифри! Мільйони сестерціїв, тисячі талантів золотом або сріблом! Хіба можуть зрівнятися мелодійністю з цим подзвоном найкращі вірші! Август потирає руки, Август відбиває ритм рукою і ногою, забувши навіть, що вона в нього хвора. У цих скупих карлючках крем'яна сила цілої держави. Неймовірна сила! Дзвякни — й немов з-під землі виростуть нові легіони, подзвони — й приповзуть одні царки продавати інших. А скільки бажань і можливостей заховано в цих блискучих кругляччках! Бажання штовхають людину вперед, можливості стримують її — власне, ці дві протилежні сили і є саме життя, гармонія тут складається дуже рідко, є бажання, немає можливостей — і навпаки, в тому своя мудрість, інакше бажання б сивіли юними, а можливості одкривали шлях до всіх пороків світу. Можливості — то міра, міру Август поважає понад усе, завдяки їй він владарює і тримає в покорі цілі народи. Скільки людей мають ось-ось сягнути до верхнього круга міри, й не сягають. Хто ліпше за нього знає це? Коли помирають звичайні людські бажання, тоді непотрібною стає й міра. Ні, не так. Тоді решта бажань обмірюється однією мірою. И часом та міра не витримує, розвалюється. Понад міру є тільки мудрість, але й вона іноді дирявіє од спомину про непогамовані бажання і штовхає людину на гонитву за неможливим, намагаючись переважити одними бажаннями інші. А чим можна замінити пал любові, звитяги та творчості? Солодкою отрутою владолюбства? Тремтять коханки, яких уже не взяти, тремтять не з любовного дрожу, а зі страху — їх можуть скарати тільки за те, що вони чиїсь коханки, тремтять слуги, плазують по підлоці безстрашні в боях полководці, поети змагаються один поперед одного, аби знайти замашнішого, ніким ще не використаного епітета й кинути його як золоту блискітку на імператорську тогу. Тремтить усе. Серце всмоктує солодку отруту страху, серце рикає і сміється.

Ні, Октавіан тим не впивався. Його боялися, але він не дозволяв, аби виявили перед ним страх. Боялися в міру. Римом правила Міра. Одна міра страху, одна міра любові, одна міра щастя. Август був переконаний, що саме її уславлять у віках. І поєднають з його ім'ям. Множилося років принцепсу, меншою ставала міра. Всім, чим зараз володіє Рим, він зобов'язаний мірі. Після бурхливих років громадянської війни, яка покликала до дій людей високої душі, людей обдарованих — Цезаря, Помпея, Брута, Цицерона, Катона Молодшого, а також всіляких пройдисвітів, таких як Катіліна й Антоній,— і ті, й ті безстрашно кидалися на мечі, здобуваючи славу й владу,— після того, як з краю в край один за одним прокотилися криваві смерчі, вибиваючи все живе, возносячи людей на якийсь не знаний їм самим раніше рубіж, творячи з них героїв і вбивць, після того настали роки боротьби з руїнами, багатої торгівлі, видовищ, роки життя для себе. Тоді ж стрій життя почав хилитися в другий бік — лютої наживи, підкупу, розпусти. Й тут знову принцепсу прислужилася міра. Він видав закон проти розкошів, закон проти розпусти, кара за хабар і підкуп. Всі стали тиснутися до середини, в країні запанувала середність, власне, посередність. Посередні службовці, посередні правителі, посередні полководці. Це саме те, чого прагнув Август. Прагнув і досяг. Тепер у країні панує Велика Посередність. Люди середні, посередні сягають високих посад і служать вірно.

...Врешті зі справами покінчено. Прокуратор маєтку і диспенсатор сховалися за оббитими бронзою і слоновою кісткою дверима. Гельвідій

переклав згортки. Спочатку на самий край виклав «Скорботні елегії», одначе повагався й відсунув згорток назад, а наперед виклав кілька книжок молодих поетів. Нехай вони натомлять принцепсові вуха, нехай він розчарується в них. Нині Рим сказився на поезії. Римують геть-чисто всі. Переписувачі не встигають списувати з дощечок на папірус віршовані тексти, куратори не встигають давати дозволи на переписування. Щороку заявляють про себе десятки поетів. Навперебій читають вірші, але публіка на ті читання збирається неохоче й швидко розходиться. Поезія втратила щось таке, через що вона поезія. Поети кажуть, що їм ні про що писати. Всі давні герої уславлені, а нових немає. Життя тече ліниво, сито, пристрасті попригасали. Десь там, у надрах держави, порипують щелепи невидимих черв'ячків, шашелю, але їх воліють не чути. Колупни, й стане видно дірку в тому, що всі вважають вічним, не підвладним тлінові. Що тоді буде?! Та й спробуй колупнути! Тихо та непомітно помандруєш у залізні рудні, й сіра порода присипле твої кістки. Або опинишся в якихось диких Томах, твої убогі вірші спалять, ніхто ніколи не спом'яне твого імені. Якби хоч знати, що нащадки збережуть твоє ім'я, можна б пожертвувати статком і ситим життям, важитись на щось. А так... не поживеш тут, не житимеш і там. Вся нинішня епоха немовби покрита лоєм. А під ним тріснуті підмурівки й розхитані фронтони. Могутня державна катапульта змащена добре, але встановлена непевно. Під нею пливкі ґрунти, й порожнини, й нестихаючі ручаї. Одне насильство завжди породжує інше. Очевидне воно, це нове насильство, чи приховане — однаково. Так думає Гельвідій, який спокійно, без поспіху багато разів промандрував од Октавіана до Перікла, й набагато далі, оком розуму порівнював нові часи із старими, має що сказати й мовчить. Він тільки карбівничий чужих мудростей, йому судилося мовчання. Він завдячує своїм становищем принцепсові й двоїться у своїй відданості йому та в сумнівах душі. День у день сидить він у своєму помешканні, чекаючи на принцепса, перегортає згортки. Старі, пожовклі від часу, нові, лискучі від свіжого воску. Принцепс іноді приходить, іноді не приходить. А ще Гельвідій любить сидіти на мармуровому порозі, дивитися, як виграє під сонцем відтінками кольорів листя пишного лавра. Лавр уже старий, але ще міцний, листя на ньому якесь особливе, ятряно-зелене, яро-зелене, свіжо-зелене, ні, не так — спокійно-зелене, вічнозелене — іншого не вигадаєш. Є речі, а визначення — назавжди. Чистішого зеленого кольору за лист лавра немає в світі. Вони обоє мліють під сонцем — дерево-кущ і людина. Від цієї стежки, від цього порога, від цього куща пролягла вічність. Пролягла в обидва боки. Тільки Гельвідій знає, що він у ній участі не бере, а лавр — ні. Через те він такий розкішний і втаємничено-спокійний.

— Читай,— звелів Октавіан.

— Що? — запитав Гельвідій.

— Те, що вчора.

Гельвідій почав читати з Кремуція Корда. За кілька хвилин помітив, що принцепс не слухає, думає щось своє. Таке трапляється часто, Август зупиняється на якомусь імені, на якійсь події й віддаляється. Куди він віддаляється? Що думає? Чи цілком безпечні ці думки? Старечі очі вицвіли, й прочитати в них щось дуже важко. Очі Августа особливі, вони неначе сірі прірви. Там зникає все: шурхіт старого пергаменту, поетичні рядки й цілі філософські трактати, людські долі, міста й держави... Власне, там цілий світ. Увесь Рим, який підкорив близькі й далекі народи, племена, континенти. Увесь світ. Як він там уміщається? Яким стає? Принцепс пам'ятає, скільки горіхів або сестерцій програв учора хлопчакам, і часом не пам'ятає, який з царів скорився йому, а який ні. А може, він узагалі заснув? Август іноді спить з розплющеними очима. На його обличчі закарбувалися глибокі риси стримуваного владолюбства, віри в себе, непохитних рішень.

В цю мить Август очутився.

— Копита. Цокотять копита. Це гонець.

Гельвідій не одважився заперечити, його довге, схоже на конячу морду обличчя не виражало нічого, опріч втомленої поштивості, хоч він не

чув нічого й був переконаний, що цокіт коннт приснився Августу. Чекав, коли принцепс подасть знак до подальшого читання, але той сидів напружений.

— Мені снився поганий сон. І були лихі знамення.

Кінські копита процокотіли луною й пропали — дорога оперізувала Палатін, зараз вершник був за південним виступом горба. Він з'явився за хвилину, вже без коня, його підтримували під руки двоє рабів. Там, де мали бути очі, зяяли вирви, рот гінця був покривавлений, з нього разом з піною вилітало глухе постогнування.

— Великий Августе! Я нещасний, бо мені випало принести цю звістку. Я проклинаю день, коли народився...

— Ми не вільні в тому, що народилися,— суворо мовив Октавіан і змружив очі, незважаючи на лихі передчуття. Він не вірив, що погана звістка може прилинути в місяць, коли народився він сам, коли здобув владу,— в августі. — Що там, кажи. Загинув хтось із моїх легатів? Може, Квінтілій Вар?

Квінтілій Вар нещодавно рушив на війну з германцями, він повів за собою найкращі римські легіони.

— Легіони вийшли до моря? — вже грізно запитав принцепс, він аж тепер упізнав по прибитому пилюкою значку, з якого легіону цей гонець.

— Немає вже наших легіонів,— тихо мовив гонець. — Германці заманили їх у ліс і понищили. Квінтілій Вар загинув також.

Це були найкращі римські легіони. Це була найбільша поразка римських військ за весь час владарювання Августа. Октавіан бився головою об одвірки дверей і кричав:

— Квінтілій Вар, верни легіони! Квінтілій Вар, верни нашу славу. Нащо я послав тебе, Квінтілій Вар!

Гельвідій, який тримав у руках згорток Овідієвих поезій, низько нагнувся й поклав згорток у кедрову скриню, на самий спід. Тепер він боявся, що Август якимось чином помітить згорток, і тоді його гнів упаде на голову Гельвідія. То більше, Овідій, як йому здавалося, пробуває в тих краях, куди пішли легіони Квінтілія Вара. Овідій живий, а легіонів немає.

Август ще довго приголошував і бився головою об двері. Коли ж трохи заспокоївся, продиктував Гельвідію едикт, у якому наказав скарати на смерть кожного десятого з тих, хто вцілів у цьому поході, а все військо перевести з пшеничного хліба на ячний і позбавити вина.

В Римі було оголошено траур.

ДЕНЬ НАЙБІЛЬШОЇ РАДОСТІ

І знову весна. Свято Флори, богині квітів, юності й кохання. Ніяке інше свято не любив Овідій так, як свято Флори. Понад те, воно збігалося з днем народження його коханої дружини, його милої Фабії. З нею спізнав лад душ і тіл, втіху родинного життя. Кохав і кохає її без тями. Проста й мовби звичайна, вона запалювала його єдиною усмішкою на поетичну працю, могла б, вірив, запалити й на подвиги. З Фабією знайшов щастя. Двоє попередніх одружень були нещасливі, розчарували його. Либонь, з того й «Наука кохання». Ті вірші — спрага кохання, погамування жаги, трохи іронії й багато гри. Гри уяви, гри образів, гри барв. Він намагався навчити інших того, чого не вмів сам. Навчав жінок обманювати чоловіків, бути вірними коханцям, не кохати з користі, за взірець ставив Корінну, якої не було насправді, змальовував розкішні ночі, проведені з нею й з іншими жінками. Звичайно, коханок він мав. То здебільшого було потрібно для поетичного натхнення, виправдання еротичних віршів, а не навпаки.

Один час мав наложницю-рабиню. Чи любив її? Мабуть, не любив, рабиню по-справжньому любити не можна. Проте поводився з нею як з вільною жінкою, дарував квіти й коштовності, присвячував їй вірші.

Він і до інших рабів ставився добре. Багатьох відпустив на волю. Вони користали з його доброти, деякі нахабніли. Він зі сміхом розповідав про це сусідам. Ті його осуджували. А він і справді трохи торопів перед своїми

невільними слугами. Відгадував у них людські порухи й жаліа їх. Що вони думали про нього, не знав. Тоді він взагалі бу в заклопотаний іншим. Тепер, либонь, дивився б на них не так. Тепер аін розуміє, що їм властиві майже всі порухи, які властиві іншим людям. Насамперед гордощі й гнів. А також почуття аласної гідності. Якби він тоді комусь про це сказав, його б узяли на висміхи. Гордощі й гідність у раба! А що: інакше чому тоді аони збунтувалися в його сусіди, у Нікозія, і вбили його? Вони вбивали його в басейні, вбивали доаго, не даали аилізти на сухе, заштовхуаали палицями, купальними стільчиками і дошками. І Нікозія бу в змушений плааати від одного краю басейну до другого, доки не похлинувся. Він ковтаа воду й волав на поміч, раби топили його зосереджено й моачазно, голосили тільки наложниці — вони знали, що їх, як і всіх інших рабіа господаря, скарають на смерть. Знали це й ті, що топили Нікозія, курульного едила, колишнього пропретора, одначе єдинокупно стали на тому, що Нікозія має загинути. Надто аін був жорстокий, надто багато зла чинив. Та смерть налякала багатьох римських громадян. Одначе Оаідій не злякаася, він знав, що його раби такого з ним не вчинять. Та й не вельми доаго він усім тим переймаася. Оаідій тоді жив легко й весело, писав вірші, приймав друзіа, закохувався. Тобто переконуваа себе, що кохає, цього аимагала поезія. Служити не хотіа, перебуа членом кількох колегіїі, полишив службу й оселився на аіллі біля рідного Сульмона. Там у нього чудоаий маєток: на схилі зеленого пагорба, в хащах горіхіа, каштаніа, вишень, буксу і лаара, з яких садівник поантворюаав усіляких химер та звіріа, кілька струмків збігають через обійстя, переплітаються, зливаються в озерця, кілька озерець перетаорено в басейни, одне джерело несе теплу воду, в басейні, у який воно аnадає, алаштовано плавучий стіл, за яким Овідій трапезував з гостями. Той маєток — найчарівніше місце а Італії. Там Оаідій знаходиа спокій для душі й натхнення для поезій. Там писав «Метаморфози». Гримаса долі! Справжні його метаморфози розпочалися пізніше, ось тут, у Томах, становище, а якому опинився, подібне до скам'яніння, яке гірше за смерть, про що й писав у «Метаморфозах». А ще гірше, що поет не знає, чи повернеться а свій колишній образ. Боги мовчать, не кажуть нічого, вони таємничі й грізні, та й надто аони далеко. Тутешні боги йому не допоможуть. Є тут і Марс, і Юпітер, є наа іть храм Діани, але туди ніхто не ходить. Збудований кілька десятиліть тому амфітеатр пообаалюваася й заріс траа ою, статую Діани обшмульгали дощі та аітри, гети своїх богіа вирізають з дерева: дерев'яні фігури риб, звірів — то їхні святині, порад вони запитують у сонця та місяця, з якими ведуть розмоаи, приносять їм жертви, наа іть лік діб ведуть не по днях, а по ночах. І шумить посеред цього захланного містечка одне-однісіньке дерево, вони йому вклоняються, й чіпляють на аіття кольороаі стрічки, й приносять йому жертаи, а воно стоїть, кострубате, колюче, родить маленькі дрібні плоди, кислі й терпкі, які гети мають за саятині, сушать і вариао з них п'ють од пристріту, од усіх хаороб, а коли аін якось і собі з цікавості підібрав один плід, аони трохи його не абили.

«Милосердні боги! Який же я винуватий перед аами». Як бездумно, як шалено аін марнуаа час, марнуаав себе, не аміа жити! Чоловік осягає своє минуле і поцінoаує його тільки в горі. Тоді став мудрий, розважливий і добрий, стає філософом.

> ...Місяць ночі коней погнав —
> Я подивився на Капітолій.
> Пізно беруся за щит —
> я вже поранений.

Або ж, наапаки, закипає злістю, проклинає себе, проклинає богів і цілий світ. Овідій не проклинає богіа, не проклинає життя, бо знає, що аоно прекрасне, тільки залежить не лише від таоєї власної волі. Його життя, його майбутнє до останньої краплини крові у аолі принцепса, перед яким несе провину. Та проаина, можливо, не зовсім і провина... Просто він знаа, що Юлія Молодша, внучка Октавіана, його пестунка, його улюблениця, аітрогонка й розпусниця, зустрічвлася з Юлом Антонієм, саоїм

коханцем. Але хіба лише він знав про те? Либонь, про те відав цілий Рим. А лібури повіз до фракійських берегів тільки його. Чому саме його покарав принцепс? Свої любовні елегії поет писав за десять літ до цього. Та й потому були «Ліки від кохання».

> Не від уроків моїх навчалися зради жінки.
> Не може навчити той, хто сам не навчений.
> Жодної байки про мене не склав поговір..

Ні, Овідій не в змозі втямити до кінця жорстокого присуду. Юлію Август заслав на острів Триморії, заборонивши давати їй вино й допускати до неї чоловіків, навіть рабів. Юл Антоній покінчив з собою, повісилися і поплечники Юлії, вільновідпущеники Феба... Всі вони зазнали кари справедливої. А він? На той час він узагалі вів життя доброчинне, достойне прикладу для інших: кохав дружину, виховував дочку та внучку, шанував богів і вклонявся пам'яті предків. Племінники й племінниці, рідні й двоюрідні одне по одному перебралися з Сульмона в Рим, в його дім, а дім тримався на ньому. І він уже не легковажив обов'язками господаря дому, голови родини, роду, сповняв їх з гідністю й навіть з гордощами. Дім його був повна чаша. Цей день, день народження Фабії, був особливий — найщасливіший день року. Раби прикрашали будинок гірляндами квітів, готували святковий обід, він одягав білий плащ, гості накладали миртові вінки й допомагали йому принести жертви біля домашніх ларів. Фабія, в білій туніці, з червоною стрічкою на чолі, золотою діадемою в волоссі, стояла, урочисто склавши на грудях руки, й захоплено та побожно дивилися на свого чоловіка. Незабутні хвилини! Солодкий спомин і гірка мука на все подальше життя.

...Ларя він склав із шматків зеленого моріжка. Копали його за ворітьми й носили з старим служником Лисом, якого він найняв у грека-купця Еока. Лис — дакієць, він погано володіє навіть гетською мовою і знає лише кілька грецьких слів. Він тихий, добрий, одначе не вельми тямковитий. Ларя вони склали у лівому кутку житла — дерев'яної хижі зі сходами на другий поверх до малесенької кімнатини, яка правила Овідію одночасно й за триклиній, і за таблін, до неї вели дерев'яні сходи чи просто драбина. В тому кутку, де вони склали ларя, у покрівлі дірка, туди виходить дим вогнища, на якому служник готує їжу. Ладану в Овідія крихта, вино кисле, з яблук і слив. Лише квіти розкішні — жовті й червоні тюльпани, вся долина над озером вкрита ними. Він рвав квіти, а озером плив молодий рибалка й співав пісню; побачивши, що робить засланець-римлянин, довго сміявся й показував пальцем на середину лоба — мовляв, ти, чоловіче, несповна розуму. Ось таку жертву приношу я, Фабіє, богам на твою честь, прийміть її, не полишайте без своєї любові мою кохану дружину, освітіть ясним світлом її путь і наповніть світлою пам'яттю про чоловіка та друга її серця.

Овідій мовби передбачив таку жертву: він змалював у «Метаморфозах» закитчане маком поле перед темним отвором печери. Червоний мак — то його колишнє життя, чорний отвір печери — його нинішнє існування.

...Шипить на вогні холодне вино, солодкий дим ладану лоскоче ніздрі, витискає скупу сльозу. Сивий поет сидить на березовому окоренку перед кволим вогником, знову й знову перепологює своє колишнє життя. А воно як оте забур'яніле поле, покинуте гетом у страху перед ворогами. Стоптаний копитами шматочок землі — й чорна стіна лісу попереду. Поет перепологює поле, розмовляє вголос, щоб не забути божественної латини, якої тут не розуміє ніхто. Згадує Лукулла, Луцінія Краса, Кальпурнія Пізона, які побували в цих краях, вони приходили сюди як вояовники, поверталися зі славою, а він сидить тут бранцем у забутті й безслав'ї, хворий і сумний. Він уже ніколи не засміється безжурно та весело, й не тільки через гірке життя засланця, а й через те, що зрозумів: світ сповнений кривд та страждань. Розумна людина взагалі не може бути ясна та весела, бо кожна мить наближає її до кінця. З кожним кроком попереду в неї меншає світлого й більшає темного, з кожною миттю вона щось втрачає,

поет бачить те й переймає чужі печалі в свою душу. Людина нещасна, бо боїться тирана й сусіди-сікофанта, який доносить за плату, вона боїться цезаря й найближчого навчальника, блискавиці й грому, хвороби й звіра, грабіжника й судді, який може закинути її до темниці або заслати в холодні краї, зрештою, вона боїться себе самої, власної буйності й крихкості. Ось що таке людина, ось що таке людське життя! Вона весела й безжурна доти, доки не розуміє цього, доки стрибає по світу молоденьким козликом, спасує зелені листочки та квіточки й заграє до молодих кізочок. Їй здається, ота гра і є життя. Пробі!.. Воно довге й зовсім не таке.

«З благоговійним смутком споглядаю я в пам'яті римські святині, які єдині є справжніми і без яких людині так убого і страшно. Я не знаю, чи можуть боги захистити мене з такої далекої відстані, чи долинає до них мій голос і чи чують вони хвалу з моїх вуст на їхню честь. Серце моє від туги і розпачу стало неначе грудка зачерствілого сиру, а сльози течуть солоні, аж пекучі. Як же ми не вміємо цінувати добро, послане богами! Не знаю, що б я віддав, щоб хоч на мить поринути в оксамитову тишу власного дому, в лагідний шелест сторінок книжки, журкітливу мову дружини, белькотіння внучки, щебет ластівок під вікном. Звідси, з холодної далини, все те здається маревом...»

З тісї темної задуми Овідія пробудив оклик служника, який сповістив про щасливу подію — прибуття з сарматських степів великого обозу. Обоз прибуває, бо очікують з Риму кораблі з купцями, очікують великого торгу. Тих кораблів з нетерпінням, надією і тремтінням у серці чекає й сам Овідій. Кожного ранку виходить на вал і дивиться на море, яке грає золотими блискітками, а частіше котить темні, похмурі вали. Ті вали накочуються поетові на серце. А зараз він поспішає до воріт зустрічати сарматських купців. Там, у далекому Римі, всім здається, що на кордонах держави римські колоністи тільки й знають, що з рання до ночі рубаються мечами з бессами, язигами, таврами, колхами, метелеями, скіфами та дакійцями. Якби було так, давно у Томах і в інших містах не лишилося б жодного римського колоніста. Війська прийшли, розпорошили по степах і балках войовничі племена й пішли, а колоністам потрібно тут жити. Відбивати наскоки малих племен і тих, які збунтувалися, й боронитися від розбійницьких ватаг, задобрювати царків і ханів подарунками, торгувати — це найбільша запорука безпеки, хани і всі заможні варвари зацікавлені в тому, щоб спродати дарунки лісу та степу й придбати сталеві римські мечі, кольчуги (і повернути ті мечі проти римлян), тонкі єгипетські тканини, ласощі та прикраси для своїх дружин і наложниць. Законів торгівлі пильно дотримуються обидві сторони.

За вбитого римського легата вбивцю чекає менша кара, аніж за вбитого купця. Вбивцю відшукають будь-де, навіть на тому світі.

В розчинені навстіж, важкі, оббиті залізом дубові ворота фортеці вкручувався, вповзав купецький обоз. Погойдувалися в сідлах на кошлатих низькорослих конях бородаті вершники охорони в гостроверхих шапках, ремигали схудлі за дорогу воли, ревіли верблюди, подзвонювали підвішені до підток казани, дудів у дуду помічник наглядача каравану, важко переставляли ноги призвичаєні на продаж невільники. Копита коней і ратиці волів були порозбивані, гарби скрипіли — дорога злизала увесь дьоготь, запалі очі дозорців дивилися чіпко, смажні вуста були постулювані твердо.

Валка принесла з собою запахи степу, диму нічних багать, прожохтованих у дьогті шкур, які були до ладу впаковані в глибокі вози, ув'язані й накриті, копченої риби, диких медів, воску та овечої бринзи. Валка заповнила постоялий двір, і майдан за ним, і багато приватних дворів. З далекої мандрівки вернулося чимало томітів, місто наповнилося веселим гомоном, дзвоном і дзвякотом, піснями та вигуками. Одразу ж, не відкладаючи, було зіграно кілька весіль: наречені були або викрадені, або взяті браном, одначе це їх, либонь, не вельми лякало й засмучувало, вони сміялися й веселилися. Тільки одна незвичайної вроди дівчина плакала безнастанно, а її майбутній чоловік, рудобородий гет у короткій, підпере

заній шкіряним поясом сорочці, раз по раз смикав її за довгу косу. На поясі в неї висів меч, лук і колчан з чорноперими стрілами. Овідій подивився на колчан і здригнувся: колчан був виготовлений з людської руки. Овідій засмутився й пожалів дівчину.

Прибулі приносили жертви богам, овечок і кіз душили ремінним зашморгом і розтинали кількома ударами меча. Кров зціджували у великий казан, туди долили криваво-червоного вина, вкинули меч, сокиру та кілька стріл. Пили по черзі: спочатку старійшини міста й обозу, далі сотники й десятники ватаг, прості воїни, купці, ковалі — увесь люд. Спалахнули весільні смолоскипи, на майдан винесли на тичках казани з вином і пивом: пригощали купці обозу, старійшини міста, пригощали ті, що одружувалися. Старійшини сиділи на купі колод на краю майдану: найповажніші, найдосвідченіші, найшанованіші — внизу, на нижній колоді, решта вище, за віком та посадами. Вино їм підносили в мідних чашах, його наливали з глиняних амфор. Простий люд черпав корцями з чанів. На окремій колоді сиділи музиканти: дударі, сопілкарі, бубоністи, серед них вирізнявся сивобородий, сліпий на одне око дід у довгій, до п'ят сорочці й шкіряному, з рогами тура шоломі на голові. То був славетний фракійський співець Ворон, відомий у Томах і в інших містах, його слава перекотилася аж за Істр, у скіфські й дакійські степи. Ворон величався вочевидь. Коли він дудів у дуду з кози або брав у руки сопілку, замовкали всі інші співці й музиканти. Він був великий. Йому давали вино на меду й дівку на ніч. Жінки його любили. Він сам складав пісні й сам їх виконував. В екстазі заплющував єдине око й дудонів, дудонів, а тоді одривав од рота дуду й щось вигукував. Йому підносили ріг з вином і просили:

— Пий, Вороне.

Ворон пив. П'яний кричав ще голосніше. Ворон звідкілясь знав, що Овідій поет, ставився до нього погордливо. Овідій гірко сміявся в душі, а на вулиці мусив поступитися Воронові дорогою. Бо то йшов шанований усіма поет. А Овідій вигнанець, якого витурили з Рима чи то за погані вірші, чи за якусь крадіжку. Інший вигнанець, грек Еон, який сидів поруч з Овідієм, знав усе це й посміхався в куцу бороду. Еон хитрий і доката розумний, хоч прикидається простакуватим.

Овідій і хоче подружитися з Еоном, і не хоче. Надто той самовпевнений, надто іронічний та злий. Овідію здається, що Еон у душі втішається поетовим горем, кпить з нього, й через те сам ставиться до грека з насторогою. Еон вигнанець уже чверть віку. У вигнання пішов ще молодим, був скульптором, зробив оригінальну скульптуру Юпітера, його звинуватили в святотатстві й заслали сюди. Він ніколи не просився в Рим, не проклинав свою долю, казав, що за ним у Римі й слід запав, але він за тим не шкодує: в Томах став карбівничим, непогано заробляє, тут він одружився, має четверо дітей, каже, що щасливий, а може, вдає такого. А як можна бути щасливим у Томах? Це запитання не подобається Еону, і він відповідає на нього злими кпинами.

— Овідій — поет другого сорту,— мружив крапчате око. — І його латинська мова теж другого сорту. Хіба не так? Хіба не сміються з неї дорослі й діти?

Овідій знизував плечима, сердився.

— Сердитися нема чого,— просторікував Еон. — Було б добре, щоб усі римляни хоч раз побували в твоїй шкурі. Або хоч у моїй.

— Чим погана твоя шкура? — запитував Овідій, а сам стежив за високою стрункою танцівницею в довгій розмальованій сорочці. Це була та сама жінка, яка в перший день Овідієвого прибуття в Томи напувала його водою. Він подумав, що вона хвилює його, одначе не так, як хвилювали патриціанки в Римі. А може, й так. Звичайно, Овідій уже не юнак, але й не досугий дід, і з недавнього часу йому почали снитися жінки, навіть почував пал у серці. Це не був той вогонь, який палив його колись, який видобував отруйно-запашні рими. Те паливо, паливо душі,

вигоріло, лишилися тільки спопуки тіла, якими він на початку заслання бридував і нотрі таки трохи дошкуляють йому.

Занурившись у ті думки, він не одразу втямив, що казав йому Еон. А втямивши, здивувався. А здивувавшись, обурився.

— ...Хіба не грецькі граматики навчали римлян грамоти? Хіба не афінські філософи вивели вас на стежки мудрості? Хіба не в нашій славетній Академії осягали премудрості науки ваші юнаки? Не з нашої трагедії, не з нашої комедії скопіювали ви свою? Перейняли наш одяг, наші звичаї, нашу їжу, увесь триб нашого життя й уподібнили нас. Вже й ваші філософи мудріші, й поети кращі. І краща ваша мова. Не вивчиш її, не станеш високим урядовцем, не досягнеш ніяких посад і звань. І так воно виходить, буцім, не знаючи латини та порядків ваших, не можна стати людиною мудрою, культурною, державною. Бо держава — це Рим. Римські храми найкращі, бігуни найпрудкіші, жінки найгарніші... Чи ж не так?

Овідій не знав, що сказати на те.

— Ось бачиш... Ти й помислити не можеш, що в світі є щось не гірше за римське. Про греків я вже тобі сказав. А ще ж були Єгипет і Персія, є Індія, країна дивовижна, кажуть, за нею є інші країни, гідні того, щоб процвітати під сонцем. Рим підгорнув під себе сотні народів, покалічив, поламав їх, змусив танцювати під свою дуду, як танцюють хлопці та дівчата під дуду прислiпуватого Ворона. Ви не можете стерпіти, що десь у світі є вільні народи. Ледве прочули про такий народ, посилаєте військо. А запитати, з якого права? У всіх народів свої боги і своє життя. Вони так само народилися під сонцем, як і ви, бачать ті самі зорі й той самий місяць. Вони з такої ж плоті й крові. Хочеться закричати: схаменіться! Зупиніться! Ви тягнете світ до прірви. Згинете самі й поховаєте під уламками своєї держави цілі народи. Так не минає. Погано збудований храм має впасти на тих, хто в ньому лишиться. Кажу це з гіркого досвіду, такими самими стали наприкінці Афіни. Ворон — сліпий на одне око, ви ж сліпі на обоє. Ви вважаєте, що ваш республіканський стрій найдосконаліший у світі і його треба нав'язати іншим. Що ж то за досконалість? Ви всі раби: раби своїх жорстоких законів, своїх суддів, раби принцепсів і золота. Кричите про свободу, про республіку й славите тирана. Ви одягли світові ярмо, а воно тре холку, скрипить і тріщить.

Овідій слухав Еона й ледве вірив тому, що чує. Стискав тонкі пальці рук з приламаними нігтями, поривався запитати, чи той не жартує, й не запитував. Все його єство, єство римського громадянина, громадянина найкращої держави світу, обурювалося й бунтувало, він шукав гострих переконливих слів на відсіч і не знаходив їх.

— Скажи, Еон,— врешті здобувся на мову,— ти один так думаєш чи є ще такі?

— Може, й один, а почуваються так усі. Світ ненавидить вас, ненавидить і боїться. Тебе не чіпають, бо ти сам нещасний. Навіть співчувають тобі. А ще ти добрий. Добрий і якийсь, якийсь... — Еон приклацнув пальцями,— ...ну, нібн трохи несповна розуму. Вибач, й не зовсім схожий на римлянина. Справді, ти вже не зовсім римлянин. Ти вже перейняв чимало звичок томітів і навіть чимало їхніх слів. Правда ж?

— Правда,— ствердив Овідій. — Трапляється, шукаю латинського слова й не знаходжу, а гетське крутиться на самому вершечку мислі.

— Приглянься, Овідію, пильніше. Гети не мають срібних тазів для умивання та золотих гребінців, але вони теж люди. Серед них, як і серед інших людей, є добрі й злі, є дурні й розумні. Розумні, звісно, по-своєму. По-гетськи. Вони такі, якими їх зробило життя. Либонь, в оцих убогих степах римлянин мав би вигляд значно гірший. Бо він укоханий і лінивий, пихатий і розбещений. Він не вміє і не хоче працювати. — Еон хвилину помовчав і додав: — Зрозумій мене й не гнівайся на мене. Я об'їздив півсвіту, багато бачив і багато знаю. Я не кажу, що всі

римляни і сам Рим нікчемні. Він спородив багато достойних мужів, створив безліч гарних речей, але мужів і речей поганих сотворив набагато більше. Він спородив дух нетерпимості й загарбництва. Це гірше за чуму. Ось так. Давно хотів тобі сказати все це, та не лучалося нагоди.

Еон підвівся й поплескав Овідія по плечу.

— Ще раз прошу, не гнівайся на мене. Подумай над тим, що я сказав. Хоч навіщо це тобі? Що воно дасть? Ет, як хочеш,— махнув рукою. — А тепер ходімо за ворота та подивимося на томітських юнаків.

За ворітьми, саме там, де першого дня Овідій бігав за лошам, горіло кільканадцять багать. Вони творили чималий квадрат. Кілька багать палало посеред квадрата, там лежали купами корчі, хижо поблискували леза встромлених у землю мечів і вістри списів, дзвеніли натягненими тятивами прив'язувані до вбитих у землю паль луки, від яких над землею тяглося мотуззя. Ледь зачепя, й гостра стріла впнеться у твоє тіло. Голі юнаки, гнучкі й спритні, як степові барси, мчали один поперед одного поміж колод, мечів і списів, перестрибували через вогонь і натягнені мотузки, їхні намащені оливою тіла зблискували стальниковою бронзою, довге волосся летіло по вітру й спалахувало над вогнем. З правого боку стояли за багаттями мужі міста, воїни, з лівого — біла челядь; дівчата затуляли очі прозорими намітками, а самі підохочували юнаків, вигукуючи їхні імена. Юнаки кидалися на ті поклики, неначе леви. Жорстока забава, жорстоке видовище!

А хіба не жорстокіше видовище, коли кільканадцять левів і тигрів шматують на арені кілька сот беззбройних бранців, або професійні гладіатори з рабів чи римлян, які потрапили в неоплатну кабалу, січуть мечами й протикають зубцюватими вилами один одного?! Один юнак убиває другого, а ще інший, багатий патрицій, ліниво спостерігає, як цівкою б'є з поранених грудей кров, а сам нахилився до юної патриціанки, вдає, буцім щось говорить їй, насправді ж лоскоче губами рожеве вушко примхливої красуні; ті й ці ведуть гру, одначе яка ж вона різна! Боги, боги, мій мозок просвітлів чи затьмарився ще дужче, бо я не бачу сенсу в тих жорстоких грищах і одміни од цих. Ці такі ліпші, тут людина сама важить власним життям, і це хоч трохи виправдовує її.

Багаття пригасали. Гети-служники в кожухах вовною назовні виносили на ношах до воріт убитих та поранених.

А вночі Овідій лежав без сну й думав над тим, що йому сказав Еон. Ні, він не міг погодитися з ним. Навіть закипав запізнілою злістю. Якби римляни були звичайні люди, то чи змогли б створити таку могутню державу. Сягнули списом найдальших земель, володіють усіма морями, проклали на чотири сторони світу бруковані дороги, й по них марширують залізні легіони. А сам Рим, місто зодчих, ораторів і поетів!.. Ні, іншого такого міста немає, не було і не буде. І таких мужів, які живуть у ньому...

Але черв'ячок сумніву, засланий Еоном, точив і точив. Були, були в світі інші міста. Вавілон, Афіни... І мужі. Один Александр Македонський чого вартий. Та й деякі варвари, які посіли високі урядові щаблі, не поступаються розумом жителям Вічного міста. Може, й оці гети, якби навчалися в школах, удосконалювалися в гімнасіях і палестрах, дорівнялися б громадянам Риму. Силою, мужністю вони їм не поступаються. А іноді й благородством.

...Ні, ні, все не так. Це в тобі говорить злість, образа на рідне місто, яке звигнуло тебе сюди. Воно велике й священне і стоятиме на землі вічно.

Через два дні до дерев'яної пристані пришвартувалася важкий, з низькою осадкою лібурн, який приплив з Рима.

Ще матроси викладали вітрила, ще керманич віддавав останні розпорядження, а Овідій вже біг по крутому трапу на палубу. Не міг

дочекатися, доки керманич звільниться, а той не поспішав, пильнував, щоб вітрила були складені до ладу, щоб лібурн був туго припнятий, щоб трап клали міцно, щоб замки на ланцюгах, якими приковані галерники, були позамикані. Овідій вклонився йому, як вклоняються проконсулу, він його за руку, як найкохану жінку, сяяв радістю, леліє ласкою, на його обвітреному, пошерхлому обличчі не згасала усмішка. А керманич, кремезний велетень з пошрамованим підборіддям ступав важко, кучеряву голову понурив, дивився під ноги й мовчав. Овідію стискалося серце, тонкі й зболені струни в душі натяглись до краю, він здогадувався, він розумів, чому мовчить керманич, чому дивиться долу,— він не привіз йому волі. В поетових очах закипали сльози, одначе він і далі усміхався, пам'ятаючи закони гостинності рідних берегів. Ті закони забороняють запитувати гостя про справи, поки гість не змив порох доріг, не погамував голод та спрагу.

Керманич мовчав ще й через те, що поет викликав у нього почуття подиву: зодягнений у коротку тогу і варварські штани, підперезаний шкіряним паском, на якому обвис меч; худий, рвійний, з холеричним блиском очей, був схожий на волоцюгу.

Спершу Овідій повів керманича до парової лазні, найкращої в Томах (їх тут всього три), він наперед заплатив банщику, й той нагрів у чані вдосталь води, і вкинув туди товченого конопляного сім'я, й розтер крихітний шматочок ладану, і воду лив щедро. Курів димок над гостроверхою покрівлею лазні, валували з вузенького віконця пара, а Овідій сидів на дубовому окоренку під стіною й усміхався сумовито. Його ніздрі вловлювали запах конопляного сім'я та ладану, й згадувалися йому мармурові домашні ванни, і розкішні римські терми з двоярусними портиками, з великими залами на тисячу місць, мармуровими кріслами та мармуровими статуями в нішах, з велетенськими басейнами, залами для гімнастів та гри в м'яча, з картинними галереями, бібліотеками, залами для філософських бесід та поезій. Він чув, як водоспадами шумлять голоси, бачив, як вилазять на мармурову лавицю поети й читають вірші, а він стоїть у другому кінці зали, на узвишшя не ступає, не кричить і не галасує, одначе навколо нього натовп густіший, здебільше то молоді люди, їхні очі блискотять від захвату, а вуста мимоволі повторюють рядки його віршів. Так було, тепер те ніби сон, марення, яке тоне в білих клубках пари.

Потому пригощав керманича обідом, який готували вдвох із служником. Овідій підв'язався білим полотном, неначе раб-кухар, порядкував, носив страви. Подали на стіл копчену рибу, густо, по-гетськи, приправлене часником і цибулею м'ясо дикої кози та медведя, овечу бринзу, перепелів у меду (худих, весняних, хотів, щоб хоч щось нагадувало Рим), пшеничну, на меду, кашу, узвар із диких яблук та груш. Узвар був солонуватий, і каша також, бо солона тут вода. Овідій вже до неї звик, гостеві страви гірчили, Овідій те бачив, хоч гість і не подавав знаку. Та й чи ж не гірчитимуть гостеві з Рима гетські страви! Після лукринських міног і устриць, після солодких фіг і виноградну! Коли б Овідієве пригощення побачили проповідники насолод — кіренаїки, вони б повмирали зо сміху з його стравань. Медвеже м'ясо та овочі, бринза — оце так ласощі!

Гість вимив руки. Поки він їв, Овідій читав листи від дружини та дочки, від поета Макра й також поета, давнього друга Басса. Листи були скупі, особливо листи від Макра та Басса, либонь, обоє боялися доносу, славили щасливе життя під зорею цезаря та вихваляли римські порядки, про декотрі з яких Овідій уже мав іншу думку. Потому керманич оповів новини: германський вождь херусків Арміній розгромив легіони намісника Квінтілія Вара, в Римі ще й досі туск і траур. Август побивався так, що його довго не могли заспокоїти, минулого місяця судили весталку храму Юпітера за втрату дівочості, її, як і велить закон, опустили по драбині в порожню вежу, а потім драбину прибрали, лишили їй трохи води та їжі, аби продовж ...уки, одначе

весталка не каялася, а це дуже поганий знак, та ще під час жертвоприношення біля того ж таки храму Юпітера вирвалися обидві жертовні бички, перекинули священне начиння й затоптали троє людей; у Римі збудовано ще один водогін, а також новий храм Аполлона, форум для кримінальних судів, чудову палату для куріальних коміцій, портик за Авентином, Статилій Тавр власним коштом вибудував амфітеатр...

Собі на подив, звістки про поразку Квінтілія Вара та покарання весталки Овідій вислухав байдуже, нові будови його зацікавили, він заплющив очі й промандрував по Священній дорозі, по вулиці Бичачі Голови, перетнув Марсове поле, звернувся на Капітолій і постояв перед храмом Юпітера, вклонився Юноні та Мінерві, відвідав храм Вести й приніс жертву Аполлону. На Палатин не дивився, його очі одразу наповнилися злими слізьми.

По довгій мовчанці запитав, чи знає керманич Фабію, його дружину, чи бачив її.

Керманич відказав, що бачив, був у Овідія вдома, й не один раз.

— Мабуть, вона геть сплакалася й змарніла,— розчулено мовив Овідій. — Либонь, їй важче, ніж мені. Вона така ніжна, така чула.

Керманич розглядав поруділі від солоної води носки своїх черевиків. Він думав про те, що Овідій з вигнанням не примирився й не примириться ніколи, що тілом він тут, а душею там, у Римі, й це дуже важко, було б краще, якби душа вернулася сюди, нехай навіть покалічена й скривавлена. Саме через те не захотів обманювати:

— Вона вже заспокоїлася. Я не бачив у її очах сліз.

— Не може бути! — скрикнув Овідій. — Не заплакала навіть тоді, коли віддавала тобі листа?

— Навіть тоді. Даруй, поете, але море навчило мене казати тільки правду.

— О Фабіє! — знову скрикнув поет. — Страшно ж бо як, що ти лихо моє долаєш без сліз. Я тебе вірною в віршах малюю, бійся цей образ зітерти,— прошепотів і засоромився. Проклята звичка, проклятий дар думати й говорити віршами. Навіть люті морози не скували цей дар, гострі, як ножі, вітри не виніяли з грудей поетичний дух. Мало йому горя, мало страждань! Будьте ви прокляті!

Керманич дивився співчутливо.

— Тебе не забули в театрах і в портиках, де читають вірші,— нарешті мовив.

— Та нащо мені та пам'ять! Нащо мені та слава! Вона гірша, ніж по смерті. Пам'ятають вірші й не пам'ятають мене! Якби знав, зібрав би всі свої книжки й спалив... Потопив би у морі, як сліпих щенят!..

— Не треба так казати,— суворо заперечив керманич. — У Римі не забули й тебе. Твоє ім'я славне, воно на вустах у простих людей і в поетів також. І Макр, і Корнелій Север, і Понтік, і Тутікан, і Брут, і Руфін — всі співчувають тобі, всі шкодують за тобою. Я знаю це гаразд. Я — Кассій Лут. Понтік Лут — мій двоюрідний брат, він мені нишком повідав, що поети Риму уклінно проситимуть принцепса, аби він вернув тебе з заслання. Вони чекають слушного моменту. Август — мудрий володар, він зважить на прохання найкращих поетів Риму. Отож страждати тобі лишилося недовго. Наснаж своє серце вірою й чекай.

— Я чекатиму,— проникливо мовив Овідій. На його очах блищали сльози вдячності керманичу та всім поетам Риму. Цей день він вважав найщасливішим за все своє життя в Томах.

Наступного ранку в Томи прибув ще один корабель, який вертався з Ольвії в Афіни, і просто на пристані розпочався бурхливий, шалений торг, де шкури продавалися величезними в'язками, а вино десятками амфор, де поступалися в тисячах сестерцій і люто торгувалися за один асс, де поплескували одне одного по плечах і рвали бороди, цілувалися й кидалися один на одного з ножами.

Овідію в ...н хотілося чимось відзначити цей день, і він врешті-решт

купив дівчинку-бранку років десяти, руду, кирпату, в муратинні, негвморну, зачучверілу й коростяву, в одязі, який би не підібрав жоден жебрак. Дівча було із степів, дике, не знало нікої відомої в Томах мови, навіть скіфської і сарматської, зиркало спідлоба, неначе звірятко, й тремтіло чи то від страху, чи від якоїсь хвороби. Вилицюватий, пласконосий, з розбійницькими очима язиг сказав, що дівча взяли в бран десь далеко-далеко, аж там, де кінчається скіфська земля (Овідій пригадав: Геродот називав ті землі країною людоїдів, одначе при всій своїй захланності дівчатко на людоїдку не було схоже), у битві загинув увесь її рід, лишилася вона сама. Дівчинку Овідій назвав Флорою — на честь весни — й корабельники та купці з того вельми реготілися, надто хирлявою і дикою була новітня Флора. Овідій на те не зважав, лише усміхався таємниче, він знав: на добрих харчах, при хорошому догляді дівчинка вилюдніє. Він навчить її латинської мови і латинських звичаїв і відпустить на волю, в спокуту за свої існуючі й неіснуючі гріхи, в спокуту перед усіма жінками світу, якщо він хоч перед однією в чомусь провинився. Нехай ця дівчинка піде в життя Флорою, нехай збереже добрий спомин про іншу людину, яку взяло в брви лихе життя, відкинуло від світлих порогів, яку покривдили тупі й жорстокі люди, а друзі виявилися лицемірними, невірними, швидко забули його.

Овідій запросив керманича Квєсія Лута на прощальний обід, але їм не вдалося поговорити, та й обід було зіпсовано — припхався непрохою Авл Полінік — дрібний урядовець з відділу наглядів за господарством колоній (а може, й ще за чимось), він приїхав ревізувати касу Томів — розпатякався, розхвастався, не дав ні господарю, ні Лутові сказати слова. Був це маленький чванькуватий грек, який давно відцурався всього грецького, вдавав, що й мови грецької не розуміє, ганив греків і все грецьке, запопадливо справляв свою службу, збагачував зідраними з колонії динаріями Римську державу, збагачував її своїм невіглаством, своєю дикою, зітканою з латок, з чужоземних, покалічених слівець мовою, вихваляв усе римське й поводився так, неначе сам завоював увесь цей край. Овідієві сплив на пам'ять Еок, спливли його слова, і йому вперше трішки стало соромно, що він сам римлянин. Отакі-то люди руйнують останнє добро, що лишилося в римському народові, тут можна б сказати ще так: кусень, який заковтують, більший від того, хто заковтує, і це неминуче веде до катастрофи. Ця думка лише майнула, та й не міг Овідій виповісти її, бо хто зна, яку ще службу сповняє при принцепсові Авл Полінік, водночас інша думка про те, що збирач податків перебуває при принцепсові, бачить його, розмовляє з ним, живе у Римі, позбавляла його сили волі, він намагався справити гарне враження на Полініка, одначе те чомусь не вдавалося. Овідій відчував це, тривожився, сердився на себе: часточка Августової святості мала б перекинутися на його слугу, од Полініка мало б повівати Римом, його магічними запахами, культурою, доброю славою, а цього не було. Лут теж мовчав, вони попрощалися коротко, скупо, на душі в Овідія лишилася оскома від цього прощання.

Вітер віяв з моря, пронизував відкритий кар'єр наскрізь. Коли він віє з заходу або сходу, його затримують сопки, але він здебільшого налітає з океану, взявши розгін аж біля берегів іншого континенту, ввібравши в себе на тисячокілометровім шляху холод двометрової криги, снігових заметів, сорокаградусного морозу. Він пробиває куфайчину, неначе куля, валить з ніг, а поваливши, за кілька хвилин перетворює людину в крижану бурульку. Люди ворушаться, вимахують кайлами, люди не хочуть замерзати, одначе й сили на роботу, яка погнала б кров по тілу, зігріла, не мають, вони хитаються, неначе заводні іграшки, коли напруги в пружині лишилося ледь-ледь. Конвойні охорони, дарма що в баранячих кожухах поверх куфайок, ватяних штанях і битих валянках, намагаються стати спинами до вітру, притупують-пританцьовують,

гріються міцною махоркою і крутими матюками. Вівчарки — й ті виють од холоду.

— Ей ти, ворушися!

Але він уже не ворушиться. На сьогодні це шостий, останній. В партії шестеро гринджол, на кожні лягає по одному покійнику. Начальник конвою — він також замерз і зараз думає тільки про рожевуватий, настояний на морошці спирт у літровій пляшці в себе в бараці,— зиркне коршаком з-під кудлатої шапки, тицяє вкпзлінним пальцем двопалої хутряної рукавиці в Поета.

— Повезеш ти.

Покійника приторочено до санчат, він довший за них, позаду стирчить голова, попереду ноги. Вони не провисають, покійник уже задубів. Поет тільки мигцем подивився на нього — обличчя молоде, давно не голене, волосся хтозна-якого кольору — взялося інеєм, верхня губа закопилилася і відкрила рядок зубів. Поет здригнувся. Він трохи знав його, це був учитель з тих таки країв, що й він сам. Учитель мав одну ваду: був занадто балакучий, а балакучість справляє тут кепську службу. Може, й краще, що вчитель помер. Одмучився, одбалакався. Поет пам'ятає, як вчитель якось розповідав уночі, як його допитували: обливали на морозі крижаною водою, зачиняли на ніч у підвал, де кишіли голодні пацюки, підвішували за руки до бантини і стьобали колючим дротом. Вчитель потягнув за собою багато людей. Не важко здогадатися, що в житті нчитель був клопітливий, сустний, намагався бігти поперед інших, ще й показувати усім дорогу. Поет знав багатьох таких людей і в своєму середовищі. Вони були сповнені віри й оптимізму, диво, що декого з них зобрали першими. Так, Поетів земляк одстраждався душею й тілом. Воно тепер у нього маленьке, худеньке й холодне.

Похилою, звивистою доріжкою Поет витягує гринджоли з кар'єру нагору, далі дорога пластає в снігах прямо й виводить на биту дорогу, яка в цьому місці роздвоюється: одна веде ліворуч, до табору, друга — праворуч, за дальні сопки, порослі ріденьким чагарником. Там, за сопками, мертвецька, величезний хлів з гостроверхою покрівлею. Поет повертає праворуч. Мете поземка, вона поперемітала в деяких місцях дорогу, й ті замети доводиться пробивати з розгону. А вся дорога рівна, накочена, санчата ковзають легко.

Поетові щастить. Він чує скрип полозків позаду, за хвилину його наздоганяють сани, запряжені гнідою кобильчиною, на санях видніється востать, схожа на ожеред,— чоловік обгорнувся солом'яною мптою.

— Ей, ти куди? — гукає Поет.

— До Крутої,— відгукується ожеред.

— Підвези.

— Сідай.

Кобильчина зупиняється. Поет тупцяє, не знає, як йому лише прилаштуватися з поклажею. Нарешті прив'язує мотузок до штиля, сам сідає верхи на покійника — поїхали. Неквапно біжить кобильчина, губить на дорогу крем'яхи, полозки й полозочки висовують їх у збитий сніг, мороз лакує — дорога геть уся в блискучих каштанових виковзах. Сани йдуть у затоки, і санчата йдуть у затоки. Поета кидає то в один бік, то в другий, він цупко тримається за гринджоли, аби не випасти. Покійник не лякає Поета, крижаний холод смерті лячний, коли смерть далеко, коли ж мерзле тіло — опора твоєму кволому життю, тоді воно таки лише опора і все. Він більше не думає про покійника як про земляка і вчителя.

Сани спускаються в долину, на дні якої скуване кригою озерце. Ось по водах, скованих кригою, глухо б'є кінське копито,— зненацька зринає невідь з якої глибини Овідій! Поет дивується. Невже не все вмерло у власній душі? Невже студінь не вичанила звідти всі до останнього рядки. А йому здавалося, там не лишилося нічого, з поезією він розрахувався

назавжди. Це вона привела його сюди. Чи таки вони? Дива! Поет мацає голову. Вона болить, неначе хто вбив у неї залізний цвях. Голова завжди болить, і болять пообморожувані, у виразках ноги та руки, болить шлунок, а серце не болить, воно неначе ота, відбита кайлом, грудка з вибою. І думка в голові одна — як прожити день. Він давно не може думати ні про що інше, окрім пайки хліба та теплої бочки-груби посеред барака. Напочатку він протестував, намагався обстояти себе, заступався за інших, покривджених, його били конвойні, старости, десяцькі, табірні придурки, вибили половину зубів, він побував у роті посиленого режиму й потроху втратив сили, запал, енергію, їх виморозили сорокоградусні морози й доконала третя категорія харчування — пайка хліба в півкіло та миска баланди, й він отупів, одерев'янів, задубів тілом і душею. То й навіщо ще про щось думати? В ім'я чого? Нічого немає... І не було. Люди позначали свою дорогу, свої страждання порожніми плачками, ще й позапихали все те у комірки-епохи. Наш Поет взагалі має сумнів у тому, що в світі щось було, окрім морозів, голоду та снігу. Можливо, є якась істина, про яку люди колись довідаються, в неї увійде і його безіменне життя. Мабуть, та істина дуже проста, така проста, що про неї страшно здогадуватись. Там люди про це не здогадуються. Вони не божеволіли з голоду, їхні легені не перетворювалися в дві крижини, які стукають одна об одну. Щоправда, вони теж знають, що таке страх. Все їхнє життя — страх. І той, хто над ними, теж боїться. Боїться їх. Таке сотворили життя. А весь їхній будень, їхні свята складаються з несосвітенних дрібниць і дурниць. То з однієї великої химерії, яку вони подолати не можуть. І не подолають ніколи.

— Тпр-р.

Сани зупиняються. Поет розв'язує мотузок, махає зекові рукою, мовляв, спасибі, їдь далі, ожеред повпрушався, й сани повернули ліворуч. Поет береться за мотузок, оглядається і... крижаніє. Крижаніють руки, крижаніє живіт, крижаніє серце. Воно б'ється поштовхами, ось-ось зупиниться: в покійника немає голови. Вона відлетіла, коли гринджоли гуцали на вибоях та кидало в затоки.

Це смерть. Невідворотно, невблаганно, неминуче. За таке не милують. Не милують за найменшу провину, провину вигадують, а тут злочин очевидь: з метою щось приховати, щось заплутати, мертвому відірвано голову. Хто тепер цей покійник, звідки він узявся?

Крижаність відступає, натомість напливає гаряча хвиля. Поет чує, як приливає до голови кров, як палають щоки, як шерхнуть на вітрі губи. Він зривається з місця, одразу ж вертається, затягує гринджоли за пагорок і біжить по дорозі. З рота йому валує пара, ноги підломлюються, очі застилає сірий туман. А вітер не втихає, поземка мете, розкраяні саньми замети в деяких місцях уже зрівняв сніг і навіть примів сліди. У Поета хлипає в грудях, з очей біжать крижані сльози, він роззирається на всі боки й притьма поспішає вперед. Йому перетинає по замету дорогу ланцюжок лисячих слідів — лисиця пройшла вже після того, як він проїхав,— волохатою ганчіркою майнула над головою сова. І — сніг, сніг, сніг. Одноманітне шорстке шарудіння під ногами і в вухах.

Поет давно втратив відчуття часу, уже й себе почуває якось не так, як раніше,— руки не його, ноги не його, голова важко й чужо. Ось і дорога до кар'єру. Вчителевої голови немає. Ноги Поетові підломлюються, він трохи не падає в сніг. Спалахує маленька іскорка — він випадково недобачив голови й знайде її по дорозі назад. Ступає, як сновида. Неначе в мареві, долає всю дорогу назад. Рятунку немає, шукати далі марно, вже сутеніє — важкі фіолетово-червоні тіні пролягли на заході,— та й сили вичерпано. Він і так ледве тримається на ногах. Приречено впрягається в сани, приречено тягне їх на схід, до сопок, це його саванни дороги. Він тільки не знає, уб'ють його одразу на місці чи проженуть по власну смерть назад, тільки десь там, у глибині єства, щось квилить і плаче тоненьким голосом та час від часу зводиться, неначе крило кволої пташки, неясна надія. А вітер свистить, а вітер регоче, й шипить під ногами сніг та тихо скриплять полозки гринджол. Ці гринджоли жодного разу не нагадали йому ті,

на яких у дитинстві спускався з погорбів, хоч з вигляду вони такі сомісінькі, вони не вернули його в країну сміху, розваг і пустощів. Те для нього вмерло раз і нозавжди, він і пам'ятав його, оле якось ток, ненче прочитов про все те в книжкох. Прочитане і його влосне давно змішалося в голові, змішалося ще раніше, тоді, коли він справді був поетом, своє життя він теж переливов у друковані рядки; у власні дитинство і юність вертався не з любові до себе, не для замилування, а по будівельний мптеріал.

Холод, голод, щоденна загроза смерті виїли з душі всі світлі борви, залишили тим кольори сірі та темні, то була кольори хліба та баланди, борачних стін, шинелей конвоїрів — кольори примарного існування; світ звузився до кількох простих речей, як звузилося до кількох інстинктів усе життя. Іноді, мовби самі по собі, одкриволися якісь таловини. І поставоли видіння. Стрункі тополі, широкі зелені лани, високі могили. Но могилі стоїть чоловік у високій шппці, його довгі вуса ворушить вітер, руку поклав на руків'я кривої шоблі. Поли синього жуппно тріпочуть на вітрі. Відток зелений гайок, по тому гайку прогулюються парубок та дівчина. Дівчина в білій свитці, на голові в неї віночок... А парубок... То він сом. Похилою стежечкою вони опускоються до Дніпра. Ті видіння його й не його. Якісь вони несправжні. Неночє вичитані звідкілясь, непачє розкпзані кимось. Хтось інший бочив рідний край таким. Хтось інший так само карався й мучився в тяжкій неволі, і йому снилися широкополі лани, високі тополі, дніпрові хвилі. І видива тієї людини навідували Поетп. Тоді Поет починав думати, що, може, оті видиво і є найсправжніше, зодля чого прийшов у світ, чим мав жити.

Територія, на якій горою височіє закидане з усіх боків снігами громпддя хліва, обгороджена колючим дротом. У огорожі ворота-козли, теж обплутоні дротом, вони зачиняються но ніч і замикоються замком. Біля воріт вартівня, том блимає вогник, з димпря валує чорний дим. Вітер загинає його й жбурляє Поетові просто в обличчя. Він якусь мить стоїть, а тоді, неначе мара, штовхоє двері. В обличчя дмухає теплом і запахами мохорки, консервів, чоловічого поту, горілка, шкіри, но мить його засліплює вогонь буржуйки, потому бочить невелике продовгувоте приміщення, стіл, чотири постаті за ним. Всі четверо розгорячілі, розпашілі, но столі стоїть порожня пляшкп з-під горілки і валяються дві ппчки махорки, в руках тримають кпрти.

— Двері! — рикає крайній, стрижений йоржиком, блиснувши злими очима.— очевидна, він у програші.

— Я ось привіз... — шелестить пергаментними губами Поет і кладе на самий краєчок столу папірець-квитанцію.

— Єгоре, піди прийми,— кидає з другого кінця столу кругловидий чорнявий сержант і затягується цигаркою. Цигпрко тріщить, дим в'ється по тугій щоці сержанта, а той примружує око.

— Агп, бачиш, що мені йде мость, що зараз виграю,— знову рикає стрижений йоржиком.

— Чорт з тобою,— гарикає сержант, підсовує до себе папірця й розписується. — Ну, ти — вже до Поета,— спробуй покинути біля дверей, шкуру одіну на барабан. Тягни но саму гору... Зною я вас,— і кидає на стіл з лівої руки карту. — Король хрестовий.

Поет хапає папірця й вилітпе зо двері. Ще не вірить у рятунок, хтознаде беруться сили, в зловісних сутінкох хлюп дряпається по мерзлих тілах вище й вище, тягне за собою покійника без голови. Він заліз на саму гору, під дах, перетяг тіло на другий бік і прикидав іншими тілами. На якийсь час його полишили сили, й він лежать но мертвих,— біля самого його обличчя сіріє бирка, приторочена до ноги покійника,— уже мойже мертвий сам і воскреслий виподком, дихає впжко, хрипко й радісно. Потому скочується вниз, зачиняє величезні рипучі ворота-двері й біжить. І знову хтозна-де беруться сили, він біжить і біжить, ще й пританцьовує, і нпвіть приспівує, і вітер підхоплює той спів, і несе понад тундрою, і регоче разом з ним.

Отако обдурити! Отпко пощастило! То як не співати, хіба міг Поет

сподіватися на таку удачу: якби прийшов він на хвилину раніше або пізніше й партія ще не розпочалася б або вже закінчилася і Єгор вийшов би прийняти покійника. Поет нині витягнув щасливу карту, свій шанс на життя, це був надзвичайно щасливий день, щасливішого не знав за всі останні роки, відколи став номером двісті тридцять шість тисяч сімсот сорок вісім. Він співав пісню про молодого хлопця, який поїхав за Дунай — за старий Істр — здобувати слави, а за ним плаче дівчина й промовляє, що їй не потрібно ніякої слави, а потрібен тільки він, її коханий, співав голосно та радісно, й тундра здивовано слухала той спів. Вона ніколи не чула нічого подібного. Вона не знає навіть, що то таке пташиний щебет. Вона знає, що таке вовче виття, та в останні роки почула людські стогони, зойки, плач і постріли. А тепер ось цей спів. Може, знову має тут щось перемінитися!

НЕЩАСЛИВІ ОБОЄ

Августа знову мучило безсоння. Це було неначе наслання: спати не хотілося зовсім ні вдень, ні вночі, голова була легка й не боліла, але по кількох таких днях починало колотити під серцем. Він пив настій кореня валер'яни, мастив на ніч чоло вовчою жовчю, все це приписував старий лікар Арторій — не допомагало. Життєдайний глибокий сон покинув його давно, років тридцять тому. Але тоді й безсоння ще було молоде: він лежав і пригадував битви, які виграв, кладки над прірвами, по яких пройшов, а інші з них позривалися, коханок, котрих мав. Признатися, мав їх багато, всіляких, міг вести лічбу всеньку ніч: яку де спізнав, чим переміг — лестощами, подарунками, грізьбою, де і який мав перелюб; з роками той довгий ланцюг почав розриватися, окремі кільця випадали, забувалися, інші поржавіли, потьмяніли, стерлися і вже не давали насолоди. Деякі кільця прагнув викинути сам, але на досаду саме ці брязкотіли найдужче. Довгий час на шляху до влади мав справу з коханками з потреби зовсім не сердечної, допинався посад, вигідних призначень, прихильності можновладців, вивідував через жінок замисли супротивників. А один раз сам сповняв... роль коханки... Юлія Цезаря. Либонь, саме за це Юлій і поставив його на пряму стежку вгору.

Октавіан одружувався чотири рази й кожного разу за тим щось собі здобував: першого разу — гроші, другого — поєднався з Помпеєм, третього — отримав звання легата, востаннє оженився на Лівії Друзиллі, яка на той час ходила в тяжі; він і дітей, внуків вів тими ж стежками: Юлію Старшу, дочку, оддав уперше за Марка Агріппу (розлучивши його з попередньою дружиною), а коли той помер, оддав удруге за Тіберія, пасинка, примусивши Тіберія розлучитися з дружиною, вагітною другою дитиною. Мав трьох внуків. Гай і Луцій померли юними, лишився Агріппа, розбещений і буйний, його не вдавалося навернути ні до якої роботи, марнував життя в розвагах, доки Октавіан не посадовив його під суворий нагляд, має дві внучки, обох видав заміж сам. Юлію за Луція Павла, сина цензора, тепер склад сенату цензурується так, як того хоче принцепс. Агріппіну — за сина сестри Германіка. Всі одруження — то цеглини в підмурівок його фортеці, яка стоїть міцно й непохитно. Нехай поети оспівують кохання, нехай легковірні юнаки захоплюються Овідієм, справжню ціну коханню знає не Овідій, а він, Октавіан. А тих коханок, на ніч чи на кілька ночей, мав безліч, Лівія сама добирала йому найгарніших дівчаток. Допомагали йому в тому й вірні друзі, вони приводили до нього жінок і давали поради. Коли ж спалахував жагою до дружини якогось із знайомих або друзів, на заваді не ставав ніхто. Просто з банкетного ложа вів красуню до сусідньої кімнати на ложе втіх і приводив назад розтріпану та розчервонілу й оповідав під дзвін келихів та веселий і удаваний сміх, яка вона була на ложі. Він любив ті банкети, гості лежали одягнені богами та богинями, він зображував Аполлона, й, звичайно ж, Аполлон мав право вільного вибору серед богинь.

Єдиний раз нерозумний консуляр... як же його імення, от уже й забув,

спробував заперечити, та вже й не звівся з бенкетного ложа. Йому закипіла в жилах від вина кров.

Вузькі синюшні губи принцепса пересмикнулися посмішкою, відкривши провалля рота зі щербатими, з'їденими любострастям зубами. Поблискували тільки різці, вони були великі й жовті.

Казкар клював гачкастим м'ясистим носом, бубонів щось зовсім нерозбірливе, товстий, головатий, коротко стрижений, він був схожий на їжака, що викачався в листі.

...Все було й нічого не було, воно розтануло, як дим багаття, в безмежній глибині ночі. Потому вів високоморальне життя, гідне наслідування. Він проголосив умиротворення для всіх народів, і насамперед для римського, він знав, що стара республіка — всенародна справа — була для римлян формою їхнього існування, і він велів виписати на Вічних Каменях: республіку зі своєї влади я передаю в руки сенатові й народу, а сам залишаюся тільки її першим і найвірнішим служником, рівним серед рівних, зразковим громадянином і зразковим сім'янином. Все для республіки, все для держави, вона понад нас, вона міцна й вічна, вона возвеличена моїм генієм, моїми діяннями. Свобода, рівність усіх громадян, справедливість — ось ті камені, підмурівки, на які спирається держава Августа. «Ти будеш консулом, ти будеш проконсулом, ти будеш легатом»,— вказує він перстом, але вказує не від свого імені, а від імені народу. Просто він бачить далі й зіркіше, недарма ж він перший громадянин республіки. А щоб республіка процвітала, на її сторожі мають стояти тверді закони, що їх встановили предки, ніщо так не лестить натовпу, як повернення предківських законів і звичаїв, зрозуміло, їх потрібно підправляти і вбирати в нові шати, припасувати до нової держави. Він установив закони, потрібні самим громадянам. Він відновив старі звичаї в народних зборах, у куріях, в сенаті, римляни почали одягатися на старосвітський лад, справляти свята, як їх справляли батьки. Август підтримував думку, що всі лиха постають від того, що зіпсувалися люди. Він розумів: основа держави — сім'я, й зміцнював її, запровадивши податки за бездітність, скоротивши терміни вдівства, нагороджуючи тих, хто має багато дітей. Він видав закони проти розпусти й нещадно карав усіх, хто переступав межу пристойності. Довідавшись, що його найулюбленіший комедійний актор Стеріон утримує стрижену під хлопчика матрону, наказав одшмагати того різками у всіх трьох театрах — Помпея, Бальба й Марцела. За такий самий гріх змусив померти іншого свого улюбленця, вільновідпущеника Пола; вислав у Іспанію багату патриціанку (з нею замолоду сам мав перелюб) за те, що тримала мімів, танцівників, і вони справляли в неї не тільки акторську службу, вислав навіть дочку, Юлію, і Юлію-внучку, яку вигойдав на власних колінах. Він проливав гіркі сльози, він не міг зрозуміти, яким способом зараза розпусти вповзла у його власний дім. Слова про громадянство, людське достоїнство, людські чесноти лунали й лунають на Палатині з рання до вечора, виховував дочку і внучку в пошані до звичаїв батьків, вони пряли й шили, як Пенелопа, як усі інші патриціанки старих часів, і був приголомшений, що й та, й друга потай тягнулись до розкошів і врешті потонули в них. Народ волає: видовищ, він їх йому дає, народ вимагає вина без обмеження — на видачу вина накладено заборону, народ вимагає вільних шлюбів і розлучень — він заборонив і те, й те. І врешті здобув у того ж народу шану. В державі достаток, в державі свобода, правосуддя, яких не знала жодна інша держава світу, він вимагає одного — служити їй, служити римському народові. Нині всі прагнуть розкішного життя, особистого щастя. А ще прагнуть якоїсь особливої свободи. Вільновідпущеник Колод, який відає сікофантами, увечері доповів Августові, що в театрі Помпея з'явилися підкидні листи, в яких написано таке: «Тільки по смерті римляни можуть казати правду»,— натякаючи на деякі заповіти, в яких ті, що полишали земне життя, гудили принцепса і його порядки, й знайдено папірці з такими написами: «Не можна заборонити сенаторам думати, ми не пам'ятаємо, щоб хоч один сенатор висловив свою власну думку. Сенаторів

шістсот, а голосує за всіх один Октавіан». «Коли вибори в руках народу, тоді й влада в руках народу». Августу скорше досадно, образливо, аніж страшно. Таємна служба працює справно, невидимі очі та вуха є скрізь, ніяких змов у державі немає, ніяких політичних віянь також. Та й стоять у Римі напоготові три когорти, підпорядковані особисто принцепсові, здатні змести будь-яких бунтівників. Сікофанти доносять, що духом невдоволення нинішніми порядками повіває від портиків, де збираються поети. Щоправда, ці невдахи невдоволені завжди. Покажіть мені країну, думає Август, у якій би були вдоволені поети! Їх приколюють, їх возвеличують, нагороджують, а їм усе не так. Здавалося б, живи спокійно, тихо, вславляй життя, вславлюй владу, й матимеш хліб та до хліба, ще й пам'ятник тобі поставлять. Одначе є серед віршописців такі, які живуть на сухарях, не приймають ніяких дарунків, обстоюють якусь свою, відому тільки їм свободу, своє, осібне право казати правду. А правда одна, державна, опублікована в сенатських указах, підписаних Августом і утверджених його печатною різьби Діоскура. Діоскур був великий митець, а творив тільки те, що потрібно. Август відає: не тільки йому дряпають вуха вірші поетів. Чимало поважних людей, людей на посадах носують у бік портиків, де юрмиться довкола тих крикунів люд. Поведе він бровою — всі крикуни опиняться в рудниках.

Бубоніння затихло зовсім. Казнар спав. У кімнаті запала глибока тиша... Оддалік почулося глухе грімнотіння. Август насторожився. Він панічно боявся грози, ховався від неї в погріб, якщо ж заставала десь у дорозі, накривався великою телячою шкурою. Кажуть, худобу блискавка не вражає. Проте одразу ж заспокоївся, гриміла не гроза, а вози, які котилися вузькими вуличками міста. Завтра нундини, базарний день, селяни їдуть ще з ночі, щоб зайняти кращі місця, раніше спродатися.

Август любив торговців — великих і дрібних, тих, які мають крамниці, і тих, які продають з повішеного на шию кошика. Він любив суддів, збирачів податків, воїнів, кураторів клоак, власників терміа, ремісників і не любив поетів. Хоч сам був поетом, мав себе за поета, писав віршами й прозою. Колись давно навіть написав драму, вона називалася «Аякс», актори не захотіли її грати, і їх били різками, драму він спалив, потім написав поему «Сіцілія», писав вірші, епіграми, повчання нащадкам «Про своє життя», багато праці вклав у поему «Заперечення Бруту про Катона». Та поема — вінець його творчості. У ній нленоче благородне обурення, він вигострював рядки, як ножі, й спрямовував їх проти можливих новітніх Брутів і Катонів. Брута й Катона Молодшого ненавидів запекло. Катона особливо. Ненавидів його спокій, його незворушність, упертість, непримиренність, переконаність у власній правоті. Катона й нині дехто підносить як небожителя. Катон уперто й послідовно обстоював республіку, носив по ній жалобу й називав Юлія Цезаря тираном. Августові відома мрія Цезаря: перемогти Катона й помилувати його й таким чином піднестися над затятим республіканцем. Переміг, але помилувати не вдалося, Катон увігнав меча у власні груди. Навіть у смерті він був... ну, не великий, а якийсь... спокійний. Спочатку допоміг утекти своїм спільникам, посадив на кораблі громадян міста, які дали йому прихисток й за віщо їх могли покарати, потому ліг на ліжко й перед смертю читав Платона. По читанні заколов себе. Пам'ять про Катона залишилась, її не стерти ніякими указами, не випалити червоним залізом, навіть не засипати золотом. Пам'ять — найтривкіше з усього, що є в людей на землі. І ось тепер затріпані поети вдаються до всіляких аналогій, натяків, знову й знову відживляють згадки про Катона. Август сподівався, що своєю поемою розвіє славу Катона. Виходить, не розвіяв. Зловорожість подвійна: супроти волі принцепса й поета Октавіана. Вони мають його поезії за ніщо. Октавіанові творіння громадяни чомусь не переписують у свої зшитки, й декламатори не читають їх у театрах. Звичайно, він може наказати, щоб їх читали. Але того робити не слід, та акція матиме супротивну дію, може навіть викликати великий насміх. Ті поети обсміють його ім'я по всіх портиках, вони уміють робити це так, що всім відомо, про

кого мова, але винести офіційне звинувачення не вдається. Звичайно, є всілякі поети, більшість з них славлять його ім'я, але чому не всі? Адже йдеться не просто про його особу, а про справу, яку обстоює, про державу, яка злилася з його ім'ям. Серед поетів є чимало таких, які мовби й не заперечують його діянь, але й не помічають їх. Ці найгірші, їх потрібно боятися особливо. Крикуни на видноті, проти них можна виставити інших людей з широкими горлянками, й вони перекричать тих, зрештою, їм можна запхнути назад у горлянки облудні слова мечем. Та до них не вельми й дослухаються. Люди йдуть до тих, які виспівують про сині небеса, життя для себе, про кохання. Скільки душ звар'ював Овідій, скільки молодих людей переказилося через його вірші, покинули службу, покинули військо, вибринькують на кіфарах і виспівують веселі пісеньки та витанцьовують біля водограїв. А хто збиратиме податки, хто наглядатиме за підкореними народами? Отож не любов, а порядок, не метаморфози, а служба, не особисте щастя, а держава, не Овідій, а Вергілій! Багато хто й нині вважає, що Август заслав Овідія за оспівування гарних ручок та струнких ніжок, скрадливих поглядів, рожевих уст, недозволеного кохання. А того й не тямлять, що Овідій Назон являв найбільшу загрозу державі, вимивав грунт з-під її підмурівку, забирав у неї її найкращих мужів. Через те йому немає й не буде прощення, власне, навіть не йому, а прикладу, який він подавав. Августу відомо, що поети шепочуться по закутках, збираються просити за Овідія. Що ж, він покличе їх сам, він їм покаже, на які кладки можна ступати, а на які зась.

...Поетів розбуркувала нічна сторожа, настановлена Августом пильнувати місто від пожеж. Вони заходили до вестибулума непрочумані, не гаразд одягнуті, прининиклі. Одначе знали й те, що принцепс часто працює вночі, ще й підгодовує чутки про власну незвичайну працьовитість, за якої йому не вистачає дня й він доточує з ночі. В кутку тихенько перешіптувалися Макр, Понтік і Тутікан, вони прийшли до одностайної думки, що нині прспів час попросити принцепса за Овідія.

— Я розпочну, а ви підтримаєте,— сказав Понтік, затуляючись широкою долонею від світла лампи, яку тримав у руці раб.

Макр почухав м'ясистого носа й мовив:

— Проситимемо всі, він не відмовить.

Потому заходили до зали. В ній стояло тільки одне крісло, воно було порожнє. За кріслом чипів Агріпка, начальник особистої охорони принцепса, вірний хазяїну душею і тілом, грубий, хоробрий, обмежений вояк з посіченим шрамами обличчям, широким, на все обличчя ротом і величезною щелепою, якою, здавалося, може перемолоти сталевого меча. Під правою стіною стояло з десяток преторіанських легіонерів при зброї, в лівій стіні чорніли абсидні ніші, там мріли мармурово-білі статуї героїв. Одна ніша була порожня, героя забрали на ремонт. Поетів здивувала збройна сторожа в тронній залі. Август завше приймав поетів без охорони, здебільшого в триклінії, пригощав легким, розведеним до десни ретійським вином, пригощав кислуватими старими анекдотами, любив прорікати істини, які вже того дня поети розносили по всіх куточках міста, заводив розмови про поезію, і з тих розмов вони мали дотямкувати, що їм оспівувати, кого возвеличувати, які нові віяння намітилися в державі, а також те, що сам цезар обізнаний на поезії, любить поезію та її творців. Цитував великих майстрів, здобувався на експромти, й хоч усі знали, що ті експромти написані заздалегідь і вивчені напам'ять (він навіть деякі розмови з дружиною, Лівією, заготовляв наперед у письмовому вигляді), висловлювали захоплення й подив. Нині ж обстановка була зовсім інша, їх не запрошено сідати, навіть не внесено для них ослінців, на них невідпорно дивилися легіонери охорони, просто в обличчя поетам світили великі олійні лампи, а місце, де стояв троний стілець, тонуло в померках, ще й над стільцем нависла залізна щелепа Агріпки. Поруч нього зігнувся маленький зіркоокий раб-іменовитель — підказувати прізвища поетів, на яких зверне погляд принцепс. Цей раб мав феноменальну пам'ять, знав усіх сенаторів, усіх вершників і всіх чиновних людей міста.

Чекали довго. Затерпали ноги, хилилися на груди голови, вітрець страху обвівав сонні обличчя. Август увійшов з бічних дверей і сів на стілець. Був у претексті — тозі з пурпуровою крайкою, в білій перев'язі, на голові поблискувала діадема. Не було простоти, не було рівного серед рівних, не було колеги по стилу. Був імператор. Перший сенатор, пожиттєво трибун, верховний понтифік, консул, цензор, батько вітчизни. Він пожував сухими синюшними губами й прорік:

— Ви звикли вилежуватися в подушках, але сьогодні я звелів розбудити вас рано, бо хочу розбудити ваші серця й ваш розум. Ви знаєте: моє терпіння безмежне, мої щедроти незмірні. Одначе будь-якому терпінню настає кінець. Я хочу вас запитати: для чого боги дали вам талант? Кому дали, а кому не дали... Річ не в тім. Для того, щоб уславити в поезії вітчизну і достойних мужів її. Вітчизна наша освячена богами, іншої, подібної до неї, немає на просторах всесвіту. Велике щастя жити в ній. Тільки тут витає дух справжньої свободи, тільки тут вільно дихають груди, тільки тут всі мають рівні права і обов'язки. Наша держава краща за всі інші держави, наші громадяни найблагородніші і наймужніші в світі. Служити вітчизні — велике благо. Бути достойними її — щастя. Так от, я, Октавіан Август, кажу, що ви не виконуєте волі богів, легковажите своїм покликанням. Ви зледащіли вкрай, розбестилися, ходите кривими стежками й блукаєте манівцями. Що ж, ідіть. Ідіть і не вертайтеся.

Октавіан відчув, як йому потягло ногу й шпортонуло в лівий бік. Він приготувався до довгої промови, збирався закінчити її примирливо, але біль вивів його з рівноваги. Август подумав, що він такий же смертний, як і всі оці люди, здебільшого молоді, квітучі, що, можливо, й чиясь слава переважить його славу, то велика несправедливість долі, що слава всіляких писак часто переважає славу тих, хто ціле своє життя несхибно служив державі, утверджував її мечем і духом своїм. І, почуваючи, як гостре вістря болю впивається далі й далі між ребер, він повторив, притупнувши ногою:

— Ідіть і не вертайтесь! Ви писатимете те, що іменем народу накажу я. Геть!

Якусь мить поети стояли онімілі. А потім заворушилися й один поперед одного кинулися до дверей. Пізніше за інших отямився Понтік, він все ще складав у думках позов за Овідія; він рвонувся, наче оперіщений батогом кінь, і опинився... в абсиді, з якої забрали на ремонт героя. Тицявся в ній, обкрутився кілька разів і вийшов, розставивши руки, ступаючи, неначе сліпець, який загубив патерицю. Глухо й хрипко зареготав Агріпка, двічі кашляцув Август. Більше не засміявся ніхто.

«Ми обоє нещасні,— звертаючись до далекого Овідія, раптом промовив у думці Август. — І ти, і я. Ти своєю сваволею, я – владою. Саме через те нехай лишається все, як є».

ПОХІД

> Назон, уже не новий обиватель Томітського краю,
> Шле тобі діло отсе з гетських, чужих берегів.
> Як маєш час, то прийми, Бруте, в гості мандрівця з чужини.
> І заховай його десь, щоб і не побачив ніхто...
> ...І не годиться тобі дивуватися, коли мої вірші
> Кепські, пишу бо їх я майже як гетський поет.
> ...Я мав успіх, і серед некультурних
> гетів почав я собі славу співця здобувать[1]

Останній рядок дописано, останній лист запечатано й вкладено в скриньку. Речі спаковано, одяг оглянуто, зброю також. Вдруге протрубив кований міддю ріг. За третім покликом Овідій вийде з хати. Він вирушає з гетами в сарматські степи. Може, там швидше збіжить час, чекати нової звістки у Томах не стало снаги, лібури прибуде аж

[1] Переклад І. Франка.

восени. Овідій підперізує мечем худий стан, одягає шкіряну шапку, грецький плащ-пілей, який добре захищає од дощу. На ньому полотняна сорочка й шкіряні штани, на ногах міцні чоботи з волової шкіри. Тіло й дух його втомлені, але він сподівається набратися сили в степів і сонця. Ріг трубить утретє. Гети юрмляться на майдані, але вони не поспішають у дорогу. Товпляться біля священного дерева, щось жваво обговорюють. Овідій уже знає більшість гетських звичаїв, але що гети роблять зараз, збагнути не може. І враз над майданом зринає голосний чи то поклик, чи зойк, і вгору злітає гет у розірваній сорочці, він злітає дуже високо, здається, якась чарівна сила метнула під саме священне віття важке тіло, воно розпласталося в повітрі і впало на блискучі вістря списів. Над майданом знову зринає стоголосий поклик, тепер він бадьорий, радісний. Гети направили гінця до бога Самюсніса, аби гонець виповів богові всі їхні потреби та клопоти й захистив у поході; бог прийняв жертву — гонець помер одразу. Якби він конав довго, довелося б одправляти ще одного. Тепер гети стоять притихлі, мовчазні, кожен творить свою, осібну молитву. Овідій бачить, як нетерпеливиться світловолосий, довгобразий юнак, у якого тільки-но засіявся вус, молитву він прочитав швидко, похапцем, а тепер зиркає туди, де стоять дівчата, либонь, серед них є та, задля якої юнак виявить в поході чудеса хоробрості й звершить подвиги, достойні її краси. Він привезе їй з походу цінні даруняя — сарматські сережки, скіфське намисто або й золотий нагрудник, і тоді вона дозволить викрасти себе, й вони справлять весілля. Юнак, його звати Орик, першим вискочив на коня, й заграв, затанцював під ним гарячий огир, і загойдався в Орика за спиною колчан з отруєними стрілами. Юнак гарний, ясний чолом, чистий і наївний. Гети всі наївні, неначе діти. Вони й суворі, вони й нещадні, а водночас щирі та сердобольні. То життя зробило їх суворими, вони живуть за твердими законами продовження роду й даремно кривди не роблять нікому. Овідій впевнився в цьому тут, у місті, в нього вже є чимало друзів і навіть... прихильників його таланту. Так, так, Овідій написав кілька гетських віршів, їх співають співці й декламують юнаки. Орик — один з них. Одначе зараз він і не дивиться на Овідія, що йому цей старий чоловік, він іде у похід здобувати славу. Зненацька Орик зустрічається з Овідієм очима й підносить над головою списа, ще й помахує ним, цей жест означає: не бійся, поете, ти зі мною, я захищу тебе. Овідій усміхається. Він і справді не вельми покладається на свій військовий хист і силу.

Її гети поважають особливо, сила понад усе, у них багато змагань, у яких можна її показати: борцівство, бій на палях, піднімання колоди, ламання в руках кісток оленя або й тура. Муж слабосилий — чоловік послідущий, поваги він собі не здобуде. Овідій спогадує, що в Римі теж дужі люди в пошані, одначе демонстрування сили там витонченіше, римляни метають диск, штовхають кам'яну кулю, плавають наввипередки в басейні, поціляють дротиками в мідні кільця. Він того ніколи не вмів, не вчився й зараз трохи шкодував.

Їхали повз забур'янілі поля, повз порожні кошари, де зелена й буйна трава вигнала в пояс. Останній рік тут лютували бастарни, просто не стало від них життя, через те гети не сіють пшениці, не випасають худоби, тільки дикий мак яріє на колишніх убогих полях та городах.

Цього року Істр перейшли війська Вітелія й Весталіса, вони розігнали розбійні племена й заглибилися в сарматські степи. Через те справжня небезпека томітам мовби й не загрожує, великі орди відкочували на схід, але десь там, куди спрямували своїх коней воїни Том, у лісах та болотах ховається велика бандитська ватага, яку в Томах називають Вовчою зграєю, вже чимало літ немає спокою од воїв зграї, коні в них прудкі, як степові олені, а самі вони хитрі, наче руді лисиці, нападають уночі, засідають по балках і грабують купецькі обози, шарпають невеликі військові когорти. Вершники Том давно ведуть у степах розвідку й тільки нещодавно намацали розбійницьке лігво.

Зупинилися біля великої чорної могили, на вершині якої вкопаний велетенський залізний меч вістрям угору. Біля могили валялися головешки, обгорілі кістки, на вершечку меча сидів старий ворон, витягував довгу шию й натужно каркав. Здавалося, він чимось вдавився. Ватаг когорти Волохатий Галл запитав у ворожбита Салва, що означає це каркання, і ворожбит, маленький кривоплечий чоловічок з довгим сивим волоссям, відповів, що ворон каркає на погибель ворогам, він витягує шию так само, як повитягують шиї воїни Вовчої зграї, виля-гаючи під мечами томітів.

Біля могили віддавали в жертву червоного бичка, й знову Салв віщував легкий похід і повну погибель ворогів, а Волохатому Галлу великий бран і славу. Опівдні переправилися через могутній, повноводий Істр і рушили в безкраї степи. Невелике, близько семисот чоловік, військо було комонне, його супроводжувало десятків три возів з припасами та кілька десятків порожніх возів під здобич. Степ приголомшив Овідія. Він чимось вабив, втягував у себе й пригнічував водночас, він навівав думки про безмежність, про вічність, а людям нагадував про їхню малість і дрібність. Він ледве вступив у розповінь літа, а вже скрізь сіра барва панувала над зеленою, при самій землі буйно цвіли, звивалися, кущилися якісь квіти й трави, а колючі бур'яни вже викинули білі бубни, й шпичаки на кінцях їхніх листків були неначе сталеві голки. Типчаки й ковили текли, піниліся, наче вода, шепотіли про щось незнищенне, яке, однак, помирає, гине й відроджується, ніхто не знає, звідки воно прийшло й куди плине, й важко осягнути себе самого в цьому безмежжі. Полини пахли вічністю й волею. Тут і там у степу височіли кургани, плескаті й гострі, на них маревами зринали вершники й тонули в травах, здавалося, їх поглинає сама земля, бо жодного не зуміли наздогнати. Здебільшого ж на тих курганах сиділи степові орли, вони важко злітали в повітря, бралися по крутій дузі вгору, недовірливо обминаючи валку. Овідій думав про те, що вони бачать увесь степ, і позаздрив їм. А військо йшло і йшло, і потоки збурених трав текли в протилежний бік. Пролетів тупий ключ лебедів, згори на землю спадав тугий шурхітливий посвист крил. Змалів, відлетів невідь-куди Рим, і уявлявся Овідію чимось таким, що наснилося в сні. Він заплющив очі й спробував побачити портик Октавії та бібліотеку при ньому, а в ній своє постійне місце, картину «Битва з Амазонками» на стіні й другу, на стіні протилежній,— гола Венера розчісує мокре волосся,— й гірко засміявся. Тремтів у небі жайворонок, високо-високо кружляли орли, падав у трави червоний щит сонця, залитий кров'ю усіх убієнних у степах, народжувався на опівнічній стороні ультрамаринового неба ніжний серпик місяця. А потім сонце згоріло в травах, настала ніч, і стелю небесного храму всіяли великі білі діадеми звізд. Вони були неначе живі й дивилися проникливо, печально, віщо, й білий пилок сіявся з неба, встеляв сивою памороззю трави. Сталь на серпику місяця вияснилася до блиску, й він невтомно жав захмарні оболоні, аж поки, втомлений, не сховався за високу могилу. Овідій дивився на зорі й думав про те, що в цих степах не можна не вірувати в зорі та місяць, вони не тільки присвічують нині сущим сарматам і скіфам уночі, як присвічували їхнім пращурам, не тільки вказують дорогу, а й вишіптують якісь таємниці, свідчать про щось нетлінне, неосягненне нашим розумом. Хропли попутані в травах коні, хававкав перепел, різко, по-пташиному перегукувались дозорці. І терпко пахнув полин, вічний сторож степу, свідок усього гіркого, що відбувалося тут і ще має відбутися. Одна діадема зірвалася з неба й шугонула в трави, можливо, подумав Овідій, її завтра знайде Орик і подарує своїй нареченій. Одначе бідні люди своїм нареченим таких дарунків не роблять, усе їхнє багатство — світло душі й вогонь юного серця. Можливо, це найбільше багатство, і якби не воно, загинув би світ.

Загін вганявся у степи, як човен у води розбурханого моря. Ще й лишав за собою спінений слід. Йшли повний тиждень — дев'ять днів, а на десятий дозорці доповіли, що наближаються до лігва Вовчої зграї.

Спустилися в широку долину, тут росли невисокі, але густі ліси-нетрі й синіло безліч боліт, порослих ситнягом, осоками та лозами. Дозори вивідали: ворожий стан у глибині нетрища — туди веде єдина дорога, частково вона береться поміж чагарів, а частково по греблі, вкритій неглибокою водою. Волохатий Галл вирішив розпочати напад негайно, не дати ворогові отямитися. Обоз полишили на широкій галявині, а все військо вузькою колоною занурилося в нетрі. Одначе захопити ворога зненацька не вдалося. З усіх боків засвистіли стріли, короткі важкі списи прошивали воїнів наскрізь, коні хропли, збочували з дороги, перекидали гетів у воду. В кінці греблі засіла ватага, яка прикривала втечу,— дозорці вивідали не все, була ще одна дорога, власне, стежка, вузька й звивиста, яка вела в ліси; доки долали залогу, минуло чимало часу. Волохатий Галл наказав частині воїнів зійти з коней, вони стали плече в плече, прикрилися щитами й пішли вперед. Зав'язалася кривава січа, в якій загинуло немало гетських воїнів, але ватага прикриття була розгромлена. Військо вдерлося в селище, що розмістилося на великому острові серед боліт. Там ще лишилося чимало людей, зокрема жінок і дітей, а також старих, не всі вчасно оговталися, не всі могли протовпитися по вузькій дорозі. Декотрі одпливали човнами, декотрі зашпунтовувалися у рублених круглих хижах і відбивалися. В селищі — галас, брязкіт зброї, лунали зойки та вигуки. Не милували нікого, в бран брали тільки молодих жінок і дітей, чоловіків і всіх старих вибивали до ноги. Спалахнуло кілька хиж, кілька човнів перекинулося, у воді борсалися люди, гети цілилися з луків у мокрі розкучмані голови. То було справжнє побоїсько. Марс мав добру поживу.

Овідій у налозі участі не брав. Він залишився біля возів, які охороняло кілька десятків воїнів. Вози стояли на широкій галявині, порослій високою травою. Неподалік від Овідія, який сидів на возі, басував на коні Орик, він шаленів, він досадував, що його поставили в охорону, чомусь йому здавалося, що його залишили тут через Овідія, й він неприязно косував у його бік. Тепер йому нічим буде похвалитися в Томах, і подарунка нареченій він не привезе. Напружував слух, підводився в стременах, він геть увесь був там, у вирі битви, його ліва рука нервово натягувала товсті сирицеві поводи, рвала вудилами коневі рота, той присідав на задні ноги, поривався вкусити вершника за коліно, а права рука молодого воїна то витягувала короткого важкого меча, то знову кидала його до наділків. Суворий, товстогубий, вузькочолий ватаг гримнув на Орика. Мусив скоритися, спішився й пустив коня до кошари, яку утворювали зіставлені один до одного вози.

За кілька хвилин з кущів попереду почали вириватися втікачі, це здебільшого були старі жінки й чоловіки, одного підтяв стрілою високий гет у гостроверхій шапці, він же поцупив за волосся дівчину в розпанаханій до самого пояса сорочці, ще кілька подалися в кущі, звідки пролунали зойки. Тепер з кущів утікачі посипалися густо; просто на Овідія, накульгуючи, біг простоволосий старий з закривавленою щокою, він бачив гетів, але позаду було страшніше, він біг у бран, а високий, довгобразий, з запалими щоками гет мовчазно, діловито замахнувся довгим мечем — він виконував наказ старих у бран не брати, й Овідій не стямився, як у його руці опинився меч, і він підніс його над головою втікача. Брязнула криця по криці, Овідієві затрудило в руку, вона безсило обвисла вздовж тіла, а високий гет здивовано подивився на нього, у його очах крутнулися скажені вогники й погасли, він усміхнувся і відійшов геть. Овідій важко дихав, піт оросив йому чоло, й він витер його рукавом лівої руки. Він чимось сподобався собі, хоч ще не до кінця осягнув свій вчинок. Старий упав перед ним на коліна, й він наказав йому лізти під воза. А з кущів і далі бігли втікачі, одних гети підтинали стрілами, інших забирали в полон і заганяли до кошари. Крізь віття дерев було видно, як палає село, вітер загортав на схід густий сивий дим, високо вгорі літали голуби. А ще вище тривожно клекотіли буслі. Овідій задивився на них, та раптом його мовби щось підштовхнуло зсередини, він опустив погляд і побачив, що за кілька кроків від нього

біжить голий юнак з луком у руці. Худе, гнучке юнакове тіло виблискувало, він, мабуть, вибрався з води й тепер утікав до хащ, що темніли ліворуч. Овідій несамохіть ступив уперед і зустрівся поглядом з юнаком. Очі втікача палали скаженством, на губах кривавилася піна. Нараз він увесь затремтів, неначе його струсила лихоманка, й швидко підкинув на рівень грудей руки. Овідій не злякався, худоребрий юнак, майже хлопчак, видався йому нестрашним. Вигнувся дугою лук, цвьохнула стріла, але її перехопила якась постать. Підскочила й упала на землю, і Овідій побачив, що на землі корчиться Орин. Став на коліна, намагався чимось допомогти хлопцеві й бачив, що вже нічого вдіяти не можна: стріла пройняла Оринові шию. В нього з рота текла кров, він хотів щось сказати, в голубих, майже дитячих очах тріпотіли білі вогники, а руки загрібали землю. Орин сконав за кілька хвилин. А Овідій так і лишився сидіти біля нього, він уже не бачив, що чинилося довкола, не знав навіть, чи втік убивця Орина, він запечалився важкою печаллю, й сльози текли йому по обвітрених щоках. Орина поховав сам, насипав горбик землі, а зверху поклав три камені, які знайшов на галявині під дубом.

З бою вернулися не всі воїни. вони вели полон, але не вельми великий — чимало розбійних бастарнів втекло по другій, не поміченій дозорцями дорозі. Полонених пов'язали, поклали під дубами, а самі варили вечерю в принесених із села казанах, справляли тризну по тих, що загинули. Збили кількох полонених, принесли в жертву двох бичків, і мішали в казані кров з вином, і пили це криваве питво, й мастили ним собі чола та груди, й лили кривавицю в багаття. А потім сідали тісно докупи й співали пісень, й були ті пісні схожі на плач і виття. Там же, біля багать, і поснули. Там їх знайшла мста. Вночі невідь-звідки почала прибувати вода, й вчинилася страшенна веремія, страшенна шваяка, гети схоплювалися й борсалися в пінявій каламуті, не знаючи, куди податися, де шукати рятунку. А небо було темне, затягнене хмарами, довкола чорнів ліс, і бульнотіла вода, й дико іржали коні в тісній загорожі з возів, намагаючись вирватися на волю, й моторошно, захлинаючись, кричали полонені, й тицялися в усі боки отетерілі від жаху гети, не тямлячи, звідки цієї сухої нічної години береться проклятуща вода. Мабуть, її напускає чаклунська сила, а як з тією силою боротися, не знали. Декотрі намагалися кудись податися, заплутувалися в чагарях, тонули. Інші вилазили на вози, ще інші видряпувалися на коні, а ті басували, ворохобилися, скидали вершників з себе, затирали їх боками, розтоптували копитами. Врешті-решт Волохатий Галл зібрав довкола себе кілька воїнів, вони стояли біля возів на узвишші й гукали, щоб усі йшли до них. Це було найвище місце, вода тут ледве сягала до пояса.

Овідій спав на возі, він прокинувся від крику, довго не міг утямити, що сталося, з воза не злізав. Потім на воза вибралося ще кілька томітів, вони були мокрі, перелякані, слали прокляття злій силі.

Так тривало до світанку, потому вода почала спадати й по сході сонця щезла зовсім. Картина, яку побачив Овідій, була моторошна: в кущах на землі валялися мертві тіла, люди або похлинулися водою, або їх позатоптували коні, які вирвалися з кошари. Під дубами чоріла довга перекручена вервечка з мертвих бранців. Було очевидь: розбійні бастарни вночі зруйнували на річці греблю, й вода затопила долину. Волохатий Галл скликав раду, на ній порішили далі розбійників не переслідувати, бо те майже неможливо з причини великих втрат, а також утоми, пригнічення духу воїнів, вибиратися з долини нагору та йти на з'єднання з військом Весталіса.

Над силу виривали з розгаслої землі вози, підпирали їх, допомагали коням, йшли обережно, виставивши посилені дозори, ощирившись списами, кожної миті сподіваючись ворожої наваги. Але вороги теж були надломлені й розметані, на напад не важилися. Одійшовши од долини на кільканадцять миль, зупинилися, розклали з кураю та хмизу багаття, сушилися й приводили до ладу риштунок. Там же чинили суд

над дозорцями, які погано провадили дозір. Суд був короткий: кілька десятків воїнів з'їхалося докупи, щось сказав Волохатий Галл, щось сказав інший ватаг, блиснув меч раз, вдруге, втретє — і все. Троє тіл упали в ковилу. Потому судили віщуна, Савла, який провістив легкий похід і багату здобич. Зв'язаного, його поклали на дно воза, зверху накидали гору хмизу, хмиз ув'язали, запрягли в воза воли й пустили в степ. Хмиз підпалили. Воли спочатку йшли повільно, далі пришвидшили ходу, а потім побігли, за ними вставав вогняний стовп, він котився з півдня на північ, гоготів, швидко даленів, аж поки не перетворився у маленький червоний язичок. Над ним кучерявилась руда хмарка диму. Вогник щез, тільки рудуватий струмінець диму висів на овиді, його підхопив вітер і розвіяв по степу.

Овідій сидів на в'язці трави, яку налаштував під голову на ніч, дивився в далечінь, яка проковтнула вогняне купайло, й шепотів якісь слова, а які, не відав сам. Шепотів по-гетськи, це була молитва, одначе якась дивовижна, щось у ній було від вітру, від полинів, від невловимості обрію, безконечності степу, від суворості й щемкості, які вони породжували. За минулі вечір та ніч скроні його побіліли ще дужче, нахилившись над степовою криницею, ледве впізнав себе; все пережите за минулий вечір і ніч обкручувалося в голові, неначе два велетенські камені, які шкіргали один об одний, дивувався, що залишився живий, сумував за чимось втраченим у самому собі й плакав без сліз за Ориком, котрий підставив під стрілу молоде тіло й змусив його страждати далі, обмислювати власну нещасливу долю, спогадувати далеку вітчизну, вдихати терпкі запахи степу та рвати зубами недосмажене м'ясо, круто приправлене димом та дикою цибулею. Він думав про те, що ж таке життя, людина про нього майже нічого не знає, якби знала хоч щось наперед, будувала б його інакше, проте її майбутнє оповите туманом невідомості, життя може тривати довго, закінчитися золотими статуями на мармурових підмурівниках, а може обірватися на першому кроці, й маленький горбок землі на чужому полі нагадає комусь іншому про його минущість та неминучість смерті. Може статися, і його власне життя скінчиться ось таким горбиком землі в степу або в томітському краї, і ніхто з нащадків не прочитає його імені на мармурі або граніті. І вірші його щезнуть, як на його пам'яті щезло немало творінь інших поетів. Для чого тоді жив і творив свої пісні? Для кого творить нині? Для гетів? Тепер він не соромиться складати для них пісні, й складає не з вірою в безсмертя, а щоб хоч чимось віддячити за воду й вогонь, які томіти дали йому, за незлобивість і щирість у ставленні до нього. Одначе що його чекає попереду? Хто може це сказати? Юпітер і Венера?

А може, йому скажуть скіфські боги? Він звернувся до них, проте й вони мовчали. Овідій зронив руки вподовж тіла, вони були важкі й неслухняні.

Сонце котилося до обрію. Степ вичахав, вигинався велетенською дугою, кожна бадилинка, кожна травинка кинула тінь, тіні були чіткі й гострі, тягнулися на схід, а захід мінився барвами, хмурився, табунна хмари, які насували на сонце. Воно втікало від них за край землі, а з протилежного краю зводився місяць, ще блідий і безкровний і через те мовби віщий. А може, він, подумав Овідій, і є, як те вважають гети, батьком усього живого, а матір'ю сама земля, є в цьому якась мудрість, є, вона не од тупості, а од того, що земля — породілля всього живого, і поховальниця теж, і всі інші боги без неї не могли б жити, тож вклонімося їй і віддамо їй у жертву власну гординю.

У небі клекотіли молоді орли, нестримна сила несла їх на широких крилах угору, в безмежжя неба, безмежжя світу, яке за молодості не має обмірів, не має кінця і не боїться нічого.

Поет потрапив до малої зони, коли тривога, паніка сягнула там апогея. Вісім днів партіями по вісімдесят-сто чоловік переганяли в'язнів з великої зони до малої, забирали звідти ж такими партіями, й назад в'язні не верталися. Либонь, ті, що забирали з малої зони, відставали від

тих, які переганяли з великої, і в малій зоні утворилося стовписько, тіснява, а потім страшна чутка пройняла людську товщу, неначе електричний струм. Та це не була просто чутка: вловили щось з розмов і поведінки конвоїрів, бачили у когось із них щось із речей тих, яких погнали в попередні дні, а за Німою сопкою глухо гуділо, здригалася земля — її рвали амоналом.

У неділю надвечір ті, кого викликали за ворота малої зони з речами, відмовилися виходити, збили з ніг двох конвоїрів, зчинилися тіснява, крик, паніка, погасло кілька лампочок, паніка звихрилася ще більша, з вишки біля воріт пролунало кілька пострілів, в'язні навалилися на дріт, ранилися об нього, шаленіли, звідкілясь узялися дошки — розломали нари в бараках,— кидали їх на дріт, зострочив кулемет, за ним другий, темна ворухка маса гойднулася в один бік, у другий, затріщало кілля дротяної огорожі, й люди кинулися з зони: через колючий дріт, через тих, що впали, живих і мертвих,— через глибокі замети.

Поет напружував усю свою увагу, всі свої сили, аби не відстати від Земляка. Цього невисокого, міцного, чорного, як жук, чоловіка прозвали Земляком, бо так він звертовся до всіх: «Гей, землячок, закурити не знайдеться?» Земляк сьогодні вранці сказов Поетові: «Тримайся мене». Невже він уже тоді щось знав, на щось важився? Навряд. Одначе Поет намагався не спускати його з ока. Земляк біг рівно, великими кроками, зсутулившн плечі й нагнувши голову, він не побіг у видолинок, де росли низькорослі модрини, де, здавалося, легше було сховатися, а повернув праворуч, у чисте поле, далі — до кар'єру, де вони працювали вдень, біля кар'єру повернув круто на південь. За півгодини він спустився у долинку, де майже нічого не росло, перейшов на крок. Поет ішов по його сліду. В грудях йому палало, їх рвали вибухи кашлю, він спльовував на сніг густу слину й волік над силу ноги. Намагався не озиратися — якщо погоня йде по слідах, однаково не врятуватися — намагався не вслухатися в стрілянину позаду, яка на той час ледве долинала, ні про що не думав і нічого не почував. Ні страху, ні радості, тільки тривогу, яка одна ніколи не відпускає людину. Кволим струмочком пробігала думка: куди вони йдуть, адже попереду рятунку немає — без припасів, без доброї одежі, без їжі вони неодмінно загинуть. Але позаду чигала смерть нагальна, й він ішов.

Так вони брели вечір і ніч — дві хисткі постаті серед білої саванності снігів, йшли не спиняючись, хоч ноледве волокли ноги.

Ніч була ясна, підсвічена спалахами північного сяйва, дерева й кущі кидали довгі тіні. Вже аж уранці передня постать зупинилася, зачекала другу й показала на глибоку западину, вкриту густим модриновим лісом.

— Тут перепочинемо.

Одривали цупку смолисту кору, ламали сушняк,— розкладили багаття, у Земляка були сірники. Й було в нього дві пайки хліба, він нагрів одну й розламав навпіл. Їв повільно, одкушуючи маленькі шматочки й старанно їх розжовуючи. Червоні відсвіти грали на його широких вилицях, на рівних густих бровах, на вусах, у яких поблискували крапельки води. Очі в Земляка були кольору колимської тундри, білі, холодні, з синюватими переливами. Поет не знав, для чого Земляк повів його за собою. З співчуття, з приязні? Дурниці. Тут немає співчуття, немає приязні. Тут немає друзів. Є ненависть, але й вона здебільшого жалюгідна. Тут нікого не цікавить, що буде далі й що робиться там, де немає колючого дроту. Нехай завтра земля розлетиться на друзки, й це нікого не хвилює. А може, все-таки в цьому чоловікові щось лишилося від людини?

Либонь, усе набагато простіше: Земляк все-таки не хотів лишатися у білій пустелі сам.

— Куди ми йдемо? — запитав Поет.

Земляк якийсь час жував, ковтнув і кавкнув, кинувся туди-сюди важкий борлак на його горлі, махнув рукою:

— Туди. За Старий Хребет. Там працює бригадо по заготовці лісу. Бригидиром мій кореш. — Помовчив і додав. — Я йому врятував життя.

Більше він не сказав нічого. Вони просушилися й пішли далі. І йшли ще два дні. На щастя, зима тільки почалася, сніги випали неглибокі, і в Земляка були сірники. Поет не вірив, що вони знайдуть бригаду. Земляк часто виходив на сопки, розглядався, рішуче прошкував далі. Він був мовчозний, чорний, міцний, схожий на чорну брилу интрациту і водночас на великого легкого звіра, бо ішов звіриним кроком. Жага життя в ньому панувала над думкою, а думка над рефлексіями. Власне, їх не було зовсім. Поет не знав про Земляки нічого, той нічого не розповідав про себе, тільки було видно: це такий чоловік, що не зупиниться ні перед чим. Коли вони перетнули приметену снігом дорогу, поетові сумніви поменшали. А що буде там, попереду, він не знав і не хотів про те думати. Довкола лежали сніги, зводилися чорносірі кам'янисті сопки з одполірованими вітрами до блиску вершиноми, в долинах, схожих на байраки, росли модринові ліси, щодалі густіші та вищі, суспіль модринові, по берегах озерець чорніли щетиною ольшаники, іноді траплявся кущ горобини з водянистими ягодами, вони їх об'їдали. Світ довкола мовчазний, суворий, лячний. Уночі світив місяць,— зорі висіли, неначе великі червоні лампади, а сніги одсвічували зеленим,— сходило сонце, й зелені то сині відсвіти зникали, світ ставав білим і одноманітним. Іноді перетнуть рваний слід росомахи, заячий слід, хуркне з-під снігу куропатка — й тиша. Рипить сніг під ногоми, глухо кашляє Поет.

Четвертого дня ополудні вони почили натикотися но санні сліди, потому спустилися в широку долину і йшли по одному такому сліду ще зо дві години. Довкола стояв ліс, деякі модрини були в два людські обхвати, й молоді хвойники, чимось схожі на знайомі Поетові з дитинства сосняки. А потім щось затріщало попереду, зашуміло, гехнуло, й вони зупинилися. Земляк зійшов з дороги, підвів Поета до двох високих товстих модрин, мибуть, вельми старих — на обох повсихали верхівки.

— Стій тут і нікуди не йди. Чекай мене,— наказав.

Поет стояв, а далі присів, прихилившись спиною до стовбура. Сили тепліло на денці серця, її вистачило на думку про те, що ж буде тепер, хто і яким чином прийме їх у бригаду, хто захоче важити за них своїм життям. Мибуть, тут також є конвой, а з ним про щось домовитись неможливо. А що,— шпигонуло в мозок,— коли Земляк не вернеться? Тоді для чого вів аж сюди? Він міг утекти дорогою, просто полишити його чи й придушити. Тепла хвиля вдячності зиляяла серце. Хой там що, а мало є на світі людей, які за таких обставин розділили б навпіл хліб і нидію но порятунок. Він почав дрімати й пробудився від якогось шамотіння. Воно наростало, й він здогадився, що до нього хтось наближиється. Підвівся й побачив Земляка і ще якогось чоловіка, в кожушку, у шипці з зав'язаними вухами та валянках. Чоловік був не схожий на конвоїра. Вони гарячково щось обговорювали, незнийомий вимахувов рукоми. Був лобитий, гостролиций, з гострим поглядом, говорив різко, обриваючи фрази. Поет зрозумів, що це бригадир бригади ни лісоповолі.

— Кажу — один. Один помер.

— Хто вас рахує,— заперечив Земляк.

— А як порахують?

— Ще ж не рахували...

— А якщо... Тоді — кришко. Мені.

— Сам же скажав, що ви тут неначе сомі по собі.

— Бо куди подінешся? Підеш — загнешся.

— Переховиться днів кілька, а там хтось і номре,— правив своє Земляк.

— А як не помре?

Вони розмовляли так, неначе й не було тут Поета й мовби не про нього йшлося.

— Куди ж його... — крізь зуби витиснув Земляк і спохмурнів лицем. — Візьми сокиру і вбий.

— Ти... ти... — затикався незнайомий... — Не можу я прийняти, не можу, розумієш,— сказав раптом пликсивим голосом, який не личив такому дебелому чоловікові.

— Не розумію. І нікому більше зрозуміти. Нас тільки двоє.

— Вас двоє, а помер один.

Запала важка мовчанка. Верхом прошелестів вітер. З модрини зірвалася грудко снігу і впала з глухим охом додолу.

— Що ж, тоді і я піду,— так само крізь зуби витиснув Земляк.

Але не йшов. Вітер набирав сили, з гілок пакати опадав сніг, десь заскрипіло дерево, тріскула гілка. Поет стояв, заплющивши очі. Він знав, що вирішується його доля, але не мав права на прохання, взагалі не мав права вступати до розмови. Що він скаже? Все відомо й так. У ту мить йому здилося, неначе він опускається кудись, неначе на нього наволився не знати який тягар — всі оці сніги, всі оці сопки — увесь світ, і він оглух і осліп, и очутився від того, що його хтось торсав за рукав. То був незнайомий чоловік у кожусі.

— Ходімо,— сказав він.

Поет ступив кілька кроків і зупинився, бо побачив, що Земляк стоїть під деревом.

— А він? — запитав.

— Я прийду по нього, коли спочіє.

Вони рушили вузькою довгою галявиною до густого підліска, за яким починився похмурий, темний ліс.

Я ДОБРЕ ЗІГРАВ КОМЕДІЮ ЖИТТЯ

Сорок кремезних воїнів-преторіанців, змінюючи одні одних, бігли з ношами, у яких лежав принцепс. Август помирав, знав, що помирає, проте йому здавалося, якби добувся до Сатурнового горба, до золотої римської милі, ще, може б, одужав. Але Сатурнів горб вже був недосяжний. Рідко яка людина знає, де її остання миля (либонь, то її велике щастя), йому судилося це гірке знання. Лічба його власним мильним стовпам кінчається в Ноле, в цьому маленькому містечку, де стоїть родовий батьківський маєток. Намагатися добутися до Рима — безумство, він помре в дорозі. Август помирав від кривавого поносу, не міг випити ковтка води — одразу ж її виблювував,— відчував, як полишають його сили, як наливається важкою, смертельною втомою тіло, як холодіє серце. Він то провалювався в глевку дрімоту, то випливав з неї й не одразу осягав, де він і що з ним. Час від часу його тіло починав струшувати холодний дрож, за його наказом на нього одягли чотири туніки й тогу, й вовняний нагрудник, і сорочку, обмотали ноги вовняними обмотками, поставили в кімнаті дві переносні жаровні, але йому було холодно. Він лежав у тій самій кімнаті, в якій помер його батько, це його не лякало, й не лякала сама смерть, він достойно прожив життя, утвердив Римську державу, зробив щасливим римський народ, чим заслужив у нього вічну шану. Земні блага, земні насолоди давно його не тішили, власне, не тішили з тих часів, як йому стали байдужі жінки, погасла цікавість до них, бажання закохувати їх, захоплювати собою,— випив до кінця міцний трунок, далі була солодка водичка, до їжі був невибагливий завжди, нектар владолюбства спив замолоду, він давно жив не для себе, намагався не попсувати того, що зробив у розквіті сил. Знав, що не геній, можливо, навіть посередність, але зробив більше, ніж геній, він не заздрив славі Юлія Цезаря й навіть славі Александра Македонського, він довів світові, чого може досягнути мудра розважливість, яка, либонь, дорівнює геніальності. І тепер помирав на вершині слави. Звичайно, він знає: в країні є незадоволені, є крикуни, але в своєму загалі римський народ вдячний йому: сорок років миру і спокійного життя, сорок років ситості, розвою ремесел і мистецтв — такого не бачив світ. Якщо ти чесний, слухняний, виконуєш веління

старших, сумлінно справляєш службу — можеш досягти багато. Либонь, комусь і не пощастить, але те вже залежить від примх долі, а не від принцепса. Отож був переконаний, що римляни щиро шкодуватимуть за ним, оплакуватимуть його, згадуватимуть довго.

В ту мить у кволій свідомості зринуло: чи довго? А якщо... А якщо прийде інший правитель, який затьмарить своїми діяннями його славу?!

З холоду Августа кинуло в жар. Липкий піт виступив на чолі. Губи стали солоними.

У нових діяннях, у новому щасті римські громадяни забудуть його. Щасливі люди взагалі не пам'ятають минулого. Вони живуть сьогоднішнім днем, живуть насолодами. Хіба мало в Римі мужів, які можуть повести римських громадян до нових обріїв, до нових вершин?! Або просто продовжать те, що розпочав він, долучать його діяння до своїх. Сенат може призначити новим принцепсом Германіка, полководця легіонів, розташованих у Галлії. Доката одчайдушний чоловік, сміливий, настирний... Завоює нові землі, засипле римлян золотом. Або Друза. Цей не такий талановитий, зате помірковано-мудрий, і також зажив слави полководця. Наступником принципату народ може оголосити й Агріппу, внука. Агріппа скомпрометував себе всілякими бешкетами, пиятикою, невипадково сидить під вартою, одначе Август знає: у глибині душі він добрий і щирий, ця щирість може взяти гору; ставши на самостійну дорогу, Агріппа може перемінитися, та й бешкетував він не так з власної зіпсованості, як повстав проти крутійств і засилля мачухи, Лівії, яка сирізь і всюди пхає наперед власного сина, Августового пасинка Тіберія. Тіберій — о, то справжня потвора, кровожерний звір, під личиною зайця, якби довелося правити йому, він би ту личину скинув одразу. Тіберій має садистські нахили, він розпутний у душі, жорстокий до жаху, лихий і недобрий. Одначе вдає з себе скромного та доброго. Август давно розгадав пасинка, розколупав його до смердючого яду в дуплі душі, він, котрий сам пройшов поміж вістря списів, колючок, отруйних жал, жахався прихованої зіпсутості Тіберія. Відсутність будь-яких обмежень кинула б його в такі крайнощі, яких ще не знав світ.

І кипе! И тоді заридає увесь народ, заволає: де ти, Августе, де ти, мудрий із мудрих, добрий із добрих, як гарно було жити за твого правління. И римляни розкажуть своїм дітям про великого принцепса, в ті своїм, і всі згадуватимуть золотий вік Августа, так у Греції й донині згадують золотий вік Перікла.

Власне, ці думки навідали Октавіана не вперше. Тестамент, у якому заповів принципат Тіберієві, лежить у весталки в храмі Юпітера. Але він ще може змінити його. Скасувати ось зараз.

Думки втомили Августа. Він приплющив повіки. И побачив, як горда весталка у білому вбранні виходить перед сенатом і відчиняє футляр з тестаментом. Сенат завмер, сенатори звчаїли дух... Ха-ха-ха, вже мертвий, він кине їх у такий жах, що вони довго не зможуть отямитися. Вони знають гаразд, хто такий Тіберій.

У кімнаті, де лежав Август, панували смерк, побожна тиша, там уже почувалося маєво крил смерті. А в дворі бурхали пристрасті, зринали й згоряли надії, йшла сила на силу, воля на волю, зло, як і завше, потинало добро. Воно вічне, а добро минуще, зло озброєне, а добро беззбройне й беззахисне. В місцевому храмі ще ворожили на нутрощах забитих тварин гаруспики, бурмотіли щось нерозбірливе, подавали надії, посеред двору кривоногий авгур сипав просо курям, пророкував довгі роки принцепсу (не називав імені), міряв наперстком ліки старий лікар Арторій, клопоталися слуги, але всі знали, що життя Августа добігає краю і що зараз має вирішитися доля Риму, а з ним і їхня. Один Агріпка, смугований у кількадцяти січах воїн, не приховував сліз, казав уголос, що улюблений принцепс помирає. В усі боки мчали вісники, до Ноля з'їжджалися значні люди Риму. Приїхали обидва консули, два Сексти — Помпей і Апулей, приїхали найближчі друзі — Вініцій і Сілій Старший, відпущеники Поліб та Гіларіон, яким принцепс довіряв безмежно, приїхали інші високі урядовці — їх не пустили, й вони зупинилися на проїжджих дворах. А гінці від'їжджали,

все це були преторіанці з охорони принцепса, Лівія замінювала їх іншими людьми. Вона порядкувала всюди, віддавала накази рішуче, твердо. Міцна, тілиста, хижа, з'являлася то тут, то там, розраховувала несхибно і точно. До Тіберія, який кілька днів тому виїхав на службу до війська, послала гінця з наказом вернутися, потому замкнулася в кутовій кімнаті з військовим трибуналом і про щось довго з ним шепотілася.

Август тим часом знову розплющив очі. Довго упізнавав кімнату, впізнав, усміхнувся. Подумав, що велінням долі він помирає в батьківській оселі. Тут він ріс, тут спізнав перші прикрості й радощі. Батьковій родині довго не велося в цьому домі, уночі в підвалі дзеніли кайдани і лунав якийсь голос. Батько вже збирався продати дім, та тоді однієї ночі одважився й спустився в підземелля. Він побачив привид — довговолосу, розкучмаиу істоту в білій одежі, привид поманив його за собою, і батько пішов. У саду біля куща тамариску привид раптом по-вовчому завив і щез. Батько нарвав трави й кинув її на те місце, де стояв привид, а вранці почали копати там землю й знайшли людські кістки. Їх освятили й поховали з почестями, з того часу голос і дзвін кайданів пропали. Так розповідав батько, він вельми похвалявся своєю сміливістю та кмітливістю. Октавіан у ту байку не вірив, одначе ніколи не сказав того батькові. Август усміхнувся знову, до нього наблизився Сілій Старший і запитав, чи принцепс не хоче зробити якогось розпорядження. Скажімо, віддати веління на помилування всіх поскрибованих, кажуть, це дуже допомагає в такому становищі. Світло-голубі очі Августа стемніли. Якби він віддав таке веління, це означало б, що він чинив неправильно й перед смертю хоче виправити помилку. Якби він помилував Овідія, він би визнав, що ніяких доблестей і благочестя в його урядуванні не було, не було республіки, а була замаскована монархія, тиранія, а він ціле життя кривив душею, обманював народ. Ні, його розум не потьмарився й зараз такого веління він не віддасть. Август похитав головою на заперечення. Він попросив, щоб йому дали в руки дзеркало й наказав причесати його. Сили полишали Августа, він відчував це й думав про те, що кожне його слово нині має вагу незвичайну. Завтра ці слова повторюватиме увесь Рим. Він усміхнувся й мовив:

— Чи добре я зіграв комедію життя?

Звйшла до кімнати Лівія, настороженo оглянула присутніх, боялася, чи не сказав Август чогось такого, що може зашкодити їй з сином. Намагалася дивитися співчутливо, ніжно. Август уловив той погляд.

— Лівіє, пам'ятай, як добре ми жили разом. Живи й процвітай.

Лівія помітила, як потьмянів погляд Октавіана, й наказала усім вийти з кімнати.

На якийсь час вона перебрала на себе всю повноту влади у велетенській Римській державі.

Август уже давно лежав мертвий, а йому носили їжу, мастила, ліки, Лівія забирала все це з рук служників і заносила до кімнати, сказавши, що так велить принцепс, що він нікого, крім неї, не хоче бачити. Август лежав мертвий, а до місця заслання Агріппи скрадався посланець Лівії, військовий трибун, щоб задушити законного спадкоємця принципату. Задушити, а не вбити, рана на тілі — то певний доказ, він його задушив у важкій боротьбі, Агріппа теж був дужий і розгадав замір чорного посланця.

Тіберій вернувся до Риму єдиним спадкоємцем. Власне, спадкоємства не мало бути, адже скрізь: на в'їзних воротах до міста, на монетах, на портиках написано «Res publica», але в тому й полягав принципат Августа, що під миртовим вінком лежав гострий меч, а слова батьківської поради означали несхитне рішення. Йому, тільки йому підкорялася преторіанська гвардія, вишколене, привілейоване військо, він призначав усіх високих урядовців і складав списки сенаторів. Він диктував свою волю, а вони лише підносили руки на схвалення його велінь, робили це беззаперечно, запобігливо, здавалося, не вони підносять руки, а їх зводить якась

невидима сила, хтось натягує чарівний мотузочок, схожий на ті, за посмиком яких вимахують руками дерев'яні маппочки на базарах.

...Преторіанська гвардія склала присягу на вірність Тіберію, високі урядовці засвідчили свою вірність, понтіфіки нарекли його своїм верховним, а в сенаті ще довго не вгасала луна гарячих промов перших мужів міста й держави. Кожен, хто виходив на трибунне підвищення, прорікав: наша держава велика й могутня, багато в ній славних мужів — і називали Германіка, Друза, Британіка, Агріппу (хоч знали, що він уже мертвий) й інших — багато є достойних, таких, які могли б завдати на свої плечі тягар державної влади, але найдостойніший серед них ти, Тіберію. Тіберій мружив великі круглі очі, нахиляв голову, й тоді його довге волосся відстовбурчувалося крилом, грав пальцями лівиці — був лівша. Його вродливе, в прищах обличчя залишалося незворушним, а в душі вигравали кіфари, флейти, гобої, цимбали, сурмили роги, били тамбурини, тріскотіли кастаньєти, одначе вся та музика не заважала йому закарбовувати в пам'яті імена інших достойних. Адже їм потрібно познімати голови з плечей насамперед. Мед славослів'я обтікав його душу й не затримувався в ній, всі чуття, всі думки були спрямовані на одне — запам'ятати достойних. А флейти й тамбурини грали самі по собі, ох, як довго вони мовчали, як довго він був змушений вдавати скромність, шанобливість, добрість, синівську вірність. Саме так, синівську вірність. Мати вважає, що тепер правитиме вона, а він танцюватиме під її дуду, але вона прикро помиляється.

Лівія справді помилилася, з наказу Тіберія вона помре страшною насильницькою смертю, спочатку на неї впаде важка покрівля балдахіна на кораблі, далі вона тонутиме в воді й виборсається, а вже потому їй відітнуть голову. Тіберієве серце не здригнеться, адже це буде одна з тисяч і тисяч голів, які покотяться до підніжжя його трону. И тоді нажахані римляни зведуть угору руки й усі разом заволають: де ти, Августе, де ти, святий і добрий чоловіче, нащо покинув нас і переселився до богів.

Те буде потім. А зараз Тіберій приймає поздоровлення від сенаторів та інших достойних мужів міста. До нього наближається Сілій Старший і радить йому цієї урочистої хвилини помилувати поскрибованих, такий вчинок достойно увінчає сходження принцепса на вершину влади й залишиться у пам'яті народу. Тіберій нахиляє голову, грає пальцями лівої руки.

— Кожен заслужив те, що заслужив. Август карав не своїх власних ворогів, а ворогів держави.

СТАЛИ СКРОНІ МОЇ ЛЕБЕДИНИМ ПЕРАМ ПОДІБНІ

Вогонь горів ледачо, але Стратіс мовби й не помічав того. Він обважнів, спохмурнів — доля його не милувала, за два останні роки хвороба забрала дружину й дочку, а син погинув у битві з язигами. Лишився з меншою дочкою, вже не жартував, як бувало колись, не зачіпав одвідувачів, не підморгував Овідію, а коли й підсідав до нього, то мовчав, зітхав і дивився в землю. Справи його також ішли кепсько — страви готував погано, подавав кисле вино, гнівався через кожну дрібницю, тоді хапав палаючу головешку й погрожував вгородити її в обличчя того, хто вивів його з рівноваги.

Врешті в'язовий корч розгорівся, засолопав довгими язиками, в харчівні стало видніше, по ній пішло тепло. Людей було небагато, їли й пили мовчки. Червоні відблиски грали на суворих лицях, на розвішаній по стінах іржавій зброї. Заскрипіли важкі чорні двері, до хижі ввалилася згорблена, обкидана снігом постать. Прибулець несміливо потупцяв ногами, скинув шапку, вибив її об коліна. Це був Ворон, колись славетний гетський співець. Тепер він достоту був схожий на старого, облізлого ворона: дзьобастий ніс, розтулений рот, з якого вилітала пара, пасма брудного волосся, опущені, неначе поламані крила, руки. Його єдине око сльозилося, дивилося запобігливо, він сів у куточку біля дверей, не сподіваючись на

поживу, а тільки щоб погрітися. У нього пропав голос, з горла вихоплювалося щось схоже до каркання, ніхто не кликав його на учти, на урочистості, звідусіль його проганяли, аби не псував своїм виглядом свята та не каркав на біду. Стратіс зиркнув у його бік раз, вдруге, був вовкодухий, давно шукав, на кому б зігнати злість, і ось нарешті приплівся цей смердючий Ворон... Овідій відгадав намір господаря.

— Стратісе,— мовив суворо,— подай Воронові вина та гороху. А якщо є м'яке м'ясо, то й м'яса.

Стратіс пробурмотів щось під носа, одначе почовгав за загорожу: Овідій — його давній клієнт, до того ж нині він у пошані в гетів. Заслужив ту шану й повагу добротою, щедрістю — гети вміють цінувати хороше в людині. Вони й зараз, хоч і похмукували носами, буцімто кепкували з чужинця, який отако розтринькує гроші, були вдоволені. Вони пам'ятали, як насміхався з чужинця Ворон, і було б справедливо, якби зараз римлянин погордував старим невдахою, одначе чужинець став над тим, він простий, благородний і чулий. Давно вже вони не потішаються над вигнанцем, тепер він жаданий гість на всіх святах, гети з гордістю показують усім приїжджим дім поета, вірші якого читають у всіх театрах Рима і якого... боїться сам Цезар. Цезар далеко, навіть намісника вони бачать раз на кілька років, а славетний римський співець сидить з ними за одним столом і розмовляє по-гетськи як з рівними.

Вони навіть притихли, коли він задумався, й намагалися не дзвеніти ножами, не розбивали мечами важкі оленячі кістки.

А Овідій дивився на Ворона й думав про те, що й сам він такий же старий, немічний та сивий, і прекрасна метафора тріпотіла на кінчику його мислі:

Стали скроні мої лебединим перам подібні.

Він рідко коли згадував Рим, по роках слізних молінь зринула злість, і він почав писати злу, ядучу поему — «Прокляття Риму», але й на неї не стало сили, запал пропав, він дужче й дужче занурювався в самого себе, мовби спускався по сходинках у темний фортечний колодязь, чекаючи, що ось-ось зблисне в пітьмі чарівне життєдайне джерело. Він уже не сподівався на вороття й від життя не чекав нічого, знав, що й пожаліти його нікому, старість сама по собі втрачає право на жалість, одначе чомусь здригався від думки, що тіло його покладуть в оцю крижану землю. Він знав, що помре взимку. Ця зима, либонь, стане для нього останньою. Це була люта, сувора зима, суворіша за всі попередні. Боги, боги, ви живете в теплих краях і не знаєте, як тут холодно. Замерзло море біля берегів, дві галери вкипіли в нього, їх видно з фортечного валу, вони пливуть і пливуть і лишаються на місці, він бачив на власні очі вмерзлу в кригу рибу й бачив, як жива риба ліниво пропливає під кригою, а ще бачив, як по широкому могутньому Істру мчали запряжені парокінь сани і як посувалася довга волова валка. Вчора двоє гетів несли амфору з вином і впустили її, амфора розбилася на друзки, а вино стояло стійма, криваво-кармінне, блискуче, коли б про таке розповісти в Римі, його б назвали найбільшим брехуном світу. Діти з'їжджають з фортечного валу у зліплених з коров'ячих кізяків, облитих водою тазках, а також катаються на дерев'яних саничатах.

Зайшов до хижі гет, борода та вуса в нього білі, а на них поблискували крижані бурульки, зараз вони почнуть відтавати, з них закапає вода, він обриває їх пальцями й кидає собі під ноги. Холод дошкуляє Овідію найдужче, йому коле в правому боці, мерзнуть ноги і весь час хилить у сон. Одного разу він не повернеться з того сну. Це буде незабаром. Він почуває це й не проганяє тієї думки. Ще як розпочалася зима, ходив до моря, їздив з гетами на Істр, а тепер ні йому, ні іншим не вільно вийти за ворота, місто перебуває у постійній облозі, й дозорці на стінах не стулюють очей ні на мить. Зі степів підкотилися сармати, бесси та язиги перейняли дороги на Істрі, воїни Вовчої зграї, змієщиті і знахабнілі, літають попід самими стінами, погрожують увірватися в Томи й спалити їх. Воїнів у Томах мало, військо Весталіса відійшло на південь, на зимові квартири, й кому болять

закинуті на край землі маленькі, заметені снігами Томи! Вони лише стратегічний пункт, крайня фортеця, якщо її спалять, весною прийде військо й збудує нову. І посадять нових поселенців... І зашлють іншого поета. Поети існують для того, щоб їх засилати.

Опираючись на ліщинову палицю, Овідій вийшов з харчівні. Вітер жбурнув йому в обличчя жменю снігу, рвонув за полу кожуха, й поет притис її лівою рукою. Йому було кепсько. Так кепсько, аж подумав, що не дійде додому. Домівка видалася йому в цю мить майже божим куточком. Там тепло, там Флора зігріє води й відпарить йому руки та ноги, а потім укутає овечим ліжником, присяде біля нього йеститиме його волосся. Флора — його єдина втіха. Вона піднялася, вилюдніла, вже дівочка, вже незабаром на неї почнуть поглядати хлопці, у неї кругле личко, ледь кирпатий носик, довкола якого розсипано трошки муратиння, біляве волосся і надзвичайно ніжна усмішка. Вона спритна, як кізка, й дивовижно працьовита, бігає до криниці, пурхає по хаті, прибирає, готує їжу. Старий служник майже осліп, і в нього всохла ліва рука, отож Флора доглядає і його. Вечорами вони сидять біля вогнища втрьох, старий дрімає, Овідій навчає Флору латинської мови або читає щось з латинських авторів. Флора сяє очима, горнеться до нього ластівкою, не знає, чим догодити. І тане, тане серце старого поета, тане, неначе грудка снігу, внесена до хати, а потім ще й закипає сльозами. Чи думав він, що сарматська бранка замінить йому рідних дітей і внуків! Безмежно щедре людське серце, безмежні в ньому вдячність і любов, недарма він оспівував її, нехай не таку, іншу, одначе любов, тільки вона тримає людину на світі і веде в затуманену, засніжену невідомість по дорогах життя.

А поки що він не міг віднайти дороги. Віхола крутила, гула, замела всі сліди, й він тицявся від одного зрубу до іншого й ледве переставляв ноги. В серці пекло вогнем, під лопаткою кололо тонке вістря, його кинуло в піт, який збігав по чолу й одразу замерзав. Уже хотів постукати в перші-ліпші двері, та враз побачив дерев'яного чоловічка з одним оком посеред лоба — то ідол на воротях його сусіда. А ось і двері його власного будиночка. Він зупинився, перевів подих. Спробував дотягтися рукою до залізного кільця, але не зміг, підвів палицю й постукав. Довго не було чути ніякого відгуку, він постукав ще раз, двері розчинилися, і в клубках білої пари поет побачив Флору. Вона справді була схожа на молоду богиню весни,— гарна, юна, усміхнена, розквітла од радості, що поет повернувся. Це було останнє, що він побачив у світі. В наступну мить світ похитнувся й полетів кудись у вічну сиву паморозь, а він — до теплих сонячних берегів, падаючи, ще почув розпачливий дівочий скрик, той скрик увійшов у його тіло й залишився в ньому навіки.

За столом сиділи троє. Члени виїзної трійки. Один читав газету, другий позіхав і дивився у вікно, з Поетом розмовляв лише третій. Він сидів посередині й гортав у папці якісь папери. Був у сірому светрі, сивій шапці, на плечі накинутий наопаш білий кожушок. Гачкастий ніс, холодні, водянисті очі, у яких Поетів погляд тонув, неначе в товстелезній кризі. Поет знав, навіщо його приведено сюди: другий місяць тривають у таборі суди, пересуджують усіх, вдвічі, а то й більше, подовжують строк. Але яку вину можуть вигадати йому? Працював сумлінно, режиму не порушував...

Гачконосий якусь мить сидить непорушно, мовби роздумує над чимось, далі розкриває папку й дістає з неї купку товстих, сірих, блокнотного розміру папірців. Поет несамохіть втягує голову в плечі, одначе одразу ж і випростується. Слизька грудка, яка проковзнула від грудей до живота, розсипалася тисячею колючих крижинок. Папірці його. Він ховав їх у щілині за щитовою дошкою барака біля свого ліжка. На папір розжився, коли розвантажували в господарчому бараці ящики з милом. Чотири довгі вузькі стрічки він заховав під куфайкою і потім порізав на квадратики зробленим з обруча, відточеним на камені ножиком. Олівця

виміняв на баєву онучу. А томик Овідія в оригіналі взяв у бібліотеці. Диво, звідки він там узявся? Щоправда, там було чимало й інших книжок, які невідь-яким чином лягли на модринові полиці табірної бібліотеки. «Всесвітня історія» О. Ієгера, комедії Арістофана, «Нова Елоїза» Руссо і деякі інші. Одначе політичним начальник культурно-виховної частини давав тільки замацані томики Енгельса, праці Сталіна, отож Овідія Поет просто поцупив і заховав під бушлат. Він не міг подолати спокуси... Адже саме з такого томика перекладав там, на волі. Дивувався сам, що піддався тій оманливій дивовижній хвилі. Вона почала напливати но нього з минулаї весни. За весь час Поет не нописав жодного вірша, йому не хотілося їх писати. Та й як би він їх писав? Про що мав писоти й куди б їх подів? Він ледве пам'ятав, хто він і що робив колись. Він когось любив у житті, мав якісь святині? Про те не думав. Всі святині померли, а цінності втратили ціну. Звідки тоді взялась оце бажання перекладати Овідієві вірші? Щоправда, він на той час був трохи оклигав — випало йому цілий місяць прибирати в бираці конвою, о там був недоїдений по торілках суп і шкуринки хліба, а траплялося, навіть цукор. Зненацька вловив себе на тому, що вже віршує. Все розпочолося з дивовижного рядка: «Стали скроні мої лебединим перам подібні». Перед сомим арештом він перекладав Овідієві «Скорбні елегії». «Метаморфози» переклав ще раніше. Сумні гекзаметрові рядки спливили, неначе притоплені човни. Він топив їх, а вони спливали знову. Яка таємнича сила оджинляла їх у пам'яті і випихала нагору? Того Поет не знав. Але якогось дня йому захотілося їх відновити на папері. Пересвідчитися, що він ще не збожеволів, здатен мислити й навіть віршувоти. Таким чином хотів упевнитися, що здатен жити. І тут оцей томик... Неначе насланння.

Отже, вони знайшли переклади з Овідія? Яка тут провина? Навпаки, ці жовто-сірі папірці повинні зисвідчити, що Поет живе повнокровним життям, не несе в душі оскарги і не має ні до кого претензій.

Одначе гачконосий думав не так. (А може, він не думав нічого, готовий, оддрукований на машинці присуд лежав у ящику стола). Він поклав перед собою папірці й пророк:

— Ви будете відпиратися, що ці папірці не ваші?

— Не відпиратимуся,— мовив Поет. — Вони мої.

— Тоді все ясно. Ваша провина страшна, їй немає виправдиння.

— Яка провина? Я нічого не розумію! — сколав Поет.

— Погляньте. Він нічого не розуміє,— обурився гачконосий і взяв у руки кілька папірців. — А що це? Що це таке, запитую? — І він почав читати:

Пісні прилітають у світ, з душі із ясної проливишись.
Я ж запечолений лихом раптовим навіки
Пісні спокій потрібен, спокій потрібен поету.
Я ж біля моря від бурі тяжкої страждою.
Пісні і страх несумісні. Я ж повсякденно
Ніж почуваю столевий ка горлі своєму.

...Вчувши крила тріпотіння, голуб конає зі страху,
Також боїться вівця відійти від вівчарки далеко,
Бо вже від вовка якось шкуру свою рятувала.
...Все переношу терпляче. Ні море холодне,
Ні подорож довга мене не зламали.
Бореться дух, і тіло черпає в нім силу,
Злигодні всі стійко долаю я тут.

Поет на мить відлітає думкою від прочитаних рядків. Перекладаючи Овідія, він часто розмірковував над тією епохою, вловлював у ній щось суттєве, стале, о ось свого власного часу так і не збагнув. Не збагнув він, не збагнули інші. Час обдурив їх чи вони обдурилися в часі. Не проміряні сталістю часу, який звершує коло за колом. Коло за колом... Все так? Тільки більші ті кола чи менші? Те коло було Овідієве, о це його? Чи це одне й те саме коло... Хтознп. Але міра, мабуть, одна.

Майже всяке пізнання приходить пізно.

— Це у нього на горлі ніж? З ким бореться дух?

— У Овідія.— тихо мовив Поет.

— Ти нам мізки тирсою не забивай.— не повертаючи голови, сказав той, що дивився у вікно. — «Подорож довга. Море холодне».

— Це він про Понт Евксінський... Про Чорне море.

Зареготали всі троє.

— Чорне море холодне? Оце так,— давився сміхом гачконосий. — Що ж, прочитаю далі:

> *Все відняли вони в мене, що можна відняти*
> *Тільки талант мій зі мною. І втішений ним я.*
> *Тут навіть Цезар нездатен нічого зробити.*
> *Можна забрати життя.*
> *Слава ж моя не помре і залишиться в світі.*
> *..Не для похвал я пишу в ночі безсонні та довгі.*
> *Дух укріпляю трудом. І тоді забуваю страждання.*
> *В слово тривогу і муку хочу свою перелити.*
> *Що ж ще робити в цій дикій пустелі!*

Гачконосий читав не все підряд, а тільки місця, підкреслені червоним олівцем.

— Прямо контрреволюція.— вимахнув він папірцями.

— Це Овідій.— тихо, але вперто повторив Поет. — Він жив у Римі і був засланий Августом. Для нього Чорне море холодне, а край причорноморський на той час справді був дикий.

— Не знаю, хто це такий,— нарешті одірвав од газети очі третій, вилицюватий, вирлоокий, в окулярах у товстій оправі. — Але це злісний наклеп на владу, прямо крамола. За таке потрібно судити, й судити суворо.

— Тут наклеп не тільки на владу, а також... Послухайте ще:

> *Як подивлюсь навкруги — чи ще знайдеться в світі*
> *Гибельне місце таке. І безрадісне теж.*
> *А на людей подивлюсь: як назвати людьми їх!*
> *Злобні до одного всі. Звірствують гірш од вовків.*
> *І не бояться закону. Закон проковтнуло насильство.*
> *І правосуддя покірно лягла під нагострений ніж.*

Гачконосий зяпав ротом. Йому забило дух. А коли трохи віддихався, проскрипів іржаво й зловісно:

— Та за таке... Вишка без будь-яких розмов.

— А ми ще панькаємося з ним.

Всі троє були розлючені, як вовки. І очі в них блищали по-вовчому. А Поет не знати чому раптом подумав, що всі троє, мабуть, колись були гарненькими дітьми. Їх чукикали на руках мами і замилувано та захоплено показували їхні янгольські личка своїм знайомим. Яка гримаса життя!

Поет захищався дедалі мляві́ше:

— Такими напочатку уявлялися Овідію гети. Потім він здружився з ними...

— Хто це такий — розгніваний Цезар? Кого ти маєш на увазі? — вкрадливим рухом поправив окуляри вилицюватий.

— Я не маю нікого... Це Овідій. Він говорить про імператора Августа, який вислав його...

— Так. знищить, вислав імператор?

В цю мить Поетові спало на думку, що Овідій за десять років заслання так і не зрозумів, що заслав його не Август, не Цезар, а все те, що породило Цезаря. Це була химерна думка, але він не міг затриматися на ній.

— Імператор. Август,— сказав.

— Не знаю, хто більший контрик, Овідій чи ти... — поклав на папірці важкий кулак гачконосий. — А що підпадаєте під найвищу мірку,— це так. Але, враховуючи... Ага,— заглянув до іншого папірця... — Рішенням виїзної трійки... Враховуючи твою бездоганну попередню поведінку, сумлінну працю у вибої, суд вважає за можливе обмежитися десятьма

рокамu позбавлення волі в місцях суворої ізоляції. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

— Можеш розділити строк на двох з цим... своїм Августом.

— Так у нього в самого десять,— це вже в спину біля самих дверей.

Кийло знову виорсує з рук. Поет нагинається, напружується, щоб не впасти, бо тоді кінець. Над силу випростується, цюкає гостряком тверду землю; його похитує. Світ гойдається, пливе, неначе в тумані. З кожною хвилиною туман густішає, десь у його глибині пливуть чайки, кигичуть, але йому байдуже. Йому байдуже все. Пам'ять замерзла, її притрусило снігами, в ній уже не проклюовуються з-під землі гострі стрілки півників, не цвітуть яблуні, не пахне жасмин, не співає іволга, не наливається червоним соком калина. Там біло, холодно, безнадійно. В ньому самому давно вимерзло все: чуття, помисли, мрії. Прожите не тривожило, не хвилювало. Напочатку хвилювало. Рвала серце несправедливість. Сподівався, що відкриється помилка. Пізніше зрозумів, що помилки немає. Це неминуча закономірність. Тільки він пізно її збагнув. А інші не збагнули й сьогодні. Здебільшого це були люди, віддані летючому дневі, вони йшли попереду інших і кликали їх за собою. Куди — гаразд не знали самі, але

Є. Шимоняк-Косаковська *Яблуні цвітуть*

зноли — требо кликати. Тих, хто не хоче йти, вести примусом. Для їхньої ж користі й для їхнього ж щастя.

Він був відданий поезії. Іноді думав, що в ній самій сховано якусь трагічну таємницю,— либонь, найчастіше вона є тією безоднею, в якій зникають живі поети. Так він думав напочатку. Тепер не думає. Чубатого поета давно немає. В його думках вічна мерзлота. Є в'язень номер двісті тридцять шість тисяч сімсот сорок вісім. Він нічим не відрізняється від інших в'язнів, інших номерів. Хіба що оцим знанням, яке вже нікому не передасть і яке саме в ньому як грудка льоду.

Начальник конвою кидає косяка, обводить свинцевим поглядом партію. Йому давно осточортіла ця земля, ця служба, але що робити, коли стільки розвелося крамольного люду. Через них гибіє тут. Серце закипає злістю. На всіх оцих доходяг, надто на отого, який ось-ось упаде, а вже всі гринджоли одправлені, інші доходяги не дотягнуть цього до зони. Він підходить до Поета й витискує крізь зуби:

— Марш у зону!

Поет не відчуває радості, не відчуває вдячності до начальника конвою. Глуха байдужість заволоділа ним, усі барви світу пригасли, лишилася біла, одна,— навіть найближчі реальні радощі — теплий барак, казанок баланди теж не хвилюють. Він над силу переставляє ноги, затинається, похитується, над силу вибирається з кар'єру. Далі йти легше, він уже не піднімає ноги, а ковзає по дорозі, часом йому здається, що він пливе. Пливе широкою річкою, де з правого боку високі кручі, а з лівого зелені луки, де миють у воді довге віття верби, де чайки кигичуть і стрілами пролітають над головою.

Останні сили полишають Поета. Врешті ворота зони. Рублена будка вартового, з будки в'ється димок, у шибці вікна кругла, як діжа, пика.

— Стрілець, відчини,— Поет не впізнає власного голосу.

Пика не ворушиться, очі проковзнули по зігнутій, укляклій постаті й знову втуплюються кудись у засніжений простір.

— Стрілець, відчини!..

И ще раз, востанне, вже ледве чутно:

— Відчини, стрілець!

Врешті стрілець ворушиться. Дістає з кишені пачку махорки, складену в квадратики газету, відриває один квадратик, сипле махорку, довго слинить крайок квадратика, скручує цигарку. Патичком підсовує кружок на гарячій буржуйці, підпалює патичок (а той довго не загоряється), прикурює цигарку, розцмакує її, засовує кружок. Неквапливо одягає кожуха, застібає (ще раз перебирає пальцями застібки), закидає за плече гвинтівку, виходить надвір. У нього вигляд, ніби йому одвіку призначено вартувати людей, ніби й народився з гвинтівкою. Очима, які давно відвикли помічати чужу біду, дивиться на небо — чи стала на погоді,— на далеку чорну сопку. Зненацька з його рота вихоплюється щось схоже на гарчання, очі виокруглюються, нижня щелепа одвисає. На сопці стоїть дивовижний велет. Його руки оголені, з плечей звисає довга біла холамида, чоло у велета високе, а над чолом вінок з зеленого листя. Стрілець трусить головою, блимає очима. И полегшено зітхає. Ніякий то не велет, а величезна хмара, яка набрала обрисів людини. Воно вже одірвалось од сопки й пливе над обрієм далі. Стрілець переводить погляд на ворота. Там уже нікого немає, на землі лежить щось темно-сіре, невиразне, схоже на обгорілий корчик.

— От сволота,— з досадою спльовує під ноги стрілець.— Не міг дочекатися. Тепер тягни його за барак.

Він штовхає ногою ще не задубіле тіло, й з чола в'язня обсипається біла паморозь, схожа на терновий, перетлілий на морозі вінець.

МИКОЛА КУЛІШ

Біля витоків

■ *Вступне слово відомого діяча українського театру*

■ *Комедія, яка була заборонена понад півстоліття*

«ЧИТАЙТЕ «МИНУ МАЗАЙЛА», ТОВАРИШІ!»

Таким закликом Остап Вишня закінчує свою передмову до книжки 136-ї (У) «Літературного ярмарку» за травень 1929 року, де було опубліковано комедію Миколи Куліша «Мина Мазайло». Передмова коротенька, не гріх і зацитувати,— надто добре віддає вона сам стиль «Літярмарку» і «Вапліте» в цілому. То були часи, коли письменники ще не розучилися жартувати.

«Читатимемо комедію талановитого нашого драматурга Миколи Куліша «Мина Мазайло», що її ви з такою цікавістю дивились на сцені чудесного нашого театру «Березіль» у постанові безмежного нашого режисера Леся Курбаса...

А хто не хоче читати «Мини Мазайла», хай виставляє свою кандидатуру у члени Всеукраїнської Академії наук. Справа ця так само важлива і для науки корисна, бо влити молодих сил до академії конче треба! Чому саме? А тому, що коли Едісон винайшов був фонографа, то одна з дуже поважних академій прокляла його за те, що він посмів голос, дар божий, перевести на якусь залізну платівку. І взагалі наші поважні академіки (не всі, не всі!) вірять у бога. Отже, поможи їм, господи, двигать і далі науку «путями неісповідимими»! А ми їм піддамо молодих, щоб наука та пішла путями певними.

Отже, читайте «Мину Мазайла», товариші!»

Відновлення шедевра — річ завжди радісна і трохи щемлива: чи ж прозвучить стара п'єса так, як звучала колись, чи знайде свого читача і особливо глядача? Адже майже шістдесят років минуло з часу її написання — неодноразово мінялися наші орієнтації, смаки, навіть просто лексика, офіційна та побутова. Нові конфлікти, нові рівні мислення — чи ж витримає усе це сьогодні «Мина Мазайло», чи не залишиться він комедією наших дідусів та бабусь?

У січні 1929 року Микола Куліш прочитав березільцям нову комедію, що її написав він після тріумфального «Народного Малахія», жанр якого визначив як «трагедійка»: і вже за тиждень сміявся увесь Харків. Сміялися і потім, на виставі, і потім, коли читали п'єсу в «Літярмарку», і потім, коли її окремою книжечкою видало ДВУ. Втім, хто сміявся, а комусь, може, було й не до сміху...

Гортав сьогодні сторінки п'єси, репетирував з акторами Молодіжного театру — і дивовижа! За винятком чисто часових дрібниць, прив'язаних до конкретного побуту доби, все в ній звучить аж надто актуально, особливо у світлі останніх документів про інтернаціональне виховання та про розширення плацдарму чинності української мови. Сміх її такий же дошкульний, слово б'є без промаху. І подумки бачиш їх усіх, ніби на сцені уславленого «Березоля»,— Мину, його дружину Лину, його дочку Рину (або звичайну Мокрину), яким остобісіло їхнє «мужицьке» прізвище; нахабну Мотрону Розторгуєву, впертого дядька Тараса, футболізованих комсомольців, що прийшли на поміч Мокієві... І думаєш: п'єса, як старовинна монета, давно вийшла з обігу, і знайти її можна сьогодні хіба що у затятих нумізматів, чи то пак букіністів, а створені Кулішем типи живі й досі! І справді прозвичайними стали вимення тьоті Моті з Курська чи дядька Тараса з Києва. Пригадуєте?

— Це ви серйозно чи по-українському?

— А по-моєму, гораздо приличнее бить ізнасілованной, нежелі украінізірованной...

— Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити, щоб і духу не було...

— А хіба селяни — українці? Селяни — мужики!

— Послухайте, та українська мова — це просто австріяцька вигадка!

І, нарешті, тьоті Мотине, позичене у чеховського «вченого сусіда»:

— Етого не можєт бить уже потому, что не можєт бить нікада!..

Чом же важна такої слави цей «фейлетон у формі діалогу», «філологічний водевіль», «лінгвістичний гротеск» — бачите, як вправлялися критики у спробах звести все у творі Куліша виключно до мови, вихолостити її глибший соціальний зміст?

А пристрасті опонентів? Чим їх так допекла комедія? Чим так настрахала літературознавців? Адже навіть найсміливіші з них ще довго вибачалися за її в'їдливість, а їхні нащадки вже у 60-х роках (візьмімо «найліпших», як-от Н. Кузякіну, автора книжки «Драматург Микола Куліш», К., 1962, «Радянський письменник») доводили, що «у п'єсах «Народний Малахій» та «Мина Мазайло» драматург явно зайшов у кут; зсунулись політичні й естетичні обрії митця... Розвиток таланту М. Куліша в ці роки нагадував формування рахітичної дитини». Згодом вона, звісно, переглянула ці свої оцінки, але для цього знадобилися симпозіуми 70-х, «роки застою». Чи не парадокс?

Харківський службовець Мина Мазайло, українець за походженням (проте душею малорос), вирішив змінити своє «плебейське» прізвище на щось милозвучніше. Змалку дражнили його «Мазайлом» — у цьому мазанську вбачає він причину своїх життєвих і службових поразок. Воно для нього як камінь на шиї, тавро його соціального рабства. І щасливе життя, сподівається Мина, почнеться в нього лише по тому, як здобуде він право і змогу відмовитись від свого українства, від кореневої системи свого «мужицтва», як він зречеться предківщини і, нагло змінивши личину, стане одного чудового дня Стрекозовим, Розовим, Тюльпановим, на крайній випадок — Мазениним... Зміна прізвища для нього — це новий спосіб життя, нове народження, розрив ланцюга, яким він, цей неоміщанський Прометей з харківської Холодної Гори, прикутий до свого минулого, до свого «третього стану». Мину Мазайла пече той же попіл непам'яті, той же шал неповноцінності, той же прокльон родового безталання, яким позначені його літературні предки — мольєрівський міщанин-шляхтич і Мартин Боруля («...чи Беруля?») Карпенка-Карого. А тут ще й клятий син Мокій, «вдарений мовою», без п'яти хвилин комсомолець, наполягає на зворотному — додати до «Мазайла» загублену половину «Квач» — Мазайло-Квач! Так з простенького ніби, модного на той час анекдота про зміну «недоброзвучного» прізвища український комедіограф видобуває чисто свіфтівську сатиру, памфлет про жуків-короїдів, які нищать древо людськості. Мина переконаний, що сьогоднішня його дискомфортність залежить од неамінія пробитись туди, до «власть імущих»; але для цього треба зректися власного «я». Оскільки ж Мининому роду теж «нема переводу», до дискусії прилучаються всі його родичі і навіть «тіні забутих предків»: в уяві виникають перед ним дід Чумак, дід Запорожець, дід Селянин і навіть химерний нащадок з химерного майбутнього, в якому «прізвищ не буде, а буде одна всесвітня нумерна система».

Суттєве у психологічному фарсі Миколи Куліша те, що, всупереч багатьом твердженням, мовна проблема, хоч як і важлива, не головна в ньому,— вона лише зовнішній сюжет «дискусії з національного питання», лише символ, знак проблеми глибшої, суспільно-громадської, зумовленої відчуттям (чи запереченням) як свого «національного Я», так і своєї загальнолюдської сутності. «Я все-таки вірю, що останнє слово скаже в мені те, що може бути свідомістю моря, гір, хмар, нації, людини взагалі...» — записував Лесь Курбас у щоденнику 1926 року. Для Миколи Куліша людина теж була невід'ємною часткою природи, всесвіту, вкорінена в історію, вона мусила її відчувати усім своїм єством і продовжувати нитку життя як індивідуального, так і суспільного. Все це неможливо поза національним, і мова — один з найперших показників фізичного здоров'я нації. Але мова не вичерпує віяла інших проблем, що постають перед сучасником,— це чудово розуміли березільські глядачі 30-х років. Саме це й забезпечило комедії шалений успіх — попри всі її філологічні здобутки, на яких так багато наголошувала критика, глядач прочитував Кулішевий гротеск як політичну сатиру на міщанство в цілому, на філістерство як на духовне явище, як уїдливу критику будь-якої національної упередженості й зверхності — від «хатнього» українського націоналізму до великоросійського шовінізму.

Так уже повелося, що майже всі п'єси Миколи Куліша (крім, може, найпершої — «97») потрапляли на сцену «зі скрипом», стрічаючи опір Головреперткому. «Мина Мазайло» став щасливим винятком: репертком не лише відразу дозволив її до постави, а й дав комедії категорію «А» — найсприятливішу для повсюдного оприлюднення. Того ж таки 1929 року комедія з'явилась на сценах Дніпропетровська й Херсона, Одеси й Вінниці, Житомира й Маріуполя. У Києві її поставив Гнат Юра як дотепну побутову комедію, як яскраве видовище, у Харкові — Лесь Курбас. Березільська вистава тріумфально пройшла на гастролях в Одесі й Києві, а влітку 1930 — у Грузії, під час єдиного виїзду «Березоля» за межі республіки. Так само тріумфально було її знято наприкінці 1930 року, коли процес українізації пішов на спад,— знято після бурхливих дискусій у пресі та цілої низки суворих засідань. Знято після того, як з мистецького твору комедія стала явищем життя, як її герої стали живими персонажами київської Бессарабки чи Подолу, реальними людьми одеського Привозу чи Молдаванки, після того, як репліками з п'єси Миколи Куліша заговорив народ.

Порівнюючи вистави франківців і березільців, критик писав, що «у березільців акцентовано дискусійний матеріал п'єси, тут гостро протиставлені Мина — і Мокій, тьотя Мотя — і дядько Тарас; кожне слово тут... ніби підкреслене, підняте на дибки. У франківців світло падає на людей і на характери. У березільців і постановці, і оформленню надано деякою мірою символічного звучання; франківці подають усе простіше, жвавіше, зрозуміліше, більш реалістично. Перший Мина Мазайло був майже універсальний, другий — цілком у побуті. У Гірняка він ніби виходив за межі України, наближаючись подекуди до образів мольєрівських комедій, у Терентія Юри він повертається до

М. Крушельницький — Малахій, О. Доценко — Оля

середовища нашої побутової комедії» («Мина Мазайло» у франківців. — «Вечірнє радіо», Харків, 1929, 16 травня).

Єдності у сприйманні та оцінках не було. Проте й байдужих не лишалося. Нетрадиційною була вже сама амплітуда розходжень у думках, оцінках, враженнях як з боку фахівців театру, так і в широкому загалі глядачів.

Колотнеча у пресі зчинилася через бідолашного «Мину» надзвичайна. На театральному диспуті 1929 року Микола Хвильовий доводив, що «тільки епохальні п'єси можуть викликати таку велику дискусію і що тільки обмежені люди не розуміють, що саме такі п'єси і роблять у театрі епоху». Погортаймо ж сторінки газет і журналів того часу.

«Слова виблискують, поєднуються у несподівано сміливих комбінаціях, сміються метафорами, сплітаються і розсипаються бризками парадоксів — тут є щось і від яскравого народного примітиву, і від античної і скупої техніки сучасного індустріалізму».

(Й. Шевченко. Ножиці в театрі. «Критика», 1929, №№ 7—8).

«Сюжет нецікавий і неправдоподібний. Хай собі перейменовуються хоч Арістотелями, що нам до цього? А де комсомолець на виробництві? А де соціалістичне змагання? А комсомол у боротьбі з класовим ворогом? А комсомол — борець за новий побут?»

(Кость Котко. Німець у пляшку. «Комуніст», 1929, 21 квітня).

«Вся форма спектаклю виявляє велику майстерність та винахідливість, що засвідчують невпинний рух театру по шляху нових сценічних шукань. Цю форму, незважаючи на всю позірну простоту, не одразу осягаєш, вона дає позитивний харч розумові й фантазії глядача, розширюючи його художній кругозір й позбавляючи його від шаблонних сприймань, таких звичних у наших стандартних виставах».

(М. Шелюбський. Гастролі театру «Березіль». «Киевский пролетарий», 1929, 8 травня).

«М. Куліш прив'язав до нього (Мини. — Л. Т.) психопатичну ідейку, і ця ідейка не тільки нікого не настрашує, але вражає несучасністю і цілковитою анемічністю».

(М. Корлаків. Бринить? «Вісті», Харків, 1929, 5 грудня).

«...Все це дозволяє говорити про певний і дуже щасливий вплив Мольєрової комедії. Дальше вдосконалення драматичної форми на цім шляху відкриває широкі перспективи нашій драматургії, а зокрема Кулішеві».

(П. Рулін. «Березіль» у Києві. «Життя й революція», 1929, №№ 7—8).

«Дуже майстерно опускає автор сатиричну пліть на зоологічний неонаціоналізм, або вірніше на його огидливі міщанські пережитки. Такі персонажі п'єси, як Мина Мазайло і тітка Мотя, і є найяскравіші носії заперечень не тільки українізації, не тільки української культури, але по суті і всієї радянської сучасності».

(О. Станкевич. «Мина Мазайло». «Вечірня робітнича газета», Харків, 1929, 3 грудня).

«Мина Мазайло» — ідеологічно неясна і суперечлива п'єса. З одного боку, вона нібито виступає проти російського й українського шовінізму, будь-якого національного людиноненависництва. З другого боку, в ній багато від цього самого людиноненависництва. З одного боку, вона оспівує силу української мови, з другого — ряд її «комічних» моментів побудований на виразах брутальних і циничних, що ображають цю саму мову. З одного боку, вона кличе до соціалізму, з другого — цей соціалізм зображується як система нумерованих людей».

(М. Романовський. «Мина Мазайло». «Харьковский пролетарий», 1929, 26 квітня).

«Комедія найціннішого нашого сучасного драматурга — це дуже вчасний, дуже потрібний і дуже щасливий голос письменника-громадянина про той, як декому здається, дуже складний, на ділі ж дуже простий, хоч і багатогранний, комплекс культурних проблем, що йому на ім'я — «українізація». Українізація — це не тільки вивчення української мови, це не тільки перемальовування вивісок, це — можна сказати — навіть зовсім не те».

(В. Бобинський. М. Куліш. «Мина Мазайло». «Вікна», Львів, 1930, № 1).

Лесь Курбас не мав сумніву, що «Народний Малахій» і «Мина Мазайло» — шедеври української драми, їм належить залишитися її класикою. Він доводив, що нова комедія Куліша «яскраво визначається своєю во-

лею до форми, себто автор прагне в ній утворити міцну сконденсовану форму нової радянської комедії» («Пролетарська правда», 1929, 21 квітня). Цієї нової форми п'єси не сприйняли і не хотіли сприйняти деякі сучасники. «Ну, а поставлено цей футбол,— лиховісно Євген Касьяненко,— дякувати Курбасові і Меллерові, непогано, каса буде».

Каса була, та ще й яка! Аншлаги «Мини» дали можливість зміцнити фінансову базу «Березоля», підірвану урядовими відмінами вистав «Народний Малахій», з гастролей Курбас узагалі повернувся на білому коні. Квитки діставали з бою, їх перекуповували на базарі, за контрамарку на «Мину» обіцяли бозна-що. Така ж ситуація виникла і в Києві, коли березільці показували там ці дві прем'єри Куліша,— грали в оперному театрі, приміщення було оточене кінною міліцією, так багато бажаючих було потрапити на «Мину» і на «Малахія»...

У газеті «Комуніст» (Харків) М. Любченко, давши своїй статті про «Мину Мазайла» підзаголовок «Радянська, чи...?», доводив, що «ні радянської платформи, ні директив партії автор не розуміє». С. Гец уважав, що Куліш дав матеріал виключно для побутової сатири, тоді як Курбас пішов на о д е р ж а в л е н н я теми. М. Корляків, навпаки, саме в цьому вбачав недоліки березільської інтерпретації: «Дрібничкова Мазайлина ідейка виросла у Курбаса в цілу програму. Курбас вивів Мазайла перед очі всіх, розмалював його страшними фарбами й усією обстановою промовив до глядачів: от вам страсті-мордасті, лякайтеся і борітеся з ним, з Миною Мазайлом, русотяпом злісним. Не вартий цього Мазайло. От тьотя Мотя з дядьком Тарасом — ці вже серйозніші. Самі собою вони — шкідники нового суспільного будівництва» («Вісті», 1929, 6 грудня).

Вважаючи разом із передовим сучасним курбасознавством цю роботу режисера за кульмінаційну для нього і для «Березоля», мусимо розуміти, що це було б неможливо без виплеканого Курбасом акторського ансамблю. Головну роль грав Йосип Гірняк — «виключний майстер мізансцени»; П. Рулін називає шедевром акторським епізод, «коли, залишившись на самоті, Мазайло вітає сам себе перед дзеркалами, репетируючи сцени свого майбутнього щастя». Докладний опис цього справді блискучого епізоду читачі знайдуть у статті Наллі Корнієнко «Театральна естетика Леся Курбаса» («Лесь Курбас. Статьи и воспоминания о Л. Курбасе. Литературное наследие». — Москва, «Искусство», 1987) — першій монографічній праці про видатного режисера, де наріжними каменями його творчості названо саме ці постави, інтерпретації Миколи Куліша, впродовж довгих років замовчувані іншими дослідниками. Чимало цікавого про «Мину Мазайла» можна знайти й у «Спогадах» Йосипа Гірняка, виданих у Нью-Йорку (1982); хочеться сподіватись, що їх буде колись перевидано і у нас,— там багато корисного й цікавого для справжнього цінителя історії українського радянського театру.

У виставі Курбаса був унікальний за талантом і майстерністю дует дядька Тараса і тьоті Моті, яких грали Мар'ян Крушельницький і Наталя Ужвій (траплялося, підмостивши собі жіночі «форми», тьотю Мотю у фарсовому ключі грали Амвросій Бучма чи Лесь Сердюк,— то були дотепні й відтак не безневинні акторські імпровізації). Сучасники вважали роль тьоті Моті найкращою, найвигадливішою характерною роботою Наталі Ужвій. У ролі молодого Мокія успіх важив Лесь Сердюк, Рину та Улю грали гарненька Надійка Титаренко та привабної стриманості акторка Леся Доценко (нещодавно я отримав від неї листа, вона й досі живе на Півночі, у тих краях, куди її тоді вислали). Ганна Бабіївна відтворила ексцентричну «даму з нафталіну» — вчительку «правільних проізношеній» Баронову-Козино.

Вищезазначена «воля до форми» — з одного боку, і розкутість та акторська природність — з другого, саме й були чи не найвищими надбаннями «Мини Мазайла» як суто мистецького витвору Куліша — Курбаса — Меллера. На психологічній правді найнеймовірніших гротескових сцен вистава весело й тривожно показувала глядачам, що таке життя природне, органічне і що таке життя силуване, штучне. Не можна бути «природною людиною», відрубуючи корінь, з якого ти сам колись уродився. Не можна бути щасливим, якщо ти байдужий до внутрішнього світу інших людей. Не можна, нарешті, просто жити й кохати, почуватися вільно, якщо ти не вичавив із себе раба, якщо ти не можеш позбутися міщанства у самому собі, у власній душі.

Якщо ж не забувати про те, у який час виходили на сцену всі оці Мини, Лини, Рини, дядьки Тараси й тьоті Моті і скільки ще таких «дядьків» і «тьоть» сиділо не лише у залі, а й трохи вище, якою модною була чванькувата убогість «національного» мислення, як гостро стояло питання «хто кого?» — то мусимо віддати належне Кулішевій мужності вивести (уперше!) на кін н а ц і о н а л ь н у проблему, та ще й витлумачити її так багатозначно, що комедія й сьогодні не має а н а л о г і в у нашій літературі. Підгрунтям цього справді глибокого мистецького твору була виношена й продумана Миколою Кулішем та його однодумцями національна програма, що її драматург послідовно втілював і у «Народному Малахієві», і у «Патетичній сонаті» (яку український репертком не дозволив Курбасові до постави і прем'єра якої відбулася у Камерному театрі в Москві, де її поставив видатний режисер Олександр Таїров з Алісою Коонен у головній ролі Марини). На тому ж таки гострому театральному диспуті 1929 року Микола Куліш говорив: «Далі ми маємо оминання в нашій літературі таких важливих, пекучих проблем, як, припустімо, проблеми національної. Я набираюсь сміливості і заявляю тут, що, очевидно, в нашій літературі є настрій обійти цю проблему, бо вона, так би мовити, з погляду літературного успіху, грубо кажучи, щодо літературної кар'єри небезпечна... Я, як член партії і громадянин, не можу обійти цієї проблеми й не хочу розв'язувати її в білих рукавичках...» («Радянський театр», 1929, № 2—3, с. 100).

Однак проблема ця була надто гостра в соціальному аспекті — для того щоб увійти в мистецьке життя м'яко й непомітно, як ніж

Н. Ужвій — Мокрина.
М. Крушельницький — Падур

у масло. 20 і 21 квітня харківські провідні газети «Комуніст» і «Вісті» дали погромні рецензії на «Мину Мазайла», потрактувавши виставу Курбаса і комедію Куліша як політичну помилку, мало не злочин. І драматург пише заяву до Головреперткому НКО, копію — до агітаційно-пропагандного відділу ЦК КП(б)У. Текст її якимось чудом зберігся. Ось він:

«Вибравши для комедії «Мина Мазайло» тему — міщанство і українізація (розрядка Кулішева. — Л. Т.), я в першу чергу звернув свою увагу на максимально-витриману ідеологічну установку п'єси, зважував кожну ідею, виміряв кожне слово. Написавши комедію, я саморучно подав п'єсу голові реперткому т. Каслу, а другий примірник зав. АПО ЦК т. Хвилі і просив дати їй авторитетну політичну оцінку. Після невеличких моїх зауважень п'єсу Головрепертком дозволив і рекомендував до вистави всім державним театрам. Після цього я під час культурних походів виступав і читав уривки з п'єси робітникам Донбасу, Дніпропетровська, Харкова. Всі знали, що ця п'єса дозволена і навіть рекомендована. Після 20 березня комедію виставив театр ім. Шевченка у Дніпропетровську (рецензії були цілком позитивні). Київські театральні та літературні критики відзначили п'єсу як найкращий твір з моєї продукції і як досягнення української драми. І після цього в центральних органах партії та влади на Україні, в газетах «Комуніст» та «Вісті» заступник редактора і редактор відповідальний вчинили мені політичну екзекуцію. Комедію визначено як ідеологічно сумнівну, трохи не протирадянську, публіку упереджено до неї, комсомол нацьковувано на автора і, через п'єсу, — на найкращий в УСРР театр «Березіль». Я певен, що авторитет реперткому, визначних письменників-партійців, оцінка київських критиків (Савченка, Меженка) значно більші за фейлетонні вправи Костя Котка і за рецензійні спроби Є. К., проте я вважаю, що рани од політичної екзекуції під час запровадження трьохмісячника української культури дуже болять і печуть, про що я і подаю до відома реперткому та АПО ЦК КП(б)У. Харків. 24.IV.29. М. Куліш».

Життя розпорядилося таким чином, що згодом усі вони — і залюблені у «Мину Мазайла», і жорстокі огудники п'єси (редактор «Вістей» Євген Касьяненко, фейлетоніст Микола Любченко — Кость Котко, і чимало інших) були однаково репресовані і зустрілися на Соловках...

Проте ряди недоброзичливців множилися, і що довший строк віддаляв пресу від прем'єри, то критичнішою ця преса ставала. І вже 1930 року висміяний у «Мині Мазайлі» Іона Вочревісущий (псевдо офіціозного публіциста Миколи Новицького) випустив збірку своїх статей «На ярмарку», де назвав Кулішеву комедію «зоологічно націоналістичною», «антипартійним фальсифікатом». Згодом, у другій половині 30-х, характеристики стали ще жорстокішими, — і «Мина Мазайло» міцно перейшов у розряд творів, яких уже не можна було згадувати в позитивному контексті взагалі: порушника правила вмить відлучали від літератури, та й не тільки від неї...

Тим часом службовець Мина Мазайло жив власним життям і навіть виступав у харківській пресі із скаргами на утиски. У сьомому (137) числі «Літературного ярмарку» за червень 1929 року ще було надруковано інтермедію «Лист Мини Мазайла до наркома освіти М. Скрипника», де наш холодногірський герой писав: «Я спростовую наклепницький виступ проти мене письменника Куліша, що у формі своєї п'єси написав на мене доноса та ще й повідомив, що мене буцімто звільнено. Нічого подібного! У наших установах ще є досить людей цілком свідомих у справжній національній політиці... Я на службі свої обов'язки виконую і вживаю отую українську мову, коли треба писати до Наркомосу чи до якоїсь місцевої української установи. Але до мого приватного життя нікому немає діла. Тому мене й залишили на роботі». Далі Мина скаржиться на те, що його національні культурні потреби цілковито нищать — газету «Вечернее радио» перевели на українську мову, а «тепер говорять, буцімто хотять українізувати ще й оперету. Де ж тоді дітатися? Навіть у суботу чи в неділю піти нікуди буде. Бо яка ж це буде оперета, коли в ній танцюватимуть по-українськи? Як же можна буде тоді піти на «Прекрасную Елену», коли вона промовлятиме по-українськи?»

Мина жив своїм в . . мурашиним

життям і відвойовував п'ядь за п'яддю — родину, власне помешкання, вулицю, місто... Входив у силу, плодив мазайленят. Мазайленята ішли на керівні посади — і новий Мина безборонно забороняв п'єси Куліша, вистави Курбаса, переглядав історію культури.

Ця тема була для нас, авторів Молодіжного театру, що поклали собі відновити «Мину Мазайла» на сучасній сцені, однією з найважливіших   живий нурилка, нічого йому не сталося. У пролозі до вистави з хаосу й уламків минулого, наче таргани із щілин, випозали якісь дивовижні постаті. Набираючи знайомого вигляду, кінчемний чоловічок починає пісеньки — спершу майже веселенької, а далі зловісної:

Палає від обурення моя душа:
Я Мина Мазайло Миколи Куліша;
Я жертва еволюції — Мазайло-Квач!
З таким, даруйте, прізвищем хоч сядь
та й плач!

Позбутись намагався я національних пут,
Та з мене насміялися — і от стою я тут.
І знову пнуся з шкури, яка мені отак,
І знов на мене вішають усіх собак...

Мене на посміх виставив
Лесь Курбас-режисер,
Та я живий, як бачите, а де то він тепер?
Отож чіпати Мини не раджу я і вам,—
Театре України, гарненько це затям!

Колись мене на кпини узяв артист Гірняк,
Тепер сміється з Мини якийсь
актор Щербак.
Але постережіться в оцю влучати ціль:
Закрив же я колись-то театр «Березіль»!

Може, цією пісенькою я й наврочив собі біду — закрили «Мину Мазайла», у передовому Молодіжному, закрили після дотепних веселих проб, коли Тамара Яценко грала наче для неї написану тьотю Мотю, коли Володимир Ямненко не згірш од Крушельницького імпровізував свого дядька Тараса, коли Ярослав Гаврилюк закохувався у Моніку, а Раїса Недашківська з Аллою Бурлюк несподівано виявили справді комедійне шаленство, давши волю своїй фантазії та гуморові.

Втім, з Миколою Кулішем і заборонами на нього я вже мав чималу «практику» — двадцять п'ять років тому у мене так само нагло, майже у день прем'єри, зняли готову поставу — «Отак загинув Гуска» у Львові, в театрі імені М. Заньковецької (то були часи молодості Ступки, Глухого, Коха, Кадирової) з унікальним українським коміком Даміаном Козачковським (колишнім березільцем) у головній ролі, допомагали йому дві видатні майстрині театрального Львова — Леся Кривицька та Надія Доценко. І взагалі у цій «жіночій» комедії були зайняті тоді кращі сили театру — блискучий ансамбль!

Тоді все було ніби зрозуміле — вистава вже мала розголос у місті, студенти ходили на прогони й генеральні проби, «начальство» не ризикувало висловлювати свої думки й не приходило, щоб не опинитися в незручному становищі, і новоявлені Мини лише телефонували одне одному, радячись: «То що ж його робить?» А тут і нагода зручна випала: саме у ті березневі дні 1963 року Микита Сергійович Хрущов громив художників-«абстракціоністів» за виставку у Манежі, де перепало й поетам — Євтушенкові, Вознесенському; «на місцях» надто пильні ревнителі «реалізму» кинулися шукати своїх «недобитків православних» — і таки знайшли. Каятися мені не було в чому, відступатися від Куліша, до того ж оформленого на львівській сцені блискучим українським художником Аллою Горською, теж; і виставу закрили. Власне, «відклали до з'ясування», від доки з'ясовували, пішов з життя Даміан Козачковський, який страшенно пережив оту кривду... А по його смерті питання про поновлення вистави само собою відпало.

Тепер закриття «Мини Мазайла» — уже в Молодіжному театрі, на тлі нинішніх закликів до гласності й ліквідації білих плям у житті й мистецтві — збагнути важче. Прем'єру було заплановано наприкінці березня, нею мали торік відкриватися наші квітневі гастролі у Львові — ті, що їх теж було безпричинно відмінено адміністративним указом разом з ліквідацією художньої ради театру, до якої входили Іван Драч, Дмитро Павличко, Юрій Щербак, Вячеслав Брюховецький, Микола Жулинський, кандидат мистецтвознавства Наталя Єрмакова, провідні актори Молодіжного театру (до речі, обрані т а є м н и м голосуванням!) — може, знову поскаржився наш давній знайомий Мина Маркович Мазенин своїм опікунам, щоб ті не віддавали його на поталу?..

Проте здоровий глузд і тут нам підказує: це лише свідчення того, що п'єса жива до сьогодні, живі її типи, живі її проблеми, їх рано здавати в літературний архів.

Отже, «читайте «Мину Мазайла», товариші!» — якщо не можете побачити комедію на сцені!

ЛЕСЬ ТАНЮК

Й. Гірняк — Мина Мазайло

Н. Титаренко — Рина

М. Крушельницький — дядько Тарас

О. Сердюк — Мокій

МИКОЛА КУЛІШ

МИНА МАЗАЙЛО

КОМЕДІЯ

ПЕРША ДІЯ

1.

Нарешті Уля прийшла

РИНА *до неї, од люстра:*

— Ой, Улю, ой, тільки Улю, і тобі не сором! Я жду тебе, жду, жду! Нерви як не луснуть, серце знемоглося. Ти не можеш з'явить собі, що в нас у квартирі робиться! Це ти купила нові рукавички? За скільки?.. Що тільки, Улю, робиться! Братик мій Мокій уже збожеволів од своєї укрмови, ти розумієш?

УЛЯ *тільки на двері — і собі до люстра. Виглянулась. Примружила очі.*

— За три сорок!

РИНА *до люстра. Зробила трагічні очі.*

— І, мабуть, уб'є папу. За три сорок? Дешево... Або папа його, бо вже третя лямпочка перегоріла — так пише по-українському, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші пише!

УЛЯ *повернулася од люстра.*

— Що ти кажеш?

РИНА *до люстра, перехрестилась.*

— От на! А папа не те що од Мокія укрмови слухати не хоче, а навпаки — наше малоросійське прізвище змінити хоче і вже напитує собі вчительку, щоб могла навчити його правильно говорити по-руському, наприклад, не «сапоги», а «спагі»...

УЛЯ *навіть од люстра відійшла.*

— Так?

РИНА

— А Мокій не тільки не зна про це, а навпаки — мріє, ти розумієш, мріє до нашого прізвища Мазайло додати ще Квач.

УЛЯ *аж сіла.*

— Та що ти кажеш?

— А папа ще зранку пішов до загсу на вивідки, чи можна змінити прізвище і чи має він право заставити Мокія, ти розумієш? Мокій про це нічого не зна, розумієш? Мама пише секретного в цій справі листа до тьоті Моті в Курськ, щоб тьотя Мотя негайно *(гукнула в двері: «Мамо, на хвилинку!..» До Улі)* якнайскоріше приїхала, ти розумієш? Розумієш тепер, що в нас у кватирі робиться!

2.

Увійшла мати.

РИНА *до неї:*

— Ти написала листа?

МАТИ

— Уже й одіслала.

РИНА

— Жаль! Я оце подумала: ніхто й не подума, що одного листа мало. Треба телеграму! *(Нервово заломила руки, подивилась у люстро, як вийшло).* Треба негайно телеграму вдарити! Те-ле-гра-му!

МАТИ *теж заломила руки. В люстро:*

— Навіщо телеграму, коли я вже витратила десять копійок, послала листа?

РИНА

— Ой, мамо, яка ти, їй-богу!... Та поки там тьотя одержить листа, ти знаєш, що у нас тут статися може? Знаєш?.. *(Виразно).* Все! А ти кажеш — навіщо... Зараз піди й напиши!

Мати пішла.

УЛЯ

— Слухай, Ринко! Невже і прізвище в загсі міняють?

— А ти думала де? Тільки в загсі! Прізвище, ім'я, по батькові, все життя тепер можна змінити тільки в загсі, розумієш? Ой, Улю, ой Улюню! Коли ти мене любиш, зроби так, щоб Мокій закохався у тебе. Може, він кине свої українські фантазії, може, хоч прізвище дасть поміняти...

— Ха-ха! Хіба це поможе?

— Поможе. Закохуються ж так, що на розтрату йдуть, про партію забувають, і не абихто... Улюню! Золотко!

— Ти серйозно?

— Серйозно.

— Не зможу я цього зробити.

— Чого?

— Ну, просто не зможу. Хіба я така?

— Зможеш! У тебе чарівні очі, чудесні губи, прекрасний бюст. Ти його одним махом закохаєш.

— Це тобі так здається.

— От на! Він мені навіть якось сам казав, що в тебе напрочуд гарні очі.

— Серйозно?

— Серйозно! Тим гарні, казав, що іноді нагадують два вечірні озерця в степу.

УЛЯ в люстро:

— Що ти кажеш?

— От на!

УЛЯ *роздумливо, мрійно:*

— Два вечірні озерця.

РИНА *підкреслено:*

— Не забувай — у степу.

УЛЯ *роздумливо, критично:*

— Два вечірні озерця... Хоч це й поетично, проте... Знаєш, яку партію знайшла собі Оля Семихаткова?

— Ну?

— Комуніста. Молодий ще, ще двадцяти трьох нема, але стаж надзвичайний! Надзвичайний! Щоліта відпочиватиме в Криму. А там не два озерця — море. Два моря! Чорне й Каспійське. Крім того, він сам з металістів, мускулатура в нього... Оля каже, як обійме — щось надзвичайне: немов, каже, гарячий удав... А кругом немов тропічний ліс. Температура — сорок.

РИНА

— Отож почни з Мокія, Улько,— практику матимеш, як треба закохувати. Думаєш, Оля Семихаткова ото так зразу й взяла комуніста? Практику мала, з комсомольцями тощо. А наш Мокій теж у комсомолі скоро буде, розумієш?

УЛЯ *зацікавлено:*

— Серйозно?

РИНА

— Вже на збори ходить.

3.

РИНА

— Написала?

МАТИ

— Курськ, Коренний ринок, 36, Мотроні Розторгуєвій. Негайно, негайно приїзди. Подробиці листом. Сестра Лина». Я вмисне написала двічі «негайно», щоб вона, як тільки одержить телеграму, так щоб і їхала...

РИНА

— А подробиці листом навіщо?

МАТИ

— Як навіщо? Щоб з них наперед довідалась, що ж таке у нас робиться...

РИНА

— Ну, то вона й ждатиме листа.

МАТИ *з досади прикусила язика. Тоді:*

— То я хотіла, щоб не пропали ті десять копійок, що на листа витратила.

РИНА

— Дай я покажу, як писати! (*Вголос*). «Курськ, Коренний» — це так, ринок можна викинути, знають і так. (*Подумала*). «Мрія воскресла. Папа міняє...»

МАТИ

— Не папа, а Мина. Телеграма од мене.

РИНА

— Не заважай! Мені ніколи!.. «Мрія воскресла. Мина міняє прізвище. Мокій збожеволів укрмован. Станеться катастрофа. Приїзди негайно». (*До матері*). Розумієш тепер, як треба писати? На, перепиши й одішли! (*Мати вийшла. Рина до Улі*). Тепер ти розумієш? Жах! Ой, Улюню! Молю тебе, благаю — закохай!

УЛЯ *схвильовано:*

— Ну, як я почну, чудійко ти? Сама знаєш, який він серйозний, ще й український. Ну як до його підступитися? З якого боку?

— З якого?

— Так.

— З українського.

— Не розумію. Як це?

— А так, що тільки з українського.

УЛЯ *подумала:*

— Ти, я бачу, Рино, дурна. Та в нього ж іншого боку нема, а ти кажеш: тільки з українського. Він же з усіх боків український.

РИНА *подумала. Раптом:*

— Ха-ха! Ти дурна!

— Серйозно?

— Серйозно дурна! А я що тобі кажу? Тільки з українського. Це й означає, що в нього другого боку нема, що він кругом український.

УЛЯ *розсердилося.*

— Як так, то й розуміти не хочу! Взагалі! Бо все це дурниці взагалі.

РИНА *побачила — лихо:*

— Улю! Золотко! Ти не дурна!

УЛЯ *до люстра:*

— Не хочу! Не можу! Не знаю, як...

— Я покажу як. Ось я зараз покличу його і покажу, як почати.

— Ні, ні!

— Побачиш, що зможеш. Ось зараз покличу. Він зразу розсердиться, нахнюпиться, це правда. Та я знаю, як до нього підійти, з якої сторони він одмикається. Дурненька, не бійся! Я тобі дам потайний ключик, я покажу стежечку до його сердечка.

— Ні, ні! Я не розумію! Не розумію!

Тоді РИНА *натхненно, з викликом:*

— Не віриш? А хочеш, Улько, і він тебе поведе сьогодні в кіно?

Як усяко Уля, УЛЯ *— кіноманка:*

— Ти серйозно?

РИНА *не тока, щоб назад.*

Перехрестилось, немов збираючись у воду пірнути:

— От на! Тільки ти, Улю, не зірвансь. Що не казатиму я, то немов з твого бажання, розумієш? Можеш навіть мовчати, тільки підтакни коли, кивни головою, усміхнися. А далі — сама побачиш... *(Постукало в двері до брата)* Моко, вийди на хвилинку! Чуєш, Моко?

УЛЯ *ледь чутно, самими рухами:*

— Рино, не треба! Золотко, не треба!

Побачила, що та не слуха, підбігла до люстра. Очевидно, хотіла зробити очі озерцями. Не вийшло. Вхопилась за серце.

4.

Увійшло мати. *До Рини голосно й авторитетно:*

— Тьотя не одержить такої телеграми!

РИНА

— Цс-с... Чого?

МАТИ *тихше:*

— А того, що в ній тринадцять слів, ти розумієш? Треба скоротити.

5.

Увійшов МОКІЙ, юнак з чорним висипом під носом і по підборіддю, з мрійними, але злими очима. Хотів гримнути на сестру, та побачив, що вона не сама.

— Ну?

Рина зробила знак матері, щоб та негайно вийшла. Мати вийшла.

РИНА *до брата:*

— Ти, здається, знайомився колись. Моя подруга — Уля Розсоха.

УЛЯ *самими губами:*

— Розсохина.

РИНА *з натиском:*

— Розсоха!

МОКІЙ *незграбно подав руку:*

— Гм...

РИНА

— На хвильку, Моко. Улі страшно вподобалось українське слово — бразолійний, а я не знаю, що воно означає. Яка його тяма?

МОКІЙ *хмуро, недовірливо:*

— Бразолійний, ти хочеш сказати?

РИНА *до Улі:*

— Як, Улю?.. Ах, так! Бразолійний! Бразолійний!

МОКІЙ уважніше подивився на Улю. Кахикнув. Тоді глухо:

— Бразолійний — темно-синій. *(До сестри).* Більш нічого? *(Взявся йти).*

РИНА *до Улі:*

— Бразолійний — темно-синій, розумієш, Улю?! *(До брата).* Уля каже, що воно звучне таке, свіже — бразолійний. Бразолійний.

МОКІЙ *до Улі. Стримано:*

— Ви де чули чи вичитали це слово?

УЛЯ *розгубилась:*

— Я?.. Я не зна... Воно мені просто взяло й вподобалось...

РИНА *перехопило:*

— Улі ще одне подобалось слово... *(До Улі).* Яке ще тобі подобалося слово? Здається... ну, як? «Бринить», ти казала?

УЛЯ

— «Бринить».

РИНА

— Що таке «бринить», Моко?

МОКІЙ *м'якше:*

— А, «бринить». По-руському — «звучить». Та тільки одним словом «звучить» його перекласти не можна. «Бринить» має... *(До сестри, нахмурившись).* Стривай! Ти мене колись за це слово вже питала...

РИНА *здивовано:*

— Я?

МОКІЙ *суворіше:*

— Аякже, питала. Просила, щоб я підлоги за тебе натер, і перед тим питала.

РИНА

— Невже питала? Тепер пригадую. *(До Улі).* Пам'ятаєш, ти вже раз у мене за це слово питала... *(До брата).* А я у тебе спитала для Улі, та забула. *(До Улі). Пам'ятаєш?*

УЛЯ

— Аж двічі! Рина сказала, що ви добре знаєте українську мову, а мені тоді вподобалось це слово, і воно мені, не знаю чого, страшенно вподобалось. Спитала у Рини: що таке... «звучить»?

РИНА *перебило:*

— «Бринить»! Отоді я, Моко, й спитала тебе. Ну да ж. Ти ще, пригадую, сказав, що «бринить» — якесь надзвичайне слово...

МОКІЙ *до Улі:*

— «Бринить» має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть: орел бринить. Це означає — він високо, ледве видко — бринить.

Уля примружила очі.

РИНА *до Улі:*

— Ти розумієш?

Уля кивнула головою.

МОКІЙ *м'якше:*

— Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це як випаде, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітний такий, бринить.

РИНА *до Улі:*

— Ти розумієш?

Уля ніжно усміхнулась. МОКІЙ розворушився.

— Або кажуть — думка бринить. Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, вона ще неясна — бринить. Спів бринить. Це, наприклад, у степу далеко ледве чути пісню...

УЛЯ *мрійно:*

— Бринить.

МОКІЙ *з гумором:*

— Губа бринить. Так на селі й кажуть: аж губа бринить, так цілуватися хоче.

УЛЯ

— А знаєш, Рино? Мені справді подобається це слово.

РИНА

— Серйозно?

УЛЯ

— Серйозно!

РИНА

— Браво! Ти, я бачу, тепер зрозуміла, як і що. *(До Мокія).* Між іншим, Уля страшенно любить українські кінокартини і написи... каже, що вони якісь... *(До Улі).* Які, Улю?

УЛЯ

— Надзвичайні.

РИНА *до Мокія:*

— Ти розумієш?

МОКІЙ

— На жаль, гарних українських кінокартин дуже мало... Дуже мало!

РИНА

— Оце ж вона й прийшла спитати, про оце ж і просить, щоб я з нею пішла сьогодні в кіно. А мені ніколи, розумієш?..

МОКІЙ

— Гм... Бачиш, мені треба сьогодні ввечері на комсомольські збори. На жаль, не можу, бо треба на комсомольські збори... Я пішов би, та мені треба на збори комсомолу.

РИНА

— Я б сама з нею пішла, та коли ж її цікавить не так картина, як написи до неї: чи чистою укрмовою написано, чи робленою, чи попсованою... *(До Улі).* Я не знаю, чого тебе це цікавить.

УЛЯ *здивовано:*

— Мене?..

РИНА

— Не однаково — чи чистою, чи робленою?..

МОКІЙ

— Авжеж не однаково! От, наприклад, написи в «Звенигорі» — краса! Стильні, поетичні, справжньою українською мовою писані. А подивіться ви на написи по інших кінокартинах. Олива з мухами! Немов навмисне псують таку прекрасну, таку милозвучну мову...

РИНА *до Улі:*

— От хто б тобі розказав, Улю! От хто б відповів на всі твої щодо української мови запитання!

МОКІЙ *до Улі:*

— Бачите, мені треба на збори комсомолу... А вас справді цікавить все це? Українська мова і... взагалі?

УЛЯ

— Взагалі страх як цікавить!

РИНА

— Як стане коло української афіші: читає-читає, думає-думає, чи справжньою мовою написано, чи фальшивою... Я гукаю — Улю! Улю!

МОКІЙ *до Улі, приязно:*

— Серйозно?

УЛЯ *почервоніла:*

— Серйозно!

МОКІЙ

— А знаєте, я сам такий. Побачу ото неправильно писану афішу, вивіску або таблицю — і досадн тобі на цілий день. А які жахливі афіші трапляються, як перекручують українську мову...

УЛЯ

— Серйозно?

МОКІЙ

— Серйозно перекручують! Серйозно!.. Та ось я вам покажу одну таку афішку — помилуєтесь. *(Побіг і вернувся, щоб справити чемність).* Вибачте, я зараз... На хвилинку... Такої афішки ви ще... *(Побіг).*

РИНА *до Улі:*

— А що?! Ще один захід — і ти, Улько, сьогодні в кіно. Ти тепер розумієш, як з ним треба поводиться? От тільки забула я попередити тебе, що не всяке українське він любить, розумієш? Раз на іменини, думаю, що йому купити, який подарунок? Купила малоросійську сорочку й штани. Так, ти знаєш, сокирою, порубав.

УЛЯ *пошепки:*

— Що ти кажеш?

— От на... От що, Улюню! Ти котись зараз просто до нього в кімнату, розумієш? Бо тут він покаже тільки афішу, а там у нього словники, книжки, Хвильові всякі, Тичнин. Хоч до вечора розпитуйся, залюбки відповідатиме. Побачиш яку книжку — і питай. Побачиш там Хвильового і питай, а тоді в кіно. Ну, а там вже ти сама знаєш, як і що. Іди! Дай я тебе перехрещу!

Уля до люстра. Від люстра під хрест. Тоді раптом стиха:

— А що, як не так спитаю? Не попаду на його смак?

РИНА

— Попадеш.

УЛЯ

— Ну як? Як? Коли мені здається, що «Стоїть гора високая» краще за Тичину.

РИНА на мить замислилась, потьмарилась. Раптом обличчя її засвітилося:

— Прекрасно! Оце і май на увазі: що тобі подобається, те йому не подобається, і навпаки, розумієш?

УЛЯ *добрала розуму:*

— А не помилюся?

РИНА

— Ні!

Уля боязко підійшла до Мокієвих дверей. Постояла. І таки пішла.

6.

РИНА *до люстра:*

— Ху! Слава богу.

Увійшла мати.

РИНА

— Ну, що там у тебе з телеграмою? Написала?

МАТИ

— Вже й одіслала. Домаху попросила, щоб віднесла. Тільки я скоротила...

РИНА

— Як же ти скоротила?

МАТИ

— Так одна я тільки вмію. Вийшло коротко й дешево. Ось копія: «Курськ, Корениий, 36. Катастрофа. Мока українець. Приїзди. Лина. Негайно приїзди». Все...

РИНА

— Ха-ха! Та тьотя ніколи не одержить такої телеграми!

МАТИ

— Не вигадуй дурниць! Це тобі досадно за тринадцять?

РИНА

— Та кому телеграма? Коренному ринкові?

МАТИ

— Тьоті ж: Коренний, 36. Катастро...

Прикусила язика, аж позеленіла. Тоді:

— Ну що тут такого? На Коренному ринку здогадаються, що ця телеграма до тьоті Моті.

РИНА *за копію:*

— Ослице! Дай я допишу!

МАТИ вирвала назад.

— Я сама!

РИНА

— Дай, кажу!

МАТИ

— Я сама, кажу!

Знову задзвонив дзвоник. Тепер уже м а т и вискочила в коридор. Повернулась бліда, ще більш схвильована:

— Папа прийшов...

7.

Ускочив МАЗАЙЛО. Поднявся гарячими, натхненними очима:

— Дайте води! *(Випив води. Помацав серце).* Думав, не переживе...

МАЗАЙЛИХА і РИНА

— Ну?

— Не міняють?

МАЗАЙЛО

— По радіо читають, в анатоміях пишуть: серце — орган, що гонить кров, орган кровогону. Нічого подібного! Серце — це перш за все орган, що передчуває і вгадує. Одному вірю йому, а більш нікому в світі. Серйозно кажу!

МАЗАЙЛИХА та ДОЧКА й собі за серце.

— Поміняли?

— Не міняють?

МАЗАЙЛО

— Ще як я підходив до загсу — думалось: а що, як там сидить не службовець, а українець? Почує, що міняю, так би мовити, його українське — і заноровиться. На зло тобі заноровиться. І навпаки думалось: а що, як сидить такий, що не тільки прізвище, всю Україну змінив би? А що, як і такий, що що йому до твого прізвища — до себе він байдужий під час служби, себто сидить, нічого не бачить і себе не поміча? А що, як такий, думалось, що почне з діда-прадіда? А що, як не той, і не другий, і не третій?.. А що, як і той, і другий, і третій?.. І серце, серце вже тоді передчуло. Там сидів... *(Випив води).* Од усіх вищезгаданих середній.

МАЗАЙЛИХА

— Который же?

— Середній од усіх, кажу! Арифметично середній, по-моєму. Увійшов...

РИНА

— Хто?

МАЗАЙЛО

— Я! Він сидів. Спитав сухо, якимсь арифметичним голосом: «Вам чого?» Я до нього — і раптом відчув, що вся кров мені збігла в ноги і стала. А серце, як дзвін на пожар, бев-бев-бев... і десь, немов як справді пожар, зайнялося. Палахкотить... Питаю і не чую свого голосу: чи можна, кажу, змінити прізвище? Він подивився і знов: «Вам чого?» Як чого? — арифметичним голосом. Як чого? Як чого? Як чого? — заскакало огненно в голові. Кажу, ношу я це прізвище, і воно як віспа на житті — Мазайло!.. Ще малим, як оддав батько в город до школи,

першого ж дни нв регіт взяли: Мазайло! Жодна гімназистка не хотіла гуляти — Мазайло! За репетитора не брали — Мазайло! На службу не приймали — Мазайло! Од кохання відмовлялися — Мазайло! А він знову: «Вам чого, питаю?»

МАЗАЙЛИХА

— Мене обдурив: я покохала не Мазайла, а Мазалова, чом не сказав?

РИНА

— І тепер сміються, регочуть — Мокрина Мазайло, не сказав?

МАЗАЙЛО

— Я нічого не сказав. То мені лише здавалось, що питаю, кажу. А вийшло так, що я став перед ним і мовчав. Мені заціпило...

МАЗАЙЛИХА

— Було б голкою вколотися.

МАЗАЙЛО

— Хтось одвів мене до дверей. Все як у тумані. Не знаю, де я, чого прийшов. Серця вже не чую. І раптом воно тьох! — перед очима якесь писане оповіщення... Немов не я, немов хтось інший за мене чита — (серце!). Список осіб, що міняють своє прізвище. Минько Панвс на Міневрина Павла. Читаю, не розумію. Вайнштейн Шмуель-Калман-Беркович на Вершиних Самійла Миколайовича — читаю; Засядь-Вовк на Волкова, читаю. Ісидір Срвйба на Алмазова, і тут все прояснилось. Я зрозумів, де я і чого прийшов, повернувся назад, питаю і чую свій голос: скажіть, чи можна змінити своє прізвище і як? І чую арифметичний, щодалі симпатичніший: «Можна!» Отак і отак... Ура! — крикнуло серце.

РИНА *радісно і разом погрозливо:*

— Цс-с-с.

Показала на двері, де Мокій.

МАЗАЙЛО *натхненно, але тихіш:*

— Ура! Вдарило, задзвонило, як на великдень... *(Поцілував жінку)* Отак! *(Дочку)* Отак *(знов жінку)* і отак!

МАЗАЙЛИХА *мало не плачучи з радості:*

— Яке ж тобі прізвище дадуть, Минасю?.. Яке?

РИНА

— Було б попросити і нам Алмазова...

МАЗАЙЛО *немов диригуючи над якимсь невидимим хором:*

— Отак і отак! Виберіть прізвище, яке до вподоби.

ЖІНКА І ДОЧКА *руками, мов крилами птиці, навперердки:*

— Сіренєв! Сіренський!

— Розов! Де Розе!

— Тюльпанов!

— Фон Лілієн!

МАЗАЙЛО, *диригуючи:*

— Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! *(По паузі, погладивши серце)*. Думав, не переживе.

МАЗАЙЛИХА

— З Мокієм що робити, Минасю? Він же і слухати не захоче...

МАЗАЙЛО *раптом перестав диригувати. Потемнів:*

— Він ще не знає?

МАЗАЙЛИХА

— Ні!

МАЗАЙЛО *з радісним гнівом:*

— Заставлю! Виб'ю з голови дур український! А як ні — то через труп переступлю. Через труп!.. До речі, де він? Покличте його! Покличте негайно! *(Гукнув)*. Мокію! Чуєш? Гей, ти!

ДОЧКА *спинила:*

— Папо, поки що йому про це ні слова! До публікації, розумієш?

МАЗАЙЛО

— Тепер не боюсь! Не боюсь! Бо тричі звертавсь я до загсу, тричі,

тричі допитував... Аж нічого він не може вдіятн. Маю повне, необмежне право змінити не то що своє прізвище — по батькові й дідове ім'я й прізвище. Чула?.. Та після цього... Мокію!

ДОЧКА

— Ти, здається. маєш знайти собі вчительку?

МАЗАЙЛО

— Правильних произношений?.. Вже знайшов! Найняв! В понеділок прийде на лекцію... Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова... Прізвище Баронова-Козино.

МАЗАЙЛИХА

— Яка краса!

ДОЧКА *до батька:*

— І ти думаєш, що Мока, знаючи про зміну прізвища, не вчинить під час лекції демонстрації, скандалу?

МАЗАЙЛО

— Уб'ю!

МАЗАЙЛИХА

— Минасю, яка грубість!

МАЗАЙЛО

— Ну, вижену з дому!

ДОЧКА

— Ой, папо, ой, тільки папо! Який ти... Та краще до публікації помовчати. З'яви собі: ти вибираєш прізвище — Мокій нічого про це не зна, розумієш? Ти береш лекції «правильних произношений» — Мокій не зна, розумієш? Тим часом я і мама скликаємо родичів на сімейну раду — Мокій не зна...

МАЗАЙЛИХА

— Сестру мою Мотю з Курська.

ДОЧКА

— Можна буде ще дядька Тараса з Києва.

МАЗАЙЛИХА *жахнулася:*

— Тараса Мазайла? Господь з тобою!.. Та чи не в нього наш Мокій і вдався?! Там такий, що в нього кури по-українському говорять.

ДОЧКА

— Без дядька Тараса! Тьотя і ми натиснемо на Мокія, розумієш, папо?

МАТИ

— Та Мотя сама на нього подіє!.. Хіба ти, Минасю, не знаєш, як вона вміє взагалі?

ДОЧКА

— Крім того, ще один план є на Мокія вплинути... Не віриш? А хочеш, папо, і він за тиждень-другий кине свої українські мрії? От давай! Тільки ти мовчок. Розумієш?

ЖІНКА *нервово:*

— Мино!

ДОЧКА

— Абсолютний мовчок на два тижні. Не віриш? Ну, на тиждень, папочко!

ЖІНКА *погрозливо:*

— Мип-но!

ДОЧКА, *поцілувавши батька:*

— Ївне Сіренський! Розов! Де Розе! Тюльпанов! Ну?

МАЗАЙЛО

— Ну, гаразд. На тиждень... *(В люстро).* Все одно я скоро скажу... Прощай, Мазайло! Здрастуй...

8.

В цей момент піднищений, радісний голос МОКІВ:

— ...Мазайло-Квач, наприклад.

Вирвався з рипом дверей. МОКІЙ вийшов з Улею. Не помітивши навіть батька, переконував далі, агітував Улю:

— Мазайло-Квач, Улю! Це ж таке оригінальне, демократичне, живе прізвище. Це ж зовсім не те, як якесь заялоложене, солодко-міщанське: Аренський, Ленський, Юрій Милославський... Взагалі українські прізвища оригінальні, змістовні, колоритні... Рубенсівські — от! Убийвовк, наприклад, Стокоз, Семиволос, Звгинбога. Звгинбога! Прекрасне прізвище, Улю! Антирелігійне! Це ж не те, що Богоявленський, Архангельський, Спасов. А німецькі хіба не такі, як українські: Вассерман — вода-чоловік, Вольф — вовк. А французькі: Лекок — півень:

УЛЯ *обернулася до Рини:*

— Ми йдемо в кіно!

ДРУГА ДІЯ

1.

Два дні згодом РИНА допитувала в Улі *(перед люстром):*

— Ну, як же ти не знаєш, ой, Улю. Ти ж з ним в кіно ходила?

— Вчора і завчора.

— Зельтерську воду пила з ним, ти кажеш?

— Навіть із сиропом...

— Печення він тобі купував?

— Аж п'ять, Рино!

— До свого дому провів?

— До воріт. Ще й постояв трохи.

— І ти не знаєш, як він,— закохався чи?..

В УЛІ аж рум'янець спахнув. Перебила Рину рухом-словом:

— Стривай, Ринко!

РИНА *вичікувальним голосом:*

— Ну?

— Стривай, я скажу... Як пили ми після кіно воду, я на нього глянула, отак... Він на мене — отак. Сказав, що по-українському «зрачки» «чоловічками» звуться.

— Ну?

— Тоді, як ішли додому, я, ти знаєш, спотикнулась, а він хоч би тобі що. Тільки спитавсь, чи не читала я думи про втечу трьох братів? Там, каже, є такі слова: свої білі ніжки на сире коріння, на біле каміння спотикає. От, каже, де збереглася українська мова.

— Ну?

— Тоді, як повела я його через сквер (це той, де, знаєш, завжди сидять і цілуються), він сказав: як то прекрасно оповіла українська мова кохання: я покрию, каже, свого милого слідочок, щоб вітер не звіяв, пташки не склювали...

— Ну?

— А як вела його повз тих, що, знаєш, уже лежали, він сказав, як українська мова до того ще й дуже економна та стисла: одна рука в голівоньку, каже, а друга — обняти...

— Ну?

— А біля воріт, як уже розставатися, сказав він мені: ваше прізвище Розсоха — знаєте, що таке «розсоха»? Показав на небо — он Чумацький Шлях, каже, в розсохах з чотири зірки — то криниця, далі три зірки — то дівка пішла з відрами, в розсохах, каже... А тоді подивився мені в очі глибоко-глибоко...

— Ну? Ну?

УЛЯ *зітхнула:*

— Попрощався і пішов... Ти не скажеш, Рино, як він — чи хоч трохи закохався, чи...

РИНА

— Та я тебе про це питаю, Улько, тебе... Ой, яка ж ти дурна, розумієш?

УЛЯ

— Коли я дурна, а ти розумна, то скажи мені, що б ти сказала, коли б ти була я, а я — ти, себто коли б він тебе отак проводжав?

— Що я б сказала?..

— Так.

— Коли б я була ти, а ти — я?

— Так.

Рина осіклась, поморщила лоба.

А УЛЯ *як Уля — зраділа:*

— Ага! Ага!.. І ти б не знала, що сказати, Рино!

РИНА

— Ну да ж! Бо коли б я була ти, то теж була б дурна.

УЛЯ *образилась:*

— Як так, то тебе більше не питатиму, і ти мене не питай...

РИНА

— Улюню, ти не дурна! Золотко, не сердься... Бо й я не знаю... Тільки знаєш що? Мені здається...

УЛЯ

— Ну?

РИНА

— Він, кажеш, заглянув тобі в очі, як пив зельтерську?

— Так.

— І біля воріт, як розставались?

— Глибоко заглянув...

— Мені здається, що він закохався.

УЛЯ *в люстро:*

— Що ти кажеш, Рино?

РИНА

— От на! Принаймні закохується. Тільки ти, бога ради, поспіши, Улюню, прискор цей процес, розумієш? Треба, щоб він взагалі не вкраїнською мовою мріяв, а тобою, золотко, твоїми очима, губами, бюстом тощо... Ну, зроби так, Улю, ну, що тобі стоїть?

УЛЯ

— І зробила б, може, та коли ж він чудний такий. Ну, чим ти на нього вдієш? Коли навпаки — він на тебе словами отими тощо... аж пахне.

РИНА

— Він на тебе словами, віршами, ідеологією, а ти на нього базою, розумієш? Базою... Тим-то і поклалась я на тебе, Улько, що ти маєш такі очі, губи, взагалі прекрасну базу маєш. Крім того, мене ти слухатимеш, мої поради. Так, Улюню, так?

Уля випнулась уся. Зітхнула. Мовчки поцілувала Рину.

РИНА:

— Так!.. Добре, серце, що ти сьогодні наділа більш прозористі панчохи, розумієш? За новою модою. До того ж вони й на колір кращі — якісь манливі, теплі... Чудесно!

УЛЯ *перед люстром:*

— Що ти кажеш!

РИНА

— Чудесно, кажу, і кличу Мокія...

УЛЯ. *звичайно, за серце, до люстра:*

— Рино, хвилинку!..

Та Рина вже без уваги на те. Пішла, покликала Мокія: «Моко! Тебе на хвилинку просить Уля...» Сама вийшла.

2.

Увійшов Мокій. Певно, читав, бо з книжкою, олівцем і сантиметр у руках.

МОКІЙ:

— Гм... це вн?

УЛЯ

— Я... по книжку... А ви думали хто?

МОКІЙ

— Думав, що це... ви.

В УЛІ забриніло в грудях:

— Серйозно?.. А я по книжку до вас.

— По яку?

УЛЯ *трошки розгубилась:*

— По яку? Взагалі по українську книжку.

У МОКІЯ забриніло в грудях:

— Серйозно? Дуже приємно. Радію вам, Улю.

— Серйозно?

— Серйозно. Якої ж вам книжки дати? З поезії? З прози? З наукових, соціально-економічних?

— Котру можна буде.

— Вибирайте.

— Ну, дайте... яку ви хочете.

МОКІЙ *зворушено:*

— Та я б хотів, щоб ви всі їх перечитали, Улю!

— А це у вас яка?

— Це?.. Це книжка з української етнографії та антропології.

УЛЯ *вже не знала, що далі казати, та:*

— Серйозно?

МОКІЙ

— Подивіться.

УЛЯ *подивилась:*

— Гарна книжка — в палітурках і, здається, з золотим обрезом...

МОКІЙ

— А знаєте, як по-вкраїнському сказати: з золотим обрезом?

— Ану, як?

МОКІЙ *піднесено:*

— Книжка з золотими берегами. Правда, прекрасно?

— Надзвичайно!

— А то іще можна сказати про матерію, що вона з берегами. Фартух дорогий — золоті береги.

УЛЯ *щиро:*

— Прекрасно!

МОКІЙ *зрадіґо:*

— Серйозно?

УЛЯ *цілком щиро:*

— Надзвичайно! Фартух дорогий, золоті береги... А скажіть, як буде по-вкраїнському «чулки з розовой каемкой»? Отакі, як у мене. Ось...

Хотіла показати, та засоромилась. Похилилась.

МОКІЙ *того майже не помітив. Ще більш піднесено:*

— Панчохи з рожевими бережками.

УЛЯ

— Надзвичайно!

МОКІЙ *ще більше запалився:*

— А то ще кажуть: миска з крутими берегами. Або пустився берега чоловік, по-руському — на произвол судьбы. Або, нарешті, кажуть, берега дати... Наприклад: треба українській неписьменності берега дати! Ах, Улю. Як ще ми погано знаємо українську мову. Кажемо, наприклад: потяг іде третьою швидкістю, а треба — поїзд третім погоном іде. Погін, а не швидкість. А яка ж вона поетична, милозвучна, що вже багата... Та ось вам на одне слово «говорити» аж цілих тридцять нюансів: говорити, казати, мовити, балакати, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, герготати, бурмотати, патякати, варнякати, пасталакати, хамаркати, мимрити, цокотіти...

Вже втретє дзвонив у сінях дзвоник, коли М о к і й та У л я почули. Пішла одчинити У л я.

3.

Вернулась, і з нею увійшла суха, потерта якась дама в довоєнному вбранні. Дама до Улі:

— Я Баронова-Козино. Ваш папа найняв мене показати йому кілька лекцій з правильних произношеній.

УЛЯ

— Мій папа? У мене нема папи: він помер.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Помер? Ах, боже мій, яке нещастя! І це так несподівано, раптом... Боже мій. Ще завчора він найняв мене і дуже просив прийти на першу лекцію сьогодні.

УЛЯ

— Мій папа вже три роки тому як помер... То, мабуть, був не мій папа.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Вибачте, я, певно, не туди потрапила, хоча адресу добре запам'ятала. *(Забурмоніла розгублено).* Холодна Гора, ...ськая вулиця, 27, на воротях напис: «У дворі злії собаки»,— та собак, казав ваш папа, нема. І справді нема. Квартира Зама... Майза... Ах, боже мій, чудне таке прізвище...

МОКІЙ

— Може, Мазайла?

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Так! Мазайла! Він ще казав, що не треба запам'ятовувати прізвища, бо не сьогодні-завтра має змінити його у загсі на інше...

МОКІЙ *аж потемнів:*

— Мій папа?.. Прізвище?..

БАРОНОВА-КОЗИНО

— А ви його син?.. Вибачте, не знала. *(До Мокія з підлесливим просміхом).* Хоч ви похожий на вашого папу. Боже, як похожий... Скажіть — змінили вам прізвище? Папа ваш так турбувався... Воно справді якесь чудне. Либонь, малоросійське?

МОКІЙ *глухим, здушеним голосом:*

— Одиниі... *(розкашлявся)* у мене папи нема!

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Як? Ви сказали...

МОКІЙ *з натиском:*

— Нема, кажу! Нема!..

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Ах, боже мій! Знов, виходить, я не туди потрапила... Як же так? *(Забурмотіла* розгублено). Холодна Гора, ...ськая вулиця, 27, «У дворі злі собаки», кватиря...

4.

Увійшов МАЗАЙЛО. Кинувся до Козино:

— Жду вас, жду!

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Вибачте, вийшло таке непорозуміння. Сказали — вас нема, що ви померли...

МАЗАЙЛО показав на двері. Не зводячи очей з Мокія, вклонився ще раз Бароновій:

— Так, так... Заходьте. Мокію! Я матиму з мадам Бароновою-Козино ділову розмову. Мені потрібна ця кімната...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— І я вже була повірила, що ви вмерли...

МАЗАЙЛО *до Баронової, але вся його увага на Мокієві:*

— Дуже приємно... *(До Мокія).* Розумієш?.. *(До Баронової, ще раз вклонившись).* Вибачте. Заходьте...

БАРОНОВА-КОЗИНО *заспокоєно і задоволено:*

— Мерсі!

Вийшли. МОКІЙ, весь час свердливши батька очима, зірвався з місця. Заходив:

— Ні! Ні!.. Не дам! Не дозволю! І жодної лекції правільних проізношеній!

Помітив Улю біля люстра і раптом увесь засвітився, сповнився якоюсь ідеєю:

— Так... Бачите тепер, Улю, який я самотній?

УЛЯ

— Серйозно?

МОКІЙ

— Серйозно, Улю. Рідня — а нема до кого слова промовити, тим паче українського. Слухати не хочуть. *(До дверей).* Так, ні! Буду на зло, на досаду декламувати українське слово. *(До Улі).* Не розуміють його краси, а з моєї самотності сміються. Отак і живу, самотію, як місяць над глухим степом, як верства в хуртовину. *(До дверей).* Буду співати, кричати під дверима отут, буду танцювати, свистіти!.. *(До Улі).* Як одлюдник в пустелі, як копійка у старця, як мізинець у каліки, як...

УЛЯ *захвилювалась:*

— Серйозно?

МОКІЙ

— Серйозно! Скоро вже і я скажу за словом поетовим: «Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема, анікогісінько нема...» А як хочеться знайти собі такого друга, теплого, щирого, щоб до нього можна було примовитись словом з Грінченкового словника та й з власного серця...

УЛЯ *вже никла жалощами:*

— А як буде у вас подруга, щира й тепла... Навіть гаряча...

МОКІЙ

— Ах, Улю! Мені вже давно хотілося вам сказати...

УЛЯ *трепетно:*

— Що?

МОКІЙ

— Ще тоді хотілося сказати, як пили ви зельтерську воду, як дивились на зоряну криницю, на дівку з відрами.

УЛЯ

— Що?

МОКІЙ

— Хотілося сказати, а тепер ще охотніше скажу: Улю! Давайте я вас українізую!

УЛЯ *мало не впала, одскочила:*

— Он ви що! Не хочу!

МОКІЙ *у наступ:*

— Улю! Ви ж українка!

— Боронь боже! Не українка!

— Українка!

— А нізащо! Ні! Ні!

— У вас прізвище українське — Розсоха!

— Ні!

— Та що там прізвище — у вас очі українські, губи, стан!..

УЛЯ, *спинившись:*

— Очі?..

МОКІЙ *переконливо:*

— Так! Очі, кажу, губи, стан, все українське. Не вірите? Не вірите, Улю? Я вам зараз доведу... Не я, а наука, оця книжка, Улю, антропологія вам доведе, що ви справді українка...

Перегорнувши кілька аркушів, почав вичитувати:

— Ось: українці здебільшого високого зросту, стрункі... *(Глянув на Улю).* А ви хіба не струнка? Широкі в плечах (ну, це про мужчин), довгоногі... *(До Улі).* Нема гірш, як коротконога жінка! *(Уля неспокійно подивилась на свої).* Ні, у вас українські, Улю... *(З книжки).* З дуже впігментованою шкірою, себто смugляві, пишноволосі або кучеряві... *(Подивився на Улю).* А ви не ймете вірн. *(З книжки).* Круглоголові,

довгобразі, високо- та широколобі, темноокі, прямоносі, рот помірний, невеликі вуха... *(Подивився на Улю).* Як про вас писано...

УЛЯ *розтанула:*

— Що ви кажете?

А сама непомітно в люстро.

МОКІЙ

— Ще не ймете віри? Так ось! Брахікефальності пересічний індекс, себто короткоголовість, у поляків 82,1, у росіян — 82,3, в українців — 83,2, у білорусів — 85,1... *(Обміряв Улі голову).* У мене, мірява, 83,5, у вас — 83,1 — український індекс.

УЛЯ *серйозно:*

— Серйозно?

МОКІЙ

— Науково-серйозно. *(З книжки).* Разом з тим, що стрункі та широкоплечі, вони ще груднисті. Пересічний обсяг в грудях, як на довжину тіла — 55,04, у росіян — 55,18, у білорусів...

УЛЯ

— А скільки у мене?

МОКІЙ *взявся міряти:*

— У вас... Гм... *(Доторкнувся до грудей).* Вибачте... У вас тут теж український індекс...

УЛЯ *вдячно заглянула в книжку:*

— Скажіть, а про родимки тут пишеться? У мене ось родимка на шиї... і ще одна є...

МОКІЙ

— Не дочитав ще... Прізвище українське, індекси українські, очі, рот, стан, все чисто українське. Тепер ви вірите, Улю?

УЛЯ

— Вірю.

МОКІЙ

— Отже, дозвольте мені вас українізувати, Улю!

УЛЯ *тихо:*

— Українізуйте, Моко.

МОКІЙ, *узявши Улю за руку:*

— Ой, Улю, вивчивши мову, ви станете... Що там українкою. Ви станете... більш культурною, корисною громадянкою, от вам кляну́сь! Ви станете ближче до робітників, до селян та й до мене, а *я* до вас, от... *(Безпорадно замахав руками).* Над мовою нашою бринять тепер такі червоні надії, як прапори, як майові світанки. З чудесної гори СРСР її далеко буде чути... По всіх світах буде чути!.. Та от я прочитаю вам зразок народної пісні. Ви ще не чули такої...

УЛЯ

— Серйозно?

5.

Увійшла **Мазайлиха** з якоюсь химерною електричною мухобійкою в руках. Почала ляскати на мух. Поляскавши, вийшла.

6.

МАЗАЙЛО увів Баронову-Козино. Зачинив Мокієві двері. Тоді до Баронової:

— Навіть мух я наказав вибити електричною мухобійкою власного винаходу, щоб навіть мухи нам не заважали. Починайте, будь ласка!

БАРОНОВА-КОЗИНО *захвилювалась:*

— Починати?.. Ах, боже мій, — починати... Може, ви почнете?

МАЗАЙЛО *теж захвилювався:*

— Ні! Ні! Я тепер не можу, ви моя вчителька. Починайте ви!

БАРОНОВА-КОЗИНО *ще гірш захвилювалась:*

— За десять років *я* так одвикла од цього діла, що... Я вся хвилююсь

і не можу почати. Не можу! Ах, боже мій, ну, як його почати, як?.. Мені, старій гімназіяльній вчительці...

МАЗАЙЛО *захвилювався:*

— Починайте так, як ви починали колись, молодою... У хлопчачій чи в дівочій гімназії працювали?

БАРОНОВА-КОЗИНО

— В дівочій відомства імператриці Марії Теодоровни. Боже мій! Тоді ми всі починали молитвою. Пам'ятаєте, молитву перед навчанням?

МАЗАЙЛО

— Молитву?.. Стривайте! Так-так! У нас в городському вчилищі молитву співали... Так-так, всі хором. А хто спізнявся, той після лекцій ще дві години в класі сидів — «без обеда» називалось...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— І в нас у гімназії співали. Прекрасно співали. Пам'ятаю слова...

Мокій, прочинивши двері, заляскав електричною мухобійкою.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Ах, боже мій! Невже забула? За десять років. Не може бути... Молитва перед навчанням... Невже забула?

МАЗАЙЛО

— Молитва перед навчанням. Невже забув?.. Ах, господи!.. Преблагій господі!..

БАРОНОВА-КОЗИНО *згадала. Очі засяяли, голос сам заспівав:*

— Преблагій господі, нізпошлі нам благодать...

МАЗАЙЛО, *зрадівши, що згадалось, підхопив на весь голос:*

— ...духа твоєго свято-о...

БАРОНОВА-КОЗИНО *крізь сльози, з просміхом у голосі поправила:*

— Святаго...

Мокій, причинивши двері, засвистів. Проте БАРОНОВА і МАЗАЙЛО доспівали разом:

— ...дарствующего і укрепляющего наші сі-і-лн... даби вunited внімая пре-по-дв-ва-є-мо-му уче-е-нію, возрослі ми тебе, нашому создателю, во сла-а-ву, родітелям же нашім нв утєшеніє, церкві і отечеству на по-оль-зу.

БАРОНОВА-КОЗИНО *на такий голос, як колись казали в класі після молитви:*

— Садітєсь!

Мазайло сів.

БАРОНОВА-КОЗИНО *утерла сльози:*

— Як вам здається, чи не заспівають ще цієї молитви по школах?

МАЗАЙЛО *сумно:*

— Навряд.

БАРОНОВА-КОЗИНО, *розгорнувши стару читанку:*

— А я ще пожду. Жду! Жду-у! *(На такий голос, як колись учила).* Розгорніть, будь ласка, книжку на сторінці сорок сьомій... *(Дала Мазайлові книжку і методично ждала, поки він шукав сорок сьому сторінку:* — Знайшли сторінку сорок сьому?

МАЗАЙЛО *глухуватим, як колись у школі, голосом:*

— Знайшли.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Читайте вірш «Сенокос». Читайте голосно, виразно, вимовляючи кожне слово.

МАЗАЙЛО, *обсмикуючись, як колись обсмикувився в школі перед тим, як здавати урок, голосно й виразно:*

— Пахнет сеном над лугами...

БАРОНОВА-КОЗИНО *трошки захвилювалась:*

— Прононс! Прононс! Не над лу-гами, а над лугамі. Не га, а га...

МАЗАЙЛО

— Над лу-гами...

— На луга-га!

— Над луга-га!

— Ґа!
— Га!
БАРОНОВА-КОЗИНО *аж вух своїх торкнулася пальцем:*
— Ах, боже мій! Та в руській мові звука «г» майже немає, а є «ґ». Звук «г» трапляється лише в слові «бог», та й то вимовляється...
МАЗАЙЛО *раптом у розпач вдався:*
— Знаю! Оце саме «ге» і є моє лихо віковічне. Прокляття, якесь каїнове тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не те що чистою руською, а небеською, ангельською мовою.
БАРОНОВА-КОЗИНО
— Не хвилюйтесь, милий! А одчаю не вдавайтесь!
МАЗАЙЛО
— О, яке хвилювання, як, коли оце саме «ге» увесь вік мене пекло і кар'єру поламало... Я вам скажу... Ще молодим... Губернатора дочь одная закохалася мною. Просилася, молилася: познайомте мене, познайомте. Казали: не дворянин, якийсь там регістратор... Познайомте мене, познайомте! Покликали мене туди — як на Аполлона, на мене дивилися. Почувши ж з уст моїх «ге»...«ге» — одвернулась, скривилась.
БАРОНОВА-КОЗИНО
— Я її розумію.
— А мене?
— І вас тепер розумію.
МАЗАЙЛО
— О, скільки я вже сам пробував у розмові казати... «ґе».
БАРОНОВА-КОЗИНО
— «ґе»?
МАЗАЙЛО
— Не міг і не можу, навряд щоб і ви навчили мене...
БАРОНОВА-КОЗИНО *захвилювалась:*
— Ах, боже мій. Та це ж єдиний тепер мій заробіток — «ге»... Самим «ге» я тепер і живу. Постарайтесь, голубчику, ну, скажіть ще раз: над лугами. Над лу-гамі.
МАЗАЙЛО
— Над лукгами. Над лугами.
— Гамі.
— Гами.
— Га.
— Га.
БАРОНОВА-КОЗИНО *до вух*, Мазайло *до серця — та разом:*
— Ху-у-у!

МОКІЙ одчинив двері. Тоді голосно до Улі:

— Прочитайте, Улю *(розгорнув книжку і показав де)*, оцю народну пісню. Читайте голосно, виразно і тільки так, як у книжці написано.
УЛЯ, *хвилюючись, напружено:*
— Брат і сестра. Під гарою над криницею...
МОКІЙ
— Не під гарою, а під горою... Там написано: під горою. Читайте, будь ласка, як написано.
УЛЯ
— Під гарою...
— Під горою, го!
— Під горою, ґо!
— Го!
— Го!
— Де ж там, Улю, «ґо», коли в книжці «го» стоїть. Взагалі в українській мові рідко коли звук «ґ» подибуємо, хіба в таких словах, як *(на батьків бік голосно)* ґуля, ґава, ґерлиґа, а то скрізь кажемо «ге».
БАРОНОВА-КОЗИНО *раптом стрепенулась:*
— Стривайте, стривайте! Я знайшла секрета, як вас навчити. Боже

мій, знайшла... Ось як: читайте, і де «ге» стоїть, там вимовляйте ка, к.

МАЗАЙЛО *несміливо:*

— Ка, ки...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Так! Читайте!

МАЗАЙЛО

— Пахнет сеном над лу-ками...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Так! Так!

МАЗАЙЛО *сміливіш:*

— Песньой...

— Песней.

— Песней душу веселя, бабн з к-раблями рядамі...

БАРОНОВА-КОЗИНО *рівним методичним голосом:*

— Не з грвблямі, а з грап-лямі.

МАЗАЙЛО *старанно, аж жили напнулись:*

— З крвб-лямі...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Та ні! У вас тепер не «ге», не «кге»... Требв казати не з граблямі, а з граплямі, с... Окрім цього, в руській мові, там, де звук «б» не акцентовано, треба його вимовляти як «п»: с грап-п-плямі...

МАЗАЙЛО *обережно, як по камінцях через воду:*

— С крап-лями...

— Мі.

— С к-крап-ля-мі рядамі.

— Так!

МАЗАЙЛО *сміливіш:*

— Ходять, сено шевеля. Там сухоє убірають мужічкі є-ко круком.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Не єко, а єво!

МАЗАЙЛО

— Як? Та тут же стоїть буквв «ги», себто «к», а не «в».

БАРОНОВА-КОЗИНО

— В інтелігентній мові вимовляють «єво», а не «єго» і не «е-хо».

МОКІЙ *стрепенувся. Аж підскочив. До Улі:*

— Стривайте! Я теж знайшов секрет, як вас навчити. Знайшов! Ось як: читаючи, вимовляйте «г» як «х». Ну, Улю!

УЛЯ

— Під хорою...

МОКІЙ

— Приблизно так.

УЛЯ *сміливіш:*

— Під хорою над криницею...

МОКІЙ

— Улю, як у книжці написано. Над криницею, цею «е»... *(Раптом).* Скажіть, Улю, паляниця!

УЛЯ

— Паляниця.

МОКІЙ

— Так! Правильно! Раз паляниця у вас вийшла, це знак того, що скоро навчитеся мови.

УЛЯ

— Серйозно?

МОКІЙ

— Серйозно.

БАРОНОВА-КОЗИНО *до знервовиного Мазайла:*

— А що таке паляниця?

МОКІЙ *голосно:*

— Український білий хліб.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— А я й досі не знала.

МОКІЙ

— Отож і горе, що їсте, а не знаєте... Читайте, Улю, далі.

МАЗАЙЛО *демонстративно перебив:*

— Єво кру-ком на воз вілами кідают, воз растьот, растьот, как дом. Во ожидвньї...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— В ажіданьї.

— Ва-жіданьї конь убо-кій точно вкопвний сто... стаїть: уші врозь, дукою нокі і как будто стоя спіт.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Так!

МАЗАЙЛО *голосніш:*

— Только жучка...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Толька жучка...

МАЗАЙЛО *про себе:*

— Ага! Це значить жучку звуть Толя, Толька... *(Голосно).* Толька жучка удалая в рихлом сєнє, как в валнах...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Прекрасно!

МАЗАЙЛО, БАРОНОВА *разом, натхненно:*

— То взлетая, то нирая, скачет, лая впопихах.

(У Баронової-Козино чути «впап'хах», у Мазайла — «упопихах»).

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Ну, от! Прекрасно!

МАЗАЙЛО *зворушено і глибокодумно:*

— Господи, то єсть преблагій господи! У такому, сказать, маленькому віршикові і така сила правільних проізношеній!

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Запишіть — їх далі ще більш буде!

МАЗАЙЛО *побожно:*

— Запишу собі на папері і на серці...

Сів писати, шепочучи, немов молитву:

— Замість г — к, замість к — в, б — п, о — а...

МОКІЙ *до Улі:*

— Читайте далі.

УЛЯ

— Під хорою над криницею хорювали брат з сестрицею...

МОКІЙ

— Так.

УЛЯ *голосніш:*

— Хорювали, обнімалися — слізонькамн умивалися. Ходім, сестро, хо-горою...

МОКІЙ

— Так.

УЛЯ *голосніш і вільніш:*

— Скинемось травою. Ходім, сестро, ще й степами — розвіємось цвітами...

МОКІЙ, як диригент, що почув фальшиву ноту, замахав благально руками:

— М'якше! М'якше! Цьвітами...

УЛЯ *м'яко:*

— Цвітами.

МОКІЙ

— Прекрасно.

УЛЯ *зворушено:*

— Розвіємось цвітами... Будуть люди квіти рвати та нас будуть

спомнити... *(Крізь сльози).* Оце, кажуть, та травниця, що брат рідний та... *(заплакала)* сестриця...

МОКІЙ

— От вам і маєш... Та чого ви, Улю? Чого?

УЛЯ, *плачучи:*

— Дуже жалісно. Таке маленьке і яке ж жалісне...

МОКІЙ, *сякаючись:*

— Ну, заспокойтесь, Улю, заспокойтесь... Скажіть... п'ятниця...

УЛЯ *покірливо:*

— П'ятниця...

БАРОНОВА-КОЗИНО *до знервованого й збентеженого вкрай Мазайла:*

— Ах, боже мій! Що це таке?

МАЗАЙЛО *звівся, як дракон:*

— Ха-ха-ха! Це по-їхньому зветься українізація!

Грякнувши щосили дверима, зачинив їх. УЛЯ здригнулася, скочила, зблідла:

— Ой, що це таке?

МОКІЙ, *схопивши ручку з пером в одну руку:*

— Ха-ха! Зачиняють двері. Це ж русифікація!

Другою мало не зірвав — розчинив знов двері. Став. Важко нависла передгрозова тиша.

МАЗАЙЛО, *ледве стримуючись, до Баронової-Козино:*

— З об'єктивних причин доведеться припинити нашу лекцію, одклавши її на завтра. А зараз попрошу вас лише перевірити, чи так я записав *(почав і заплутався, бо вся його увага на Мокієві).* Замість к — г, замість г — в, п — б... Наприклад... Наприклад... *(У нестямі).* Бахнуть сеном єво над лувами?

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Ні! Ні! Не треба! Себто треба не так! Я краще сама запишу вам, сама... *(Почала, теж заплутались).* Замість г — ґ, замість к — х, б — п... Ах, боже мій, п — б... наприклад... *(У нестямі).* Граблями єво на воз вілами кідайте!..

Тим часом МОКІЙ *до Улі:*

— Завтра, Улю, відбудеться друга наша лекція. При одчинених дверях. А зараз запишіть, будь ласка, запишіть. Замість ґ — г, наприклад *(наливаючись гнівом),* під горою, над криницею... *(У нестямі).* У криницю його! У криницю!..

7.

Убігли Мати й Рина.

МАЗАЙЛО *до Мокія:*

— Це мене?

МОКІЙ *до батька:*

— Тільки тебе.

— У криницю?

— З новим прізвищем!

— З новим прізвищем?

— З новим прізвищем! У криницю!

МАТИ *до Рини:*

— Чуєш?.. *(Трагічно).* Боже мій, почалась катастрофа! Катастрофа! Що робити? *(Почувши дзвінка в сінях).* Підождіть! Стривайте! Хтось прийшов!..

Побігли в розпачі у коридор.

Тим часом МОКІЙ *до батька:*

— Ти справді серйозно міняєш наше прізвище?

МАЗАЙЛО

— Я справді серйозно міняю наше прізвище.

МОКІЙ *вдруге:*
— Ти... наше прізвище міняєш справді, серйозно?
МАЗАЙЛО
— Я наше прізвище міняю справді, серйозно.
— Наше прізвище?
— Наше прізвище.
— Ти?
— Я.
— Мазайло?
МАЗАЙЛО
— Я вже не Мазайло.
МОКІЙ
— Ти вже не Мазайло? Дак хто ж ти тепер? Хто?
МАЗАЙЛО
— Я? Я тепер поки що ніхто, але я буду...
РИНА *з дверей голосно, радісно:*
— Тьотя приїхала! Тьотя Мотя приїхала!
МАТИ *назустріч:*
— Слава богу! Слава богу! Спасителька наша приїхала...

8.

РИНА, *мабуть, вже поінформувала тьотю про все, бо в дверях тільки доказувала:*

— ...А Мока якось довідався, ви розумієте?! І вже почалась катастрофа, ви розумієте, тьотю? Почалася...
ТЬОТЯ
— Я розумію... Я так і знала, але... але дозвольте спитати...
МАЗАЙЛО *поцілував тьоті руки:*
— Пахнет сеном над лу-камі... Ви розумієте? Сьогодні почав. Сьогодні я сприймав першу лекцію... Як до причастя підходив... І от *(на Мокія)* він! Він!..
ТЬОТЯ *поцілувала Мазайла тричі в лоб:*
— Я розумію. Розумію. Я тільки так і в'являла собі, але...
МАЗАЙЛО *показав на Баронову-Козино:*
— Баронова-Козино. Учителька правільних произношеній...
ТЬОТЯ *привітилися:*
— Ах, я так і знала, але...
РИНА *на Улю:*
— Моя подруга — Уля Розсохина.
ТЬОТЯ
— Ах, розумію, але...
МАЗАЙЛИХА *до Мокія:*
— Моко! Іди ж привітайся з тіткою. Ну?

Мокій *мовчки привітався.*

МАТИ
— Отакий, як бачиш, Мотенько!
ТЬОТЯ
— Я бачу, я розумію, але що у вас на вокзалі робиться?

Аж скрикнула тьотя, *та таким голосом, що всі, навіть і* Мокій, *затривожились.*

— А що?
ТЬОТЯ
— І ви отут сидите і не знаєте?
МАЗАЙЛО
— Та що таке?
ТЬОТЯ
— Не знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано?
МАЙЖЕ ВСІ РАЗОМ
— Ні...

ТЬОТЯ

— Не бачили, не читали? «Харків» — написано. Тільки що під'їхала до вокзалу, дивлюсь — отакими великими літерами: «Харків». Дивлюсь — не «Харьков», а «Харків»! Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?

МАЗАЙЛО

— А-а. Так про це ви спитайте ось у кого *(на Мокія)*. Він знає.

ТЬОТЯ *до Мокія:*

— Та-ак?.. Навіщо?

МОКІЙ

— Ах, тьотю! За нього тільки що взялись, щоб виправити, а ви вже питаєтесь — навіщо?

МАЗАЙЛО

— Чули? *(До Мокія іронічно)*. То, може, ти й за наше прізвище візьмешся, щоб виправити?

МОКІЙ

— Не може, а треба! Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач — отож треба додати...

Мазайло за серце, як навіжений. Мати зойкнула. Баронова-Козино пальцями до вух — здригнула.

ТЬОТЯ *до Мокія:*

— Моко! Моко! Моко!.. Ти справді за те, щоб був не «Харьков», а «Харків»?

МОКІЙ

— Так!

ТЬОТЯ

— І ти справді за... *(бридливо)* за Квача?

Баронова-Козино знов пальцями до вух, знов здригнула. МОКІЙ, побачивши все це:

— Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!

Баронова-Козино мало не знепритомніла. Мокій вибіг у свою комірку. Тоді всі, крім Улі, до тьоті:

— Ну, що тепер з ним робити? Що?

— Ах, боже мій, що?

МАТИ

— Може, проклясти?

МАЗАЙЛО

— Убити, кажу?

РИНА

— Оженити?

А тьотя ходила Наполеоном і думала. МАТИ сіла і заплакала:

— І в кого він такий удався? У кого? Здається ж, і батько, і я всякого малоросійського слова уникали...

РИНА

— Ти ж казала, що він у дядька Тараса вдався.

МАТИ

— Ой, хоч не згадуй. Не дай бог оце трапився б ще він...

Задзвонив дзвоник. Вийшла РИНА. Вернулась бліда, перелякана:

— Дядько Тарас приїхав...

МАТИ й МАЗАЙЛО *з жахом:*

— Що?

— Не пускай його! Скажи — нас нема!.. Нас арештовано!

9.

ДЯДЬКО ТАРАС *на дверях:*

— А де у вас тут витерти ноги?

Всім як заціпило.

ТАРАС

— Чи, може, й ви мене не розумієте, як ті у трамваї... Тільки й слова, що на вокзалі «Харків» написано, а спитаєшся по-нашому, всяке на тебе очі дере... Всяке тобі штонає, какає,— приступу немає. Здрастуйте, чи що!

ТРЕТЯ ДІЯ

1.

Третього дня РИНА зустріла Улю на порозі:

— Ой, Улю! Ой, тільки Улю!.. Настає вирішальний момент! Вирішальний, ти розумієш? Зараз у нас буде дискусія — чи міняти прізвище, чи ні. Тьотя Мотя викликала Моку на дискусію.

УЛЯ *до люстра, як жадобна до води:*

— Що ти кажеш?

РИНА *то до Мокієвих дверей, то до Улі бігаючи:*

— На дискусію, ти розумієш? А Мокій — не дурень — запросив ще комсомольця, ти розумієш? Що з цього вийде, не знаю. Мабуть, жах, жах і тільки жах. Добре хоч з дядьком посварився за стрічку, за якийсь там стиль, чи що, ти розумієш? Од самого ранку гризуться.

Прислухались. Чути було Мокієвий голос: «Вузьколобий націоналізм! Шовінізм усе це!» Вигукував дядько: «Не шовінізм, бельбасе, а наше рідне, українське!»

— Як у тебе з ним, Улько, питаю? Невже ще й досі не прикохала? Невже нічого не вийде? Невже тьотя Мотя правду каже, що тепер Мокія і взагалі мужчину лише політикою й можна обдурити?

УЛЯ *новим якимсь голосом:*

— Нічого подібного! Ах, Рино!

РИНА, *зачувши цей голос:*

— Що, Улюню, що?

— Що? Ти знаєш, як по-українському кажуть: ночью при звьоздах не спітся?

— Ну?

— Зорію. Правда, прекрасно звучить?

РИНА

— Це ж ти до чого?.. Та невже ти... Невже ти, Улько, замість закохати Мокія, та сама ним, ідійотно, закохалася?

УЛЯ *зашарілась:*

— Ні, ні...

— Як ні, коли ти сама кажеш, що вночі не спиш, зорієш уже, чи як там по-українському!..

— Та ні!

РИНА

— Признавайся, Улько, щоб я по-дурному надій не плекала... Ти мені скажи, прикохаєш ти його, одвадиш од українських усяких дурниць, пригорнеш його на свій, себто на наш бік?.. Улю? Ти вчора з ним гуляла, ну, невже нічого не вийшло... Улюню! Ще раз молю і благаю! Благаю, Улько, розумієш? Уговтай Моку, ні,— власне його, улести, укохай! Ну, коли так не береться — припусти його до себе ближче, зовсім близько, припусти до всього, розумієш?

— Серйозно?

— Та бодай і серйозно!.. Тільки щоб не стала жінкою, а так... На межі його паси, на межі... Затумань йому голову, захмели, щоб як п'яний ходив!.. Щоб ідійотом ходив!

— А знаєш, Рино, жінка по-вкраїнському «дружиною» зветься?

— Ну?

— І знаєш, «дружина» — це краще, як «жінка» або «супруга», бо «жінка» — то означає «рождающая», «супруга» ж по-вкраїнському — «пара воліа», а «дружина»... Ось послухай: рекомендую — моя дружина, або: моя ти дружинонько.

РИНА *вже не знала, що їй казати на таке Улине безглуздя:*

— Ну, бачу я...

А УЛЯ *вже в захопленні:*

— Або по-вкраїнському — одружитися з нею... Це ж не те, що «жениться на ней», розумієш, Ринусько! Одружитися з нею, чуєш? З нею... Тут чується зразу, що жінка рівноправно стоїть поруч з чоловіком, це краще, як «жениться на ней»,— ти чуєш? На ней, на...

РИНА

— Дуреля ти. Чи одружиться хто з тобою, чи жениться на тобі — однаково будеш: не на і не поруч, а під, під, ідійотко! Та це ти вже, я чую, од Моки набралася! Бачу, він тебе, а не ти на такі фантазії навів. Чую — він тобі такого наказав, начитав...

УЛЯ *хотіла виправитись:*

— Ні, Ринко, я вже сама про це вичитала...

РИНА *до неї:*

— Са-ма?!

УЛЯ до неї в другу кімнату. Побігли.

2.

З Мокієвих дверей задом вийшов дядько Тарас:

— Нехай ми шовіністи, нехай... Проти ми россійщини а нашій мові ніколи не зводили, а ви що робите? Що ви робите, га? Є своє слово «універсал», а ви «маніфеста» заводите, є слово УНР, а ви УСЕРЕР пишете? ГА? Га?.. Рідне слово «пристрій» ви на «апарат» обернули, а забули, як у народній мові про це говориться? Що без пристрою і блохи не вб'єш, забули, а ви думаєте апаратом, га? По газетах читаю — слово «просорушка» за «шеретовку» править, і це така українізація, питаюсь, га? Самі ви ще не шеретовані, і мова ваша радянська нешеретована...

МОКІЙ *з дверей:*

— Нашеретували, наварили просяно-пшеничної досить, аж солодом узялися. Засолодились, дя-дю. Годі! Не заважайте. Тепер треба її із заліза кувати. Із сталі стругати...

ДЯДЬКО *з дверей:*

— З якої? Ви ж свою в «Югосталь» оддали!..

МОКІЙ

— Шовінізм!

Зачинивши двері, прибив дядькові носа. Од такої несподіванки, од такої образи ДЯДЬКО аж ногами затупав:

— Га, питаюсь, га? *(Одійшов).*

3.

Увійшли: тьотя Мотя в новому платті, Мазайлиха, Рина, Уля.

ДЯДЬКО ТАРАС, *не помітивши їх:*

— Українізатори! А чого б головного командувателя війська України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перекласти? Хіба б не краще виходило? Здрастуйте, козаки! Здоров був, пане головний отамане або й гетьмане! *(Побачив тьотю Мотю, Мазайлиху й дівчат).* Це я у його питаюсь. *(Іронічно).* А чому б ще вам, кажу, нашого головного командувателя України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перевести? По-їхньому, бачте, краще виходило: здрастуйте, товариші козаки! Здоров, здоров, товаришу головний отамане!.. Чули таке?

ТЬОТЯ МОТЯ

— Та як вони сміють до наших козаків як до своїх товаришів звертатись?

ДЯДЬКО

— А я ж про що кажу?

4.

Увійшов Мазайло. За ним Баронова Козино.

ТЬОТЯ МОТЯ *до Мазайла:*

— Та ще й по-українському. Всі козаки говорили по-руському. Донські, кубанські, запорізькі. Тарас Бульба, наприклад...

ДЯДЬКО ТАРАС *витріщивсь:*

— Хто?

ТЬОТЯ

— Тарас Бульба, Остап і Андрій — і я не знаю, як дозволив ваш харківський Наркомос виступати їм і співать по-українському, та ще й де?.. У городській опері. Ето... Ето ж просто безобразіє!

ДЯДЬКО ТАРАС *нарешті очувся, аж захлинувся:*

— Тарас Бульба? Бульба Тарас? Остап? Андрій? Га?

ТЬОТЯ

— Що?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Говорили по-московському?

ТЬОТЯ *холодно:*

— Що з вами?

ДЯДЬКО ТАРАС

— По-московському, га?

ТЬОТЯ

— А ви думали по-вашому, по-хохлацькому?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Тарас Бульба?.. Ніколи в світі! Тільки по-вкраїнському! Чуєте? Виключно по-вкраїнському...

ТЬОТЯ МОТЯ

— Єтого нє может бить!

— Га?

— Єтого не может бить!

— Доводи?

— Доводи? Будь ласка, доводи. Да єтого нє может бить, потому што єтого нє может бить нікада.

Задзвонив дзвоник. РИНА затулила рукою рота тітці, другою — дядькові:

— Ой... Цс-с-с... Це комсомольці прийшли.

ТЬОТЯ *з-під Рининої руки до дядька:*

— Отак ви скоро скажете, що й Гоголь говорив, що й Гоголь ваш?..

ДЯДЬКО

— Він не говорив, але він... боявся говорити. Він — наш. *(Пішли).*

5.

Увійшли комсомольці: один з текою, другий, чубатий і міцний, з футбольним м'ячем і третій — маленький, куценький, з газетою. Роздивились.

ТОЙ, що з газетою

— Та-ак. Обставинки суто міщанські.

ТОЙ, що з текою

— Чи варто й ув'язуватися?..

ТОЙ, що з м'ячем

— Парень просив — треба помогти...

ТОЙ, що з текою, подививсь у люстро. Зробив серйозну міну.

— До того ж і темка: зміна прізвища! Та хай собі міняють хоч на Арістотеля, нам що! Радвлада не забороняє! Навпаки, потурає. Та й причинами не цікавиться ніколи.

ТОЙ, що з м'ячем, постукотів пальцем у лоб того, що з текою:

— Аренський! Навіть Козьма Прутков сказав: дивись у корінь речей.

ТОЙ, що з газетою, теж постукотів:

— І собі в голову, коли що кажеш. Зміна прізвища у міщанина...

ТОЙ, що з м'ячем

— Це ознака здвигу в його ідеології — раз! І дізнатись про причини...

ТОЙ, що газетою:

— Нам буде корисно — два!

Увійшов МОКІЙ:

— Невже прийшли? Спасибі!.. А я, бачте, заховавсь отут із своєю укрмовою... Сиджу сливе сам удень і вночі та перебираю, потужно вивчаю забуту й розбиту і все ж таки яку багату, прекрасну нашу мову! Кожне слово! Щоб не пропало, знаєте, щоб пригодилось воно на нове будування. Бо, знаєте, вивчивши мову так-сяк, нічого з неї прекрасного й цінного не складеш... От... Сідайте! Зараз почнемо *(пішов)*.

АРЕНСЬКИЙ

— Занадто захоплюється мовою.

— Болів. Питання — чого?

ТОЙ, що з м'ячем

— А того, що ти не болієш нею. І тільки псуєш. Партія пише, пише — візьміться, хлоп'ята, за українську культуру, не бузіть з мовою, а ти що? Ще й досі «Комсомольця України» не передплатив. Парню треба помогти! Парня треба витягти!

7.

Увійшли: Мокій, тітка, дядько, Мазайло, жінка, Баронова-Козино, Уля.

— Так от... Мої товариші комсомольці... Прийшли...

ТОЙ, що з м'ячем, підморгнув своїм і, вдаривши м'ячем об підлогу (Баронова здригнулась), почав:

— На дискусію, чи що...

Виступила вперед ТЬОТЯ МОТЯ:

— Просимо, товариші, молодії люди комсомольськії, просимо сідати!.. Ах, я завжди казала, кажу і казатиму, що якби мені років десять скинути, я б сама записалась у комсомол. Ух, і комсомолка б з мене вийшла! Ух! *(Повела плечем. Підскочила)*.

ТОЙ, що з м'ячем, *звернувся до товариша з текою:*

— Чуєш, Аренський?

ТЬОТЯ

— Чудове прізвище!

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Ідеальне!

МАЗАЙЛО *побожно зітхнув, тоді тихо до Рини, до жінки:*

— Чула? *(Побожно)*. Аренський!

ТОЙ, що з м'ячем, і КУЦЕНЬКИЙ, зачувши це, порекомендувались, навмисне акцентуючи свої прізвища:

— Тертика.

Баронова-Козино здригнулась, мов од електричного струму.

ТЬОТЯ

— Як?

ТЕРТИКА, *вдаривши м'ячем об підлогу,* і КУЦЕНЬКИЙ *виразно:*

— Іван Тертика. *(Баронова-Козино здригнулась)*.

— Микита Губа. *(Баронова-Козино зблідла)*.

ДЯДЬКО ТАРАС *до Тертики:*

— Вибачте! Ви часом не з тих Тертик, що Максим Тертика...

ТЕРТИКА

— Батько мій Максим...

— Був на Запоріжжі курінним отаманом...

— І тепер на Запоріжжі, та тільки він робітник-металіст і отаманом не був...

— Та ні... Курінним отаманом Переяславського куреня славного Війська Запорізького низового на початку XVII століття.

— Не знаю.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Дуже жалко!

ТЬОТЯ *зацокотіла каблучкою об графин:*

— Не так давно я прочитала, щоб ви знали, товариші, одну дуже цікаву книжку. Я прочитала всю книжку, і в тій книжці прочитала буквально все, що було написане і видруковане в тій книжці. Буквально все. А найбільш я прочитала, щоб ви знали, таке глибокодумне місце: життя — то є все... І оце воно мені зараз чомусь згадалося: життя — то є все... Так! *(Трошки задумалась, покивала головою, зітхнула)*. Життя — то є все... Пропоную, товариші, обрати президію. *(Поспішаючись)*. Гадаю, годі буде одного председателя? Заперечень нема? Нема!.. Кого?

РИНА, *поспішаючись:*

— Тьотю Мотю! Тьотю Мотю!

МАЗАЙЛО, *поспішаючись:*

— Просимо!

БАРОНОВА-КОЗИНО *до тьоті, поспішаючись:*

— Вас просимо!

ТЬОТЯ

— І просила ж я, ще вчора просила, щоб мене не вибирали. *(Поспішаючись)*. Життя — то є все. Заперечень нема? Нема!.. Прошу до порядку! *(Зацокотіла каблучкою)*. Ну, громадяни, товариші, а краще й простіше — мої ви милії люди, руськії люди, їй-богу! Бо всі ми перш за все руськії люди... Давайте всі гуртом помиримо рідного сина з рідним батьком. По-милому, по-хорошому, їй-богу!..

Зачувши такі слова, Тертика і Губа симнулись очима, лукаво перемигнулись.

ГУБА *раптом запропонував:*

— Тертику! *(Баронова-Козино здригнулась)*.

ТЬОТЯ

— Що?

ГУБА

— Тертику на голову пропонуємо ми *(Баронова-Козино здригнулась)*.

ТЬОТЯ

— Дозвольте. Як це так... Адже ж на голову мене вже обрано... Принаймні заперечень не було. Ну, милії ви мої люди, невже ви не довіряєте, і кому?.. Мені, Мотроні Розторгуєвій, з Курська?...

ГУБА

— Просимо проголосувати!

ТЬОТЯ

— У вас-то, мої милі, пошана до руської людини, нарешті, до Курська єсть?

ГУБА

— Єсть! Та не всякому, хто з Курська, і честь! *(Тертика прибив м'ячем)*. Не всякій тьоті Моті...

ТЬОТЯ

— Будь ласка! Я зголосую... Хто за Тертику на голову, будь ласка... Один, два, три, чотири... *(Встромила гострі свої очиці в дядька Тараса)*. Ну?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Не з тих Тертик... Утримуюсь.

Уля, що весь час дивилась на Мокія, піднесла й собі за ним руку.

РИНА *до неї:*

— Улько! Ти що?

УЛЯ

— Ой... *(Тихо)*. Помилилась...

ТЬОТЯ

— Чотири! Хто за тьотю Мотю на голоау? Один, даа, три, чотнри...

ДЯДЬКО

— Хоч і є тика приповідка: «Як єсть, то й пані старій честь»,— проте утримуюсь.

РИНА *до Улі*

— Улько! Та ти що? *(Уля піднесла руку).*

ТЬОТЯ

— П'ять! Більшість!.. Будь ласка... Хотіла по-милому, по-хорошому, а тепер... *(Грізно зацокотіла каблучкою).* Будь ласка, дискусія починається!.. Дискусія починається, і слово маєш ти, Моко!

МОКІЙ

— Я?

— Ти. Будь ласка!..

— Чому я перший, а не ви або папа?.. Не я ж вас викликав на дискусію, а ви мене.

— Слово маєш ти!

— Та чому я?

ТЬОТЯ

— А тому, милий, що коли твій рідний папа заснував у власній квартирі своїм коштом, можна сказати, і до газети написати, соціалистического лікнепа правильних произношений, ще й до того вигадав електричну мухобійку, то за таку прекрасну ініціативу, за такий масштаб, за те, що він прагне стати ну просто порядочним человеком, ти хотів його...

МАЗАЙЛО *не витримав:*

— Утопити в криниці!

ТЬОТЯ

— У сепаратній криниці.

МАЗАЙЛО

— З новим прізвищем!

ТЬОТЯ

— Із загсівським прізвищем *(Дядько про себе: «Попавсь у матню!»)*

БАРОНОВА-КОЗИНО

— І з руською хрестоматією Овчинникова.

МОКІЙ *спалахнув:*

— Ага, так чи он що! Так ви он як! Гаразд!.. Забираю слово!

МАЗАЙЛО

— Я забираю слово!

Обидва разом, *немов шаблями:*

— Я!

— Я!

— Ти?

— Ти?

ТЬОТЯ *поцокотіла каблучкою:*

— Я сказала — будь ласка, слово має Мокій.

МОКІЙ

— Саме тепер, коли нам до живого треба, заснувавши в нас український лікнеп, перевести скоріш загальмовану, запізнену Холодну Гору на перший ступінь української грамотності, тоді на другий ступінь грамотності, потому негайно до інституту культури, щоб ми наздогнали, щоб ми перегнали стару європейську...

ГУБА *підказив:*

— Буржуазну...

МОКІЙ

— Буржуазну культуру, щоб ми вийшли скоріш на височості... Щоб ми вийшли на височості... На височості...

ДЯДЬКО ТАРАС *підказав:*

— Національн...

ГУБА *поправив:*

— Інтернаціональ...

ТЬОТЯ *додала:*
...но-руськоі

ТЕРТИКА мицно м'ячем, аж Баронова-Козино ойкнула:

— Інтернаціоналької!

МОКІЙ

— На високості інтеркаціональної культурк — перший повстаєш протк цього тк, папо, засковуючи у нас на Холодкій Горі замість украікського лікнепу якогось інститутика старкх класких дам, за програмою: на гаре гусі гагочуть, пад гарой сабакі гафкають, та вигадуючк електркчну мухобійку, од якої не меншає у кас мух кавіть і зимою...

МАЗАЙЛО

— Дайте мекі словв!.. Слова! Води!.. Води!..

Мазайлиха налила і дала йому води. Поки він пив, ТЬОТЯ уирвала Мокієву промову. Задихано:

— Годі!.. Годі!.. І скажк нарешті, Моко, Моко, Моко, невже тк ке руська людина?

МОКІЙ

— Я українець!

ТЬОТЯ

— Та українці — то не руські люди? Не руські, питаю? Не такі воки, як усі росіяки?

МОКІЙ

— Вони такі росіякк, як росіякк — українці...

ТЬОТЯ

— Тоді я ке розумію, що таке українці, хто вони такі: євреї, татарк, вірмени?.. Будь ласка, скажіть мені, кого у вас називають українцямк? Будь ласка...

МАЗАЙЛО, *випивши води:*

— Українцями звуться ті, хто вчкть нещасних службовців так званої української мовк. Не малоруської і ке тарасошевчекківської, а украікської — і це наша малоросійська трагедія.

ТЬОТЯ

— Хто вони такі? Якої кації люди, питаю?

МАЗАЙЛО

— Частика — каші малороси, себто руські...

ТЬОТЯ

— Ну?

МАЗАЙЛО

— А частина, з'явіть собі, галкчанк, себто австріяки, що з ними ми воювалкся 1914 року, подумайте тількк!

ТЬОТЯ

— Я так і знала, я так і зкала, що тут діло кечксте... Так аони ок хто, ваші украінці! Тепера я розумію, що таке українська мова. Розумію! Аастріяцька видумка, так?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Зрозуміла, слава тобі господи, та, жаль тільки, задом... Та тому вже триста тркдцять два роки, як каписвко першого слов'яно-руського словикка... *(Розгорнув свою записну книжку).* Ось я нарочито записав собі, бо я все таке собі звписую... *(Надів окуляри).* Ось... Поросята на базарі по руб тридцять, а чоботи в церебкоопі — двадцять сім карб... Ні, ось воно: найперший слов'яно-український словник 1596 року Лаврентія Зизанія Тустаковського: глаголю — мовлю, житкица — клуня, заутреннкк — скідання, зижду — будую, злак — паша, месть — помста... А у вас тоді пксаний словник був?.. Був — питаюсь?.. Дайте мені слова!

МАЗАЙЛО

— Мекі слово!

МОКІЙ

— Мені, я ще не скінчив... Галичина — наша, украікська земля, і галичаки — каші брати укрвікці, яких одірвали од нас, а нас од ких...

ТЬОТЯ

— Слово даю Мині.

МОКІЙ *до батька:*

— А твоя теорія, що українська мова є австріяцька вигадка, була теорією російських жандармів і царського міністра Валуєва... Ти валуєвський асистент, папо!

МАЗАЙЛО, *взявшись за серце і заплющивши очі, немов прислухаючись:*

— Нікому не вірю і не повірю, нікому в світі! Лише йому одному...

МАЗАЙЛИХА

— Цс-с-с...

ТЬОТЯ *з тривогою:*

— Кому?

МАЗАЙЛО

— Серцеві своєму! Бо воно ось передчуває, що нічого з вашої українізації не вийде, це вам факт, а якщо і вийде, то пшик з бульбочкою — це вам другий факт, бо так каже моє серце.

ГУБА

— Це означає — воно у вас хворе.

ТЕРТИКА *прибив м'ячем:*

— Оце факт!

ГУБА

— А наші всі пролетарські органи, в першу чергу голова наша — партія, шановні... Передчувають і реально знають, що вийде.

ТЕРТИКА *з м'ячем:*

— Капітальний факт!

ТЬОТЯ

— Ви серйозно чи по-вкраїнському?

ТЕРТИКА *бах ногою м'ячи:*

— По-більшовицько-українському! *(М'яч удирився об тьотю. Ойкнули всі).*

ТЕРТИКА *до тьоті:*

— Простіть, мадамко... Я не хотів цього... Це сам м'яч якось вирвався і бузонув вас...

ТЬОТЯ, *отямившись, до люстра, до Тертики:*

— Подивіться, я вся стала біла!

ТЕРТИКА

— Вибачте!.. Ви й до цього були білі.

ТЬОТЯ

— Проте я не злякалась, ні! І не злякаюсь! Хоч бомбу шпурляйте — не злякаюсь! Будь ласка! Будь ласка!

МАЗАЙЛО

— А я не повірю вам, не повірю! І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем передчуваю, що українізація — це спосіб робити з мене провінціала, другосортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!

МОКІЙ

— Провокація. Хто стане нищити двадцять мільйонів самих лише селян-українців, хто?

ТЬОТЯ

— А хіба селяни — українці?.. Селяни — мужики.

ДЯДЬКО ТАРАС *аж підскочив:*

— Га? Наші селяни не українці? Слово мені! Слово або хоч води, бо я не можу більш терпіти *(став пити воду і захлинувся).*

ГУБА *до Мазайла:*

— Невже ви справді не вірите?

— Не вірю!

— Радянській владі не вірите? Партії?

Мазайло замість відповіді став пити воду.

ДЯДЬКО ТАРАС, *прокашлявшись після води:*

— Наші селяни не українці? Гм?.. Та тому вже тисяча літ, як вони українці, а їх все не визнають за українців. Та після цього й ідіот не видержить, не тільки я. Вимагаю слова! Слова мені!

ТЬОТЯ МОТЯ *владно зацокотіла каблучкою:*

— Слово маю я! *(Теж захвилювалася, випила води).* Милії ви мої люди! Яка у вас провінція, ах, яка ще провінція! Ой, яка ще темрява! Про якусь українську мову спорятьcя і справді якоюсь чудернацькою мовою балакають. Боже! У нас, у Курську, нічого подібного! Скажіть, будь ласка, у вас і партійці балакають цією мовою?

МОКІЙ

— Так.

ДЯДЬКО ТАРАС *(про себе):*

— Балакають так, що аже мене люди перестали розуміти. Мене, українця з діда-прадіда... *(Загарчав).* Гм!..

МОКІЙ

— Так! І партійці, і комсомольці.

ТЬОТЯ

— Не розумію. Тоді у вас якась друга партія. У нас, у Курську, нічого подібного! Нічого подібного! Всі говорять руською мовою. Прекрасною московською мовою, жаль тільки, що нам її трошки попсували єареї, що їм тепер дозволено жити у Курську. Та не про це, мої милі, я взялася вам сказати. Дуже жалько, дуже жалько, що у вас не аиставлять на театрі «Дні Турбіних» — я бачила в Москві. Ах, мої ви милі, «Дні Турбіних». Це ж така розкіш. Така правда, що якби ви побачили, які взагалі осоружні, огидливі на сцені ваші українці, ви б зовсім одцуралися цієї назви... Грубі, дикі мужлани! Телефон попсувався, дак вони... Ха-ха-ха ... трубку чоботом почали лагодити, об стіл, об стіл її,— бах, бах. Ідіоти! І хоть би один путній, хоть трішки пристойний був. Жодного! Ви розумієте? Жодного! Всі як одни дикі й жорстокі... Альошу, милого, благородного Альошу абили, та як убили!.. Якби ви, панове, знали, яка це драматична сцена, коли Альошина сестра доаідується, що брата її абито! Я плакала... *(Утерла сльози).* І тобі, Моко, після цього не сором називатися українцем, не сором поставати проти нового паиного прізвища! Та в «Днях Турбіних» Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, каже, і все це минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна...

МОКІЙ, ГУБА, ТЕРТИКА, навіть дядько ТАРАС:

— Що-о!?

ТЬОТЯ *хитро:*

— СРСР...

ГУБА *до Тертики:*

— Баба з кованим носом!

ТЬОТЯ

— А якби ви знали, якою огидною, репаною мовою вони говорять на сцені. Невже й ваші українці такою говорять? Жах! До речі, невже правда, що «акушерка» по-українському «пупорізка»? Пупорізка? Ха-ха-ха... Невже «адвокат» по-вашому — «брехунець», а на лампу ви кажете — лямпа, а на стул — стілець? Хи-хи-хи — стілець!

Тут як не вихопиться ДЯДЬКО ТАРАС:

— А по-вашому, по-оно-о-му, вищепоіменованому, не по без-воз-мездно у француза бла-го-прі-об-ре-те-но-му, а по істинно по-расєйському як буде «акушерка»? По-нашому «повитуха», а по-вашому як?

ТЬОТЯ МОТЯ

— Акушерка.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Нічого подібного! «Акушерка» — слово французьке, «адвокат» —

латинське, «лямпа» — німецьке. По-нашому білет — «квиток», а по-вашому як?

ТЬОТЯ

— Білет.

ДЯДЬКО ТАРАС

— А дзуськи! «Білет» — слово французьке. Думаете, «комод» — ваше слово, «гардина», «кооператив» або «вагон»? «Матерія» — думаете, ваше слово, «овальний», «роза» або «машина»? Навіть «гармоніка» — і то не ваше слово.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Шовінізм!

ДЯДЬКО ТАРАС

— Нехай шовінізм, проте і це не ваше слово! Половина слів у вас позичена...

ТЬОТЯ МОТЯ

— Коли на те пішло, то по-вашому, по-вищезгаданому, через позаяк додатково перерепаному як буде комод?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Одіжник!

МОКІЙ

— Нічого подібного! «Комод» — і по-нашому «комод».

ТЬОТЯ

— А «кооператив»? «Вагон»?

ДЯДЬКО ТАРАС

— «Кооператив»? Кооператив... Кооператив... Гм... Підождіть, я придумаю...

МОКІЙ

— Так і буде — «кооператна».

ТЬОТЯ

— Ага! Так і ви крали!?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Хоч і крали, та не ховались. Украли у німців «лямпу»,— кажемо: лямпа, а ви її перекрутили вже на якусь «лам-пу». *(Грубо).* Лямпа!

ТЬОТЯ

— Ми хоч крали, та переробляли. Украли у німців «штуль» — зробили з нього «стул». А вам ліньки було й переробити. Украли у німців «лямпу», так усім видко, що краденв *(Грубо).* Лямпа.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Ви і в нас крали.

ТЬОТЯ

— Ви у нас!

— Ви!

— Ви!

ГУБА

— Ви, може, і крали, та ми тепер не крадемо одні в одного. Свої слова робимо: там «октябрь», у нас «жовтень», там «совети», у нас «ради». *(До Тертики).* Правда, Ваню?

ТЕРТИКА *м'ячем:*

— Факт. *(Дядько Тарас до тьоті: «Не давайте слова!»).*

ГУБА

— Там Волховстрой, у нас — Дніпрельстан, правда, Ваню?

ТЕРТИКА *м'ячем:*

— Капітальний факт. *(Дядько до тітки: «Не давайте! Голосуйте!»)*

ГУБА

— І дуже раді будемо, коли німці за «стільця» та «лямпу» візьмуть наші слова — «октябрь», наприклад, і «жовтень» разом.

ТЬОТЯ *каблучкою:*

— Годі! Годі! Я вам слова не давала. Є пропозиція скінчити дискусію. Заперечень нема? Нема.

МОКІЙ

— Що?

ГУБА *аж підскочив:*

— Що-о?

ТЕРТИКА *з м'ячем націливсь:*

— Що-о-о?

ТЬОТЯ

— Голосую! Хто за таку пропозицію, щоб скінчити дискусію?

Підняли руки Мазайло, Мазайлиха, Рина, Баронова-Козино

УЛЯ *завагалася:*

— Один, два, три, чотири... чотири...

ДЯДЬКО ТАРАС

— Голосую зв пропозицію з додатком, щоб трохи згодом мені одному дали слово.

ТЬОТЯ

— П'ять! Хто проти?.. *(Порахувала).* Чотири. Дискусію закінчено. Мвю пропозицію: змінити прізвище «Мазайло» на інше, більш людське, а яке — то придумати його тут же на зборах негайно, і за конкурсом. Умови конкурсу: хто придумає найкраще прізвище, тому премія — три поцілунки. Жінку цілує уподобний їй мужчина, мужчину цілує, яка йому вподобається женщина.

Рина, Мазайлиха, Баронова-Козино, за ними Уля покрили цю пропозицію оплесками.

— Ще які будуть пропозиції?

МОКІЙ

— Мвю пропозицію: прізвище «Мвзайло» не міняти. Навпаки — додвти до нього десь загублену другу половину — Квач... *(Баронова-Козино здригнулась).*

ДЯДЬКО ТАРАС

— А двйте мені слова!

ТЬОТЯ

— Жодного слова! Дискусію закінчено.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Та я ж голосував з додатком.

ТЬОТЯ

— Жодного додатка! Пропозицію...

Тим часом поміж Тертикою й Губою відбулось нашвидку мімічне, на самих мигах «засідання» комсомольської фракції. Тому на запитання тьоті ГУБА подав таку пропозицію:

— Ми, члени КСМУ, обговоривши питання про прізвище взагалі, принципово подаємо таку пропозицію: ми переконані, що за повного соціялізму поміж вільних безклясових людей поведуться зовсім інші, нові прізвища. Можливо, що й не буде окремих прізвищ.

ДЯДЬКО ТАРАС

— А як?..

ГУБА

— А просто так, що кожний член великої всесвітньої трудової комуни замість прізвищ матиме свого нумера, і все. Наприклад: товариш нумер 35—51. Це визначатиме, що у всесвітньому статистичному реєстрі його вписано буде 35—51-им, що нумер його трудової книжки, особистого телефону, веромоторв, кімнати і навіть зубщітки буде 35—51. Отже, ми, Іван Тертика і Микита Губа, принципово за всесвітню нумерну систему. Але, вважаючи на далеку майбутність цієї системи, ми мусимо до того часу пристати на пропозицію товариша Мокія — не міняти прізвища «Мазайло», тим паче що воно просте, демократично-плебейське і не суперечить принципам ленінської національної політики. Навпаки, прізвище «Мазайло-Квач», по складах видно, трудового походження. Мокієві пращури або мазали колеса в колективних походах, або принаймні робили мазниці й квачі, себто ті речі, що й тепер у народному господарстві корисніші, ніж, скажімо, губна помада.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Голосую! Хто за мою пропозицію, себто щоб змінити прізвище, прошу підняти руки. Один *(на себе)*, два, три, чотири...

РИНА *до Улі, що не підняла руки:*

— Улько-о!

УЛЯ

— У мене рука болить... Веред...

— Який веред? Де?

— Отут, на правій руці... Отут, під пахвою.

— Ліву підніми!

— Лівою не можу.

ТЬОТЯ і РИНА *засичали на неї:*

— Що! Без руки можна сказати. Скажи так: я за! Скажіть, Улю: я за. Мила, скажіть...

УЛЯ

— Я за... була, що треба сказати... Крім того, не можу і, крім того, мені треба негайно вийти... *(І рвучко, не спиняючись, вибігла)*.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Будь ласка! Без неї обійдемось. Хто за вашу резолюцію голосує, підніміть руку! Один, два, три, чотири...

ДЯДЬКО ТАРАС

— А дайте мені тепер слово, бо я, мабуть, буду п'ять...

ТЬОТЯ МОТЯ *побачила, що лихо,— вийде чотири на п'ять:*

— Будь ласка, маєте слово.

ДЯДЬКО ТАРАС, *не поспішаючись, вийняв записну книжку і, заглядаючи в неї, почав:*

— Року 1654 прибули на Україну посли од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну,— од Москви, од турків, од Польщі. Богдан скликав раду *(зазирнув у книжку)*. В Чигирині, щоб вона вибрала, під чию руку піде Україна. Посли прибули на Україну з багатими гостинцями: гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогий шовк, а гостинці московські...

Раптом ТЬОТЯ:

— Вибачайте!

Одкликала дядька Тараса, по секрету йому:

— Ти мені тут не крути. Краще прочитай ось оце... *(Розгорнула свою записну книжку)*. Року 1918-го носив у Києві жовто-блакитного... Зрозумів? *(Одійшла)*. Дядько Тарас голосує за мою...

ДЯДЬКО ТАРАС раптом одкликав тьотю Мотю, по секрету їй:

— А ти роззуй очі та прочитай ось це. *(Показав у свою книжку)*. Року 1919-го носила біло-синьо-червоного...

ТЬОТЯ

— А я скажу — під біло-синім носила червоного. Червоний зостався... *(Одійшла)*.

ДЯДЬКО ТАРАС *до Губи. Очманіло:*

— Скажіть, ви не з тих Губ, що Пархим Губа бив ляхів року 1648-го?..

ГУБА

— Мій батько Пархим бив шляхту року 1920-го.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Ху-х... *(До всіх)*. Так ото я й кажу. Було колись на Вкраїні. *(Зітхнув)*.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Дядько Тарас пристає на мою пропо...

ДЯДЬКО ТАРАС

— Тільки з умовою: подумай, Мино! Подумай, що скажуть на тім світі діди й прадіди наші, почувши, що ти міняєш прізвище...

Задумався, тяжко замислився. Мазайло схилився на люстро. Мислі, як хмари, як туман, покрили посивілу голову. Окрили, заскакали. Заскакав якийсь дід-запорожець. Забриніла мелодія: «Ой, сів пугач на могилі та й крикнув він: пугу».

ДІД-ЗАПОРОЖЕЦЬ

— Пугу! Чи не видно, було, наших з Великого Лугу?

У МАЗАЙЛА *волосся дибки стало:*

— Хто ан?

ДІД *заскакав, шаблею іржавою забряжчав:*

— Я твій пращур і той дід, що надіявся на обід, та без вечері ліг спати... *(Десь взялася у діда мазниця. Махнув квачем).* Запорожець славний був і колеса мазав. Отож і Мазайло-Квач прозивався. Як ішли козаки на чотири поля — мазав, як ішли козаки на чотири шляхи — мазав. Мазав, щоб не пропадала та козацька слава, що по всьому світу дибом стала, а ти моє славне прізвище міняєш?!

Музика перейшла на скрип. Заскакав другий ДІД, чумак, теж з мазницею, з квачем:

— Як пугу, то й пугу. Чи не видно й чумаків край зеленого лугу? *(До Мазайла).* Я твій прадід Василь, що надіявся на сіль, та й без солі ліг спати. Ще з дідів Мазайло-Квач прозивався і чумацькі колеса мазав. Як рипіли вони на південь — мазав, як рипіли на північ — мазав, а ти моє славне прізвище міняєш?!

Заскакав ще третій ДІД, селянин, без мазниці й квача:

— Я твій дід селянин Аким, що був собі та жив, мазав чужії вози, бо свого вже не стало, а ти моє славне прізвище міняєш?

Десь удалині з'явилась невідома постать з телефоном, на аеромоторі, під № 31 — 51. Заскакали, заговорили в гучномовець:

— Алло! Алло! Мої предки з Великого Лугу! Обміняйте свої прізвища на принципові числа у всесвітній номерній системі. Ало! Але! Алю! Улю!

ДЯДЬКО ТАРАС *сказав Мазайлові:*

— Уля втекла, і я, мабуть, буду п'ять. Чуєш, Мино, коли вже міняєш, то хоч корінь «маз» залиш! Га?

Мазайлові здалося, що замість дядька Тараса він бачить ще четвертого діда з квачем. Отож, коли Тарас торкнувся рукою Мазайла, тому здалося, що цей дід задавить його. Скочив і не своїм голосом:

— Ой-о! Залишаю! Залишаю корінь, тільки не чіпайте мене, діду, не чіпайте мене, боже мій, боже мій...

ТЬОТЯ МОТЯ

— Прекрасно! Ми на цей корінь придумаємо безподобне прізвище. Хто голосує за цю резолюцію? Один, два, три, чотири, п'ять, шість... Хто проти? Один, два, три... *(Рина, Баронова-Козино заплескали).* Оповіщаю конкурс.

Загомоніли, заходили: Мазайлиха, Рина, Баронова, дядько Тарас. Тьотя вписувала нові прізвища, що їх вигукували.

МАЗАЙЛИХА

— Мазов!

ДЯДЬКО ТАРАС

— Ну й прізвище — Мазов-Лазов-Лоза-Залоза... А по-моєму, кращого не буде, як Зайломаз. Зайломаз!

РИНА

— Зайломаз? Ха-ха-ха... Та що різнить Зайломаза з Мазайлом? Що? Однаково! Краще Мазеленський.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Де ж там однаково: то ж Мазайло, а то — Зайломаз.

МАЗАЙЛИХА

— Де Мазе.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Де Мазе — це на французький штиб, а ми люди, слава богу, руські.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Рамзес! Класичне прізвище!

ТЬОТЯ

— Рамзес? Може, Рамзесов?.. Давайте краще Рамзесов! Милі мої люди! Рамзесов, га?

ДЯДЬКО ТАРАС

— А де корінь «маз?» Геть Рамзесова! Кореня нема!

МАЗАЙЛИХА І БАРОНОВА-КОЗИНО

— Фон Мазел! Рамазай-Арзамасов!

ДЯДЬКО ТАРАС

— Краще Мазайловський! *(Нишком: «Похоже на гетьман Виговський»).*

ТЬОТЯ *на Тараса:*

— Польське прізвище, і хто ж пропонує?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Ну, тоді Мазайлович. *(Нишком: «Гетьман Самойлович»).*

ТЬОТЯ МОТЯ

— Щоб було похоже на «Мойсей Мазайлович», що вже торгує у нас в Курську й нашу московську мову псує,— нізащо!

ДЯДЬКО ТАРАС

— Мазайленко! Мазайленко. *(Нишком: «Гетьман Дорошенко»).*

ТЬОТЯ МОТЯ

— Годі вже! Годі!.. Дайте другим сказати.

РИНА

— Мазанський... Боже мій! Мазенін! Похоже на Єсенін. Мазенін! Мазенін!..

ТЬОТЯ

— Прекрасно! Геніально! Мазенін... Вам до вподоби, Мино, Мазенін?

МАЗАЙЛО *зворушено, аж задихнувся:*

— Дєті мої!

БАРОНОВА *поправила:*

— Деці мої...

МАЗАЙЛО

— Деці мої! Я б ваші прізвища всі забрав би на себе і носив. Проте можна тільки одне носити, і мені здається — Мазенін найкраще.

Тьотя і вся її партія крикнули — ура!

ЗАВІСА

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

1.

Четвертого дня прибігла УЛЯ. Зворушена. Весела:

— Я його прикохала, і знаєш чим, Рино? Знаєш?

РИНА

— Ну, Улюню, золотко? Ну?

УЛЯ

— Учора ввечері пішли ми в сквер... Ні, постривай, не так... Пам'ятаєш, я тобі розповіла... *(Спинилась).* Мока вдома?

РИНА *кивнула головою:*

— До бібліотеки збирався йти...

УЛЯ *радісно:*

— Невже! *(Пальчиком)* От!.. *(Хвилюючись, але тихше).* Пам'ятаєш? Я тобі розповіла... як я вперше вела його через сквер і він сказав уривок із вірша. Я покрию свого милого слідочок, щоб вітер не звіяв...

РИНА

— Пам'ятаю! Ну?

УЛЯ

— Ото і запали мені в душу ті слова. Ото і спитала якось, чи не зна він усього вірша. Ні, каже, ці слова у Грінченка, а де цілий вірш, то вже й місяць шукаю і ніяк не можу знайти. Я й подумала: а що, як я знайду? І от уяви собі. Купила Грінченкового словника, одшукала слова аж у другому томі, Рино, аж на сторінці 647-й. Дивлюсь, під ними приміт-

ка: Чуб, римське п'ять, 46. Кого тільки не питала, де тільки не була, не знають, що воно таке. Нарешті в одного іновця,— квартири нема, то він по бібліотеках гріється,— дізналася. Чубинського, том п'ятий, сторінка сорок шоста. У публічній насилу знайшли. Додому не дають, дак я в бібліотеці вичитала, Рино... і от учора ввечері у сквері я стала перед Мокою та:

Чогось мені чудно,
чогось мені дивно,
десь мого милого
третій день не видно.

— Ти розумієш?

Не видно, не видно
та й не видати,—
тільки зосталися
на жовтім пісочку
два слідочки знати.
Що один слідочок
коня вороного,
а другий слідочок
миленького мого.

— Розумієш?

Піду я в лісочок,
вирву я листочок,
я покрию свого милого слідочок,
щоб вітер не звіяв,
пташки не склювали,
щоб мого милого
інші не сприяли.

Публічна бібліотека, кажу, Моко, номер книжки 18749, том п'ятий. Боже, Рино, якби ти побачила... Затремтів увесь, запалав... (*Рина радісно: «Затремтів»).* Стиснув мені руки, в очі дивився: «Улю, каже, Улю... *(Рина: «Улю, каже, Улю!»).* Давайте разом... *(Рина аж пригорнула Улю: «Давайте разом!»)* читати.

РИНА *одскочила злісно:*

— Ха-ха-ха.

УЛЯ

Давайте разом жити...

РИНА *перестила:*

— Ну?..

УЛЯ

— Бо мені, каже, без вас, Улю, одному трудно... Не можна... Не проживу...

РИНА

— Так і сказав.

УЛЯ

— Точнісінько так, а в самого аж сльози забриніли!

У РИНИ *виблиснув новий план.*

— Так! Прекрасно... *(До Улі).* Сьогодні, Улько, ти ідеш до своєї тітки... Розумієш?

УЛЯ *здивовано:*

— До якої тітки? Чого?.. У мене жодної тітки нема.

РИНА

— Сьогодні, зараз ти кажеш Мокієві, що ідеш жити до тітки в Одесу, розумієш? І тільки тоді, коли він погодиться змінити своє прізвище на Мазеніна, ти не їдеш, зостаєшся і ходиш до нас, розумієш тепер?

УЛЯ

— Рино?

РИНА

— Не сьогодні, то завтра буде опубліковано в газеті наше нове прізвище, але Мокій подав заяву, щоб йому залишили старе... Ти

розумієш — Мокій випаде з нашої родини. Ти мусиш його привернути до нас, інакше, Улько, ти більш не побачиш ні Мокія, ні нашої кватирі!

УЛЯ

— Я не зможу, Ринусю! Він же українець...

РИНА

— Улько! Ти мусиш!..

УЛЯ

— Не можу! Я... Я сама вже українка...

У Рини трохи не вискочили очі.

2.

Як не вскочать тьотя Мота й Мазайлиха. Очі рогом:

— Що? Що-о? Милая моя! Господь з вами!.. Що ви! Що ви!

РИНА

— Яка ти українка, Улько! Ти же й мови не знаєш. Сама ж казала, що тільки покійна твоя баба по-малоросійському говорила.

УЛЯ

— Мама ще й тепер по-українському як коли закидають. Крім того, у мене очі українські, ноги українські, все, все.

ТЬОТЯ МОТЯ И МАЗАЙЛИХА

— Ноги?

— Но-ги?

РИНА

— До чого ж тут ноги, ідійотко?

УЛЯ

— А до того, що в антропології про це пишеться, що українці здебільшого довгоногі, і що немв гірш, як коротконогі жінки, — в антропології сказано, от... *(Взявшись рукою за талію, гордо витягла ногу. Рина і тьотя бликнули на свої).*

РИНА

— Це він тобі памороки ногами та антропологіями забив... Та він же божевільний, ти розумієш!.. Він просто захворів на всякі оці українські фантазії, а ти й вуха розвісила, ідійотко!

ТЬОТЯ

— Бачите, бачите, він не покохав вас, Улю, як женщину, ну, як людину, нарешті. Він у вас шукає тільки щось українське, він тільки українського хоче...

МАЗАЙЛИХА

— Ви йому потрібна не на коханнячко, не на милуваннячко, а тільки на те, щоб робити на вас україні-за-а-цію...

ТЬОТЯ МОТЯ

— Боже!.. По-моєму, прілічнеє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной. *(Одійшла).*

РИНА

— Улько! Зараз ти викликаєш Мокія і кажеш йому отут: або ти Мазєнін, або я у тітки в Одесі... Отут казатимеш, в оцій кімнаті, чуєш? Я стоятиму за дверима! Тільки так! Або — або... Все!

ТЬОТЯ

— Або — або!

МАЗАЙЛИХА

— Або — або!

Пішли. Тьота, побачивши, що Уля увійшла до Мокія в кімнату, вернулась. Підбігла до люстра, виглянулася, тоді підняла ся і почала крадькома вимірювати свої ноги (четверткою на пальцях)

Рина вигулькнула з дверей:

— Тьотю!

Тьотя зашарілася:

— Я зараз. Це у мене підв'язка спала...

Пішла до Рини. Причинила двері.

3.

Увійшли **Мокій** і **Уля**. МОКІЙ узяв Улю за руку:

— Дуже радий, Улю, що навідали мене у моїй Холодногорській пущі. От! Дуже! А я, знаєте, вчора, з нашого побачення прийшовши, довго ще не спав... І знаєте... Якось попалась під руку збірка поезій. Набрів, між іншим, на прекрасний примітив. Ось:

Ти, місяцю, який же ти ясний,
як засвітиш — на весь світ прекрасний.
Ой, спусти вниз роги,
засвіти по діброві,—
покажи всі в степу до милої дороги.

— Правда, чудесно звучить, Улю?

УЛЯ

— Я їду жити до тітки... в Одесу, Моко.

МОКІЙ *приголомшений:*

— Як це... до тітки в Одесу?!

УЛЯ

— Так... в Одесу, до тітки... жити...

МОКІЙ *глухо:*

— Серйозно?

УЛЯ

— Серйозно... Заставляють...

МОКІЙ

— Хто?

УЛЯ

— Разні тьо... обставини, непреодолімиє препятствія...

МОКІЙ

— По-українському — непоборні перешкоди, кажуть.

УЛЯ *з натиском:*

— Так... з одного боку, непоборні, з другого — непреодолімиє перешкоди.

МОКІЙ

— Як же це так!.. Раптом до тітки, жити, та ще й в Одесу... *(По паузі).* Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, анікогісінько нема

З-за дверей почулось понукальне шипіння: ну-с-с... нуш-ш... УЛЯ щиро, з болем:

— Моко!.. А ви б могли зробити... щось, щоб я зосталася?

МОКІЙ

— Щось? Що саме, Улю?.. Що?..

УЛЯ

— Що?.. Прощайте!..

З-за дверей пропало шипіння.

МОКІЙ *глухо:*

— Улю!.. Можна вас хоч тепер... поцілувати?

УЛЯ

— Аж тепер!.. Ах ви ж... *(Крізь сльози).* Як по-українському — разиня, недогадливий...

МОКІЙ

— Ну, недомека...

УЛЯ

— Поцілуйте ж, недомеко милий...

Мокій незграбно, але палко й міцно поцілував Улю. Тоді зворушено:

— Скажіть, Улю... Що мені треба зробити, щоб ви зосталися? Що?.. Я все зроблю! Все!

УЛЯ

— Що?.. *(Нависла мертва тиша. Улі прорізалась біля губ перша зморшка гострої печалі)* Ні! Прощайте!..

Похилившись, рвучко пішла. Услід їй гадючками поповзло шипіння, свистіння. **Мокій**, щоб не заплакати, побіг до себе в кімнату.

4.

Ускочили прожогом тьотя, Рина і Мазайлиха.

ТЬОТЯ *до Рини:*

— Біжи, Ринко!.. Скажи йому хоч ти, що треба йому зробити...

РИНА *була кинулась, але вернулась:*

— Скажіть краще ви, тьотю...

І ТЬОТЯ *кинулась була, але теж стала, махнула рукою:*

— Маланхольная ідійотка!.. А какий момент був, Рино! Який момент! Такого моменту вже не буде. *(Мазайлиха заплакала).*

5.

Ускочив напіводягнений МАЗАЙЛО *з газетою в руках:*

— Серце!.. Води!.. Є публікація!.. Ось!..

ВСІ РАЗОМ

— Де?

— Невже, пано?..

— Господи!

МАЗАЙЛО

— Ось!.. *(Істерично).* Обережно, не порвіть! Ось... Ось... Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу... Не можу, ви розумієте... В очах райдуги, метелики, луки... Пахнет сеном над луками!..

ТЬОТЯ *взяла у Мазайла газету:*

— Дайте я прочитаю...

МАЗАЙЛО

— Обережніше, не пом'ніть! Не пом'ніть!

ТЬОТЯ *урочисто:*

— Харківський окрзагс на підставі арт. 142—144 Кодексу законів про родинну опіку та шлюб оголошує: громадянин Мина Мазайло міняє своє прізвище Мазайло на Мазенін. *(До Рини).* А що, не казала я, що прізвище сьогодні буде опубліковане! Не казала!.. Песней душу веселя...

РИНА

— Тьотю, яка ж радість!.. Баби з к-рап-лями рядами...

МАЗАЙЛИХА

— Ходят, сено шевеля... *(Засміялась, заплакала).*

6.

Увійшов ДЯДЬКО ТАРАС:

— Цікаве що в газеті, чи як? *(На нього ніхто не зверну уваги).*

МАЗАЙЛО *до тьоті:*

— І з'явіть ви собі, як я зразу одшукав... Не читаючи газети, одшукав. Якось зразу вийшло, і знаєте через що? Серце!.. Кажуть, пишуть — серце орган, що гонить кров, орган кровогону. Нічого подібного! Серце — це орган, що перш за все передчуває і вгадує. Ще за газету не взявся, а воно вже тьох — є публікація! Ще не взявся читати *(узявся руками за серце, немов стиснув йому руку),* як ти, моє ненаглядне, любе серце, вже тьохнуло: дивися на останній сторінці знизу!.. *(Стиснув ще міцніш).* Спасибі! Спасибі за віщування! Спасибі!.. Там сухое убирають мужички є-во кру-ком...

ДЯДЬКО ТАРАС

— Гм... Невже таки опубліковано! Га?

Знов ніхто на дядька уваги.

МАЗАЙЛИХА

— Така радість, що я вже не знаю, що нам далі й робити!.. На воз вілами кідають...

РИНА

— Що?.. На підставі публікації голосно сказати: однині я Рина Мазеніна!

МАЗАЙЛИХА

— Лина Мазеніна!

МАЗАЙЛО

— Мина Мазєніп!.. Боже!.. Воз растьот, растьют, как дом...

ДЯДЬКО ТАРАС

— Га, питаюся?

ТЬОТЯ МОТЯ

— А тепер слухайте, милії мої люди. Є пропозиція газету завести у рямці...

РИНА

— Під скло, тьотю! У нас залишились рями і скло від царського портрета на горищі... Ура-а!

ТЬОТЯ МОТЯ *узяла газету:*

— В римці! Всім нам прибратися і врочисто поздоровити хрещеника, пообідати... *(Пішла і, проходячи повз дядька Тараса, весело, жартівливо показала на нього).* Ну!.. В ажідані́ї конь убогій точно вкопаний стоїть... Ха-ха-ха. *(Вийшла).*

МАЗАЙЛО

— Уші арозь, ду-кою но-кі... Лино! А вийми мені й подай сюди до люстра дореволюційний парадний мій сюртук.

Став перед люстром. Р и н а і М а з а й л и х а побігли.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Га? Думалось — Мазайловський, мірялось — Мазайлович, мріялось — Мазайленко з кореня «маз» аийде, а вийшов Мазєнін. П'ять на п'ять було! Ой дурень я, дурень!.. *(Пішов, ухопившись за голову).*

7.

Убігла МАЗАЙЛИХА *з сюртуком:*

— На!.. Мотенька сказала, щоб ти мерщій одягався, бо й нам треба до люстра... Крім того, може, знайомі, сусіди, дізнавшись про публікацію, прийдуть... Мерщій же, Минусю, мерщій! Щоб не вийшло: І как будто стоя спіт...

Поцілувавши чоловіка, побігла.

МАЗАЙЛО сам

— Одиний я Мина Мазєнін. *(Став перед люстром).* Здрастуйте, Мазєнін, Мино Марковичу! *(Привітався на другий голос).* А-а, добродій Мазєнін? Моє вам!.. *(Ще привітався на третій голос).* Товаришу Мазєнін! Здрастуйте!.. *(Іще привітався).* Здоров був, Мазєнін! Зайдімо?.. Гм. *(Помріяв трошки).* Ви не знайомі? *(Подавши комусь руку).* Дуже приємно — Мазєнін. *(Уклонився).* Будь ласка, ви часом не Мазєнін?! *(Кинув головою).* Так, я Мазєнін!.. *(Офіційним голосом).* Ваше посвідчення, громадянине! *(Тоді немов подав комусь посвідчення).* Будь ласка! Мазєнін! *(Тоді з офіційного на м'якший).* Вибачте, ось у ці двері, товаришу Мазєнін... *(Ситим голосом).* Були там Вишньов, Спаський, Де Розе, Мазєнін...

8.

Убігла МАЗАЙЛИХА:

— Рина вже дістала з горища раму... Ти скоро?.. Та навіщо ти скидаєш штани?..

Замріяний МАЗАЙЛО *машинально застебнув штани і знов до когось:*

— Вдома?.. Скажіть, що прийшов Мазєнін з дружиною. Здрастуйте!.. *(Підвів до когось жінку).* А це моя дружина.

МАЗАЙЛИХА

— Ах, Мазєніна... А тепер, Минасю, я... Це мій чоло...

МАЗАЙЛО *перехопив:*

— Ні, не так... *(Немов подзвонив і тоді до покоївки).* Тут живуть Мазєніни?.. Будь ласка...

МАЗАЙЛИХА

— А ще краще так... *(Немов вітаючись і цілуючись з кимось).* Прошу ласкаво, заходьте... Це мій чоло...

МАЗАЙЛО *вклонився:*
— Мазєнін! Ні, краще так: вип'ємо за здоров'я нашого вельмишановного Мини Марковича Мазєніна!..
МАЗАЙЛИХА
— За мадам Мазєніну! За Килину Трохимівну Мазєніну!.. *(Випила).*

9.

Тим часом через кімнату пройшов, нікого не бачачи, не помічаючи, ДЯДЬКО ТАРАС.
— Дурень же я, дурень!
МАЗАЙЛО, *теж нічого не помічаючи, немов випивши:*
— Вип'ємо, Мазєнін, га?
МАЗАЙЛИХА, *кокетуючи, пальчиком:*
— Мадам Мазєніна!.. Випийте...

10.

Вскочила РИНА:
— Тьотя вже зводить газету під скло. Ви ско... Та навіщо ти, папо, скидаєш спідню сорочку? Мамо! А ти здуріла? Теж розстібнулася...
МАЗАЙЛО *замріяно:*
— Слово має Мина Маркович Мазєнін.
МАЗАЙЛИХА *замріяно:*
— Вам скільки аршин, мадам Мазєніна?
МАЗАЙЛО
— Браво! Хай живе Мазєнін!..
МАЗАЙЛИХА
— Ці квіти й конфекти однесіть, будь ласка...
РИНА *замріяно:*
— Рині Мазєніній...
МАЗАЙЛО
— Чули? Помер Мазєнін, Мина Маркович...
МАЗАЙЛИХА
— Засмучені тяжко, про це жалібно оповіщають всіх родичів і друзів дружина...
РИНА
— І дочка Мазєніна...

Замислилась.

11.

Через кімнату перейшов, нікого не бачачи і нічого не помічаючи, ДЯДЬКО ТАРАС:
— Ой-ой-йо же дурень!
МАЗАЙЛО
— На цвинтарі пам'ятник золотими буквами: «Тут спочиває прах Мини Марковича».
МАЗАЙЛИХА
— Мазєніна.
МАЗАЙЛО
— Або просто: тут Мазєнін...
РИНА
І наша вулиця — вулиця Мазєніних.

Обнялися втрьох і од щастя заплакали.

12.

Увійшла ТЬОТЯ МОТЯ:

— Я вже все зробила: газета в рямцях, під склом!.. Ви ско... Та що з вами, милії ви мої люди!.. Що трапилося?.. Ви плачете?..
МАЗАЙЛО
— Це ми з радості... Ну, якось не віриться, чи давно було: Квач, Мазайло, Мазайлиха, Мазайлята, Мазайлівна... І от ми — Мазєніни, і от я нарешті — Мазєнін!

ТЬОТЯ *й собі слізку вронила:*

— Треба буде й собі трошки одмінити прізвище. Розторгуєва — це прекрасне прізвище, та, жаль, не модне тепер... От, наприклад, Металова-Темброва — зовсім інша річ...

Увійшов ДЯДЬКО ТАРАС:

— Та який же дурень!.. *(Побачив, як обнялися тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Рина).* Так... Як був собі до революції у нас підрядчик один земський та будував він будинки. Хоч і крав, дак міцно ж будував, не те що тепер для житлокоопів будують. Та не про це я хотів сказати. Як прийшла революція, то націоналізували його будинки. То він, через п'ять років із тюрми вийшовши, пішов просто до виконкому. Прийшов, двері прочинив та й пита: я ще вам не потрібний? Ні, кажуть... Ну, то я послі прийду... Так оце і я тепер спитаю *(сумно-лукаво)* — я вам ще не потрібний?

ТЬОТЯ МОТЯ

— Ні!.. *(До Мазайлів).* Ходімо, я ж покажу газету, мої милі. Ви не впізнаєте її!..

ДЯДЬКО ТАРАС *услід:*

— Ну, то я послі прийду.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Ба ні!.. Ви нам потрібний! Будь ласка, одчиніть двері, як хто прийде до нас поздоровити Мину Марковича... Будь ласка! *(Пішли).*

ДЯДЬКО ТАРАС *од образи не зна, що робити. Постукав до Мокія:*

— Тобі я ще не потрібний?

13.

Виглянув МОКІЙ:

— Як комсомольцю кадила, так ви мені потрібні.

Тоді ДЯДЬКО ТАРАС *у люстро:*

— А собі ти ще потрібний? *(Подивився і почав сам себе в люстро лаяти)* П'ять на п'ять, га! Ні, таки ти дурень, Тарасе! Бельбас! Бевзь! Недотепа! Кеп! Йолоп! Глупак! Дурко! Дуропляс! Дурноверх! Дурепенко! Дурба! Дурило! Дурбас! Дурундас!

Задзвонив у сінях дзвоник. ДЯДЬКО пождав, чи не вийде хто одчинити двері. Тоді:

— Гаразд! Я одчиню, будь ласка, але ж і зачиню за вами, і в першу чергу за тобою, радянський українцю. Ох і зачиню ж!..

Пішов, одчинив і ще в сінях:

— Ага-а!

14.

Увійшла БАРОНОВА-КОЗИНО з букетом квіток. Побачивши, що в кімнаті нікого нема, занервувалася.

ДЯДЬКО ТАРАС

— Так. Виходить, це я вам одчинив двері?

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Так...

ДЯДЬКО ТАРАС *з прихованою погрозою в голосі:*

— Гм... Підождіть.

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Вибачте, тобто — мерсі... Скажіть, будь ласка, чи вдома Мазеніни?

ДЯДЬКО ТАРАС

— Гм.. Зайломази, ви хотіли спитати.

У БАРОНОВОЇ-КОЗИНО *закалатало серце. Пальцями до вух:*

— Вибачте, ви ще, мабуть, не читали — в сьогоднішній газеті є публікація.

ДЯДЬКО ТАРАС

— А в завтрашній буде моє спростовання: тільки Зайломази! Чуєте? Зайломази! Як це так: раз, два, три — і вже Мазеніни, га! Та ви знаєте, як це за старого режиму робилося, га? Знаєте, що тоді потрібно було, щоб

змінити прізвище, — цілі роки і найвищий царський дозвіл, га? Знаєте, наприклад, як міняв у нас, і це, між іншим, історичний факт, своє прізвище секретар одної земської повітової управи, Каленик Митрофанович Гімненко? *(Баронова-Козино, ойкнувши, сіла).* Це ж не те, що, припустімо, Непийпиво або Тягнирядно якесь, а справді трагічне прізвище. Знаєте, що за великі гроші виправив він його на Говненка *(Баронова-Козино тихо знепритомніла),* а далі, ну ніяк не можна. Та знаєте, що тільки по трьох роках клопотання, тільки сам цар Олександр Третій соїзволив змінити Говненка на Вороненка, га?!

Помітив, що Баронова-Козино знепритомніла:

— Ага-а!.. Це тільки од такого, вибачте, маловажного історичного факту обморок узяв, а якби я навів вам сотні, тисячі зовсім не таких, та справді трагічних історичних подій і фактів. Га? Га, питаюся! *(По паузі).* Що ж тепер мені ще зробити? *(Побачив на люстрі газету).* Хіба газету почитати! Ну й що ж! *(Сів читати).* З горя козак «Вісті» читає, бо своїх немає. *(Прочитав дещо, заплющив очі).* Отак тільки їх і можна читати: як читаєш — закуняєш, прокуняєш — знов читаєш, свого віку козацького доживаєш... *(Подавався ще в газету і раптом)* Ха-ха-ха! Іона Вочревісущий! Люблю здадея!

БАРОНОВА-КОЗИНО *очулася:*

— Ви ще й смієтесь! Ви ще й глузуєте!

ДЯДЬКО ТАРАС

— Де ж пак! Читаєш фельєтона — зовсім не смішно й не дотепно, ну, а вже як дочитаєшся до підпису, не можна вдержатись. Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий.

БАРОНОВА-КОЗИНО *встала:*

— Будь ласка! Але од цього прізвища я вже не впаду. Це прізвище, навпаки, очуло мене і на ноги підняло...

Підійшла до другої кімнати, та в цей момент.

15.

Широко, навстіж розчинилися двері — од старих Мазайлів і од Мокія. Разом увійшли: Мазайло в чорному сюртуці, тьотя Мотя з газетним аркушем, заведеним у рямці під скло, Мазайлиха, Рина з букетом з одного, самотній Мокій з другого боку. Заграла музика, і почався балет. БАРОНОВА-КОЗИНО поздоровила Мазайла, тьотю Мотю, Рину, Мазайлиху, тоді до Мазайла:

— А не забули ще... Пахнет сеном над...

МАЗАЙЛО

— Пахнет сеном над лу-ка-мі...

БАРОНОВА-КОЗИНО

— Браво! Браво! Браво! Прекрасно!

МАЗАЙЛО

— Гех! Песньой душу веселя...

БАРОНОВА-КОЗИНО, МАЗАЙЛО, ТЬОТЯ, РИНА, МАЗАЙЛИХА *разом:*

— Баби с к-рап-лямі рядамі
Ходят сено шевеля.

ДЯДЬКО ТАРАС *демонстративно:*

— Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі,
Гей нуте, косарі,
Бо не рано почали.

МОКІЙ *гимітно:*

— Під горою над криницею
Горювали брат з сестрицею...

ТЬОТЯ МОТЯ *прибила на стіну газету в рямцях. Тоді:*

— Хай живе Мина Маркович Мазенін! Ура-а!

ДЯДЬКО ТАРАС

— Хай живе Мазайловський! *(Нишком).* Гетьман Виговський!

МОКІЙ
— Мазайло-Квач!

Тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Баронова Козино, Рина оточили Мокія:

— Мазєнін! Мазєнін!
МОКІЙ
— Мазайло-Квач!
ТЬОТЯ та інші:
— Мазєнін!
МОКІЙ
— Мазайло-Квач!

ТЬОТЯ, за нею інші закрутилися метелицею, приспівуючи:

— Там сухоє убірають і т. д.
Хоч не рано почали,
Так багато утяли і т. д.
ТЬОТЯ МОТЯ
— Хай живе Мазєнін!
Мазєнін!
ДЯДЬКО ТАРАС
— Хай живе Мазайлович! *(Нишком:* «Гетьман Самойлович!»)
МОКІЙ
— Мазайло-Квач!

ТЬОТЯ МОТЯ та інші трохи не збили з ніг Мокія:

— В ожідвньї конь убогій і т. д.
— Хай живе Мазєнін!
— Мазєнін! Ха-ха-ха! Мазєнін!
ДЯДЬКО ТАРАС
— Мазайленко. *(Нишком:* «Гетьман Дорошенко!»)
МОКІЙ *у колі, заткнувши вуха. Знесилено:*
— Мазайло-Квач! Мазайло-Квач!
ТЬОТЯ МОТЯ *та інші заскакали:*
— Только Жучка удалая
В рыхлом снеге, как в волнах,
То взлетая, то ныряя,
Скачет, лая, впопыхах.
(У Мазайла: упопихэх).

Закрутились кругом Мокія, переможно вигукуючи:

— Хай живе Мазєнін!
— Мазєнін!

16.

Раптом увійшли: Тертика з м'ячем і з газетою «Комсомолець України», Губа і в перспективі за ними Уля

МОКІЙ *до них:*
— Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не бачите...
ТЕРТИКА *м'ячем бац у підлогу:*
— А скажіть, що за шум сочинився?
ГУБА
— З якого приводу? Чого?
ТЬОТЯ МОТЯ *показала на газету в рямцях:*
— Будь ласка! Будь ласка, молодії мої люди, прочитайте!
ГУБА *підійшов до газети:*
— А що тут таке?
МАЗАЙЛО
— Серце ще з ранку... Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути! Всім, всім, всім, всім!
ГУБА, *придивляючись, почив читати:*
— Українізація.

ТЬОТЯ МОТЯ

— Не те читаєте, мій милий, і не там!...

МАЗАЙЛО

— Не те і не там!... Дивіться знизу.

ТЕРТИКА *м'ячем:*

— Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

ГУБА *швидко:*

— «Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації...»

ТЬОТЯ й МАЗАЙЛО

— Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

ГУБА

— «За останній час набагато збільшилася попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...»

ТЬОТЯ

— Ах, боже мій! Та що ви там вичитуєте про якусь українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповістки!

МАЗАЙЛО

— Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський окрзагс на підставі арт. 112—144 Кодексу...

ГУБА

— Стривайте! Стривайте! Та невже?.. *(Перечитав якісь рядки в газеті).*

МАЗАЙЛО

— А ви думали! Серце ж, кажу...

ГУБА

— «За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазеніна...»

Ойкнули. ТЬОТЯ МОТЯ *розгубилася. До Мазайла:*

— Що ж це таке?.. Як це?..

РИНА *до батька:*

— Невже цьому правда, папо?.. Та чого ти мовчиш?

ТЬОТЯ і РИНА *з одного і другого боку:*

— Мино Марковичу!

— Папо!

ДЯДЬКО ТАРАС, *підійшовши, вдивився в Мазайла:*

— Він уже ні гу, ні му!.. Ні ге, ні ме — занімів!

МАЗАЙЛИХА

— Голкою, Мино! Язика поколи голкою!..

ТЕРТИКА *до Мокія:*

— А ми прийшли врятувати тебе од міщанської стихії... Ближче до комсомолу! Держися комсомолу! Верни руля на комсомол!

УЛЯ

— Це я... Побачила — наші... йдуть... Так я покликала на поміч... Я вже до тітки ніколи не поїду.

ТЕРТИКА

— Ну!

МОКІЙ *до Улі:*

— Ну, Улю!.. *(До комсомольців)* Присяги не кажемо тепер...

ГУБА

— Знаю. Це вірш Яновського:

Десять літ будуєм владу Рад.

Маяком стоїть УСРР.

Нація не піде вже назад!

ТЕРТИКА

— Навпаки, скоро скажемо всім Мазеніним: гол!

Ударив м'яча. Г у б а підбив. М о к і й і собі. У л я собі.

Завіса

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

ЖИТТЯ З НУЛЯ

СУДОВА ПОВІСТЬ

ЗА ВСІМА ОЗНАКАМИ НАГЛУХО ЗАЧИНЕНА В'ЯЗНИЧНА МАШИНА ЦЬОГО РАЗУ ДОПРАВИЛА В СУД ОСОБЛИВО НЕБЕЗПЕЧНИХ ЗЛОЧИНЦІВ. ХОЧА Б ТОМУ, ЩО ЇЇ СУПРОВОДЖУВАЛА НЕ МІЛІЦІЯ, ЯК ЦЕ ЗАВЕДЕНО ПРИ МЕНШ СУВОРИХ ОБВИНУВАЧЕННЯХ, А ВНУТРІШНІ ВІЙСЬКА. КОГО Ж КОНВОЮВАВ ПІДРОЗДІЛ СОЛДАТІВ, ЩО ЗА ІНСТРУКЦІЄЮ МАЮТЬ ПРАВО СТРІЛЯТИ, КОЛИ КОНВОЙОВАНІ РОБЛЯТЬ СПРОБУ ВТЕКТИ?

Тікати вони явно не збирались. Я був на процесі від початку до кінця, від оголошення обвинувального висновку до вироку, і жодного разу не побачив на обличчях підсудних нічого, крім повної байдужості. Байдужості не лише до долі своєї жертви, а й своєї власної. У цьому самому залі, найбільшому в Київському міському суді, де відбуваються найгучніші процеси, мені доводилось спостерігати вбивць, на совісті яких було не одне загублене життя. І всі були схожі один на одного, бо їх об'єднував страх. Досить обізнані з Кримінальним кодексом, вони знали, що на них чекає.

Ці двоє наперед знали, що на них чекає, але це їх аніскільки не бентежило. Наважусь сказати навіть — чимось приваблювало, і тому вони з виразом відвертої нудьги поставились до того рядка з вироку, заради якого, власне кажучи, і було влаштовано весь судовий розгляд. Тобто до визначення міри покарання. Судовий розгляд довів, що ці двоє винні в умисному вбивстві. Їх засуджено за верхньою межею відповідної статті, може, єдиної, за якою ніколи не чекаємо милосердя.

Умисне вбивство з користі, тобто за обтяжуючих обставин.

У розпалі літа, 18 червня, зник учень 204-ї школи м. Києва Ігор Ковальчук. І скільки не металися по місту його батьки, сина їм знайти не пощастило. Сімнадцятирічна людина, у якої не було ворогів і яка ніколи не мала більше одного-двох карбованців кишенькових грошей, зникла безслідно.

Батько, Анатолій Семенович, працівник однієї з урядових установ, свідчив на дізнанні:

«Того дня Ігор зранку пішов у школу, де напередодні іспиту з хімії мала відбутись консультація. Повернувся рано. О 13-й годині з ним розмовляла по телефону мати Ольга Адамівна. Сказав, що збирається їхати в торговельно-економічний інститут. Домовився, що буде там о 15-й, аби одержати відомості про умови вступу. Не приїхав».

Отже, між тринадцятою і п'ятнадцятою годинами сталося щось таке, що завадило Ковальчуку дістатись до приймальної комісії, хоч справи тут були невідкладні. Не дістався до інституту, але й не повернувся додому.

Десь о другій годині ночі всерйоз стурбований батько подався на розшуки. Звичайно, від того, кому сімнадцять, можна чекати і певних несподіванок. Так, траплялось, що він вирушав на риболовлю з ночівлею. Але, як правило, попереджав, та й навряд чи для цього був слушний передіспитовий день.

Анатолія Семеновича насторожувало й те, що разом з Ігорем зникли деякі речі, які за їхнім сімейним розпорядком ніколи з дому не виносились, зокрема японська електроніка.

До двох годин ночі блукав він по мікрорайону, але Ігоря не було ніде. Власне кажучи, блукав з відчаю, бо бездіяльність у такій ситуації і зовсім була б нестерпна. Не знаю, якою мірою виправдовуються наші передчуття, але досить ординарний випадок — ну, не з'явився хлопець на призначену годину,— позбавило Анатолія Семеновича спокою. Щось таки сталося.

Ігор не з'явився вдома і вранці.

Анатолій Семенович зателефонував на роботу і вдався до приватного розслідування. Одного по одному він обходив усіх, з ким спілкувався син, сподіваючись знайти бодай натяк на те, де може той зараз перебувати.

Безрезультатно.

Протягом дня в квартирі Ковальчуків тричі лунали телефонні дзвінки. Ольга Адамівна, яка чергувала біля апарата, гарячково хапала трубку, але у відповідь було мовчання. Ці дзвінки водночас давали надію і жахали. Це були явно не випадкові дзвінки. Ользі Адамівні навіть здавалось, що на тому кінці проводу Ігор, що він хоче щось повідомити, але повідомити вже не може.

Слідство цим питанням не цікавилось. Але я особисто вважаю, що це давали знати про себе вбивці. Я мав нагоду потім слухати їхні показання на суді і переконався, що подібні витівки цілком їм пасували. Мабуть, їм дуже хотілося дослухатись до голосу матері, сина якої вони занапастили. Що давало певну гостроту відчуття.

Злочинці, звичайно, не поділяються на «добрих» і «поганих». Але ті, які згодом були засуджені за вбивство Ковальчука, своїм цинізмом, мабуть, перевершують усі відомі аналоги.

Отже, на консультацію з хімії Ігор не з'явився. Залишилось опитати лікарні і морги, і можна лише уявити собі, чого були варті Анатолію Семеновичу хвилини, поки він чекав на відповіді.

Втративши останню надію щось дізнатися, звернувся до міліції.

В міліції є спеціальний підрозділ, який займається тими, хто пропав безвісти. На жаль, у великих містах це трапляється не так уже рідко.

Анатолію Семеновичу видалось, що до його заяви тут поставились спокійно, може, навіть надто спокійно, оскільки він був упевнений, що нагальнішої справи, ніж розшукувати його сина, у міліції зараз немає.

Але тут уже звикли до всього.

Скільки він відсутній? Добу? Почекаємо ще трохи. Мабуть, загуляв. У сімнадцять таке трапляється. Ні, відповів Анатолій Семенович, не загуляв, у нього 18 червня була консультація з хімії, наступного дня — випускний іспит...

Не з'явився Ігор і через добу.

У роботу включився карний розшук. В його розпорядженні вже були прикмети розшукуваного: зовнішність, хода, характер, мова, одяг тощо. В сукупності вони створювали неповторний образ людини, яку за цими прикметами легко вирізнити серед інших людей.

Читаємо опис прикмет і уявляємо собі Ковальчука майже наочно. Невисокий на зріст, світловолосий хлопець, з темними очима. Одягнутий в сорочку з нашивкою «Монтана», чеські джинси, пояс з англійським вензелем і югославські кросівки. Годинник теж іноземного походження.

Речі як речі. Ніби докір нашій легкій промисловості, що, незважаючи на всі старання, не впорається з престижним асортиментом. Звичайні речі, інші іноді гірші, ніж наші, вітчизняні, за міцністю, але їхня конструкція і вишивка для Ковальчука та його однолітків має нездоланну притягальну силу. Не ширвжиток у нашому розумінні, а заморський товар.

Вони й коштували Ігорю життя.

Ні, сама злощасна «Монтана» грабіжників не цікавила. Її, всю пошматовану ножем, знайшли на місці події і приєднали до кримінальної справи як речовий доказ. Але це була ознака певного рівня добробуту.

Три тижні шукав Анатолій Семенович сина, поки його одного разу не викликали до міліції.

Через три тижні після того, як Ігор Ковальчук пішов з дому і не повернувся, у заростях на березі річки Десьонки було знайдено тіло невідомого з ознаками насильницької смерті. Судово-медичний експерт, який прибув на місце події, підтвердив, що на потерпілого вчинено напад із застосуванням колючо-ріжучого предмета з вигостреним лезом.

Одразу ж застукотіли міліцейські телетайпи, повідомляючи відповідні підрозділи про надзвичайну подію.

За наказом заступника прокурора м. Києва С. Лотюка створюється слідчо-оперативна група на чолі із слідчим в особливо важливих справах Р. Москаленко.

Перша стадія будь-якого розшуку — опит можливих свідків. Опитували тих, хто виявив тіло або рибалив поблизу.

Чи не бачили підозрілих? Чи не чули крику?

Улітку на березі Десьонки завжди людно. І хоч злочин стався зовсім неподалік від місця, де було поставлено намети, крику ніхто не чув. Тим часом огляд тіла переконував, що вбивці свою жертву не вбили, а вбивали, що цей жахливий акт насильства мав протяжність у часі. Його вбивали довго і невміло.

Чому ж не кричав?

Про це ми вже ніколи не дізнаємось. Хоча з самого початку можна було припустити, що учасники трагедії, яка розігралась у заростях на березі Десьонки, були знайомі одне з одним.

Нічого з одягу, який був на вбитому, не взяли, за винятком кросівок. Та невже чи заради кросівок наважились на найтяжчий злочин.

Помста?

Старший слідчий в особливо важливих справах прокуратури м. Києва Раїса Петрівна Москаленко розповіла, як зрештою вийшли на злочинців. Розшукову групу очолював прокурор-криміналіст В. Дкчанівський. Діяли цілком професійно, але не без допомоги самих злочинців. Як це не дивно, люди, котрі вбили Ігоря Ковальчука, не приховували того, що вчинили. Їх не зупиняв навіть інстинкт самозбереження. Про злочин вже знало певне коло людей, і в цій протиприродній для злочинців балакучості і полягає, на мою думку, розгадка того, що сталося 18 червня. Розгадка події, яка виходить далеко за межі професійної цікавості юристів і має привернути увагу представників усіх галузей знання, які вивчають людину.

Тим часом злочинців виявили, взяли під варту, допитали і, зрештою, віддали до суду. Справедливість здобула перемогу?

Ні, коли сталося вбивство, коли одна людина гине від рук іншої, говорити про можливість якогось морального відшкодування — це знущатись з пам'яті жертви. Не справедливість торжествує, а відбувається акт відплати. І яким би суворим не було покарання, це навряд чи втішає тих, хто оплакує загиблого.

Як все ж таки було розкрито злочин?

Розшук найчастіше не засідки, погоні і стрілянина. Коли стрілянина, то це вже брак у роботі. Розшук найчастіше — опит, одноманітний і виснажливий. Опит тих, хто міг би хоч що-небудь сказати по справі. Висловити яке-небудь припущення, бодай найменший натяк. І дуже часто опитуваний і не підозрює, що випадково кинуте слово стає основою для розшукової версії, а потім і виводить на злочинця.

Так сталося і цього разу. Опитували всіх, одного за одним, хто мав хоч найменший стосунок до Ковальчука.

Коли бачили його востаннє?

Чи не помітили чогось незвичного в поведінці?

Спокійний був чи стурбований?

Про що йшлося в розмові? І так далі.

Опитували викладачів, учнів, сусідів, просто знайомих. Вийшли, врештою, на учня, котрий посилався на іншого учня, який ніби натякав йому, що знає обставини загибелі Ковальчука.

Але той, інший учень, відбуває військову службу на Півночі.

Цього було досить. Розшукова група негайно вилетіла на Північ. Знайшли потрібну військову частину, знайшли можливого свідка. Той і справді підтвердив, що чув від свого однокласника Олександра Хоменка, що він разом з Олексієм Виноградовим причетний до вбивства Ковальчука.

Убивцям теж було по сімнадцять. Ще місяць тому Олексій Виноградов і Олександр Хоменко сиділи за партою. Тільки-но закінчили школу, де, може, ще недосконало викладають основи наук, але не навчають ані грабувати, ані вбивати. Та й батьки не навчали їх нічого поганого. Виноградов — робітник, Хоменко — інженер. Жоден з них, попри різницю в освіті, не хотів бачити своїх дітей на лаві підсудних.

Олексій Виноградов і Олександр Хоменко — то передусім продукт самовиховання.

Чому ж вони вбили однокласника?

У кримінальній справі є розділ, який має назву «Матеріали, що характеризують Ігоря Ковальчука». З ними треба ознайомитись, бо інакше того, що сталося, не зрозуміти до кінця.

За свідченням батька, Анатолія Семеновича, з шостого класу Ігор почав гірше навчатись. Був запальний. Курив. Алкоголь майже не вживав, але зрідка траплялось.

Удома допомагав по господарству, що, на думку батьків, є мало не основним показником педагогічного благополуччя. У класі був наймолодшим за віком і через те не відмовлявся від заступництва старших. Рухливий, дотепний, з тих, кого називають заводіями, хоча витівки його були безневинні. Клас до Ковальчука ставився добре. Одного разу взяв участь в якійсь хлопчачій бійці.

Нормальне життя.

Чому ж убили Ігоря? Чому на нього підняли руку два однокласники, котрі по черзі сиділи з ним за однією партою?

На першому допиті батько, коли доля Ігоря була ще не відома, засвідчив, що ворогів його син не мав. Він засвідчив також, що всі, з ким товаришував Ігор, були гарними хлопцями.

Але в цьому Анатолій Семенович, на жаль, фатально помилявся.

Допит Виноградова і Хоменка збентежив навіть слідчого в особливо важливих справах Р. Москаленко, яка спеціалізувалась на розслідуванні вбивств і здатність бентежитись могла б уже втратити. Ні, з боку правової кваліфікації злочину ніяких труднощів не виникало, оскільки закон не може зважати на всі душевні порухи, з яких складається протиправна поведінка. Кваліфікується лише, сказати б, мотив «на виході» — вбивство з користі, хуліганських спонукань, з метою приховати інший злочин тощо.

Так, Виноградову і Хоменку інкриміновано вбивство з користі. Проте на підставі тих матеріалів, які містяться в кримінальній справі і які я читав під іншим кутом зору, ніж юристи, дійшов висновку: Ігоря вони вбили значною мірою з нудьги. Що й спробую згодом довести.

Події у викладі самих обвинувачуваних, допитаних в процесі попереднього слідства, розгорталися так.

Як спочатку повідомив Виноградов, ініціатором розбійного нападу на Ковальчука був він. Хоч з перших слів своїх щиросердих, як він висловився, показань почав патхненно брехати. «У мене розвинулась така манія. Варто мені відвідати кого-небудь із знайомих, як я обов'язково щось поцуплю, щоб потім продати». Тобто жалка спроба послатись на свій ніби хворобливий стан. Мовляв, що з хворого спитаєш.

А втім, він одразу ж забув про те, що сказав хвилину тому, і з протоколу допиту постає холоднокровно розроблений план злочину.

Напередодні того трагічного дня, тобто 17 червня, Виноградов з'явився вдома у Хоменка і запропонував пограбувати кого-небудь із своїх однокласників. Найкраще Свадникіна або Ковальчука, бо вважалось, що в них більш-менш заможні батьки.

Той погодився відразу. Я слухав показання підсудних і не вловив бодай найменшого натяку на те, що, одержавши цю страхітливу пропозицію, він завагався.

Ще за мить до того, як у нього вдома з'явився Виноградов, наприклад думки Хоменка не сягали далі завтрашнього іспиту з хімії. Та ось його поманили пальцем, і він уже готовий на вбивство.

Даремно шукати пояснення цього в його минулому досвіді. Походив з інтелігентної сім'ї, ніколи не мав ніяких непорозумінь із законом, і взагалі більше хворів, ніж навчався. За свідченням вчителів, відрізнявся тихою вдачею, був ввічливий, може, навіть надмірно, бо за одне запізнення на урок вибачався тричі. Ніколи ні з ким не конфліктував, і якби не байдуже ставлення до шкільної науки, його можна було б вважати взірцем для наслідування. Будемо відверті, вчителі таких люблять. Хоч переконані, що пороху вони не винайдуть. Люблять тому, що не дають додаткового навантаження на багатостраждальні вчительські нерви. Але, мабуть, найбільше здивувало всіх, хто був у залі судового засідання, те, що Хоменко був натурою поетичною. Що він писав вірші, в яких намагався висловити ставлення до навколишнього світу. Скажімо, так:

Как можно все же
обидеть одного,
Коль все напрыгнем на него
И будем все клевать его.
...А мы, добив его, пойдем,
Ну, скажем, хоть в кино,
И все забудем про него.

Хтось на процесі витлумачив ці рядки як життєву позицію автора, як проповідь культу сили і заклик до розправ. Але я не поспішав би з висновками, бо можна зауважити в них і осуд.

Поет-грабіжник?! А втім, згадаємо Франсуа Війона і переконаємось, що муза сама по собі ще не робить громадянина законослухняним (Як відомо, неперевершений Війон не гребував чужими гаманцями). І хай там що, але в душі Хоменка жеврів все ж таки якийсь вогник.

Трагедія його у повному безвоЛлі, у відсутності твердих переконань. У Хоменка, як у комп'ютер, можна було закласти будь-яку програму, і він безвідмовно б її виконав. Запросили б його на вечір поезії зі свічками, пішов би. Запросили «на діло» — теж не вагався.

Пояснити це важко. Вони не тільки сиділи за однією партою. Вони товаришували. З плином часу ці зв'язки, певно, слабшають, але в роки, що їх великий педагог назвав вирішальним періодом життя, не існує нічого святішого, ніж дружба.

Чому ж Хоменко підняв руку на Ігоря? Конче потрібні були гроші? Гроші — то така субстанція, що потрібна завжди. Але слідство встановило, що Хоменко мав на своєму рахунку в ощадкасі понад п'ятсот карбованців, які поклала на його ім'я дбайлива бабуся. Для неповнолітнього, котрий був на повному утриманні батьків, цю суму можна вважати казковою.

Ні, я все ж таки переконаний, що двоє вбили третього значною мірою з нудьги. До того ж Хоменкові в цій жахливій історії було відведено роль бездумного виконавця, тупого знаряддя злочину.

Інша справа — Виноградов. За характером повна протилежність Хоменкові. Нічого від зовнішньої слухняності, і якщо запалиться на урок, не тільки не вибачиться, а ще й наговорить грубощів учителю. В його послужному списку ще раніше було зафіксоване порушення громадського порядку. Затриманий на вулиці в нетверезому стані. Під час обговорення його вчинку демонстративно залишив клас. Я б сказав, що визначальною рисою Виноградова був холодний цинізм, дивний для його віку. Під час одного з диспутів у нього прохопилось, що давно вже набридло чути про перемогу добра над злом, що й віддзеркалено у відповідному протоколі. У сімнадцять років за душею нічого, крім прагнення до гострих відчуттів.

Серед цих двох він був, безумовно, лідером. Поруч з меланхолійним, вайлуватим Хоменком здавався людиною дії. Але в сімнадцять років вже абсолютно пусті очі і такий вираз на обличчі, ніби все довкола не варте найменшої уваги.

Їм було зовсім байдуже, кого грабувати. Ніби цим самим здійснювали акт соціальної справедливості, як його розуміли. Адже батько Свадинкіна бував у закордонних відрядженнях, а Ковальчук обіймав відповідальну посаду. Виноградов зізнався, зокрема, що Ігор, котрий добре одягався, дратував його своїм благополуччям. Хоч і сам одягався добре.

У сімнадцять років навколишній світ здавався Виноградову безбарвним. Якби його у свій час спитали, чи пам'ятає він, як прожив минулий день, з ким зустрічався і про що розмовляв, то навряд чи зміг би відповісти щось певне. Особливо — про що розмовляв. Життя як у напівсні. Виходить з дому і не знає, що з ним станеться за хвилину.

Існує таке поняття — «вік ризику». Звичайно його застосовують до підлітків. А в сімнадцять? Коли вже слід було б самовизначитись. Зрозуміти, хто ти і як житимеш далі. Ні, Виноградов не самовизначився, йому було нудно не тільки з оточенням, а й з самим собою. Розчаруваний, якому не передувало захоплення.

У нього явно була потреба зробити щось незвичайне, аби зрости у власних очах. Слідство не цікавилось питанням, чи довго Виноградов виношував свій зловісний задум, чи він виник раптово. Мабуть, раптово і видався таким привабливим, що вирішив здійснити його негайно. На заваді не став навіть випускний іспит з хімії.

До злочину готувались.

Виноградов:

— Уб'ємо Ковальчука?

Хоменко:

— Що ж, можна і вбити.

Такий діалог.

Напередодні вони обговорили план. Власне кажучи, у своєму першому варіанті він так далеко не сягав. Тільки пограбування. Розпочати вирішили з Свадинкіна, а Ковальчуку була відведена роль «дублера».

Попередні витрати взяв на себе Виноградов. Хоменкові було доручено за десять карбованців купити дві пляшки вина. До того ж Хоменко прихопив кілька таблеток снотворного. Вино із снотворним призначалось для майбутньої жертви. Щоб не залишати слідів, мали при собі рукавички. Одне слово, двоє, котрі ледь виросли з коротких штанів, готували злочин за рецептами професіоналів. Так, удома їх цього не навчали. У школі — то більш. Мабуть, запозичили досвід у кінематографа, який часто справляє на певну аудиторію протилежний вплив, ніж той, на який розраховують. Який замість осуду викликає захоплення удаваною героїкою злочинного життя.

Отже, постановили розпочати з Свадинкіна, і тому, мабуть, була б уготована доля Ігоря, якби не збіг обставин. Коли Хоменко подзвонив у квартиру Свадинкіних, двері відчинив батько. Це докорінно змінювало ситуацію. Доводилось перебудовуватись на ходу. Так, саме випадок врятував Свадинкіна і прирік на мученицьку смерть Ковальчука.

Усього за кілька годин серед білого дня на березі річки Десьонки тяжко вмиратиме Ігор Ковальчук. Наймолодший у класі. За що?

На це відповісти не зміг би не лише Ковальчук. На це не змогли відповісти самі вбивці. Адже коли Ігор врешті зрозумів їхні наміри, то почав благати, щоб залиши-

ли йому життя. Поклявся, що віддасть з дому все, нікому про це не скаже. І, мабуть, не сказав би. Але це вбити його вони вже не могли, бо це зруйнувало б цілісність вражень і назавжди залишило б відчуття незавершеності. Я анітрохи не перебільшую. У матеріалах справи є їхні показання про те, що вони не тільки не розкаювались у скоєному, а пишались ним.

Отже, коли з Свадниковим не вийшло, почали розробляти запасний варіант.

Ігор ще не повертався з консультації, і вони, примостившись на лавці біля під'їзду, стали чекати.

Зрештою з'явився Ковальчук. За планом після якихось нейтральних запитань Ковальчуку запропонували вино. Він відмовився, на що рішучості треба було більше, ніж на згоду. Наймолодший у класі мав беззастережно приймати правила, які пропонують старші. А втім, Ковальчук таки відмовився, і трохи збентежені спільники почали вмовляти його.

Врешті дав згоду на те, щоб відкоркувати пляшку отут, у під'їзді, але Виноградов і Хоменко наполягали саме на квартирі. Отже, вони опинились у Ковальчуків, де бували і раніше.

Розташувались на кухні. Пили вино, точилась млява розмова, під час якої Виноградов висловив невдоволення сервіруванням столу. Мовляв, усі три склянки були різні. Цікава деталь, яку слідчий вважав за потрібне занести в протокол.

Коли хтось покликав Ігоря до телефону, Виноградов негайно з цього скористався, зайшов у спальню і прихопив з шафи золоту каблучку. Як пояснював на допиті, прихопив «випадково». Власне кажучи, з цієї самої хвилини події стали набувати необоротного характеру.

Ігор помітив, що Виноградов порається в спальні, і застеріг його, що у батьків є гроші. Якщо вони зникнуть, то запідозрить одного його знайомого, що має судимість.

Долю Ковальчука було вирішено. По-перше, у зв'язку з наявністю батьківських грошей обидва дійшли висновку, що мета виправдовує засоби. По-друге, заява Ковальчука про те, що в разі крадіжки запідозрить іншого, давала можливість уникнути викриття.

Лише на кілька хвилин знову вийшов з кухні Ковальчук, і цього було їм досить.

За кілька хвилин вони винесли Ігорю смертний вирок.

Убивати Ігоря в його власній квартирі було небезпечно. У будь-який момент може хто-небудь прийти, і, зрештою, ніякої впевненості в тому, що він не покличе на допомогу. Тому вирішили під якимось пристойним приводом заманити у безлюдне місце. І хоч, як нам уже відомо, на Ковальчука чекали о 15-й в торговельно-економічному інституті, де він мав дізнатись про умови вступу, пропозиція рушити на природу виявилась привабливішою.

Так, убивство в їхні плани спочатку не входило, і тому зброю не прихопили. Та ось в поле зору Виноградова потрапляє звичайний кухонний ніж, який негайно опиняється в його кишені.

Ігор їх квапить. Не втрачаючи надії ще до 15-ї обернутись. Якби знав, куди поспішає...

Спочатку їхали автобусом 79-го маршруту, потім трамваєм 33-го і, зрештою, ще якимсь автобусом.

Далі наводжу перші, в основному правдиві показання Виноградова, викладені власноручно. Бо дуже важливо зіставити ці показання з подальшими. Від цього зіставлення переконаємось у мірі його підступності, яка, за словами прокурора, заслуговує на шекспірівські аналогії.

«Хоменко почав водити нас по зарослях,— пише Виноградов. — Він питав мене, що нам робити з Ігорем: заріжемо чи як зробимо?» Тут я наважусь на досить ризикований мовний аналіз. Вбивство є вбивство, як його не називай, протиправним позбавленням життя, вкороченням віку або власне вбивством. Тим часом у кожному з цих жахливих слів є свої відтінки. Що ж до Хоменка, то він заявляє про свою повну готовність зарізати товарища по парті, для чого йому не вистачає лише команди Виноградова. Зарізати кухонним ножем.

«Я відповів, що не знаю, але у мене одразу прохопилося, що Ігоря все ж таки доведеться зарізати».

Проте даремно Виноградов намагався запевнити слідчого, що все сталося випадково, що його рішення вбити Ковальчука було трохи не імпульсивним. Його власні слова спростовуються дальшими показаннями.

«Ми ще раніше розподілили обов'язки. Хоменко мав повалити Ігоря на землю, я мав різати Ігоря»

Вони так спокійно обговорювали деталі, ніби йшлося про те, що треба зарізати курку. Хоч більшість з нас не здатна і на це.

Неавпадково обвинувачуваних згодом направлять на судовопсихіатричну експертизу. Експертиза, проведена під керівництвом головного судового психіатра Міністерства охорони здоров'я УРСР Тамари Михайлівни Арсенюк, засвідчить, що обидва осудні. Немає ані найменших підстав піддавати сумніву цей авторитетний висновок, але все, що відбулось потім, не береться голови.

«Ніж у мене був у кишені. Хоменко, котрий ішов праворуч від Ігоря, раптом повалив його на землю. У цей час у мене відбулась якась реакція, і я вдарив його у праве передпліччя».

Реакція на те, що Ігор лежав на землі. На те, що він був безпорадний.

Даючи показання на слідстві, Березовський, учень з того самого класу, засвідчив, що у Виноградова повністю атрофувалось почуття відповідальності. Почуття, яке є найважливішим регулятором поведінки, без якого людина становить постійну небезпеку для всіх, хто її оточує. Він завжди прагнув, щоб за будь-який непорядний вчинок, що їх на совісті у нього чимало, відповідав хто завгодно, але тільки не він. Березовський розповідав, як одного разу Виноградова у нетверезому стані затримала міліція. На запитання, як його прізвище, не вагаючись, сказав, що Березовський. Потім, так само не вагаючись, він зробить спробу все звалити на Хоменка. А поки що викладається такий перебіг подій.

«Ігор почав мене вмовляти, щоб я його не вбивав, що він і так усе віддасть, що нікому про цей епізод не розповість».

Я гадаю, що така розв'язка їх би не влаштувала. Вона позбавляла всю ситуацію

гостроти, якої їм обом так не вистачало. Їм треба було будь-що позбавити Ігоря життя, щоб не втратити самоповаги, як вони її собі уявляли.

Оскільки Ігор був збитий з ніг, Виноградов відчував себе у повній безпеці.

«Я встромив у нього ніж. Хоменко в цей час тримав Ігоря за руки. Ігор сидів на піску. Я почав завдавати йому ударів в ділянку шиї, голови. Один удар завдав ззаду».

Чому Ігор не кричав? Адже неподалік були люди. Про це ми вже ніколи не дізнаємось. Не виключено: не кричав тому, що до останньої миті не міг збагнути, що з ним відбувається. Не грабіжники з-за рогу, а Олекса Виноградов і Сашко Хоменко чомусь роблять йому боляче.

За віщо?

Ще було не пізно. Ще можна було схаменутись. Його кати вбивали невміло. Ковальчук «хрипів, але був ще живий». Але схаменутись для них і справді означало впасти в очах один одного. І Виноградов добивав свою жертву, вже збившись зі свого безжального рахунку. Десь після дев'ятнадцятого удару він передав гострий кухонний прибор Хоменку.

Потреби в цьому ніякої не було. Ковальчук умирав. Але Олекса не без підстав міг припустити, що Сашко образиться на нього, якщо він припише всі заслуги собі. Передаючи ніж, сказав: «На, тепер ти».

Після чого «Хоменко встромив його в живіт Ігорю по рукоятку».

Я навів послідовність цих жахливих подій зовсім не для того, щоб пограти на нервах читачів. Без цього просто годі собі уявити, хто саме незабаром постане перед Київським міським судом. Вони набули правового становища особливо небезпечних злочинців ще до того, як отримали атестат зрілості. Між іншим, про Хоменка у судовому вироку буде сказано: «Виключений з членів ВЛКСМ у зв'язку з даною справою».

Що ж було далі?

«Ми взяли Ігоря за ноги і почали відтягувати з місця скоєння злочину. Аби переконатися, що він уже мертвий, Хоменко постукав його лезом ножа по щоці. Ми спочатку хотіли втопити тіло, але я зауважив, що навколо люди. Краще закидати гіллям».

Сорочку Ігоря продати вже не можна було. Джинси теж. І тому, прихопивши лише кростаки і видобувши з кишені Ігоря ключі від його квартири, вони кинулись навтікача.

По дорозі викинули в заростях кухонний ніж.

Отже, половину справи було зроблено. Зітхнувши з полегшенням, подолали шлях у зворотному напрямку й опинились на сходовій клітці біля квартири Ковальчуків.

Далі теж усе було «за правилами». Подзвонили, бо хтось з батьків міг уже повернутися додому. Ніхто не відповів. Одягли рукавички і ключами Ігоря відімкнули двері.

За що ж Ігор заплатив життям? У кримінальній справі знаходимо перелік украденого. Це два магнітофони, золотий ланцюжок і дві пляшки горілки.

З показань Виноградова:

«Потім посиділи у Хоменка вдома, послухали музику на двох магнітофонах».

Це відразу після вбивства.

Наступного ранку вони складали іспит з хімії.

Як сказав згодом, звертаючись до своїх вихованців на випускному вечорі директор 204-ї школи, перед ними відкриті всі шляхи. Звичайно, він адресував ці слова і Виноградову з Хоменком. Але у них був тепер лише один шлях — на лаву підсудних. До того ж на лаву підсудних у зв'язку з тією самою справою потраплять ще три їхніх однокласники. Недарма кажуть, що зло ніколи не ходить поодинці. Шістьма долями розрахувався 10-й клас за жорстокі прорахунки у вихованні. Проте якби слідство підійшло до справи формально, то посидило б за грати ще кількох.

Що робити з награбованими речами, вони не знали. Передусім, як висловлюються на злодійському жаргоні, слід було «скинути золото». Потім десь прилаштувати магнітофони.

У пошуках «ринків збуту» Виноградов розповів про вбивство Ігоря своєму знайомому Шульзі. Що ж зробив після цього Шульга? Поспішив до міліції? Ні в якому разі. І тим самим підпав під дію статті 186 Кримінального кодексу УРСР, яка передбачає покарання за приховування тяжких злочинів. Більше того, Шульга визвався допомогти у збуті краденого, чим підпав під дію другої статті — 213.

При ознайомленні з матеріалами справи складається враження, що злочинці не лише не намагались відвести підозру, а, навпаки, всіляко привертали до себе увагу. Ще два однолітки — Нагребельний і Шликов — були втаємничені в усі деталі вбивства і теж зголосились сприяти у продажу награбованого. Тим самим згодом зазнали кримінального переслідування

Про вбивство на березі річки Десьонки знало дедалі ширше коло людей, мабуть, і справді вже півкласу.

Про те, що вчинили, Виноградов і Хоменко охоче розповідали всім бажаючим.

Чому?

Знайомлячись з протоколами допитів, я натрапив на рядок, який багато що пояснював. На запитання слідчого, чи є на його совісті інші правопорушення, Виноградов відповів так:

«Ні, немає, але щоб ствердитись в очах своїх знайомих, я розповідав їм, що нишпорю по кишенях в автобусах. Про це розповідав, зокрема, Курносову на прізвисько Жаба та багатьом іншим».

Можна уявити собі, з яким захопленням він розповідав Жабі, як вони катували Ковальчука.

Від своїх попередніх показань Виноградов згодом відмовився. Сам факт розбійницького нападу на Ігоря Ковальчука заперечувати, звичайно, не міг. Але версія того, що відбулося, в його викладі раптом набула зовсім іншого змісту.

На першому допиті він розповів про все, як було, не тому, що мав намір розкаятись. Приголомшений несподіваним для нього арештом, він просто не встиг нічого вигадати. Проте у слідчому ізоляторі досить вільного часу не лише для того, щоб поміркувати над сенсом життя, а й виробити лінію захисту. Особливо зважаючи на те, що

серед сусідів по нарах завжди можна знайти кваліфікованих консультантів.

Так, він вирішує звалити всю відповідальність на Хоменка. Забувши про те, про що розповідав раніше.

«Я йшов попереду і очікував, коли вони підійдуть. Раптом приглушений скрик. Почав їх гукати, але нічого не почув у відповідь. Повернувшись назад, я побачив, що сорочка Ігоря в крові. Я хотів спитати в Хоменка, у чім справа, але, побачивши у нього в руках ножа, усе зрозумів».

Це була не тільки неправда. Це була натхненна брехня, що мала на меті відверто підставити спільника, а самому залишитись збоку.

«В очах Хоменка не було жалю, а лише звірячий блиск. Я злякався, у горлі моєму пересохло, і я не міг нічого сказати».

Далі, за Виноградовим, події розгорталися так. Він, мовляв, був такий переляканий, що йшов ніби у напівсні, аж доки вони не опинились на квартирі Ковальчуків. З того, що награбували, запропонував усе повернути, крім двох пляшок горілки.

Усе це було викладено у листі на ім'я прокурора.

Заради ж чого він вправлявся в красному письменстві? Заради останнього рядка: «Прошу врахувати щиросерді показання і пом'якшити мою відповідальність».

До речі, свої «щиросерді показання» він міняв кілька разів.

Потім був суд. Чи не звичайна формальність? Ще до початку розгляду кримінальної справи підсудні вже знали, яким буде вирок. Це знали і прокурор, і адвокат, і всі присутні у залі судового засідання, якщо хоч трохи розумілись на нормах права. Не знала цього тільки член Київського міського суду Ірина Матвіївна Ситнова, яка головувала на процесі. Бо яким би переконливим не був обвинувальний висновок, жоден справжній суддя не сприймає його на віру. Кожен доказ із зібраних слідством має бути перевірений. Тобто слідство розпочинається знову, але цього разу зветься вже не попереднім, а судовим.

Чому ж про вирок усі, крім судді, здогадувались наперед? Тому що подумки зіставляли склад злочину і відповідну статтю кримінального закону. Але судовий вирок, від якого часом залежить чиєсь життя, на здогадах не вибудовується. І судді, котрі приймають найтяжчі рішення, які взагалі можуть випасти на долю людини, несуть величезну відповідальність не лише перед законом, а й перед власною совістю.

Підсудні свою провину в тій чи іншій формі, зрештою, визнали. Вона ніби підтверджується іншими доказами. Але чи не трапляються самообмови? Чи беззаперечні ті докази? До суду викликають тридцять п'ять свідків!

Ні, ніхто із сторонніх розправи над Ігорем не бачив. Проте всі, хто міг дати показання про спосіб життя підсудних, про їхню поведінку напередодні і після злочину, були серед тих, чия явка на судове засідання обов'язкова.

Суду належало не тільки проголосити вирок — обвинувальний чи виправдувальний — залежно від наслідків судового розгляду. Перед ним стояло завдання не меншої, якщо не більшої складності — знайти відповідь на питання, як все воно могло статися. Як двоє неповнолітніх, котрі ще напередодні нічим особливим не вирізнялись серед своїх однолітків, раптом перекреслили не лише чуже, а й своє власне життя?

Так, правова кваліфікація скоєного злочину — розбійний напад з метою заволодіння чужим майном — пояснює далеко не все. Пошлюсь хоча б на слова державного обвинувача Дмитра Дмитровича Попенка.

«Аналогів вчинку Виноградова і Хоменка,— сказав він у своїй обвинувальній промові,— пригадати не можу». Тут варто зауважити, що в органах прокуратури Дмитро Дмитрович працює понад тридцять років.

У процесі слідства було здобуто речовий доказ, який разом з матеріалами справи ліг на стіл судді: сорочка Ігоря Ковальчука. Якби підсудні взагалі відмовились від показань, за цим речовим доказом відтворювалась би картина злочину в усіх його жахливих подробицях.

Ні, сказати, що вони втратили людське обличчя — це сказати далеко не все. І, ризикуючи викликати заперечення правознавців, які в кожному злочині намагаються виявити його мотив, тобто спонуку, що нею керуються злочинці, я б назвав це вбивство взагалі безмотивним.

Адже викрадені у Ковальчука речі були продані за безцінь. Припускаю, що, не знайшовши відразу покупців, вони роздали б їх безплатно.

Що ж у такому разі штовхнуло їх на злочин, який за своїм цинізмом перевершує все, що міг пригадати бувалий прокурор? Який підтримував обвинувачення на безлічі процесів і, здається, вже бачив зло в усіх його виявах.

Тепер уже стало безперечним, що про підсудних абсолютно нічого не знали їхні власні батьки. Вони щодня вечеряли з ними за одним столом, дивились на екран одного телевізора, і якщо зі школи не надходили сигнали про незадовільні оцінки або погану поведінку, то вважали себе хорошими батьками.

Нічого не знали про Олексія та Сашка і вчителі. Знали тільки, що обидва ледве тягнуть шкільну лямку, і давно махнули на них рукою.

Та не будемо надмірно звинувачувати і батьків, і школу. Людина — то передусім предмет самовиховання, особливо в тому віці, в якому зламались Олекса і Сашко.

Я певен, що вони й самі себе не знали. Коли б у Виноградова за день до того, як у нього виник цей пекельний задум, спитали, чи здатний він на вбивство, мабуть, знизав би плечима. Не обурився б, але все ж таки знизав би плечима.

Чи легко бути молодим?

Юність, сказав один відомий публіцист, може, найтрагічніший вік. До того, як знайти сумісність із світом, кожен проходить більш-менш болісний шлях адаптації. Входиш у цей світ за своїми зручними для себе законами і правилами, в той час як інші живуть за своїми, і настає розлад. Добре, якби тільки з собою, а то й з усім світом. Подолаєш його — будеш як інші. Не подолаєш — можеш випасти з нормального соціального середовища

Олекса і Сашко не подолали.

Їх прогледіли всі. Не помітили, що день у день приходять у клас, сідають з усіма за парту, підводяться з усіма двоє, котрі вважають, що нікому не потрібні. Котрі давно вже зневірились в усіх загальних словах, які долинають до них з учительської кафедри і часом досягають лише протилежного ефекту.

Пам'ятаєте?

— Нам кажуть: «Якщо ви добре навчаєтесь, то тим самим боретесь за мир!» Яка дурниця! Я навчаюсь, а хтось натисне на кнопку.

Звані такі, як усі. Внутрішньо такі спустошені, що ладні були вхопитись за будь-яку ідею, що обіцяла розвагу.

Вони вбили Ігоря з нудьги? Так, з нудьги. Але не тільки з нудьги. З нудьги найчастіше ідуть в кіно або п'ють горілку. Вони вбили Ігоря з цікавості, бо їм треба було випробувати, на що вони здатні.

У кримінальній справі містяться характеристики, які, на думку тих, хто їх підписав, свідчать про глибоке проникнення у сутність охарактеризованих.

З ЖЕКу № 1004 про Анатолія Олександровича Виноградова: «Ініціативний, неодноразово заохочувався. Сім'я благополучна. Заборгованості по квартплаті немає».

Зі школи № 204 про Виноградова Олексія: «Успішно виконував програму з етики і психології сімейного життя, з креслення, музики, а також з факультативного курсу «Сучасна ідеологічна боротьба».

Це написано після того, як Ковальчука вже не було в живих, але вбивці ще не були викриті.

Така педагогіка.

Тим часом, читаючи звіти про судові процеси над неповнолітніми злочинцями, майже завжди натрапляєш на висновки, що схильність до протиправної поведінки від надміру вільного часу. Мовляв, варто відкрити підлітковий клуб, і злочинність у мікрорайоні піде на спад. Як же тоді бути із свідченнями класного керівництва, що Виноградов Олексій займався академічним веслуванням, цікавився авіамоделями і навіть відвідував театри? Як бути із свідченнями, що Хоменко Олександр захоплювався художньою літературою, не кажучи вже про те, що сам грішив віршуванням?

Отже, виявляється, можна будувати авіамоделі, навіть бути в душі поетом і зважитись на такий злочин, який споконвіку вважається найтяжчим.

Знову весь клас у зборі. Тільки двох з них від інших відділяє дерев'яний бар'єр, і спеціальний підрозділ внутрішніх військ пильно стежить за кожним їхнім порухом, який може видатись підозрілим.

Солдати озброєні, і патрони дослані у патронники, і пістолети зняті з запобіжників.

З пістолетами проти дітей?! Коли Сашко Хоменко увігнав Ігорю ніж у живіт, йому ще сімнадцяти не виповнилось. Йому ще було шістнадцять, і тому рядки його показань сприймаються як суцільна маячня. «Спочатку я вдарив його через сорочку, але пробити її не зміг. Тоді я підняв сорочку і встромив ніж у живіт. Лезо встромив повністю, трохи потримав».

Ні, не маячня. Показання повністю відповідають даним судовомедичної і судовокриміналістичної експертиз.

Одне слово, озброєні солдати вартували зовсім не дітей.

А втім, я дивлюсь на лаву підсудних і не можу позбутися відчуття, що відбувається щось нереальне. За дерев'яним бар'єром дві поголені голови, які бентежать саме своєю буденністю.

Протягом усього процесу, який тривав тиждень, з жодним з них не можна було зустрітись поглядом, бо весь час сиділи, втупившись у підлогу.

На лаві підсудних, як правило, людина ніби втрачає свою індивідуальність, принаймні зовнішню. І бувалі хулігани, а надто небезпечні рецидивісти намагаються триматись якомога скромніше, непомітніше і взагалі подавати себе, так би мовити, з найкращого боку.

А цим, здається, усе байдуже. Байдуже, що про них думають свідки. Що думає прокурор і адвокати. І навіть судді, від яких, зрештою, залежить їхня доля.

Я все ж таки гадаю, що це не більше, ніж поза. Ніяково перед Анатолієм Семеновичем Ковальчуком. Трохи соромно перед власними батьками. Що ж до своїх співучнів, то короткі погляди, котрі вони кидають у зал, я б витлумачив як відчуття певного задоволення. Звичайно, ці погляди розраховані лише на певний хлоп'ячий прошарок. Але факт лишається фактом.

Но відступили — доведи справу до кінця.

Випробування на силу волі? Один тримає, другий ріже? Суд уже нічого змінити не може і, хоч як це дивно на перший погляд, піклується вже не про жертву, а про її катів. Він піклується про злочинця, тому що на нього покладено відповідальність вищого порядку. Переконавшись, що перед ним винні, суд має визначити їм міру покарання. Ця міра не має бути надто м'якою, ані надто суворою. Вона має відповідати вчиненому, тобто бути справедливою. Бо тільки за цих умов можна розраховувати на те, що покарання набуде суспільної доцільності.

Суд, звичайно, не установа, створена лише для винесення вироків. Його не без підстав називають школою моралі. Справжнім суддям важливо не лише зрозуміти, кого вони направляють у колонію, а й передбачити, хто з неї вийде. Їм важливо передусім зрозуміти, чи розкаявся підсудний. Бо від цього залежить, перед ким через певну кількість років розчиняться важкі ворота. Перед людиною, яка має намір жити по-людському, чи майбутнім рецидивістом?

Чи розкаялись Виноградов і Хоменко? Чи усвідомили до кінця те, що вчинили? Це взагалі було центральним питанням процесу. Тому що, навіть відбувши максимальний строк, вони вийдуть на волю молодими.

Ірина Матвіївна Ситнова, безумовно, належить до тієї категорії суддів, про яких один старий російський юрист сказав так: суддя не має бути ані надто суворим, ні надто добрим. Він має бути мудрим.

Дуже повчально спостерігати, як Ірина Матвіївна веде судовий розгляд. Вона передусім уособлює неупередженість правосуддя. Хоч часом це нелегко вдається. Судді мають бути неупереджені навіть тоді, коли всі інші здригаються від того, що їм доводиться чути. Але неупередженість зовсім не означає, що

судді — то бездушна істота, яка лише відмірює строки.

Якось було зроблено спробу пристосувати до потреб правосуддя комп'ютер. Вводили програму, що містила опис злочину, і відповідно до Кримінального кодексу, закладеного у машинну пам'ять, комп'ютер друкував вирок. Але нічого з цього не вийшло, бо суддівство — робота суто людська.

Показання дає Виноградов.

Невиразний, зморщений, неписьменний. З вигляду типовий трієчник.

Складається враження, що слова даються йому із чималим зусиллям, ніби до кожного з них прив'язано по пудовій гирі. Так викладають погано вивчений урок.

Про те, як убивали, Виноградов розповідає спокійно. Навіть відчужено. Ніби все це його зовсім не обходить. Не те що розкаяння, під яким розуміємо глибокий жаль з приводу скоєного, а й нотки хвилювання ніхто не почув у його безбарвному голосі. Після спроби ще на попередньому слідстві звалити всю відповідальність на спільника, вже нічого не приховує. Але повторюю: таке враження, що йому й справді однаково, як до нього поставиться суд.

Як повідомив суд Виноградов, він картає себе за свій непоправний вчинок, але жодному його слову не віриш. Не віриш і тоді, коли він вибачається перед батьками вбитого. Це вже як ритуальний обряд. На всіх процесах, де присутні рідні загиблих, з лави підсудних лунають такі самі слова, явно підказані захистом. Та хіба кому-небудь можна вибачити за умисне вбивство?

Прокурор. Чим ви захоплювались?

Підсудний. Нічим.

Прокурор. Чи була у вас яка-небудь мрія?

Підсудний. Ні, не було.

Прокурор. Чому погано вчились?

Підсудний. Лінь.

Прокурор. Чому пішли на грабіж?

Підсудний. Не знаю.

Прокурор. Може, у вас не було грошей?

Підсудний. Були.

Прокурор. Потрібні були речі?

Підсудний. Ні, не потрібні.

Прокурор. Що робив ваш батько після роботи?

Підсудний. Не бачив.

Прокурор. Чи вживали ви спиртні напої?

Підсудний. Так, вживав.

Прокурор. Чому?

Підсудний. Не знаю.

Прокурор. Чи помічали батьки, що ви приходили додому в нетверезому стані?

Підсудний. Ні, не помічали.

Прокурор. Чому всю відповідальність за вчинене ви намагались перекласти на Хоменка?

Підсудний. Не знаю.

Ні, він усе добре знав, і відповіді його на запитання державного обвинувача лише свідчать про міру щирості перед судом.

Вже котрий раз суд повертається до картини, що її нормальна уява сприйняти не може. Змушено повертається, тому що має з'ясувати найменші деталі. Ковальчук, притиснутий Сашком до землі, благає про пощаду, а над ним в якомусь дикому танку кружляє Олексій з кухонним ножем і порожніми очима. Ще вчора друзі.

Що ж до Хоменка, то на суді він майже нічого не заперечував, крім того, що вважав себе непричетним до смерті Ковальчука. Мовляв, його удар не міг уже завдати жодної шкоди, бо на той час Ігор був мертвий, що спростовувалось даними судовомедичної експертизи.

У ході процесу, всупереч двом протилежним версіям, висунутим на попередньому слідстві, Виноградов раптом запропонував третю. Намагався довести, що вони взагалі не мали наміру вбивати Ковальчука, що він вихопив ножа лише для того, щоб залякати його, а той випадково наразився на лезо.

Не пам'ятаю зараз хто, але у нього спитали: «Якщо зважити на кількість ран, завданих вами Ковальчуку, то за вашою версією виходить, що всі дев'ятнадцять разів він наражався на ніж випадково?»

Виноградов промовчав. А що міг сказати?

Експерт-психіатр Тамара Михайлівна Арсенюк, котра обстежувала Виноградова, зробила висновок, якщо так можна висловитись, про стан його душі.

Інтереси утилітарно-спрощені. Дуже бідний емоційний світ, хоча самооцінка досить висока. Будь-яка спроба скорегувати неправильну поведінку завжди виявлялась марною.

Немає ніякого відчуття вини.

Оцінкам цим можна цілком довіряти, оскільки Арсенюк — експерт вищої категорії. А ось висновок про Хоменка.

Відзначається поверховістю суджень. За зовнішньою вихованістю приховується духовна порожнеча. Орієнтований не на справжні, а сурогатні цінності. Навчався у старших класах над силу, кинув би школу, але наполягали батьки. На негативних емоціях ніколи не зосереджувався, докори сумління йому майже не відомі. На запитання, для чого людині потрібні гроші, відповів: щоб гуляти і веселитися. Потяг до віршування був спробою до самовираження, спробою так само несерйозною, як і все, що робив Хоменко.

Отже, в спостережливості судовому психіатру не відмовиш. Але визнаємо, що в усіх висновках немає і не може бути відповіді на те, чому саме було вбито Ігоря Ковальчука. Бо є чимало підлітків, які не бажають вчитись і відзначаються поверховістю суджень, але вони не стають вбивцями.

Трагедія полягає саме в тому, що серед інших, я б сказав, нормальних шибайголів ніхто не зміг розгледіти в них людей, існування яких стало небезпечним для оточення.

Спливали століття, змінювались закони, але з прадавніх часів не змінилося ставлення до вбивства. Злочину серед злочинів. Засудженого ще в найдавнішому кодексі права — біблійних заповідях.

З того часу людство вбивць від себе відторгує. Ми дивимось з острахом навіть на тих, кому суд знайшов можливим зберегти життя і хто після відбуття покарання теоретично вважається перевихованим. Чи не прокинеться знову в них темний прадавній інстинкт?

Коли в небуття іде людина, особливо молода, то сприймаємо це як трагедію не лише для неї і для її близьких. З усіх непоправних втрат, на які ми і так надто щедрі, це найнепоправніша. Це не лише особиста доля, а й збіднення загального

генофонду і ланцюг ненароджених, який губиться в перспективі часу.

Один за одним показання давали вчителі. Але люди, які найбільше мали знати про підсудних, нічого не пояснили суду. Та не будемо їх надто звинувачувати.

Школа № 204 була школою-гігантом. Понад три тисячі учнів. Десять паралельних класів.

— Я ледве знав усіх вчителів в обличчя,— сказав на слідстві директор 204-ї Микола Степанович Тищенко. — Як же я міг знати кожного учня?

Заради справедливості зауважимо, що у 204-й Микола Степанович працює недавно.

Про гігантоманію у шкільному будівництві була у нас розмова з міністром освіти УРСР Михайлом Володимировичем Фоменком. Він теж проти «виховання на потоці», але не все залежить і від міністра.

Серед трьох тисяч нормальних учнів і, зрештою, нормальних шибайголів до пори до часу нічим не вирізнялись двоє, здатні на вчинок, над яким споконвіку тяжіє прокляття.

Можливо, коли б не слушна нагода, вони того дня й не стали б убивцями. Можливо, не стали б ніколи.

Але можна вважати незаперечним, що кожен з них на виході з 10-го не мав уже ніяких внутрішніх запобіжників, котрі могли б при небезпечній напрузі вимкнути все коло. Ніж у руках Виноградова і справді опинився випадково. Але не випадково він заніс його над Ковальчуком. Такою була логіка внутрішнього розвитку злочину.

Так, їх не знали батьки, вчителі, директор 204-ї. Але й вони самі не помічали в собі тієї руйнівної роботи, яку здійснював у них суцільний нігілізм, що нічим не врівноважувався.

Блискучу обвинувальну промову виголосив на суді прокурор Дмитро Дмитрович Папенко.

— Ми сумуємо з приводу кожної природної смерті,— сказав він. — Люди, на превеликий жаль, гинуть і у катастрофах, війнах. Але щоб у мирний час одна людина загинула від руки іншої, не вже відмовляється сприйняти людський розум. То більш, коли йдеться про випадок, що став предметом нинішнього судового розгляду. При протиправному позбавленні життя закон зважає на обставини, за яких воно було вчинено, і залежно від цього злочину дається відповідна кваліфікація. Трапляються вбивства з користі, хуліганських спонукань, з помсти на грунті особистих стосунків тощо. Всі вони розглядаються як найтяжчі злочини, винні дістають належне, але тут хоча б усе більш-менш ясно. Злочин Виноградова і Хоменка кваліфіковано попереднім слідством, і кваліфіковано, безумовно, правильно, як убивство з користі. Тому що внаслідок убивства злочинці привласнили майно Ковальчуків. Але вивчення цієї кримінальної справи показує, що вона викликає багато гострих запитань, які далеко виходять за межі звичайного судочинства. Як могло статися те, що сталося? — запитує прокурор. Звичний досвід на це відповіді не дає.

Справді, як?

Кілька інтерв'ю після процесу.

Я прослухав сотні метрів плівки, яку люб'язно дала в моє розпорядження Галина Михайлівна Дмитрієнко з Держтелерадіо УРСР. Це був запис бесід радіожурналістів з тими, хто так чи інакше був причетний до подій, пов'язаних з трагедією на березі річки Десьонки. Деякі з них спробую навести, бо це думки людей, не обмежені ані суворим протоколом судового засідання, ані офіційною обстановкою зборів. Не завжди мені пощастило навіть розчути прізвища інтерв'юйованих, але справа, звичайно, не в прізвищах.

Прокурор Дмитро Дмитрович Папенко.

Запитання. Отже, винних покарано і справу здано в архів. І, оскільки прокурорам, на жаль, поки що безробіття не загрожує, попереду у вас інші справи. Так от, що ви можете сказати про події, які тільки-но були предметом судового розгляду? Не як прокурор — як людина. Чи не витіснять їх з вашої пам'яті наступні судові розгляди?

Відповідь. По-перше, я рішуче проти протиставлення прокурора людині, до речі, досить поширеного. Звичайно, ми не маємо права керуватись лише почуттями, бо самі лише почуття — поганий порадник, коли вирішуються долі. Я б сказав так: суворо дотримуючись закону, ми зобов'язані залишатись передусім людьми.

Моє ставлення до справ Виноградова і Хоменка? Усі злочини, зрештою, безглузді. Той же, про який мова, перевершує за безглуздістю все, з чим доводилось зустрічатись. Щоб за два магнітофони, продані згодом за безцінь, завдати товаришу по парті двадцять ножових ран! Не відчуваючи абсолютно нічого, навіть гніву, який нікого не виправдовує, але хоч щось пояснює. І хоч зараз ми дедалі частіше згадуємо про милосердя, милосердя до них незастосовне.

Запитання. Під час судового слідства ви зверталися до кожного з них із запитанням: «Що ви за людина?» Звучить незвично, коли зважити на тих, кому воно адресоване.

Відповідь. Коли хтось обвинувачується в злочині, ми намагаємось скласти собі уявлення про його минуле життя. Запитуємо характеристики з місця роботи, заслуховуємо свідчення. Тому що при визначенні вироку враховується особистість підсудного. Але яке може бути минуле життя у сімнадцять? Характеристики з школи: один вчився трохи краще, один трохи гірше, то один, то другий запізнювались на уроки, але хіба це хоч щось пояснює?

Ті, хто був на судовому процесі, пам'ятають, що на запитання, як він проводив свій вільний час, Виноградов відповів, що переважно вештався по вулицях. Не з кожного, звичайно, хто безцільно блукає по місту, згодом виростає вбивця, але передумови для антигромадської поведінки виникають саме тоді, коли немає життєвих орієнтирів.

Хоменко ж про себе сказав, що він ані хороший, ані поганий, власне, ніякий і що його занапастило слабовілля. Це не більш ніж лінія захисту. Бо тримати за руки товариша, що спливає кров'ю, не даючи йому змоги зробити найменший порух на свій захист, це вже навіть не воля. Це спроба удати з себе надлюдину.

Запитання. Ми почули у вашій обвинувальній промові, що підсудні так і не

зрозуміли до кінця того, що сталося. Якою мірою ви переконані у цьому?

Відповідь. В душу підлітка, особливо під час судового процесу, зазирнути нелегко. Тим більш, що, на відміну від дорослих, вони не завжди можуть висловити те, що відчувають або про що думають. Що ж до Виноградова і Хоменка, то слова розкаяння вони справді вимовляли. Але, на мою думку, вимовляли їх лише тому, що треба було. За ними не відчувалося щирості.

Запитання. Чи можна, Дмитре Дмитровичу, обвинувачувати в тому, що сталося, школу?

Відповідь. Якщо засуджено вчорашніх школярів, то як можна при цьому залишити осторонь школу? Але б я наважився пред'явити рахунок не лише конкретній 204-й, а й нашій педагогіці в цілому. На мою думку, нинішні педагоги передусім прагнуть якнайкраще викласти свій предмет, та коли покласти руку на серце, майже ніколи не знають, ким виросте учень. Буде він добрим чи злим, м'якосердим чи жорстоким... Учня треба примусити не тільки відсидіти урок, а й задуматись над самим собою і навколишнім світом.

Суддя Ірина Матвіївна Ситнова.

Запитання. Чи не становила розглянута під вашим головуванням справа якихось особливих труднощів правового характеру?

Відповідь. Ні, особливих не становила. Попереднім слідством було зібрано докази, що знайшли підтвердження в судовому засіданні. Але якщо глянути на моральний бік справи, то дерев'яний бар'єр, який зведено навколо лави підсудних і який відділяв Виноградова і Хоменка від інших однолітків, далеко не умовний. Один із співробітників науково-дослідного інституту проблем зміцнення законності і правопорядку якось сказав, що коли суворо дотримуватись різних інструкцій, то не знайдеться, мабуть, підлітка, котрий би не заслуговував на негайний привід до міліції. Гадаю, що це перебільшення, але не можна не враховувати, що у підлітковому віці світ сприймається зовсім інакше, ніж дорослими.

Але злочин на березі річки Десьонки, звичайно, не можна розцінювати із знижкою на вік. До цього не доберещ слів. Не бар'єр, а прірва відділяє нині засуджених від їхніх однолітків, прірва, яку навряд чи колинебудь можна буде подолати. Не в правовому плані, — в правовому судимість з часом знімається,— а знову ж таки в моральному.

Людина, над якою тяжіє прокляття вбивства, щось непоправно втрачає і в самій собі. Так, вину Виноградова і Хоменка доведено незаперечно, правосуддя, як кажуть, здобуло перемогу. Але, якщо обійтись без мовних стереотипів, то яка це перемога?! Один пішов з життя, а п'ятеро за колючим дротом. Разом з тими, хто приховував злочин. Маю на увазі Нагребельного, Шульгу і Шлинова, котрі не тільки знали все, а й допомагали збувати крадене.

Запитання. Що найбільше привернуло вашу увагу в поведінці підсудних?

Відповідь. За нормами кримінального процесу люди, які обвинувачуються в злочинах, мають право давати пояснення у будьякий момент судового слідства, тобто їм дається широка можливість захищатись. Що ж до Виноградова і Хоменка, то я не маю ніяких підстав стверджувати, що на суді вони намагались викручуватись, хитрувати, аби якось применшити свою вину. Хіба що ледь-ледь... Гадаю, що після того, як Виноградову не пощастило звалити всю вину на спільника, він теж став більш-менш щирим. Наскільки це було можливо у присутності батька Ковальчуна і власних батьків, при яких говорити всю страшну правду виявилось нелегко. Вразило мене інше. Трагедія, яка звела всіх нас у суді, ... в день, коли проголошувався вирок, у залі було принаймні чоловік п'ятсот, — для самих обвинувачених ніби відсунулась кудись, вона їх абсолютно не хвилювала, і на обличчях підсудних не можна було прочитати нічого, крім відвертої досади. Мовляв, давайте швидше свій строк, бо все це нас зовсім не хвилює. Коли мені вдавалось перехопити їхні погляди, у них не було ніяких ознак докорів сумління. Це було страшно. У відповідь на кожне адресоване їм запитання, в якому робилась спроба з'ясувати їхню власну оцінку подій, вони лише знизували плечима.

Адвокат Зінаїда Романівна Попова.

Запитання. Захищаючи Нагребельного, якого обвинувачували в приховуванні злочину, ви зробили спробу пом'якшити долю свого підзахисного. Чи не відчували при цьому якогось внутрішнього розладу? Адже йдеться про намагання якщо не зовсім виправдати злочинця, то полегшити його долю.

Відповідь. Дозвольте на запитання відповісти запитанням: а чи не відчували ще більшого внутрішнього розладу ті адвокати, які захищали двох убивць? Звичайно, ні! Шукати обставини, які пом'якшують відповідальність підзахисних,— це професійний обов'язок адвоката. Уявляєте собі, на що перетворилося б правосуддя, якби підсудний нічим не міг протистояти обвинуваченню, не допомагав би суддям поглянути на справу з усіх боків?! Тоді всіх заарештованих, минаючи суд, можна було б прямо везти в колонію.

Ні, адвокат не тільки зобов'язаний захищати свого підзахисного, а й не має права ні в якому разі відмовлятись од захисту. Навіть якщо йдеться про осіб, яким инкримінується вбивство. Бо саме на перехресті обвинувачення і захисту часто народжується істина. До речі, поширена думка про те, що адвокати захищають злочинців, не має під собою ніяких підстав. Поки не проголошено вирок, нікого злочинцем вважати не можна.

Тепер про Нагребельного. Чи важко мені було його захищати? Важко. Важко тому, що він, безумовно, порушив закон. Так, Нагребельний не тільки не мав права допомагати у збуті краденого, а й був зобов'язаний повідомити про це міліцію. Мовчання у даному разі і є злочин. Але ситуація, яка виникла, для підлітка дуже не проста. Звернутись до міліції в його уявленні означало зрадити товариша. Особливо такого, котрий довірив йому таємницю.

Запитання. Може, це й так, але Нагребельний не лише оберігав таємницю. Він збув магнітофон із користю для себе. За шістсот карбованців, а Хоменку сказав, що за п'ятсот. І тим самим теж нажився на чужій

трагедії. Тому навряд чи можна стверджувати, що ним керувало лише хибно усвідомлене почуття обов'язку.

Відповідь. Безумовно. Але саме це й ускладнювало моє завдання як адвоката. Протягом усього процесу мені не давав спокою якийсь внутрішній голос: «Чому? Для чого?»

Наважитись на холоднокровне вбивство може той, у кого сталися необоротні зміни в його особистій структурі. Але Нагребельний нікого не вбивав. Він був нормальний робочий хлопець. Жодного зауваження від дорослих, не кажучи вже про те, що жодного приводу до міліції.

Запитання. Нормальний до першої спокуси?

Відповідь. Питання про те, що в кожному треба з дитинства виховувати опір до протиправної поведінки, я б сказала, людську міцність, сумнівів не викликає. Але хто має виховувати? Щось сталося — і відразу: винна школа, винні батьки. Особливо я гадаю, що винні ми всі, дорослі, суспільство в цілому, яке, відверто кажучи, досить безпорадне перед некерованими підлітками.

Винні батьки? Ми слухали на процесі свідчення матері Виноградова. Особисто у мене, коли я побачила її, краялося серце. Проста, немолода, хвора жінка ледве піднялась на трибуну. На обличчі такий відчай, ніби не її син убивця, а вбито його самого. Ну, що вона могла зробити для сина? Нагодувати, одягти, взути?

Так само і батько Виноградова, робітник зоопарку. Він, безумовно, теж бажав своєму синові тільки добра, але його педагогічні переконання, м'яко кажучи, були досить далекі від ідеалу.

Виноградов-батько вважав, що його син передусім має своєчасно задовольнити свою потребу в кілокалоріях. І хоч в принципі ніхто не заперечує проти гігієни харчування, все ж таки споживацький рефлекс для людини не головний. Чули на процесі? Якось, коли Олексій Виноградов затримався на черговому шкільному заході, батько увірвався в клас і зажадав, щоб сина негайно відпустили пообідати.

Справа, звичайно, не в обіді, справа в тому, що його чомусь взагалі дратувала школа, і він бачив в учителях не однодумців, а опонентів, якщо не ворогів. Мене особливо вразила одна деталь. Даючи показання, класний керівник розповідав, як він відвідував родину Виноградових. Батько тоді взагалі відмовився вийти зі своєї кімнати. Не можна закривати очі і на те, що навіть такий посередній учень, як Олексій Виноградов, був, так би мовити, за своїм розумовим коефіцієнтом значно вищий батьків, тому навряд чи перебував під їхнім «педагогічним» впливом.

Ну, а школа? Про школу ми теж чули на суді. Три тисячі учнів, десять паралельних класів, «виховання на потоці». Де вже тут мова про індивідуальний підхід?

І ось вихований вакуум заповнює найбільший з усіх можливих неформалів — вулиця!

Спробуй в таких умовах зрозуміти, що відбувається у внутрішньому світі підлітка. Не пам'ятаю вже хто, але хтось назвав їх «загадковою цивілізацією».

Запитання. Мабуть, у вас теж дорослий син, що ви так близько берете все до серця?

— Так, син.

Запитання. Мабуть, ваш підзахисний Нагребельний не знав, що приховування злочину — це теж злочин?

Відповідь. Безумовно. І не знав не лише він, а й інші хлопці, притягнуті за це до відповідальності. Але, як відомо, незнання законів не звільняє від відповідальності. І дуже прикро, що, закінчивши школу, випускники не знають азбуки права.

Та залишмо поки що закон. Як взагалі, дізнавшись про те, що твій однолітою не те що вбитий — буквально замордований, можна було мовчати?

Отже, нелегко мені було захищати Нагребельного, але я зробила спробу виявити ті обставини, які, на моє переконання, пом'якшували його провину.

Засуджений Володимир Нагребельний.

Запитання. Скільки днів минуло з того часу, як вас взяли під варту?

Відповідь. Тринадцять. Проголосили вирок і тут-таки, в залі суду, взяли.

Запитання. Що ж ви встигли відчути за ці дні?

Відповідь. Відчув, що мені у в'язниці не місце. Коли за мною зачинились двері камери, коли мене під конвоєм вивели на прогулянку і я зрозумів, що віднині ув'язнений, то не міг в усе це повірити.

Запитання. Значить, вже тринадцятий день у в'язниці. Але від того дня, коли ви дізнались, хто вбив Ігоря Ковальчука, і до арешту його вбивць теж минуло тринадцять днів, і у вас було досить часу, щоб повідомити міліцію. Чому не повідомили?

Відповідь. Не знаю. Може, не повірив одразу.

Запитання. А коли повірили?

Відповідь. Якось не надав цьому значення.

Запитання. Чи відомі вам такі почуття, як жаль, співчуття, милосердя?

Відповідь. Не знаю, як відповісти на ваше запитання. Щиро кажучи, такого немає в моєму характері.

Запитання. Отже, Виноградов і Хоменко розповіли про свій розбійницький напад. Як вам видалось: чи були вони при цьому хоч трохи схвильовані?

Відповідь: Схвильовані? Розповідали вони про це весело, з жартами, ніби вбили муху.

Запитання. За приховування злочину вас засуджено до двох років позбавлення волі. Відсиділи ви поки що тринадцять днів...

Відповідь. За гратами свій лік часу. Далеко наперед не заглядаєш, бо стає страшно. День минув. У календарику закреслив — і слава богу!

Учителі 204-ї школи.

Запитання. Чи знав хто-небудь з вас, що Хоменко писав вірші?

Відповідь. Знали, але це здавалось дивним, бо за все життя своє він, здається, не прочитав жодної книжки. На уроках майже ніколи не відповідав, спасибі, що хоч був присутній. Тихий, такий ввічливий.

Запитання. Тихий вбивця. Про що ж ви подумали, коли побачили його на лаві підсудних? Його і Виноградова.

Відповідь. Може, те, що я зараз скажу, аж ніяк не збігається з громадською думкою.

яка склалась навколо цієї жахливої історії. Але почуття жалю у мене не тільки до вбитого, а й до тих, хто позбавив його життя. «Як же так? — дивувались і навіть обурювались мої колеги по роботі. — Адже ви жалієте вбивць!» Нічого не можу з собою вдіяти. Вважаю, що загублено не одне, а три життя.

Запитання. Чи знали ви своїх учнів, зокрема Виноградова?

Відповідь. Були не найкращі, але й не найгірші в класі, якщо виходити лише з рівня знань. Що ж до Виноградова, то мені здавалось: коли викликала його до дошки, він завжди якось внутрішньо підтягувався, ставав серйознішим, намагався будь-що відповісти, підглянути, але відповісти. Ні, ніхто й гадки не мав, що коїться в його душі. Може, це і є найстрашніше.

Запитання. Можна вважати незаперечним, що проблему батьків і дітей у наш час не лише не знято, а вона ще більше загострилась. Ваша думка з цього приводу?

Відповідь. Проблема ця споконвічна, і загострення її пов'язане з тим, що діти зараз швидше зростають, безперервно одержують нову інформацію, нерідко випереджаючи в цьому розумінні батьків. Ось чому батьки не завжди можуть їх зрозуміти. Але далеко не завжди їх може зрозуміти і школа. Про те, що в нашій 204-й три тисячі учнів, уже йшлося. Якщо відверто, то наша увага до учнів вибіркова. Придивляємось до кращих, щоб стали ще кращими, і до найгірших. До тих, у кого «неблагополучні» сім'ї. Працюєш з тими, хто викликає у нас найбільше занепокоєння, і часто бачиш наслідки. А от Виноградов і Хоменко належали до тих, кого називають середняками. Трієчниками, коли пристати до загальноприйнятої класифікації. Які найчастіше залишаються поза увагою школи. Я б ще назвав їх учнями, котрі нібн існують у двох різних вимірах. Тихі й непомітні за партою, непомітні для того, щоб їх залишили в спокої, за порогом школи вони можуть різно змінюватись. Що роблять після уроків хороші учні, ми в основному знаємо. Знаємо і про «важких підлітків» і в міру наших можливостей впливаємо на них. А з чого складається позашкільне життя горезвісного тихого трієчника? Подивиться батько в щоденник, побачить трійку, розпишеться у відповідній графі. Ото і вся педагогіка. Ім, власне, і ніколи цікавитись справами своїх дітей. Ніколи бути батьками.

Запитання. Мабуть, усі вчителі були на випускному вечорі. Чи видалася кому-небудь незвичною поведінка Виноградова і Хоменка?

Відповідь. Я відповім не так, як це «зручно» для інтерв'ю, а так, як воно було насправді. Звичайно, щоб домалювати обличчя Олексія Виноградова, було б природно припустити, що його дикий вчинок на ньому аж ніяк не відбився. Але особисто у мене, та й в інших вчителів, склалось враження, — тепер ми відтворюємо це в пам'яті, — що він був скутий, внутрішньо напружений. І не зовсім охайно вдягнений, що взагалі на нього не було схоже. Але чи мало трапляється причин, через які людині непсьно? Ніяких підозрінь ні в кого не виникло. А от Олександр Хоменко, навпаки, був у чудовому настрої. Усміхався, жартував, може, навіть частіше, ніж звичайно.

Запитання. Що, на вашу думку, належить зробити, щоб зміцнити авторитет учителя в очах учнів?

Відповідь. На мою думку, авторитет учителя підривають передусім батьки. Повертаючись із школи, учні викладають події так, як це їм вигідно. Якщо вони до того ж погано вчаться, то намагаються, і часом небезуспішно, довести, що вчителі до них чіпляються. А на зборах критичні зауваження на адресу своїх дітей батьки сприймають мало не вороже. Отака вона, батьківська любов, яка обертається на свою протилежність. Безумовно, кожен з батьків прагне, щоб його дитина, як кажуть, вийшла в люди. Проте вийти в люди за уявленнями багатьох означає лише одержати в майбутньому спеціальність, яка б добре оплачувалась.

Коли ж взяти до уваги, що переважна більшість учителів одягається набагато гірше, ніж більшість батьків, то підсвідомо закрадається думка, що слово батька важить більше за слово вчителя.

Речі стають питанням престижу.

Ми, скажімо, постійно воюємо за те, щоб школяркам, передусім молодшого віку, не купували золотих сережок, і, уявіть собі, марно. Нам заперечують: «Скажіть, будь ласка, де записано, що вони не мають права носити сережки?». Та хіба тільки сережки? А чобітки? А найдорожчі пальта? В цілому ж виходить, що вчитель гірше одягнений не лише, ніж батьки, а й їхні діти. Звичайно, йдеться не про «конкурентоздатність» вчителя з цього погляду. Йдеться лише про речовізм, тобто про те, що речі заступають справжні людські цінності.

Запитання. Маємо відомості про те, що на перервах, а часом і на уроках іде жвава торгівля, як то кажуть, різним мотлохом. Якої ви думки з цього приводу?

Відповідь. Цього не помічали.

Запитання. Це встановлений факт.

Відповідь. Про що не відаємо, відповісти не можемо. Але те, що потяг до матеріальних цінностей найчастіше переважає потяг до духовних, сумнівів не викликає.

Невже сімнадцять років їхнього життя, протягом яких їм мало не щодня втовкмачували, якою належить бути людині, виявились марними?! Схоже, що так! І чи переконані ми, що за партами вже не залишилось жодного школяра з атавістичними нахилами?

Це страшне запитання. Відповіді на нього не існує.

Ми не можемо зараз уже закривати очі на прорахунки нашої педагогіки, яка в руслі соціальної ейфорії минулих років вважалась неперевершеною за своїми досягненнями. Коли в центрі уваги був не живий учень, а цифра успішності, власне кажучи, чисто валовий показник, давно засуджений в економіці.

Пригадую притчу про мільярдера, яку було недавно наведено в одній з центральних газет. Син просить у батька долар. Що для того долар, якщо їх у нього мільярд? Але батько відповідає так: «Я дам тобі десять доларів, купи на них газет, продай на вулиці, виручку візьми собі, а десять доларів повернеш».

Педагогічно? Цілком. Гроші тільки через працю. Якщо це виховується з дитинства, то не може бути золотих сережок в учениці другого класу. Не може бути у неї чобіток кращих, ніж у вчителя. Не може бути, зрештою, прагнення до чужих речей. Ні, Виноградов і Хоменко не були кримінальниками, тобто людьми, для яких злочин не випадок, а спосіб життя. Виноградов і Хоменко до пори до часу були як усі. Але відразу ж після випускного вечора, з атестатами зрілості в кишенях вони вже втратили найдорожче — людське право — право вибору. Право, яке надає лише воля. Віднині кожен їхній крок буде суворо регламентовано. Їм бути багато років за колючим дротом і з солдатами на сторожових вишках по периметру колонії.

Проголошується вирок: десять років позбавлення волі.

Крики із залу:

— Розстріляти!

Не можна. Десять років — максимальне покарання, яке застосовують до неповнолітніх. Знижка на соціальну незрілість. Надія, що, відбувши покарання, повернуться до нормального життя. А щодо минулого — мають судити себе самі за найвищим судом — судом совісті.

Десять років? Стільки, скільки відсиділи за партою. У сімнадцять починати життя з нуля. У сімнадцять не радіти кожному прожитому дню, а похмуро закреслювати дату в календарику. Три тисячі шістсот п'ятдесят днів!

Увійти в камеру ще дитиною, а повернутись дорослим.

Чи зрозуміють щось? Чи не озвіріють ще більше?

Залежить тільки від них самих.

Ось характеристики на ув'язнених, надіслані на моє прохання з тих колоній, де вони відбувають покарання. Відбувають уже два роки.

Олексій Виноградов:

«Після прибуття в колонію направлений до цеху № 2. Працював задовільно, порушень трудової дисципліни не припускав. Серед засуджених тримався відокремлено, друзів не мав. Зовні спокійний, врівноважений, намагався жити тихо, непомітно, залишаючись при цьому байдужим до своєї подальшої долі...

З батьками ніяких стосунків не підтримував».

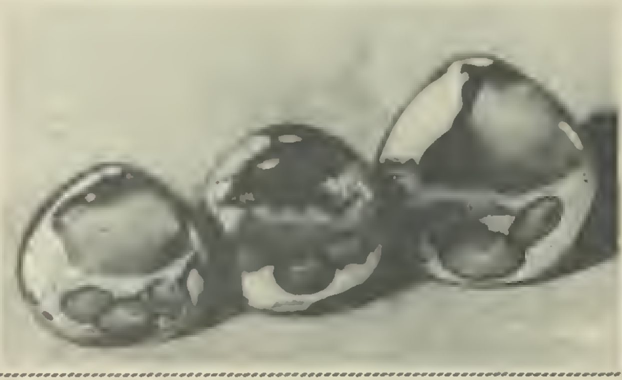
Олександр Хоменко:

«До виконання виробничих завдань ставився сумлінно. За непідкорення законним вимогам відправлявся в штрафний ізолятор. У розмовах з представниками адміністрації нещирий. Злочин свій повністю не усвідомлює. Сталих поглядів на життя не має. Аналізуючи його поведінку в місцях позбавлення волі, треба зробити висновок, що на шлях виправлення він не став».

...Розповідають, що наступного дня після розправи над Ігорем Ковальчуком Виноградов з'явився на іспит з букетом червоних троянд. Чимало здивувавши цим школу, оскільки нічого подібного раніше за ним не помічалось. На похорон Ігоря не з'явився. Зате у строгому чорному костюмі прийшов Хоменко і скорботно йшов за труною.

1 НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Є. Шимоняк-Косаковська. Дари природи

ВАСИЛЬ ІВАШКО

„Сам підведися“

Полемічні замітки

Аналізувати такі книжки, як «Потоки» В. Герасим'юка,— справа не надто вдячна, особливо ж для тих, хто звик сподіватися від поезії ясності думки, «класичної пластики», точності словесного вираження та інших подібних чеснот. На кожнім кроці аналітика підстерігають тут «затемнені» метафори, усіяні загадки, шифрограми, ключ до яких підібрати буває практично неможливо; часто рядок, а то й цілі вірші просто корчаться у судомах, а слово, що має явну тенденцію до звільнення від пут граматичних, відтак і логічних зв'язків, здатне кого завгодно налякати своєю неприкаяністю, несамовитістю. Але я, здається, вже від самого початку ризикую перейняти поетичну манеру автора «Потоків», тож покваплюся мерщій розпрощатися із склом «критичного імпресіонізму» і перейти до конкретної розмови про книжку. Проте для того, аби не вдатися в іншу крайність, треба зробити ще й таке апріорне зауваження: не слід, мабуть, тішити себе особливими ілюзіями щодо спроможності раціонально-логічного мислення виявити «прекрасну якість» скрізь, де тільки виникне в тому потреба. Отож у ситуації, коли «фантастичні візії, ірреальні уявлення дуже часто допомагають поету перетворити життєву правду на правду художнього слова» (А. Макаров), буде, треба думати, не зайвим пам'ятати про цілком визначені межі інтелекту, щоб не втрачати почуття міри там, де воно вкрай бажане. Тим більше, що у нас перед очима зовсім свіжий приклад М. Рябчука, який, сліпо довірившись «логосу», сумлінно заходився просвітлювати «темного» поета І. Римарука і врешті-решт ще більше його затемнив. Така ось преамбула.

Є в одному із заключних віршів «Потоків» позірно доволі несподівана строфа:

> Ти все ж поставив «Гамлета».
> І ласки
> не ждк від бога, ні від глядача.
> Це не провал.
> Тк не поет поразкк.
> Це юність догоріла, як свіча.
>
> . . . .
>
> («...немов поставив «Гамлета».
> І вкотре...»)

Ці рядки надзвичайно важливі для розуміння поетичного світу В. Герасим'юка.— своєрідна нить Аріадни у складних та похмурих його лабіринтах. Поет начебто з недовіри до нашої читацької проникливості підказує своєрідний код до хитромудрих шифрів власної творчості, мовляв, збірка ця не просто об'єднані під однією палітуркою розрізнені вірші, а єдине, міцно злютоване наскрізними мотивами, ліричними сюжетами ціле, правильно збагнути яке можна лише за тієї умови, що кожну окрему річ оцінювати в контексті. Отже, нам нічого не залишається, як скористатися такою люб'язністю і триматися за процитовані вище рядки міцно, мов той міфічний герой.

Гамлетівською темою («розпався ланцюг часу») так чи інакше позначено мало не кожен вірш книжки. Іноді її заявлено прямо, відкритим текстом, що трохи незвично для поетики цього автора: «Розірвався для тебе час, ти не вмієш років зшивати»; часом вона ледве проглядає крізь товщу метафор: «Нечисту вовну залежаних років прикрив сніг» і т. д. Символ, винесений у назву книжки, з-поміж усіх інших його значень найголовніше, як на мене, містить саме у плані «онтологічному»: потоки часу, що стрімко несуть у своїх водах ліричного героя, і світ, який його оточує. І в цьому безугавному, невпинному гуркотінні необоротних хвилин фатально щезають, тонуть усі сподівання, всі надії. Раз і назавжди позбувшись вміння «роки зшивати», відрікшись від усяких ілюзій («Бороди столітні духів добрих прищемила посмішка крива»), герові залишається лише констатувати з кривою ж таки усмішкою на устах: «Я промчався тунелем тих літ», або: «молодість, яка вже промайнула». Усі способи «спинити мить» у «Потоках» неодмінно приречені на невдачу:

> Вже треба іти. Не тому, що пора полуднева
> притупить прощання, а ночі лининої —
> мить...
> І тінь твоя вигнеться.
> вчепиться тінь за дерева
> спинити, притримати! —
> так, ніби можна спинить.
> («Знак білого гриба»)

Можна було б навести ще чимало прикладів того, як марно намагається герой віднайти опору під ногами, аби позбутися болісної розпорошеності, невизначеності у

світі, де реально існують лише невловимі миттєвості, що, зливаючись у єдиний бурхливий потік, безжально зносять у небуття усе суще. Про ці пошуки опори, «тверді» мова попереду, зараз же варто наголосити на визначальній для концепції часу «Потоків» антитезі мить — вічність. Протиставлені одне одному, ці поняття, однак, кревно споріднені. І навіть коли героєві іноді вдається таки, як ми згодом переконаємось, вирватись із цупких обіймів часу, то, схилившись над чорною прірвою вічності, він і тоді не здатен здобути відчуття гармонійної врівноваженості духу і плоті. Треба сказати, що ліричний суб'єкт «Потоків» дуже далекий від прагнення сповідувати епікурейське «лови день». Йдеться йому найчастіше зовсім не про те, аби, сказати б по-сучасному, кейфувати «хвилиною золотою», бо втрачене вміння жити просто, не забігаючи у майбутнє і не сумуючи надто за минулим, що завжди поруч, на відстані простягненої руки, таке вміння не замінити жодними химерами. А втім, можливо, помітимо бодай найпримітивніші душевні зусилля, спрямовані на те, щоб віднайти «втрачений час», адже ці пошуки свідчили б про прагнення якось подолати потворче, роздрібнене існування, позбавлене всякого сенсу через постійне усвідомлення обмеженості в часі індивідуального людського життя. Марні сподівання! З тією ж таки повсюдною іронічною гримасою, «миттєвим вишкіром» нам твердять: там, у минулому, «лиш протяг і втома», воно — «зелені сторінки, що вбиті не вогнем, а нашими очима молодими».

Якась моторошна, похмура картина вимальовується — смерть, розпад, безнадія. Чистісінької води модерніст цей В. Герасим'юк, та й годі! І вже було потягнулася тремтяча від переляку рука до паперу, аби продовжити десь у такому дусі, мовляв, і тільки попереду, тільки з майбутнього ледь вловимий промінь світла час від часу зблискує, даючи ліричному героєві бодай химерні, ілюзорні шанси на порятунок. А на підтвердження сказаному заготували щось на взірок: «Буде мас надія. Хай тобі ще не світало» і т. д. Отак і мав би вийти врешті той «застійний» оптимізм, до якого ми всі так звикли і позбутися якого ой як не легко. Тож сказати у даному разі, що майбутнє — те, у що вірить герой книжки, означало б принаймні перебільшити, бо набагато переконливішим є для нього такий ось мотив: «Нехай на мить належить ця земля вся не тому, хто іде, а хто паде», бо зрештою «дорога на Мончели» (вірш з такою назвою багато в чому програмний для «Потоків») закінчується гірким, трагічним акордом: «Коли обминеш роздерту ведмедем корову, розумієш: ти майже пройшов». Словом: «Незручно, як у клуб «Кому за тридцять», заглядати буває в завтра нам».

І що ж тоді маємо? Абсурдного персонажа? Світ, у якому рвуться усі зв'язки, катастрофічно гинуть усі людські цінності? До речі, апокаліптичні мотиви насичені для збірки. Вона вся рясніє «трубними звуками», «судним днем», «скрипом небес», за винятком вершника на білому коні, увесь джентльменський набір апокаліптика! Позбавлений завтрашнього дня, де на нього чекає невблаганна «сліпа коса», відчуваючи за плечима холодну порожнечу минулого, герой змушений лише понуро спостерігати, як каламутні «потоки» зносять у небуття розрізнені і саме через те й позбавлені усякого глузду кривулини сьогоднішнього. Зібрати їх воєдино, як ми вже знаємо, він не спроможен. Тому й панує скрізь розлад, дисгармонія: з одного боку відчайдушний, конвульсійний порив, спроба вихопитись із цупких і надокучливих обіймів часу, прорватися у ті сфери відчування, до таких станів свідомості, що перебувають «по той бік» звичного відношення до речей, а з другого — холодне і безнадійне розуміння власної минущості... На цій антиномії, як зазначалося, і тримається весь космос, чи для даного випадку правильніше було б — хаос книжки. Отож не з абсурдним героєм маємо справу, а з персонажем глибоко суперечливим, роздвоєна душа якого постійно розхитується на гойдалці нерозв'язних суперечностей. Амплітуда коливань набуває у збірці трагедійного розмаху. У вірші «Епілог», наприклад, героєві пощастило позбутися осоружного ярма, він «заклякнув на мить, бо на мить завмерли смереки й потоки»; і тоді:

Почулися в темряві кроки.
Не бачив, а знав: то жінка...
З повір'я нових. Під горою.
Не мить, не роки, не вік —
щось інше — між ними й тобою.

«Щось інше» — це і є власне отой «стан свідомості», що про нього йшлося трохи вище. Т. Манн називав його станом «мрійливої спресованості часу». Герой у хвилину раптового злету, осяяння враз осягає давно втрачене сучасною людиною міфопоетичне сприймання часу, що позбавлений у ньому свого головного атрибуту — необоротності, натомість маючи іншу властивість, яка в сучасному розумінні звичайно притаманна простору, — симетричність. Минуле, таким чином, опиняється на дуже близькій відстані, у нього можна «зайти», повернутись. Лінія враз стає колом; подрібнене і замкнене у чіткі межі буття виходить із своїх берегів, затоплюючи собою весь всесвіт. І в цьому екстатичному стані, коли душа особистого «я» в прекрасному, натхненному пориві загублює себе в душі Сущого, зливається з ним воєдино, коли вона нарешті позбувається надокучливого, буденного відчуття явищ реальної дійсності у всій їхній мерехтливій настирливості, тільки тоді й можна здобути спокій, оте примирення із самим собою, брак яких так болісно переживає ліричний герой.

Російський літератор А. Бітов якось висловив іронічну сентенцію: «Письменник — останній селянин». Поезія В. Герасим'юка якраз тією своєю стороною, що прямо занурена у одвічну стихію фольклору, міфа, може слугувати доброю ілюстрацією до неї, адже характерне для поетики «Потоків» нехтування формою речей — докладно про це трохи згодом, — зумовлене прагненням проникнути у внутрішню їхню реальність, тобто пізнати буття у його, так би мовити, «чистому» вимірі. Й породжує отой горезвісний «метафоризм». Метафора за своєю природою генетично споріднена із фольклорно-синкретичним образом, де зовнішня схожість двох предметів, що зіставляються між собою, натякає на їхню справжню взаємозв-

лежність у реальному житті. Отож потрібна вона поетові зовсім не заради неї самої, не як річ «сама в собі», а як засіб для проникнення у найархвічніші пласти людського світовідчування, глибини духу народного. Посилення міфологічних тенденцій в сучасній українській поезії, очевидна тенденція її до синтезу з фольклорною традицією — явища цілком закономірні на тлі аналогічних процесів в інших літературах. З-поміж багатьох аспектів цієї складної, багатогранної проблеми зупинюсь лише на одному. Як правило, коли мова заходить про використання сучасним поетом фольклору, то автоматично передбачається «народність», демократична загальнодоступність його творчості. Говорять про «класичну» прозорість емоції, про гармонійну симетричність, чарівну мелодійність, «старенькі рими, вивірений ямб» і т. ін. Полишимо на боці питання, якою мірою численні фольклорні стилізації здатні відобразити напружені інтелектуальні пошуки мистецтва нашого часу. Дуже поширена у нас практика спекулювати «акціями» народної творчості вже нагнала багато туману в літературному процесі. Пісенну зрозумілість «примітивістів» прагнуть протиставити герметичній незрозумілості «метафористів», причому останніх виставляють як якихось зайд без роду і племені, адже на боці перших і фольклорна традиція, і сам Т. Шевченко, і — найголовніше! — співчуття та симпатії масового читача, якого «обслуговує» (характерне слівце!) їхня поезія. Що й казати, звертання до першооснов, до витоків народного світовідчування плідне і, треба гадати, потрібне кожному справжньому поетові, чия творчість у всі часи підтверджувала думку Платона про те, що «пізнання — пригадування». Пригадування, а отже, і відновлення давно забутих можливостей людського духу.

І я заплющила очі. І в мені —
немовби світло первісне, коли
крізь воду наче дивишся... Узріти,
здається, можна все, хоч все розмите.

Жовтіло, мабуть, місяцем повите
лице,
жовтіли руки із імли
й тінь на воді,
така — аже наче йдуть
усі! Звелися наче, плачуть наче
в утробній тьмі, де кров і піт живуть,
і плач живе, коли ніхто не плаче.
(«Фантастичний етюд»)

Така розмитість межі поміж людиною і світом явно міфологічного походження. Центральний для наведеного уривка мотив всевидящої сліпоти має за собою дуже давню традицію, адже ще з язичницьких часів фізична сліпота вважалася мало не обов'язковою умовою для проникнення в таємницю буття, туди, де щезає світ у своїх найрізноманітніших виявах, натомість явивши мовчазний морок абсолютного існування, або, як про це сказано у вірші «Кілька хвилин першої світової»: «І вперше заплакав старий видющими сльозами... і тяжко повертався у свої темні роки, у їх темні потоки, аж до мертвого рівця...»

Тим часом маємо замість об'єму площину, замість речі — тінь її, замість логіки думки — «логіку» почуття. Між очевидною тенденцією до розпредмечування слова, до втрати ним теплоти прямого лексичного значення і переміщення акценту із свідомого на підсвідоме — безумовний зв'язок. Поетика В. Герасим'юка явно тяжіє до місткого слова-символу, що, як і всякий символ, у своїй останній глибині — ірраціональне, темне. Там же, де панує зір, світло, прагнення осягнути світ у класичній пластиці усіх його формальних виявів, — там також виникає природна потреба в суворій дисципліні логічного мислення, що і є, по суті, відображенням «розумності» реальної дійсності. Але це в ідеалі, в античній Греції! Яких же духовних вершин треба сягнути, аби опанувати й сьогодні «мистецтво рівноваги» (М. Зеров), гармонію між високим, несуєтним спогляданням довершеного у своїй злагоді космосу і потребою, висловлюючись «по-метафоричному», «зробити крок», тобто соціально вагомий вчинок?!

У поезії, як відомо, предметність ніколи не має самодостатнього характеру, конкретна річ завжди існує в певній узагальнюючій поетичній перспективі. Взаємовідношення індивідуально-конкретного й абстрактного планів головним чином визначає особливості поетики. Зрозуміло відтак, що пошуки гармонійної ясності образу є лиш наслідок чітких ідейних тенденцій до внутрішньої єдності, душевної цілісності ліричного героя. Якщо ж маємо справу з дематеріалізованим поетичним світом, де «абстрактне» практично поглинає тілесність предметів, то в ідейно-естетичному плані це здебільшого означає, що ліричний герой — не характер, не особистість, він геть позбавлений тієї життєвої енергії, без якої навряд чи й можлива його соціальна реалізація. Не випадково, отже, що поетика міфа, з її складними параболічними конструкціями, з її напівсимволічною образною системою, привертає до себе найбільшу увагу якраз в застійні роки. Далебі, іноді складається таке враження, що той, хто осмілюється брати на себе роль верховного судді, ставлячи на карб В. Герасим'юку або тому ж І. Римаруку «гамлетизм», відсутність «індивідуальності» і т. д., живе десь за часів, ну, скажімо, античного Перікла! Є ж, мовляв, «добрі традиції» (розкриймо навмання будь-який товстий журнал, що з'явився у 70-і — на початку 80-х років, неодмінно знайдеться щось на штиб: «Т. Шевченко — В. Симоненко — ...Л. Костенко»), а ви, кажуть, хто такі? Авангардисти? Модерністи? Бачили таких у 20-і... І справді, коли б комусь конче заманулося продовжувати у такому дусі, то «доказів» довго шукати не довелося б. Варто лише згадати трагічну безнадійність «Дидактичного етюду» В. Герасим'юка з його мужнім і чесним фіналом: «І тоді відітни верхів'я, бо з поверженим — не підведешся. Навіть із верхів'я смиренни. Відітни!» Або, приміром, такий ось вірш:

Серед ночі себе не засвічуй
листям буковим юним,
бо страх
опівнічний,
як зойк потойбічний,
не потоне в космацьких лісах...
....
(«Серед ночі себе не засвічуй»)

Побіжно підкреслю мотив страху — один із наскрізних для книжки. У щойно процитованому вірші це насамперед страх перед всепоглинаючим шуртом «потоків», могутнім і незворотним поступом часу. Якщо герой не має майбутнього, втраченого разом із відчуттям єдності, неперервності «ланцюга часу», то й віра у доцільність людських діянь полишає його. Було б неприпустимим порушенням художньої логіки книжки обривати думку саме на цьому місці, адже в такому разі припинилося б розхитування маятника, щезла б вихрова внутрішня динаміка — одна з найхарактерніших прикмет поетичного світу В. Герасим'юка. Отож з невблаганністю діалектичного закону висловлена теза потребує своєї антитези. Ситуація, коли змученій болісними суперечностями душі героя нарешті таланить вирватись туди, де вона позбувається відчуття дисгармонії, неспокійного, хворобливого ставлення до світу, зафіксована у вірші «Старовинний пейзаж», за трагедійною напругою, можливо, одному з найвражаючих у книжці.

Раніше тема часу розглядалася переважно в плані індивідуального буття, але ж «потоки» — то й плин історії, її суворий і грізний поступ. Історія переживається ліричним героєм В. Герасим'юка тільки у трагедійному ключі, як біль, як «безневинна провина», як хвороба, яку треба будь-що перебороти. Вийти з неї, «спинитися» «над» нею, призвідницею всіх бід, всіх страждань, — ось головна причина збудженості ліричного героя, його повсякчасної екзальтації. І коли йому вдається-таки потрапити в «інше», коли минуле і майбутнє враз міняються місцями, тоді у сліпучому сяйві апокаліптичного кінця являється Сенс, «остання правда»:

Небесні потоки лягли униз як каміння,
і древні, забуті олтарі в тумані висять...
Якого це, доки й навіщо потрібно
терпіння?
Які колокільця про хвору ходу
сповістять?

Не думаю, що для даного випадку була б справедлива взагалі та слушна думка Г. Белої про те, що «захоплення ідеєю кінця віку» загрожує тим, що нашим нащадкам, якщо вони вціліють, дістануться кінці без початків. Гіпертрофія есхатологічних настроїв стає індульгенцією для тих, хто сучасній людині нічого не може сказати про сучасну ж людину і пояснює це непізнанністю світу, хаотичністю і летом у безодню». («Вопросы литературы», 1987, № 12). Навряд чи знайдеться в сучасній українській поезії інша книжка, з такою ж, як у «Потоках», силою вираженого у ній трагізму історії. Неприязнь героя до всього того, що несуть каламутні її води (найяскравіше проступає вона у віршах «Кілька хвилин першої світової», «Старовинний хор», «Фантастичний етюд» та деяких інших), породжена безкриллям, душевною порожнечею, безнадійним усвідомленням глухого кута, в якому опинився ліричний герой. Втілена у композиції книжки єдина художня концепція історії характеризується відсутністю щонайменшої надії на просвітлення; життя — зло і страждання, мовиться переважно про горе, біль і страх, якими повністю вичерпується людина, так що звичні для поезії душевна теплота, співчуття, прагнення добра виглядали б тут зовсім недоречними. Гіпертрофована увага героя до «темних» сторін власної душі теж від болісного відчуття самотності, відчуженості («на цьому світі найважче зустрітися з людиною, навіть із найближчою...»), від неможливості пробитися крізь замкнене коло омертвілих соціальних зв'язків і явищ. Центральну проблему книжки В. Герасим'юка можна було б, отже, сформулювати як проблему трагічного розпаду характеру сучасної людини. Чи треба говорити, що поезія його нічого спільного немає з тотальним декадентським скепсисом, адже вже сам отой драматизм у відносинах ліричного героя з історією, гнів його, біль його, небайдужість його і є непомильним свідченням того, що, по-перше, кажучи словами шекспірівського героя, «якась в державі датській гнилизна», по-друге, жива, незважаючи ні на що, й сама історія, живий і народ, творець її. Позірними відтак стають і відмова від дії, і брак громадянськості, і суспільна незаангажованість ліричного суб'єкта «Потоків», бо насправді в умовах лихоліття, майже повністю втраченої історичної перспективи, найбільшу соціальну небезпеку, як сьогодні вже відомо, становила якраз вправна імітація активності тих, хто ніштоже сумняшеся видавав себе за ревного адепта Шевченкової традиції. Що ж залишалося протиставити оцій бурхливій активності самоствердження? Дією героя «Потоків» стала відмова від дії; замкненість, «герметизм» його були найвищою мірою дійовими, оскільки протистояли облуді і фальшу показного донкіхотства. Отож не поспішаймо звинувачувати у всіх смертних гріхах тих, хто не зрадив свого покликання, своє слово, зумівши виразити в ньому всю трагічну невлаштованість сучасного світу.

Перейду тепер до одного ліричного сюжету, який особливо яскраво висвітлює ті ідейні вузли книжки, про які вже йшлося. Розлад, дисгармонія, що їх я визначив як універсальний принцип у відносинах ліричного героя із життям, ясна річ, панують і в сфері інтимній. «Прийшов, привітав, і сказали, що вже по весіллю», — ось модель, по якій будуються усі взаємини персонажа із Нею. Мов заклиття, повторює він раз у раз: «Любов немислима, як втеча», «Не хоче. Не любить. Не вірить», «Не хочу рук твоїх і губ твоїх не хочу» і т. д. Мимоволі пригадуються слова одного вельми іронічного літературного персонажа про те, що «любити зовсім не так просто, як хоче нас в тому переконати природа, довіряючи інструменти для цього всякому халтурникові серед своїх породжень». У ліричного суб'єкта «Потоків» немає щодо цього жодних ілюзій, бо халтурити він не вміє і не хоче. Через те найчастіше знаходимо його в похмурому, гнітючому настрої, з уже знайомою нам «кривою» гримасою на обличчі, що мав приховати душевну пустку і страх перед нею, той страх, що «як у лавині... наростає... в кожній людині в темних її ділах».

Що ж, маємо справу з іще однією доволі тривіальною історією «нерозділеного кохання»? І справді, якщо поставити собі за мету будь-що простежити зв'язки поезії В. Герасим'юка зі світом реальних людських сто-

сунків, то в цьому контексті такі вірші, скажімо, як «Ти знаєш, ким я став по милості твоїй» чи «Я пронизуюся в серпні...» можуть легко прочитуватись у плані «споглядальної» безпосередності, як щира і довірлива розповідь про конкретну, цілком земну — хай навіть і дуже велику! — любов. Але ж ми знаємо, що маємо справу не просто із збіркою поезій, а насамперед із ліричною драмою, чи то пак трагедією, отож подібне прочитання було б явно спрощеним і далеким від істини. Нехтуючи цією обставиною, що вся композиція книжки побудована за принципом театралізації, ми не зможемо як слід розібратись у тому парадоксі, що, з одного боку, йдеться про пристрасті трагічні, про почуття надзвичайно сильні та глибокі, а з другого — повна невизначеність образів, алогічні, майже невловимі зв'язки між ними, що часто-густо практично не підлягають життєво достовірному тлумаченню. Згаданий принцип дає змогу підносити людські емоції (повторюю, найвищою мірою збуджені, напружені) до рівня «космічності» і вже на цьому вищому буттєвому зрізі узагальнювати їх. Емпірична конкретика, таким чином, у своєрідному «театрі» «Потоків» співвіднесена із загальним, розчиняється в ньому. Ось чому так важно знайти тут якісь предметні реалії — запахи, барви, звуки (інше, звичайно, не брати до уваги пронизливі апокаліптичні сурми!), — адже пластичне зображення життя в поезії передбачає повне прийняття його, злагоду і гармонію із усім сущим. Відмова В. Герасим'юка від точного, зображувального, «реалістичного» слова прямо пов'язана із наполегливими спробами його пробитися до найархаїчніших пластів людського світовідчування. «Хіба людське «я» це взагалі щось замкнене, строго визначене, не здатне вийти із чітких меж плоті і часу? — запитував Т. Манн. — Хіба численні елементи цього «я» не належать світу, котрий йому передував, і перебувають поза ним?» Але ж пристрасті високої напруги, всепроникаюче ліричне почуття вимагають для їх реалізації яскравого героя-протагоніста — неабиякий характер, чітко окреслений у своїй тілесній субстанції. Як же вирішується у «Потоках» суперечність між тенденцією до розмикання індивідуальності, цілковитого злиття її із життєвою стихією і потребою в цільному характері?

Образ ліричного героя, хворобливо роздвоєного, у повному розумінні слова трагедійного, при бажанні можна розгледіти майже з фотографічною чіткістю. Раз у раз бачимо ми його конвульсійну, судомну жестикуляцію (чи не від страху, бува, перед жестом, бо ж «мабуть, у потоці літ і зим очих кожен голос, навіть жест лунають»): «Аж вигнешся, гидко всміхаючись, як на естраді, руками розмахуючи»; застаємо у позах, що найменше нагадують про людське достоїнство: «Нуднішу за епоху богоборчу ти вистояла. Я переклінчива», «у неволіпи встати із колін» і т. д. Образ героя — образ страдницької плоті. Проте було б явним перебільшенням стверджувати, що така скульптурна випуклість персонажа характерна для поетики В. Герасим'юка. Швидше навпаки. І якщо все-таки він іноді й являється нам з якоюсь майже болісною вірогідністю, то тільки з тим, щоб таким чином ще раз підкреслити головну, гамлетівську тему книжки: неможливість для сучасної людини «синтезу», гармонійного існування. Вже сам покладений в основу композиції збірки принцип театральності має важливу змістовну функцію: «театр» потрібен поетові, аби зробити більш зримою тріщину, «прірву», що пролягла між героєм і світом, в відтак і ущербність самого героя. Якби головним пафосом автора «Потоків» були пошуки цільного характеру, то, ясна річ, автоматично відпала б і потреба «ставити» «Гамлета», але ті бурхливі, «космічні» пристрасті, що вирують у книжці, за умови, що вони виражені прямо, без опосередкування, коли, можливо, й виграли б у плані зрозумілості та доходливості, то в підсумку все ж означали б порушення логіки реальної дійсності.

Як уже зазначалося, у взаєминах героя із Нею немає жодного взаєморозуміння, хоча «історія кохання» тут значно драматичніша, ніж може здатися спочатку.

> Ти — на черешні, ти — між віт.
> Тремтиш, як черешневий цвіт.
> Батьки були ще молоді,
> а ти на цілий світ тоді
> від них молодшою була.
> Повітря пахло, як зола...
> Не та хода. Та не біда!
> Де ти була — нема й сліда.
> Біловолоса
>
> у гіллі,
> в сорочці білій — до землі.
> ....
> («Тридцятий черешневий цвіт»)

Любовний сюжет у «Потоках» розвивається ніби в кількох площинах: по-перше, як стосунки двох конкретних (звісно, з урахуванням театральних декорацій) у своїй тілесній та психологічній визначеності персонажів, а, по-друге, через нього лежить найкоротший шлях до буттєвої проблематики, адже саме з образом коханої із щойно процитованого вірша й пов'язані всі відчайдушні спроби героя знайти вихід із тих драматичних колізій, що мордують його розполовинену душу. Ілюстрацією до нижчого рівня інтимної теми може бути вірш «На кухні плакала. І вкотре витирала»:

> На кухні плакала. І вкотре витирала
> блискучий стіл, виделки, тарілки...
> Зіщулених речей
>
> меткі,
>
> раптові жала
> зів'яли, прилипали до руки.
> . . . .

Якраз отут, серед «зіщулених речей», тобто в емпірично конкретному світі («стіл, виделки, тарілки» — все має форму, вагу, об'єм) й розгортається трагічне дійство «Потоків». Що ж до теми «дівчини-черешні», то в ній, власне, розкривається ота буттєва гармонія, відсутність якої так болісно переживає ліричний герой. Вона — його небесна любов (варіації на цю тему у віршах «Оглядаючись», «Заручини» та ін.) — вічна ідея кровної спорідненості всього живого, в споглядання якої персонаж поринає в любовному екстазі. Якщо на емпіричному рівні інтимного сюжету припустимо говорити про певну психологічну визначеність

героїв, а той драматизм, що неминуче присутній у їхніх взаєминах, так чи інакше пов'язаний із особливостями їхніх характерів, то на вищому його зрізі, де відбувається синтез індивідуального й загального, любовна тема перестає бути власне любовною, а набуває набагато місткішого, позаособистісного змісту.

Вузловими речами в книзі є ті, де два паралельні ряди інтимної теми схрещуються, взаємодоповнюють і взаємообумовлюють одна одну, де явно помітні духовні зусилля, спрямовані на згармонізування, узгодження між собою «загального» та конкретно-індивідуального, спроби вмістити високе, безмежне почуття, як воно переживається ліричним суб'єктом у тому ж таки вірші «Тридцятий черешневий цвіт», в якісь визначені житейські рамки. Інакше кажучи, йдеться про пошуки рівноваги між внутрішнім, особисто-духовним началом і началом соціально-історичним, тієї рівноваги, про яку з таким пафосом писав колись В. Маяковський: «В поцелуе рук ли, губ ли, в дрожи тела близких мне...» і т. д. Показовим у цьому плані є вірш «За вікном — водоспад. І таке мерехтіння». Зупинюсь на ньому трохи докладніше.

За вікном — водоспад. І таке мерехтіння,
що притулиш лице
до осіннього скла —
й нас підніме холодне,
легке шумовиння,
опускаючи в тепле, як сніжна зола.

Умовно-символічний та конкретно-емпіричний плани співіснують, доповнюючи один одного. Хоча вже не раз відзначувана тенденція до розпредмечення слова, що домінує в поетиці Герасим'юка, переважає і тут, отож було б неприпустимою наївністю беззглядно повірити в реальність «вікна», «водоспаду», «шумовиння». В кращому разі їх можна потрактувати як своєрідні лаштунки, серед яких розгортається «душевна пригода». Одначе, навіть частково позбавлені матеріальності, вони у даному разі не розчиняються все-таки в абстрактному, як це трапляється в більшості віршів книжки із світом речей, залишаються «самими собою», виконуючи функцію локалізації простору і часу. Відтак у двох перших рядках строфи знаходимо вичерпну інформацію про те, що йдеться тут про осінній день, про будинок, з вікна якого ліричний герой споглядає водоспад, про схвильованість його цим видовищем і т. д. Одне слово, маємо чітко окреслену ситуацію. Але вже два наступні рядки переносять нас у цілком інший вимір, заявляючи основну буттєву тему вірша: єдність людської душі з величною душею всесвіту, їх цілковите злиття. Тільки за умови, коли різко зштовхуються різноспрямовані рухи, верх і низ, холод і тепло, так і ні, тільки тоді космос здатен протистояти хаосу, життя — смерті. До речі, два останні рядки — ще одна ремінісценція з Апокаліпсису, де найстрашніші прокляття лягають якраз на байдужу до крайнощів «теплоту». Для тих, хто ще не зовсім забув шкільний курс фізики, можна було б нагадати за аналогією з одкровенням Івана Богослова один з її законів, що передбачає загибель усього сущого від вирівнювання температур. «теплову смерть всесвіту». Ф. Достоєвський про одного із своїх героїв, найпослідовнішого «нігіліста», писав: «Вся біда в тому, що він не гарячий і не холодний, а теплий». Отак, здавалося б, найабстрактніша тема, що з першого погляду нічого спільного немає з нашим сьогоденням, його животрепетною проблематикою, раптом якоюсь своєю стороною прямо стикується з нею, так що між уже цитованим віршем В. Маяковського і віршем В. Герасим'юка відмінність виключно на рівні поетик; вони обидва про одне й те саме:

Цю оселю,
заховану в бризки і в піну,
цей нехитрий притулок
з водою над ним
нам даровано
тільки на ніч і на днину,
чоловіком дароване немолодим.

Вдруге вжитий множинний займенник «ми» («нас») поки що лиш натяк, втім, досить прозорий, на ще одну вічну тему, що врешті-решт тут тотожна тій ідеї «синтезу», що її визначено як основну для першої строфи. Головний змістовий акцент припадає тут на третій і четвертий рядки. «Тільки на ніч і на днину» — різко дисонансний мотив швидкоплинності часу, що є своєрідною антитезою до теми попереднього катрена, хоча вже й там вона якоюсь мірою присутня, оскільки образ водоспаду в плані умовно-символічному — лиш одна з модифікацій наскрізного для книжки образу потоків. Але як і в першому, так і в другому випадку дисгармонійний мотив явно приглушений зміщенням акцентів на теми, що прямо протилежні до нього. З образом «чоловіка немолодого», центральним у вірші (а до деякої міри, якщо пам'ятати про композиційну своєрідність «Потоків», то й усієї книжки), безпосередньо пов'язані всі прориви в міфологічне світовідчування, у ті пронизані любов'ю душевні стани, в яких людина втрачає своє «я», аби віднайти його потім у єдності зі світом. Мабуть, зовсім не випадково образ «сивого чоловіка», «сивого старця» зустрічаємо вже в першому ж вірші збірки: таке композиційне вирізнення має явну мету підкреслити важливість її для поета. Варто також поставити в цьому ряду вже цитований раніше вірш «Кілька хвилин першої світової», «Прийшов, привітав, і сказали...», «До підніжжя», «Знамення» та ін. Отже, образ «чоловіка немолодого», синтезувавши у собі міфологічні тенденції «Потоків», виступає символом тієї вищої завершеності і цільності світу, яку й переживає ліричний герой в аналізованому вірші.

І потоки падуть!
І в гулкім шумовинні,
що, здається, носило нас
кілька століть,
тихо ми сидимо.
Вперше — стеля і стіни.
І лице
на змокрілому склі
не болить.

Можливо, найгармонійніша у всій книжці строфа! Тут «Потоки» не мають над героями звичної всемогутньої влади, хоча гул їхній чується, мабуть, сильніше, ніж звичайно.

особливо коли зважити, що у другому рядку тема заявлена «відкритим текстом». Природно, що саме тут єдиний раз у збірці з'являється мотив «дому» («Вперше — стеля і стіни») як вираження віднайденої рівноваги. Це не «хата вся зі шпар», у якій «вітри дошкуляють дужче, ніж надворі» («Оглядаючись»), а «оселя», що здатна захистити людину від холодних протягів небуття. Аби наголосити на важливості для ідейного змісту «Потоків» цього образу, зауважу, що він чималою мірою визначає сюжет програмного для книжки триптиха «Займенники»: «Він стінами себе обгородив. Коли упали стіни, з'явився вітер на старий мотив — з вогню і глини». Знаменна й поява тут іще одного постійного у В. Герасим'юка мотиву «вітру», який завжди вривається у вірш, несучи з собою сум'яття і розлад, тільки-но «зникає творець», тобто герой потрапляє у звичний для себе стан, сказати б, туги за єдністю зі світом. Метафора стихії, смертоносного хаосу так часто з'являється на сторінках книжки, що відсутність її там, де панує рівновага і порядок, сприймається як щось майже неймовірне.

Навіть ти затихаєш, непереболіла,
з-під якісних потоків
до мене біжиш,
на холодному склі
залишаючи тіло,
все — розбризкане!... срібно безмежний
навіж.

На якусь мить космічна «дівчина-черешня» з нерухомого ідеалу, безмежно віддаленого від трагічно недосконалої дійсності, перетворюється на живу людину, підвладну «потокам» так само, як і ліричний суб'єкт. Не дивно, що життя стає для нього тепер одухотвореним, повнокровним, здатним викликати подив і захоплення: «срібно безмежний навіж»! Відтак стихійне природне начало, яке раніше було головною причиною «темного страху», духовного безсилля героя, його хворобливої неприкаяності, виступає вже як життєстверджуюче. З ним він здобуває здатність любити світ, а отже, і стверджувати себе в цьому світі.

Мимоволі закрадається підозра: а чи не в оцій прекрасна довершеність у стосунках героїв вигаданою ілюзією? Надто вже одиноко видається тема «реалізованого ідеалу» на тлі катастрофічної картини світу. Вважаю, що поет далекий від остаточного утвердження ідеального в сучасному житті, проте передчуття самої можливості гармонії аж ніяк не виключається головним його завданням — точною констатацією складних і суперечливих духовних колізій сучасності. Отже, та рівновага, що віднайдена у вірші,— вкрай динамічна і хистка — лише витончене балансування на дроті, протягненому над прірвою повсякденності.

Може, краплі й зберуться,
але не повторять
навіть те,
що несли в цих віках —
тільки ніч!..
...Підійшла. Усміхнулась. Говорить,
ніби води й не падали з плеч.

Остання строфа свідчить, що синтез відбувся, що спроба вийти із часу, зануритись у позачасове цього разу вдалася. Розвиваючись на площині вірша, зазнаючи ряду метаморфоз, образ коханої врешті-решт приходить до замкненої рівності самому собі, здобуває характерну визначеність (цікаво, що конкретизуючу, зображувальну функцію виконують тут дієслова, найменш придатна для цього частина мови), замість колишньої плинності. І, простеживши за цим розвитком, ми розуміємо, що реалізація того великого любовного почуття, яким переповнений ліричний герой, можлива лише тоді, коли йому вдається позбутися власного «я», увібравши в нього весь світ, повністю зливаючись із життєвою стихією, можлива лише за умови глибокої переміни всього духовного складу людини. Загубивши себе в космічному огромі, ми приходимо до себе ж такі, але вже іншими, з оновленою душею, вилікуваною від хворобливої ущербності.

Аби за цим усім не втратити відчуття твердого грунту під ногами, ще раз нагадаю основну тему «Потоків»:

Ти знову її загубив
серед шуму і крику.
Ти знову її не знайшов
і словами про це
напишеш,
а власне, комусь нагадаєш безлику
погоду.
...Не гріє і снігом не кине в лице.

(«Минає століття...»)

Хочемо ми того чи ні, а нам знов і знов доводиться повертатися до неї, до усвідомлення того, що світ «хворий», що він в якийсь момент виявився позбавленим майбутнього, що ні «гуцульські повір'я та міфи», ні «толстовський нічний Арзамас», ні будь-які інші ілюзії неспроможні зцілити його... Отак і триває безперервне розхитування маятника: від, здавалося б, повної трагічної приреченості («Ні вдень, ані вночі, ні в тиші, ані в гулі не вірю в крок...») до миттєвого просвітлення: «Бути має надія. Хай тобі ще не світало, хай тобі не світила крону твого таїна».

Було б принаймні наївно (ми знаємо, якою далеко не безневинною буває «свята простота» за певних суспільно-історичних умов) сподіватися від поета «соціально активного» героя, цільного характеру тоді, коли найбільша громадянська мужність полягає якраз у відмові від «неправедного» діяння, але безсумнівно й те, що у потенції пасивне утвердження дієвості може набрати протилежної форми. У підсумку все залежатиме, мабуть, від тих зрушень, що сьогодні відбуваються в нашому суспільстві, адже кожен справжній митець — син свого часу і по його безкомпромісному слову завше найкраще видно, «що з нами відбувається». А втім, багато залежатиме і від самого поета, на якому у всі часи лежать важкі обов'язки «горлана-главаря», почесна місія агітатора і пророка. Ось як про це говорить автор «Потоків»:

Сам підведися. І нехай воскресне
твій крок,
бо жодна із твоїх подоб
тебе не буде, як бесаги, нести.

а взявши на плече,
не ступить чесно,
б'ючи о камінь на шляху
твій лоб.

(«Камінь»)

Тема кроку з особливою силою прозвучить в останньому вірші книжки, який умовно можна було б назвати прологом до майбутніх збірок поета: «Така хвороба, що дитя розучилося ходити...» Це сприймається як своєрідний підсумок, узагальнення певного відтинку творчого шляху. Такий ось фінальний акорд у виставі, поставленій В. Герасим'юком. Але що ж далі? Які перспективи? Усе залежатиме від того, чи вдасться дитині подолати «хворобу», тобто, інакше кажучи, чи зуміє поет знайти життєздатного, сповненого рішучості ліричного героя, здатного на соціально вагомий вчинок, «крок», а це означало б зникнення тієї трагічної основи, на якій у «Потоках» будуються взаємини ліричного суб'єкта з історією. Такі прогнози на майбутнє. А тим часом:

Під вечір
мама з хлопчиком тікала на верх,
сідала у смереках —
повітря йому відколисувала...

А вдосвіта
сходила на потоки,
носила його над водою —
дихання йому наспівувала...

Материнською темою хотілося б завершити розмову про другу поетичну книжку В. Герасим'юка. Образ матері і немовляти (у вірші «Восени, наприкінці 30-х...» він сконцентрував у собі всі прикмети ідеалу: «...пасе маржину в царинах і немовля тримає на руках... Така сумирна, добра... Вся в шовках, як мати божа! І говорить: «Цить! — мені говорить,— твій спаситель спить»...) — одвічний символ цілісності буття, всепоглинаючої любові до нього, з яким і пов'язані, як бачимо, всі надії і сподівання ліричного героя «Потоків». Будемо ж і ми сподіватися разом із ним.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

[illegible] Шимоняк Косаковська. Іспаські [illegible]

ЗНАЙДЕНО В АРХІВАХ

ОЛЕКСАНДР РИБАЛКО

ШКІЦ ДО ЖИТТЄПИСУ В. СВІДЗИНСЬКОГО

Володимир Свідзинський ніколи не був «забутим митцем». Це переконливо показав Валерій Шевчук, відтворивши на основі спогадів і свідчень сучасників світлий, людяний образ поета («Вітчизна», 1985, № 9). Його твори завжди мали і, як усяка справжня поезія, за будь-яких часів не могли не мати своїх прихильників. Шану Свідзинському віддавали Павло Тичина, Юрій Яновський, Володимир Сосюра, Юрій Смолич... З удоступненням творчої спадщини митця загал цінителів її закономірно розширювався.

Та коли йшлося про обставини поетового життя, його біографію, то як для сучасників, так і для наступників Володимир Свідзинський був постаттю загадковою. З часом довкола нього нагромадилося чимало легенд, довільних припущень. І досі навіть найповажніші енциклопедичні й довідкові видання подають неповні, а часто й непевні відомості про його життя.

Дослідники, пробуючи окреслити життєвий шлях Володимира Свідзинського, неодмінно застерігають, що матеріалів обмаль, що, як зазначав А. Чернишов в опублікованій «Прапором» (1985, № 10) статті «Поет неповторний, своєрідний, тонкий», «наявні друковані довідки про поета надто скупі й не вільні від помилок... У які це було роки — можемо встановити лише приблизно, бо знайти анкету чи автобіографію поетову досі не вдалося». «Біографію поета ще не написано. За браком матеріалів не створено навіть хронологічної канви його життєпису»,— писав у вступній статті до «Поезій» В. Свідзинського В. Яременко...

Та чи ж і справді такі бідні архівні сховища на документальні свідчення про В. Свідзинського? Завдяки посиленому розшуку вдалося долучити до знайденої й використаної В. Яременком особової справи В. Свідзинського, студента Київського комерційного інституту (зберігається в Державному архіві м. Києва), кілька не відомих раніше документів (серед них дві анкети), виявлених у ЦДАЖР УРСР, державних архівах Житомирської, Хмельницької областей, Центральному державному архіві літератури і мистецтва СРСР та ін. Сукупність цих документальних джерел дає змогу значною мірою заповнити прогалини в біографії поета, уточнити хронологію, перевірити вірогідність відомостей, що наводяться в різних публікаціях.

Архівні документи відбивають переважно зовнішній бік життя В. Свідзинського. Та, як цілком слушно зазначає Валерій Шевчук у згадуваній статті, «все має значення: не тільки результати, а й спонуки творчості, не тільки громадське, а й особисте в житті — все це допомагає нам сприймати не лише поетичний мікросвіт, коли йдеться про поета, а й самого творця». Тому навіть деталі (часто прозаїчні), що містяться в документах про навчання, роботу в різних галузях, мають свою вагу в створенні повного життєпису поета.

Що ж засвідчують ці документи?

Володимир Євтимович Свідзинський народився 26 вересня (8 жовтня) 1885 року в с. Маянів. Як зазначається в метричній виписці, «родители его — с. Маянова Винницкого уезда Подольской губернии священник Евфимий Свидзинский и его законная жена Наталия Прохоровна...» Своє ім'я по батькові В. Свідзинський у документах українською мовою писав у формі, вживаній і в сучасній мовній практиці,— Євтимович (До речі, так само волів писати своє ім'я

Володимир Свідзинський під час навчання в Київському комерційному інституті (вгорі)

по батькові андатним мовознавець, письменник Агатангел Кримський. Тож в обох випадках, на наш погляд, немає підстав, як це здебільшого робиться, подавати їх у ні бито «сучаснішій» формі — Юхимович).

Закінчивши у 1899 р. початкову науку в Тиврівському духовному училищі, вступає до Подільської духовної семінарії (у м. Кам'янці-Подільському), де навчається до серпня 1904 р. Тут В. Свідзинський, крім суто богословських, прослухав курси російської словесності, історії російської літератури, всесвітньої і російської історії, алгебри, геометрії, логіки, грецької, латинської і французької мов (згодом серед іноземних мов, якими володіє, він назве грецьку, латинську і польську). Видане 7 жовтня 1904 р. правлінням семінарії свідоцтво стверджує, що вихованця було звільнено з четвертого класу на прохання батька, переміщеного на той час до Ланцкоруня.

З 1906 р. — так зазначає в анкетах сам В. Свідзинський (за іншими документами — з 1907 р.) — він вступає вільним слухачем («посторонним слушателем») на економічний відділ Київських вищих комерційних курсів, реорганізованих через два роки в Комерційний інститут, ректором якого був історик М. Довнар-Запольський. В інституті викладали такі спеціалісти, як О. Корчак-Чепурківський, К. Воблий, В. Косинський, О. Русов, Є. Сташевський та ін. У них В. Свідзинський вивчав політичну економію, історію господарського устрою Росії та Західної Європи, статистику, комерційну арифметику, водотранспортну справу, іноземні мови... На період навчання в Києві припадає й публікація його вірша «Давно, давно тебе я жду...» в місячнику «Українська хата» (1912, № 1).

26 січня 1913 р. В. Свідзинський завершив свої студії в інституті, який на той час дістав права вищого навчального закладу. Та оскільки державних іспитів не складав, диплома про закінчену вищу освіту він не здобув. Повернувся на Поділля, до батька в село Бабчинці, куди наприкінці квітня 1913 р. й було вислано його свідоцтво про навчання в інституті.

У цей час Подільська земська управа, готуючись до участі в Другій Всеросійській кустарній виставці у Петербурзі й Третьому Всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості, організувала широке вивчення народних промислів краю — гончарства, ткацтва, килимарства, вишивання, чоботарства, каменярства тощо. Вивчення проводилося анкетуванням та експедиційним обстеженням. Відвідуючи найбільші осередки кустарного виробництва, обстежувачі з'ясовували стан промислів, складали економічні й технічні описи. Для наочності фіксували на фотознімках окремі виробничі операції, знаряддя праці, вироби кустарів. Під час експедицій збиралися також матеріали та вироби для кустарного музею Подільського губернського земства.

На запрошення управи В. Свідзинський береться за обстеження ткацького промислу. З 1 червня до 15 вересня 1913 р. він об'їхав 16 населених пунктів Могилівського, Гайсинського, Балтського, Проскурівського, Ямпільського, Ольгопільського, Летичівського та Літинського повітів, зібравши відомості про 1607 господарств, що займалися ткацтвом.

Анкети й експедиційні матеріали оброблялися протягом 1913—1914 рр. Написані відповідно до запропонованої земством програми нариси склали книгу «Кустарні промисли Подільської губернії». Видання її через воєнні обставини затрималося. Друковане в типолітографії С. Кульженка в Києві, книга вийшла в світ 1916 року.

Вміщений у ній нарис В. Свідзинського «Ткацький промисел» є економічним і етнографічним описом кустарного ткацького виробництва. Автор докладно розповідає про поширення й характер, історію цього промислу на Поділлі, дає його економічну характеристику, зокрема спиняється на питаннях праці, капіталу, збуту виробів тощо. Найбільший розділ нарису присвячений техніці виробництва, причому особливу увагу дослідник звертає на українську народну термінологію ткацтва, рясно наводячи лексичний матеріал, записаний з уст подільських ремісників і селян.

Переїхавши у березні 1915 р. до Житомира, В. Свідзинський спочатку працює за наймом у Волинській контрольній палаті, а з 3 червня 1915 р. стає в ній на державну службу — канцелярським службителем, далі (з жовтня) тимчасово виконує обов'язки облікового урядовця. Контрольна палата була місцевою установою державного контролю. Її службовці наглядали за схоронністю казенних сум, законністю й правильністю надходження прибутків і витрачання коштів у губернії.

Точилася війна, і В. Свідзинського мобілізовують до армії. У воєнний час при діючій армії створювався польовий контроль, на який покладався нагляд за господарськими розпорядженнями, перевірка наявності й витрачання капіталів, грошових видач тощо. Наказом по управлінню головного польового контролера армій Південно-Західного фронту від 23 березня 1916 р. В. Свідзинського призначають «помічником контролера VII класу» в управлінні польового контролю при штабі 7-ї армії. У 1916 р. 7 армія воювала на терені Галичини (Теребовля, Чортків, Бучач, Галич, Станіслав), наступного року — переважно на території Подільської губернії. З осені 1917 р. до весни 1918 р. штаб 7-ї армії перебував у м. Барі. На жаль, через незначний обсяг фонду польового контролю 7-ї армії, що зберігається в Центральному державному військово-історичному архіві СРСР, немає змоги докладніше простежити воєнні дороги В. Свідзинського.

З 14 березня (за новим стилем) 1918 р. В. Свідзинського, на його клопотання, відчислено з армії «на місце мирної служби у Волинську контрольну палату», але й до Житомира він не поїхав. Незважаючи на бурхливий час, у палаті й далі пунктуально велося діловодство. Тож цей факт дістав відображення в наказі від 10 червня 1918 р., яким керівництво установи звільнило зі служби свого «канцелярського службителя».

В. Свідзинський знов у Кам'янці-Подільському. Вважаючи роботу літпрацівника за свій основний фах, у пізніших анкетах він зазначатиме, що почалася вона з жовтня 1918 р. на посаді «редактора

української мови» у видавничому відділі Подільської народної управи. З відновленням 1920 року Радянської влади в місті його редакторська праця триває у видавничому відділі наросвіти повітвиконкому.

Ще влітку 1918 р., перебуваючи в «одним наддністрянським селі Ямпільського повіту», В. Сідзинський записав кілька новочасних народних пісень. Наступного року він опублікував і проаналізував їх у статті «Народні українські пісні про останню світову війну» в кам'янецькому часописі «Освіта» (1919, № 3). У місцевій пресі з'являються й нові поетичні твори В. Сідзинського: під криптонімом Вол. С-кий у літературно-науковому додатку до газети «Наш шлях» (1920, ч. 7) було надруковано поему «Син-озеро» (1 червня 1988 р. її опублікувала газета «Молода гвардія»), у літературно-науковому журналі «Нова думка» (1920, № 3) — вірші «Знову в душі моїй...» і «Пісенька» («Ой, ліщино густолиста...»).

В той час у Кам'янці-Подільському діяло видавниче товариство «Дністер», що спеціалізувалося на випуску художніх творів (книги Марка Вовчка, С. Руданського, В. Стефаника, Е. Ко та ін.), а також економічної, кооперативної літератури, підручників. 1920 року тут у серії книжок для самоосвіти було видано перекладений В. Сідзинським культурно-історичний нарис І. Іванова «Халдеї». Видавнича реклама сповіщала, що до друку готується інша робота перекладача — «Життя рослин» К. Тімірязєва. У документах є згадка й про його переклад оповідань В. Короленка.

У січні 1921 р., очевидно, у зв'язку із згортанням видавничої діяльності внаслідок господарської руїни, В. Сідзинський переходить працювати архіваріусом до Кам'янецького українського університету, невдовзі перейменованого в Інститут народної освіти (ІНО). Місто мало цінні архіви різних установ дореволюційного періоду — губернаторський, губерніального правління, окружного суду, дворянського зібрання, фінансової палати, консисторії та ін. Проте події громадянської війни, часті зміни влади дуже несприятливо відбилися на стані більшості з них — багато документів було вивезено, знищено. Деякі з архівів, не забезпечені належною охороною, і далі зазнавали втрат. Тому документи перевозили до ІНО, де архіваріус розбирав їх і впорядковував.

Збереженням архівів Кам'янеччини опікувався в цей час повітовий комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, який тісно співпрацював з ІНО. Очолював комітет професор-історик П. Клименко, його співробітниками були викладачі інституту археолог Є. Сіцінський, історик Є. Сташевський, мистецтвознавець і художник В. Гагенмейстер. Завідуючим архівами в листопаді 1921 р. став В. Сідзинський. Проте діяльність комітету тривала недовго. Восени наступного року його було ліквідовано, а на основі архівної секції створено повітове архівне управління.

З Інститутом народної освіти та іншими навчальними закладами Кам'янця-Подільського, з редакцією газети були пов'язані місцеві літературні кола. В ІНО викладали літературознавці М. Драй-Хмара, С. Гасаський, К. Копержинський, Р. Заклинський, повітову газету редагував І. Кулик, студентами були В. Поліщук, І. Дніпровський, Т. Масенко. Певний час діяла Кам'янецька асоціація пролетарських письменників «Гарт». У березні 1924 р. заходами прибулого до міста С. Божка й Т. Масенка утворилася місцева організація «Плуга». 1922 року в Кам'янецькій філії Державного видавництва України вийшла перша книжка В. Сідзинського «Ліричні поезії».

Тим часом 25 грудня 1922 р. В. Сідзинського призначають архіваріусом, 10 січня 1923 р. — секретарем новоствореного архівного управління, а приблизно з літа того ж року він виконує обов'язки завідуючого. Збереглися численні ділові листи, доповідні записки, «справоздання», складені або підписані рукою В. Сідзинського-архівіста. У цей час його основні зусилля (після кількох скорочень у штаті управління, крім завідуючого, лишився тільки сторож) були спрямовані на дальше збирання й зосередження архівів дореволюційних установ, на охорону їх від розкрадання тощо. Водночас він працює над документами і як дослідник.

Науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля при ІНО в 1922 р. залучила В. Сідзинського до виявлення в кам'янецьких архівах і музеях графічного матеріалу подільських униатських метрик, рукописних книг та стародруків. Йому вдалося зареєструвати 337 метрик, з них 150 мали високохудожні заставки, літери, орнаменти, малюнки. Було вирішено опублікувати цей важливий для вивчення історії українського мистецтва матеріал. Крім наукового, публікатори розуміли і його практичне значення для розвитку мистецьких традицій, зокрема орнаментики, наголошуючи, що «архітект, декоратор, художник-графік знайдуть тут і форму, і зміст для своїх праць». Кілька випусків видання «Метрики XVIII в.» літографувалися в майстерні Кам'янець-Подільського художньо-промислового технікуму ім. Сковороди під керівництвом В. Гагенмейстера.

З початку 1923 до липня 1925 р. В. Сідзинський був аспірантом кафедри (підсекція соціальної історії). Грунтуючись на архівних джерелах, він працює над темами «Селяни приватновласницьких маєтків Поділля в першій половині XIX ст.» і «Аграрні рухи на Поділлі в XX ст.». На засіданнях кафедри було заслухано його доповіді про зловживання посесора Березинського староства щодо селян в першій половині XIX ст., про аграрний рух на Поділлі в 1905—1907 рр. Він пише розвідку «Економічна еволюція господарства селян Тарнорудського маєтку», готує доповідь «Боротьба подільських селян з польськими легіонерами в 1918 р.», разом з іншими співробітниками кафедри бере участь у комплексному — соціально-економічному, географічному, лінгвістичному, мистецтвознавчому обстеженні с. Панівців поблизу Кам'янця-Подільського.

1925 року в місті постав ще один науковий осередок — Кам'янець-Подільське наукове при Українській академії наук товариство, яке гуртувало широке коло дослідників. Починаючи з літа, товариство влаштовувало наукові зібрання. На одному з них, як повідомляв двомісячник «Україна» (1926, № 1), В. Сідзинський виступив з доповіддю

«Події на селах подільських у 1917—1918 рр.»

Діяльність В. Свідзинського-архівіста й дослідника, а водночас і подільський період його життя закінчилися того ж таки 1925 року. У зв'язку з реорганізацією Кам'янецького окружного архівного управління 29 серпня він здає справи новопризначеному завідувачеві, потім ще певний час лишається там на посаді інспектора. Не справдились і його сподівання продовжити вивчення історії подільського селянства на науково-дослідній кафедрі.

У жовтні В. Свідзинський переїздить до Харкова, де працює літературним редактором — спочатку в місячнику «Червоний шлях», а з листопада 1930 р. — в газеті політуправління Українського військового округу «Червона Армія». На січень — вересень 1932 р. припадає його робота в Техвидаві, потім він знову повертається до редакції «Червоного шляху» (з 1936 року — «Літературний журнал»).

З Харковом було пов'язане і творче життя В. Свідзинського аж до його загибелі 1941 року у вирі війни. Тут вийшла друга поетова збірка — «Вересень» (1927). Час од часу його нові твори з'являлися в журналах («Нова громада», «Червоний шлях»). У 1940 р. цілу низку поезій В. Свідзинського під заголовком «З книги «Медобір» вмістив «Літературний журнал». Частина їх увійшла до останньої прижиттєвої книги «Поезії», яку тоді випустило київське видавництво «Радянський письменник» (книга друкувалася у Львові). До цього часу належать і першодруки деяких поезій — «Туман» («Падає місто в імлисте море...»), «Над медовим ручаєм...», що в сучасних публікаціях фігурують як друковані вперше.

У харківський період В. Свідзинський багато перекладає, передусім з російської. Окремими виданнями в його тлумаченні вийшли «Русалка» О. С. Пушкіна, «Повість про те, як один мужик двох генералів прогодував» М. Є. Салтикова-Щедріна, «Дворянське гніздо», «Напередодні» І. С. Тургенєва, «Вибране» Б. А. Лавреньова, «Цариця» В. Т. Юрезанського, у періодиці було опубліковано «Знов я завітав» О. С. Пушкіна, «Дубовий листок», «Сосна», «Заповіт» М. Ю. Лермонтова, твори тогочасних поетів тощо.

У Центральному державному архіві літератури і мистецтва СРСР зберігся лист (1937 р.), що засвідчує роботу В. Свідзинського над перекладами драматичних творів. Він адресований В. Вишневському:

Титульний аркуш до видання «Метрики XVIII в.», що готувалося за участю В. Свідзинського. 1929 р.

«Шановний т. Вишневський!

Переклад Ваших п'єс закінчую. «Оптимістична трагедія» і «Останній вирішальний» уже готові, «Перша кінна» буде готова днями.

У п'єсах трапилося кілька не зовсім зрозумілих мені висловів. Десь днів за два я надішлю Вам список їх з проханням пояснити їхнє значення.

В. Свідзинський.

Харків, 43
Лютівськи, 29».

В. Свідзинський переклав також «Слово про похід Ігорів», фрагменти з «Давида Сасунського», окремі твори А. Міцкевича, Мате Залки, Я. Купали, А. Церетелі, К. Чичинадзе, І. Хрустальова та багатьох інших. Велике культурне значення мали його переклади з давньогрецької — поеми «Роботи і дні» Гесіода (фрагменти в хрестоматії «Антична література», 1938), комедій Арістофана (1939).

Виявлені в архівах документи про В. Свідзинського немногомовні, лаконічні. Проте вони становлять тривку основу для поглибленого вивчення життя поета.

ЛЮДМИЛА ТАРАН

Сув'язь історії і розвитку душі

Перша касета «Молоді»: О. Гриценко. «Карта будня», І. Маленький. «Тернове поле», П. Мідянка. «Поріг», А. Могильний. «Турмани над дахами». К., Молодь. 1987.

У першій поетичній касеті видавництва «Молодь» (1987) шість збірок. Автори чотирьох із них українські, два — російські поети. Серед перших чотирьох — І. Маленький, П. Мідянка, А. Могильний та О. Гриценко. Таке «об'єднання» не випадкове. У них і справді виявилося багато спільного. Це насамперед неприйняття «ритуального ходу мислення», суєтності (у формі скоросплілої заримованої «публіцистики», експлуатації «вигідних» тем, гладкопису й солодкавості). А пам'ятаймо ж: рукописи цих збірок почали «варитися» у видавництві років зо три-чотири тому!

Відзначено: як ніколи, наче в один голос поети заговорили про пам'ять, коріння роду, витоки духовного родоводу. Ці світоглядні віхи визначають творчість і названих авторів, які аж ніяк не є початківцями. Отже, зауважимо одну лише проблемну вісь. сув'язь пам'яті — історії — розвитку душі.

Олександр Гриценко, «Карта будня». Мушу зазначити, судячи з останніх його публікацій: «Карта будня» — очевидний для нього вчорашній день. О. Гриценко з тих, хто інтенсивно змінюється; буває, що новий етап у нього мало не заперечує здобуте раніше. Однак зараз мова про те, що маємо в «Карті будня». Поет намагається випробувати себе в різних «температурах». У збірці знайдемо і достатньо вивірений під пером О. Гриценка класичний вірш (наприклад, цикл «Петрицький»), і поезії, у яких свідоме «спрощення», «випрямлення» поетики прочитується як пародіювання красивостей і псевдоромантики. Бо ж саме ці «ознаки» — на думку деяких читачів та й критиків — є родимими плямами саме української лірики. О. Гриценко просто відхрещується від такої сумнівної традиції.

Ударним акцентом збірки «Карта будня» видається цикл «Дорога до себе» («спроба епічності» — за жанровим визначенням автора). «До себе...» — але мова про батька, про дитинство його, перекреслене війною. Особливу достеменність усього, що пережив подвоєною свідомістю ліричний герой, передають психологічно вражаючі «прості» деталі: «Вугільний пил... сплітаючись зі шкрябанням лопат, з вагонним грюком, з криком вартових — повільний, нетяжкий, як безнадія», «з роботи вертаючись, коли ні тупіт ніг, ні чорна втома заглушить не в змозі уже голодних болів...».

Застаємо юного героя в момент втечі із полону:

> Ну нащо, нащо
> була потрібна втеча ця? Свобода
> прийде ж і так — днів зо два залишалось
> перечекать .. Але знайома сила
> тягла його, тягла все дуже и дужче
> вперед, на рев гарматний...

Білий вірш, синкопований переносами, що віддають напруженість оповіді, схвильованість, нервовість інтонації, природний не лише у цьому творі, а й загалом в арсеналі О. Гриценка так само, як і вірш римований. Природним є у циклі й роздвоєння чи подвоєння авторського голосу, який веде розповідь то від імені батька, то — сина без зазначення переходів. Звичайно, прийом не новий, однак саме у «Дорозі до себе» виправданий, умотивований повністю. В цілому є підстави вважати, що «спроба епічності» вдалася О. Гриценкові: написана вона добротно, а головне — з почуттям неодмінності сказати саме те, що він і сказав. Вписатися, врости в духовне життя свого

покоління автор не зміг би без осмислення того, що було пережито поколінням батьків.

Власне, цю ж проблему освоює І. Маленький (зб. «Тернове поле»). Правда, ідею спадкоємності поколінь він розуміє передусім як історію, що живе і дихає у дні сьогоднішньому: історія для поета — як момент сьогочасного. Зокрема історія свого роду. Цікава, багато в чому новаторська в сучасній українській поезії спроба І. Маленького, заснована на ототожненні ритму й стилю дійсності з власне поетичним ритмом і стилем. Звичайно, написана з натури біографія рідної родини не могла проминути фази художнього узагальнення, хоч би якою «простодушною» хронікою хотіла б вона постати. Фрагменти сімейних фресок здаються і справді бо написаними «по-сирому», по свіжих слідах відбулого, що й надає віршам певної психологічної вірогідності. Втім, майже всі події, про які пише І. Маленький, сорокалітньої, а то й більшої давності. «Внутрішні» й «зовнішні» часи злиті, точніше, часові площини накладаються у сприйманні невидимого, начебто нарочито не окресленого ліричного героя. Читаючи, постійно почуваєш і себе свідком, самовидцем. Цитувати такі вірші надзвичайно складно, хоча фрески можна розділити на менші фрагменти. Ось, приміром, уривок із «Листопада 1943-го»:

...Вона була доброю відьмою,
знала, як зілля варити
і від пристріту. Й щоб смерть не брала,
вміла дурити німця...
...Та як упіймають її з цілим
полумиском сиру коло старої криниці,
де вона сина від німців ховала
і берегла молоко,
то лиш Миросько буде довго
з вікна дивитись,
як набирає кров'ю білий солодкий сніг...

Спроба художницьки перемогти прозаїчну хаотичну фактуру життя, не проціджуючи його через специфічні поетичні фільтри, гадаю, вдалася І. Маленькому. Ілюзію самоплину хронік підтримує пружний верлібр, розповідний темп фрази, власне хронікальна інтонація. «Свідок» подій родинних 1891, 1941, 1943 років має цілні повне знання: він відає, як той чи інший факт відгукнеться у його власній долі. Долі людини, молодість якої припала на 80-і роки нашого століття. Невипадково давні історії чергуються, сусідять із розповідями про сьогодення ліричного героя. Епічність перших відлунює у прозаїзованому ліризмові хроніки молодої душі нашого сучасника.

Усе це добре, та іноді, проте, відчуваєш, як авторські пропуски окремих, дуже вагомих для остаточної «суми» вірша подієвих ланок, буває, витворюють із того-таки вірша певну «річ у собі». Є недосказаність, необхідна ліриці недомовленість, але іноді «утоплені ряди» асоціацій мають занадто велику питому вагу (наприклад, «Жовтень 1981-го»). Та, підсумовуючи, слід сказати: І. Маленькому вдалося відтворити справді неповторну атмосферу життя своєї (і не тільки своєї!) родини, роду. Вдалося поетові утвердити думку, що в моменти дотику із буттям цілого народу життя кожної сім'ї стає частиною справді великої історії.

Своєрідно перегукується із І. Маленьким третій автор — Петро Мідянка. Його збірка «Поріг» — це одне свідчення глибокого освоєння фольклору, що, звичайно, має більшу традицію в нашій поезії, ніж так звана урбаністична тематика. На щастя, не знайдемо в «Порозі» стилізації і орнаментальності, декоративності. Тут можна говорити про фольклоризацію, міфологізацію як спосіб самоусвідомлення поета. «Місцева екзотика» не захоплює П. Мідянку (а його муза родом із Закарпаття), натомість у полі зору автора — проблемні ситуації: як народні звичаї, обряди трансформуються сьогоднішнім днем? Як вони живуть? Що можуть дати людині у круговерті плинного часу «коріння» і «грунт»?

Це ладкання! Журба, печаль чи скарги?
Чи запах барвінку? Танцюючі вогні?
...І я згадав весільний епос
давніх предків.
Чи виросте без колискової мій син?
Без ладкання моя дочка віддасться?..
(«Причетність до ладкання»)

Поета мучить «провінційна улесливість», фальшива ікона «розцяцькованого раю». «Печальний етнос, трохи що не вмари»,— каже він, однак не замикається на цьому мотиві, а шукає і досліджує фольклорні «архетипи», які живуть у світовідчуванні його сучасника. «Треба одухотворювати цю землю»,— підсумовує П. Мідянка, розуміючи одухотворення передусім як піднесення культури (не цивілізації) повсякденного життя.

Дорогоцінна, рідкісна атмосфера справжності, первісності позначає кращі вірші П. Мідянки. Неприродними ж і непоетичними є ті рядки, де поет вряджує власне світовідчуття і творить красивості на зразок: «Мучити себе запахом диких тюльпанів — Це визнати нашу зустріч». Головне, що лишається після прочитання «Порога» — відчуття входження у світ, який володіє таїною збереження свого ядра, і це в час натиску найрізноманітніших руйнівних уніфікуючих сил.

Аттила Могильний (зб. «Турмани над дахами»), на противагу більшості своїх літровесників, молодих українських поетів, обробляє своє поле духовності у звичній для нього атмосфері. Уточнюю: в атмосфері Києва. А. Могильний передає свій власний досвід «виховання почуттів», соціальної пам'яті і «коріння». (Останнє — доволі проблематично з огляду на так зване двомовне столичне оточення...) Щоденне міське життя зі своїми законами, із напруженим ритмом і «заохочуванням» до анонімності, до розчинення у натовпі — все це, намагається довести А. Могильний, жорсткі, суперечливі, одначе вічні умови для виховання духовності, надійності, пам'яті.

Повторюємо одні пісні,
слова кохання також однакові
і в кінотеатрах однаково
проводжуємо вечори.
(Ми це нічого не сказали).
...Лише про всяк випадок вивчили:
«В Лакедемон принесіть громадянам
цю звістку»...

Це на випадок межі,
за якою починається
любов до Батьківщини.

(«Повторюємо одні пісні...»)

Юнацький максималізм у цих рядках, наївна віра в себе здоровіша і сильніша від привселюдного биття в груди чи від «всеїжо-їжучого» скепсису, а тому від бездіяльності.

А що заважає поетові? Помічаєш: почасти вірші не встигли обрости художньою плоттю, яка — не в метафоричній насиченості тексту, а в особливій атмосфері сприймання світу, що специфічно відтворюється у пластичній тканині вірша. Нерозкриленість, сором'язливість почуттів від затисненості, підвладності душі, яка не вміє поки що збагнути власні багатства. А поетові ж є про що сказати! Багато, таки багато залишилось «за кадром»!

Отож чотири збірки. Кожен із авторів має свій характер, це без натяжки. До названих природно долучаються інші імена: О. Ірванець, В. Неборак, В. Гаптар, М. Стріха, М. Корпанюк, П. Коробчук, П. Галич (називаю тих, хто вже видався чи в очікуванні першої збірки). Втішно: без обов'язкових колись «паровозиків» тема Батьківщини, пам'яті, спадкоємності поколінь звучить у їхній творчості вільно, відповідально, щиро.

Хотілося б підкреслити, що видавничі («внутрішні») рецензії на рукописи, які «матеріалізувалися» в названі чотири збірки, написали М. Рябчук і М. Слабошпицький — критики, котрі завжди підтримували молоді таланти. У даному разі мова саме про таких. І тим, хто ще не читав цих збірок, хочеться порадити: читайте, думайте, осмислюйте — є над чим потрудитися!

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Є. Шимоник-Косаковська. За мотивами народної лемківської пісні

ЮРІЙ ХОРУНЖИЙ

НЕ ПРОПАЛА СИЛА...

ДО 150-РІЧЧЯ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО

Він любив народні легенди, збирав їх, а народ складав легенди про нього.

Про перше вигнання Чубинського з України ходила аж чотири версії. Це через його промову на Смоленському кладовищі в Петербурзі над свіжою могилою Шевченка — казали одні. Та ні, уточнювали другі, причиною була поїздка на канівську Чернечу гору в гурті з двадцяти чоловік та хоровий спів «возмутительных» українських пісень над останнім Тарасовим пристановищем. Е-е, заперечували треті, багато ви знаєте, та не все. Перебравшись у простий одяг, він ходив межи людьми, які ще торік були кріпаками, і підбурював їх не підписувати уставних грамот, бо ж земля споконвіку наша і повинна належати нам без усякого викупу в панів. Це й прокламацію склав: «Усім добрим людям». Все це правильно, додавали четверті, та чували ми й таке. Десь він здибався із сербами, тими, що вийшли з-під турка. На якійсь вечірці ті хлопці співали таку собі пісню, де в приспіві були слова: «Серце біє і кров ліє за свою свободу».

А хтось і доказав начальству...

Всі ці легенди близькі до істини.

Павло Платонович Чубинський народився 15 січня 1839 року в містечку Борисполі Переяславського повіту Полтавської губернії (тепер Бориспіль Київської області) в родині збіднілих дворян. Вчився в Другій київській гімназії, закінчивши, вступив на юридичний факультет Петербурзького університету і навесні 1861 року витримав іспит на звання кандидата. Повернувшись додому, живе в Борисполі й Києві, багато мандрує, збирає матеріали для кандидатської дисертації на тему «Спадщина за народними звичаями».

Такі скупі рядки біографії.

Про зацікавлення і діяння молодого Чубинського розповідають його дописи в петербурзький журнал «Основа», який редагував кирилометодіївець Василь Білозерський і перший номер якого побачив світ ще за життя Шевченка і за його участі. У числі третьому за 1862 рік зустрічаємо замітку за підписом «Павло» — про виставу «Наталки Полтавки» в Немирівській гімназії 1857 року за режисурою Опанаса Марковича і його дружини Марії (письменниці Марка Вовчка). Вистава мала великий успіх. Роль Миколи виконував майбутній знаменитий етнограф Степан Ніс. Після оперети гуртом співали народних пісень, «Ой, не пугай, пугаченьку», «Ой Морозе-Морозенку», «Ой, по горі, по горі вівчар вівці гонає». Певно, що в хорі співав і сам Чубинський, хоч автор і не пише про це зі скромності...

Олена Пчілка згадувала, як на різдвяні свята 1860—1861 рр. Микола Лисенко поїхав не до своїх батьків, а в Бориспіль до Павла Чубинського, де записував пісні від селян на зимовому ярмарку і від самого господаря.

У цьому ж номері часопису подибуємо ще одну статтю Чубинського «З приводу розмежування». Тут сатирично зображено дворянські вибори. «Доводилося мені чути таке: — Ото виберуть б N!.. — Чому саме його? — питав я. Співрозмовник округляв очі, дивувався і дуже щиро відповідав: — Так він же генерал!!»

Про свою спробу заснувати школу для сільських хлопчиків і дівчаток Чубинський писав у четвертому числі «Основи» за

1862 рік. «...Жіноча школа не менш необхідна. Жінка в нас зберігає всі марновірства і забобони; вона з дитинства прищеплює їх дітям. Вона вигадала «праву середу», «десяту п'ятницю» й такі інші бабські забобони, котрі зменшують період корисної праці і збільшують час пиятики... У нашому містечку, де в свята п'янство і розбещеність сягнули страшних розмірів, необхідна не тільки недільна, а й щоденна школа, щоби не дати розбеститися дитячому поколінню».

Чубинський жваво описує ту традиційну російськоімперську тяганину, з якою йому довелося зіткнутися під час організації школи. «На моє прошеніє на днях я отримав через пристава купу запитів од дирекції училищ. Дирекція училищ доручила смотрителю повітового училища відібрати в мене потрібні відомості. Смотритель училища звернувся до земського справника, той до пристава, коли найпростіше було звернутися просто до мене — через пошту. Канцеляризм, певно, міцно засів у дирекціях училищ. Відомості, котрі від мене вимагають, такі: яку школу я хочу відкрити, чоловічу чи жіночу? Чи маю приміщення для цього? Чи маю гроші на це і чи матиму надалі? Чи існує в народі співчуття до майбутньої школи? Чи є, окрім Чубинського і священика Магировського, котрий погодився читати закон божий, інші викладачі? Чи здатні вони вчити і чи мають на це право? Чи користуються їхній спосіб життя і поведінка схваленням начальства? ...Тепер я надіслав відгук до дирекції, в якому прошу дозволу відкрити, якщо можна, без зайвої тяганини, хоча б недільну школу, а про щоденну ще треба вести переписку».

Невідомо, чи отримав Павло Платонович дозвіл, чи вдалося йому відкрити школу, бо ж восени цього року йому послалася дальня доріженька — до Архангельської губернії...

Зате достеменно відомо, що саме 1862 року царський уряд позакривав недільні школи на Україні, боячись революційної пропаганди в них.

Та повернімося до історії вигнання Чубинського.

Полтавський губернатор повідомляв київського у вересні 1862 року про те, що Чубинський «старався збудити уми селян оманливими напучуваннями щодо їхніх прав на землю, та, не маючи в тому успіху, став доводити їм незаконність військового постою і неправильність вимоги приварку для нижніх чинів». І далі: «Справник доносить, що кілька невідомих людей, між якими був і Чубинський, на початку серпня були в селі Войтові Переяславського повіту і розповідали народові якісь-то легенди минулої вільності; їхні розповіді навернули простий клас людей до тієї думки, що ці особи мають бути панами, чому народ пропонував їх запрягти; та вони пішли спочатку в містечко Яготин Пирятинського повіту, а звідти в Чернігівську губернію, в містечко Басань, де їх також мали за підозрілих людей...»

Внаслідок цієї доповідної призначено таємне слідство в справі Чубинського, який у цей час вчителював у київському приватному жіночому пансіоні Ленц. Хоча факти «злочинної діяльності» і не були доведені, але Чубинського запідозрено в підбурюванні селян проти поміщиків. Справу передано до слідчої комісії в Петербурзі, яка визнала за краще «вислати його на життя в одне з повітових міст Архангельської губернії під нагляд поліції», що й було доконано 2 листопада 1862 року.

Ще одна легенда. Поліцейський чин, який супроводжував Чубинського на північ на перепряжних, повернувся до Києва з найкращими спогадами про свого піднаглядного з українофільськими настроями...

Павло Платонович знав, що його мають арештувати, друзі пропонували йому втікати за кордон, але Чубинський відмовився: по-перше, не хоче переховуватися, по-друге, не відчуває за собою провини.

Він пише заяву шефові жандармів Долгорукому, протестує проти беззаконня, вимагає слідства й суду згідно з юридичними правилами. Вказує на причину наклепів на нього. Поміщиця Остерського повіту О. І. Ремере погодилася (очевидно, під впливом Чубинського) подарувати своїм колишнім кріпакам по десятині землі на душу. В оформленні дарчих брав участь Чубинський як юрист. Сусіди-поміщики побачили в цьому підступність, бунт з боку баришпільського хлопомана...

Особливо постарався в наклепах на Чубинського його найближчий сусіда, багатющий і жорстокий поміщик Ф. Ф. Трепов — майбутній петербурзький градоначальник, в якого через п'ятнадцять з половиною років стрілятиме народниця Віра Засулич.

В Архангельській губернії Чубинського призначили судовим слідчим Пінезького повіту. Архангельський губернатор приїхав до Пінеги й запримітив розумного, енергійного молодого слідчого. Запропонував йому посаду чиновника особливих доручень і секретаря статистичного комітету, забрав із собою до Архангельська.

Тут вигнанець продовжує традицію, започатковану публікаціями в «Основі». У «Биржевых ведомостях» за 1864 рік Чубинський публікує кореспонденцію з красномовною назвою «Про зловживання владою місцевим управителем акцизними податками та про утиски, які він чинить акцизним чиновникам». Це викликало невдоволення в місцевого начальства, Чубинському заборонили друкувати статті, й лише заступництво нового губернатора князя С. П. Гогаріна дало відносний спокій засланцю.

Як секретар статистичного комітету, діяльний Чубинський не сидів склавши руки. Почав досліджувати фольклор і етнографію Архангельської губернії, йому допомагали заслані сюди за участь у таємному харківсько-київському товаристві етнограф П. С. Єфименко і студент медик Хоревич. Крім того, Чубинський завідує міською публічною бібліотекою і редагує «Губернские ведомости». Як свідчили сучасники, новий редактор зробив газету вельми цікавою.

Енергія в молодому українському інтелігентові б'є через край. І, як справжнього інтелігента, його цікавить усе. Він укладає проект поліпшення економічного становища губернії, але цей проект сховали «під сукно» в міністерстві внутрішніх справ. За дорученням Російського географічного товариства

Павло Платонович вивчає хлібне виробництво і льонарство, торгівлю на російській Півночі. Об'їздить Архангельську, Вологодську, Вятську і Пермську губернії. Внаслідок цього 1868 року виходить у світ його праця «Про стан хлібної торгівлі в північному районі» обсягом близько трьохсот сторінок. Видає книжки про льонарство і солеваріння в Архангельській губернії та про необхідність будівництва Вятсько-Двинської залізничної вітки, що й було зроблено згодом — через тридцять років...

А вдома, знявши чиновницький мундир, Павло вбирався в український одяг, співав пісень, тужив за Україною. Господарювала в хаті його сестра Настасія, яка перебралася сюди, щоб підтримувати брата.

Про свою подвижницьку працю на Півночі Чубинський писав в одному з листів: «Сім років я трудився на Півночі для російської науки й уряду. Не буду перераховувати моїх праць, але вони показали, наскільки я цікавився населенням великоруських і фінських племен. Поза етнографією я торкнувся всіх галузей економічного становища народу, і мої нотатки з цих питань слугували поштовхом для багатьох нововведень губернаторів... Я працював на Півночі без відпочинку і довів мою любов російському народові».

За великі заслуги у вивченні Півночі П. П. Чубинський був обраний членом-кореспондентом Московського товариства сільського господарства, членом-співробітником Вільного економічного товариства і Російського географічного, дійсним членом товариства аматорів природознавства, антропології й етнографії при Московському університеті.

Його запрошують до Петербурга доповісти на засіданні Російського географічного товариства. Віце-президент товариства, знаменитий мореплавець і географ граф Ф. П. Літке, домагається цілковитої реабілітації Чубинського. Адмірал Посьєт, вихователь великого князя Сергія Олександровича, запрошує Павла Платоновича до Зимового палацу, де вчений прочитав кілька лекцій про російський північний край. До речі, в Зимовому Чубинський здибався з Ф. Ф. Треповим, який колись «випер» свого сусіду з України. Але тепер вельможі зась до вченого... Географічне товариство обирає його дійсним членом, нагороджує срібною медаллю за друковані праці й доручає експедицію в Південно-Західний край імперії для етнографічно-статистичних досліджень (ясна річ, з ініціативи самого Чубинського).

Завдяки цій експедиції Павло Платонович зажив невмирущої слави. Протягом 1869—1870-го років він тричі виїздить до Київської, Волинської і Подільської губерній, побувавши ще в Минському, Гродненському, Люблінському, Сідлецькому і Бессарабському краях. Ніби між іншим, 1870 року закінчив і видав «Нарис народних юридичних звичаїв і понять по цивільному праву в Малоросії» — це та робота, яку він починав ще як кандидатську дисертацію і за яку тепер мав другу срібну медаль.

Людина величезної працездатності, палкої вдачі, доброї душі, Чубинський умів запалити й інших. Навколо нього гуртувалися ентузіасти. Ось що писав про це його сучасник, різнобічний і знаний учений О. М. Пипін: «За складом розуму, за вдачею, за прийомами досліджень Чубинський був незвичайний етнограф-збирач, своєрідний, ні до кого не подібний діяч у цій галузі російської науки. Це була людина різнобічно обдарована, але разом з тим він мав розум практичний, який швидко засвоював навколишній побут у найрізноманітніших проявах, він умів влучно спостерегти народний звичай, схоплюючи його суттєві риси, вислухати і записати пісню й казку, одночасно зібрати й статистичні дані, розшукати на місці обізнаних людей і надати своїй роботі цінності й багатогранності. Це був безсумнівно організаційний талант, здатний визначати план роботи, знайти виконавців і довести до кінця складну справу».

Як результат експедиції Чубинського на Україну, в Білорусію й Молдавію з'явилася капітальна праця «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край». Вона вийшла в семи томах (дев'яти книгах). Чотири перші книги побачили світ у Петербурзі 1872 року, ще п'ять — 1877—1878 років. Одним з редакторів «Трудів» був М. І. Костомаров. Уже за перші томи Російське географічне товариство присудило авторові золоту медаль, ще одне «золото» Чубинський здобув 1875 року на міжнародному конгресі в Парижі, а по закінченні публікації — Уваровську премію Російської Академії наук.

Інший сучасник Чубинського академік О. М. Веселовський писав: «За багатством етнографічних відомостей існує тільки дві праці, з якими можна порівняти «Труди» Чубинського — «Lud» Кольберга та «Biblioteka delle traditioni popolari siciliane» Пітре».

Обсяг журнальної статті не дає можливості бодай коротенько переповісти зміст цієї колосальної праці. Наведу лише назви дев'яти частин «Трудів», вони заслуговують на читацьку увагу.

Том перший, частина перша. «Вірування й забобони малоруського народу». Частина друга. «Загадки, прислів'я, чарування». Том другий. «Казки міфічні й побутові». Том третій. «Народний щоденник». Том четвертий. «Пісні обрядові». Том п'ятий. «Пісні любовні, сімейні і жартівливі». Том шостий. «Народні юридичні звичаї за рішенням волосних судів». Том сьомий. Частина перша. «Євреї, поляки та інші немалоруські племена, які проживають у Південно-Західному краї». Частина друга. «Малоруси Південно-Західного краю».

Нехай сьогоднішнього читача не дивує авторське означення «малоруси» або «малоруський». Не забуваймо, що на той час у Російській імперії слова «українець», «український» перебували під офіційною забороною.

Усе ж таки не втримаюся від спокуси описати одне свято і звичай за «Народним щоденником» з «Трудів» Чубинського.

31 грудня (за старим стилем). Святої Меланки. Багатий або щедрий вечір. Напередодні Нового року господиня пече книші, пироги, робить ковбаси, начинені гречаною кашею, й вареники. Ловлять горобців, спалюють їх, а попіл бережуть до посівів і разом з насінням кидають у землю —

нібито цим убережуть посіви од горобців. Ідуть у сад, обв'язують на зиму фруктові дерева, підходять до них із сокирою, вдарюють тричі обухом, примовляючи: «Доброго вечора тобі, чи будеш нам родити, чи ні? Гляди ж, роди, бо як не будеш родити, то на прийшлий рік тебе зрубаємо». Миряться з тими, з ким були посварені, щоб у новому році не було сварок.

У «Народному щоденнику» наведено низку новорічних щедрівок. Серед них відома цілому світові, завдяки обробці Миколи Леонтовича для хору, «Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка».

Звичай закладати хату. Насипають по кутках майбутньої хати пригорщі жита, в наступного дня дивляться, чи цілі. Як не займані, то місце добре, особливо якщо там люблять лягати худоба. Ці місця любить і домовий (охоронець домашнього вогнища). На цьому місці ставлять стіл, на нього — горілку, закуску, хліб-сіль. На закладчини не сядуть обідати, аж поки не провертять у першій підвалині дірки і не закладуть туди свяченого жита, пшениці, ладану. Пообідавши, майстер бере хліб-сіль, загортає в рушник, на якому лежав хліб, дякує господині за обід і починає роботу. Гості розходяться, проте часом і собі стають у поміч майстрові.

Після 1878 року «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край» не перевидавалися. Час би нинішнім видавцям дати друге життя цій унікальній праці — в часи, коли знову відроджується інтерес до народної творчості у всіх її виявах. То було б велике надбання української і світової культури. Самих тільки пісень Чубинський записав чотири тисячі, казок — триста, навів тисячу рішень волосних судів, показав українське весілля в двадцяти варіантах!

Відомий етнограф, фольклорист, літературознавець М. Ф. Сумцов зазначив: «Після Чубинського з української етнографії з'явилися цінні праці Головацького, Іванова, Рудченка, Грінченка, Манжури, Гнатюка, Франка, Яворницького, Новицького, Милорадовича, але жодна з них за повнотою і різнобічністю, за внутрішнім багатством не здатна замінити «Труди» Чубинського, котрі як були раніше, так і тепер залишаються найкапітальнішим здобутком української етнографії, закріпивши таким чином за П. П. Чубинським тривку славу гідного сина свого народу, людини з чистим, благородним серцем та великими історичними заслугами».

І ось знову Павло Чубинський у Києві. На той час тут підібрався гурт свідомих людей, близьких за духом Чубинському, які називали себе Київською громадою. Самі імена чого варті: Микола Лисенко і Михайло Старицький, Іван Нечуй-Левицький та Іван Рудченко (Білик), Михайло Драгоманов і Павло Житецький, історик Орест Левицький і статистик Олександр Русов, етнограф, антрополог Федір Волков (Вовк), археолог, археограф та історик Володимир Антонович, громадські діячі Микола Ковалевський, Вільям Беренштам та інші. Хтось із них постійно проживав у Києві, дехто заїздив сюди, як, приміром, учитель Нечуй-Левицький на літні вакації аж з Кишинева, або Чубинський, котрий дістав посаду в управлінні цукровими заводами Яхненка і Симиренка в Городищі.

Київська громада дуже багато важила в суспільному житті міста. Без неї не обходився жодний громадський захід, жодна культурна акція.

Передусім клопотаннями громади і головно Чубинського, який мав уже неабиякий авторитет у наукових колах, в Києві відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. На голову обрано Г. П. Галагана, а секретарем — Чубинського, він фактично і став душею і мотором нового відділу, метою якого було вивчення географії, етнографії й фольклору, економічно-статистичних відомостей по Україні.

Вирлоокий, циганкуватий Чубинський мав відкриту, щиру вдачу. Товариський, говіркий, з почуттям гумору, та без жовчі. Добрий, але й принциповий. Обстоюючи свої ідейні позиції, бував і різкий. Влучно змалював його Олександр Русов: «Пригадую чарівливий образ повного, дорідного чоловіка, котрий, як гоголівський коваль Вакула, міг би в своїй долоні розплющити підкову, проте силу свою застосовував не за допомогою м'язів, а пускаючи в хід доброту очей і сердечність м'якого, задушеного голосу, який в деяких випадках міг гриміти досить гучно...»

З любові друзі звали його просто й енергійно — Чубом.

— Сила чорноземна, наш Чубинський! казав Михайло Драгоманов.

Чуб устигав скрізь — і в Городищі, і в Києві.

Надумала громада власними силами поставити в Києві першу українську оперу за мотивами Гоголя. Лібретто до «Різдвяної ночі» написав Михайло Старицький, музику — Микола Лисенко. А Чубинський — найперший консультант з етнографії і селянського побуту, на нього покладено турбуватися про потрібний театральний реквізит.

2 березня 1874 року Південно-Західний відділ за одну добу провів перший у Києві загальний перепис населення. Підготовка до цього заходу велася вдумливо, серед організаторів — Павло Чубинський. І не лише організатор, а й виконавець. Він розпорядник по лук'янівській частині міста, разом зі студентами-реєстраторами ходить по домах, нічліжках і халупах бідняків.

Бере участь у Всеросійському археологічному з'їзді, який відбувся того ж таки року в Києві і куди з'їхалися вчені з усієї Європи.

Всі знають «Словарь української мови» під редакцією Бориса Грінченка, словник побачив світ 1907—1909 рр. Та не всі знають, що початок йому було покладено ще в 70-ті роки минулого століття. Українські літератори, філологи, етнографи збиралися у когось вдома і «словарювали». Виписували на картки слова за абеткою, систематизували, сперечалися, за яким українським правописом укладати словник — за «кулішівкою», «желехівкою» чи «драгоманівкою». Зберігся жартівливий віршик, автором якого, мабуть, був Старицький. «Направляв сії дебати і був зборів головою старий Чуб товстопузатий, вже покритий сивиною...» А «старому Чубові» це й сорока не виповнилося.

За всіма цими громадськими клопотами й особистими справами Павло Платонович

не колишає пера. Працюючи в управлінні цукровими заводами Яхненка і Симиренка, щороку видає довідник «Буряко-цукрові заводи Російської імперії з офіційними статистичними про них відомостями». У «Записках Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства», які виходили в Києві 1874—1875 років, Чубинський видрукував статті «Село Сокирянці та сокирянське позичково-ощадне товариство» і «Декілька народних історичних переказів». У передньому слові до останньої він писав: «Гніт кріпосного права придушив і народну думку, і народні почуття. Він стер багато спогадів. Народ, який потерпав від панів і підпанків, забував про минулі страждання і колишню боротьбу; враження теперішнього примушували забувати про минуле. Так мало-помалу згасала і тупилася народна історична самосвідомість. Велика заслуга тих, хто попрацював над збиранням народних переказів та історичних пісень, щоби врятувати рештки уламків історичних пам'яток»

Ці слова актуальні і нині.

Після горезвісного царського Емського акту 1876 року, який фактично заборонив українську культурну діяльність, Чубинського вдруге висилають з України. В таємному доносі В. М. Юзефовича «Про так званий українофільський рух» Чубинського і Драгоманова названо «найшкідливішими» діячами Південно-Західного відділу, до того ж Чубинського затавровано як «шарлатана і невгамовного агітатора»... Отаку «подяку» дістала людина за свою благородну, потрібну народові діяльність.

Не за власним бажанням опиняється Чубинський у Петербурзі, в міністерстві шляхів сполучення. Йому доручають справу заснування залізничних училищ (1877 р). Але надзвичайно активна попередня діяльність, неприємності, нове, на перший погляд «почесне», заслання та, найімовірніше, невгамовна туга за батьківщиною підірвали здоров'я. У Петербурзі він зазнав першого, як тоді казали, апоплексичного удару, захворів, вийшов у відставку. Давній знайомий адмірал Посьєт, міністр шляхів сполучення, який пригрів у себе опального, виклопотав для Чубинського дозвіл повернутися на Україну (18.03.1879 р).

Павло Платонович живе на своєму хуторі поблизу Борисполя (хутір Чубинський, або Чубинка, як шанобливо-лагідно говорили селяни) та навідується до Києва. Другий апоплексичний удар збиває його з прудких ніг, укладає в ліжко на довгих чотири роки немочі й бездіяльності. Паралізований Чубинський помирає 14 січня 1884 року. Похований на Книшевому кладовищі в Борисполі.

Кілька слів про Чубинського як про поета. У Києві 1871 року вийшла з друку книжка поезій «Сопілка Павлуся». Збірочка невелика. Шістнадцять оригінальних поезій в народнопісенному ладі і переклади з Рюкерта, Гейне, Байрона. Складалася збірочка, певно, поступово. Є тут і вірш, писаний на Півночі.

> З-над Білого моря,
> З далекого краю,
> Тобі, моя ненько,
> Привіт засилаю.
>
> Ой тяжко, ой важко
> Сей день проводжати
> Далеко від роду,
> Від рідної хати.

Інша поезія «До моєї Катрусі» вже одігріта батьківщиною, увагою друзів, ласкою близької людини. «Тепер з тобою отдихаю. Тепер прийшла моя весна — Я, мов по смерті, оживаю, І ти, як зіронька ясна, Мені присвічуєш...»

Наостанці наведу слова Климента Квітки зі статті «Фольклористична діяльність Лисенка і сучасне йому українське громадянство».

«Я пам'ятаю сильне враження, яке зробили на мене десь року 1900 молоді баришпільці, що, прийшовши до Києва, перебували в одного з українських діячів. Вони говорили прегарною мовою, сполучаючи те, що на тоді було вироблено для літературної української мови, з натуральністю і сковитістю щиро народною. Вони були начитані, навіть у галицьких виданнях, підкреслювали своє релігійне вільнодумство, були настроєні радикально, але без деструктивного запалу; виявляли в принципі бережне ставлення до культурних цінностей. Таких груп навряд чи багато тоді було між українським селянством. Баришпільські селяни, яких образи я пригадую, були, може, сини або ідейні вихованці тих, що їх розвивав сам Чубинський, а ще в більшій мірі — ідейні вихованці інших київських діячів, в усякому разі, зв'язок їх з київськими діячами, за конспіративних умов того часу, йшов ще з тих давніх зв'язків, які встановилися дякуючи Чубинському».

Справді, оте свідоме покоління селян на той час було кращим пам'ятником діяльності Павла Платоновича Чубинського. Обов'язок нашого ж покоління увічнити пам'ять видатного сина України перевиданням його «Трудів». Навмисне повторююся, ще раз підкреслюючи те, про що вже йшлося.

Мистецтво

МАРІЯ ЛИТВИНЕНКО-ВОЛЬГЕМУТ

З минулих літ

Спогади видатної оперної співачки подаємо в літературному запису 1950 року (автор літзапису Ірина Овруцька). У рукописі помітки й уточнення, зроблені ще рукою М. Литвиненко-Вольгемут.

Я, наймолодша в сім'ї, в якій, крім мене, було ще сім душ дітей, народилася 25 січня (7 лютого) 1895 року в Києві. Батько Іван Іванович Литвиненко працював робітником на «Арсеналі», мати Євдокія Семенівна доглядала дітей і вела наше нескладне господарство. Жилося нам важко, бо сім'я була велика, а заробітків батька ледве вистачало на те, щоб прохарчуватися. Проте мати моя, розумна й охоча до роботи жінка, не тільки зводила кінці з кінцями, а й примудрялася на свято справити нам, дітям, нову одежину. Вона походила з кріпаків і була малописьменна. У дитинстві на панському дворі, слухаючи, як вчаться панські діти, запам'ятала азбуку та навчилася читати по складах. Батько читав, але писати не вмів. Проте саме мати була моїм першим учителем. Згодом її замінила сестра Шура, старша за мене на чотири роки.

Дуже любила я слухати вірші, музика яких мене захоплювала. Пригадую, як схвилювали мене прекрасні рядки Пушкіна: «Зима, крестьянин, торжествуя, на дровнях обновляет путь». Це був перший вірш, який я вивчила напам'ять, не вміючи ще читати.

Непомітно минав час. У школі, всі чотири класи якої я скінчила, мене понад усе цікавили російська історія і географія. Любила я і природознавство, особливо практичні заняття. У нас був при школі маленький садок, у якому ми працювали навесні — обкопували дерева, чагарники, садили і поливали квіти.

Любов до природи опанувала все моє єство ще змалку. Чудові київські весни, коли бубнявіють, лопаються бруньки на каштанах і назустріч сонцю простягаються маленькі зелені лапки, а повітря таке п'янке і запашне, сади Печерська, де гуляв свіжий дніпровський вітер, мальовничі схили Дніпра, з яких відкривалася синя далечінь, що вабила і кликала у невідоме,— з ними пов'язані роки мого юнацтва, роки ще не усвідомлених мрій і поривань. Співуча природа України, любов до рідного краю з ранніх літ і назавжди увійшли в моє життя.

І ще одну радість зазнала я з ранніх дитячих літ — це музика. Всі члени нашої великої сім'ї були голосисті. Брат Яків мав драматичний тенор, сестра Олександра — меццо, старша, Ганна,— сопрано, брат Павло — чудовий баритон.

Через багато років, під час служби Павла в Петербурзі, у Семенівському полку, коли він співав у придворній капелі, на нього звернув увагу Шаляпін. «У вас надзвичайної краси голос, його можна порівняти лише з голосом Тітта Руфо,— сказав йому Федір Іванович». На жаль, талантам моїх братів та сестер так і не судилося розквітнути. Причиною тому були різні родинні обставини.

В дні свят уся наша сім'я збиралася разом. Брати грали на мандоліні, гітарі. Всі хором співали українських і російських пісень. Особливо запам'яталася з дитинства пісня «Вечірній дзвін» з її переливами і російською тугою, яка брала за саме серце. Всі сусіди збиралися послухати наш спів.

Музика давала нашій родині і засоби до існування. Всі мої брати та сестра співали в церкві, де регентом хору був мій двоюрідний брат Дмитро Іванович Копильченко. Павло читав «Апостола», Яків виконував усі тенорові соло, Шура — меццові. Коли мені минуло сім з половиною років, я теж почала співати в церкві. Наш ансамбль був прекрасний. Часто траплялося, що парафіяни, обернувшись спиною до вівтаря, дивились на хори, захоплені нашими співами.

Отже, з вокалом я познайомилась досить рано. Тоді ж таки почала вчитися співати

по нотах, вивчати сольфеджіо. Моїм першим учителем з вокалу був двоюрідний брат.

Подія, яка відіграла вирішальну роль у моєму житті і визначила, по суті, весь мій життєвий шлях, відбулась на третьому році мого навчання. Наша вчителька задумала поставити дитячу оперу «Лисичка-сестричка» Лисенка. Мені доручили головну роль Лисички. Почалася підготовка, яка захопила всіх учнів школи. Особливо цікавили всіх нас костюми. Ми збирали їх хто де міг. Допомогли нам у цьому і вчителі, які давали гроші на придбання речей туалету. Ми вишуковували все, що тільки могло стати у пригоді. Основним матеріалом була марля. Мій костюм, Лисички, був з жовтого коленкору. Особливо подобався мені хвіст, який я зробила сама з дроту. Хвіст надзвичайно допоміг мені на спектаклі створити мій перший сценічний образ — я грала досить майстерно...

Репетиції проводила Ганна Миколаївна Ніколаєва, яка викладала музику в Інституті благородних дівчат і приходила до нас, та вчитель співів Дмитро Іванович Копильченко. Я захопилася своєю роллю надзвичайно. Вивчивши її блискавично напам'ять, бігала по всій школі і співала на повен голос свою першу партію.

Нарешті настав день спектаклю. Коли я ступила на сцену (влаштовану в одному з класів) і завіса пішла вгору, то побачила повнісінький зал. Радісно забилося серце, коли почула перші оплески і чийсь вигук: «Ось артистка!»

Що таке артистка? — було моє перше запитання, коли я, схвильована, після спектаклю підбігла до вчительки. Та серйозно подивилася мені в вічі і сказала:

— Артистка — це людина, яка служить народові, віддає йому всю силу свого таланту, збуджує в народі благородні думки і щирі почуття. Показуючи на сцені правду життя, вона закликає людей зробити це життя прекрасним, вільним, щасливим.

Учителька раптом спинилась, збагнувши, мабуть, що мені, десятирічній дівчинці, важко зрозуміти всю глибину її слів. Справді, так воно і було. Але я слухала її з напруженою увагою, і зерна, що вона сіяла в мою душу, падали на благодатний грунт. Ця розмова залишилась у мене в пам'яті, і я часто згадувала про неї, коли остаточно визначився мій життєвий шлях.

Велику роль у дальшому моєму розвитку відіграла Марія Григорівна Каменева, яка викладала у нас історію і російську мову. Марія Григорівна любила нас, дітей, часто брала до себе в гості, смачно частувала і водила в сад або возила до Голосіївського лісу. Одного разу вона врочисто зайшла до класу і сказала, що для учнів нашої школи купили ложу в оперному театрі. Бажаючих піти було більше, ніж місць у ложі, тому ми почали тягти жереб. Мені пощастило.

Нас одягли в парадну форму з білим фартушком і повели до театру. З шумом і гамором зайняли місця. Все було цікаве і хвилююче: і яскраве світло, що лилося з люстр і бра, і червоний оксамит лож, і людський гомін, і саме повітря, пронизане чимсь святковим, незвичайним, і завіса з павичем, велетенський хвіст якого переливався безліччю барв.

І раптом — тиша. Пішла завіса вгору — і перед очима виникла чарівна картина. Ставили «Дубровського». Коли я побачила Машу в білому вбранні, з парасолькою серед лісу, почула прекрасний голос Шульгіної, яка виконувала цю роль, то з такою силою поривалася вперед, що мало не випала з ложі. Мене ледве встигли схопити за спідницю і врятувати від падіння з другого ярусу.

Наступного дня всі в школі були вражені тим, що я напам'ять співала багато мелодій, а арію «О, дай мне забвенье, родная» — майже повністю. Що вже говорити про те, що всі лопухи з сусідніх дворів були зірвані (вони мали зображувати парасольки), а старі плаття матері використані для костюма Маші, яку я намагалася відтворити перед вдячною аудиторією — моїми подругами-одноліткамн.

Швидко линули дитячі роки. Пригадую, як, сидячи за партою, я старанно виводила в зошиті: 1905 рік. Страшним видінням промайнув він. Батько і брати часто ходили на якісь сходки, мати з тривогою чекала на них. Одного разу батько прийшов схвильований, щось сказав матері, і та сплеснула руками. Я почула одне слово «погром». Не розуміючи, що це означає, я відчула, що щось страшне насунулось на місто.

Нараз тишу пройняли сагстки городових. Брати, повернувшись додому, розповіли, як у повітрі літає пір'я, випущене з перин, і по місту шастають банди п'яних громил, що розбивають крамниці і вбивають ні в чому не винних людей. А за годину батько привів до нас нашого сусіда вірен Шапошникова з родиною, і вони переховувались у нас кілька днів.

Один щасливий випадок спричинився до зміни в моєму житті. Церкву, де я співала, відвідувала одна літня пані в супроводі молодої жінки. Цього дня, про який іде мова, з ними був ще й чоловік, який трохи шкутильгав. Звичайно жінки, буваючи в церкві, зупиняли мене, розпитували про те, хто я і де живу, хвалили мій голос. Цього разу мною зацікавився й чоловік, що був у їхньому товаристві. Це був відомий артист Михайло Федосович Бочаров. Послухавши спів, він підійшов до регента хору, мого двоюрідного брата, і сказав йому, що треба звернути увагу на мій голос і віддати мене вчитись.

— Перед нею велике майбутнє,— додав Бочаров.

Ці слова запали мені в душу. Бути артисткою стало моєю мрією. І в школі, і вдома я тільки й говорила про театр. І от через кілька днів Ганна Миколаївна, яка дуже пильно стежила за моїми успіхами, поговорила з братом і каже мені:

— Ти підеш завтра до професора по вокалу, він тебе послухає.

Серце моє заходилося, коли ми разом з дружиною брата піднімалися сходами до професора Марії Павлівни Алексєєвої-Юневич. Нас зустрів у дверях величезний сенбернар, який поклав мені лапи на плечі. Вигук господарки: «На місце!» — примусив його стати гостиннішим і пропустити нас до кімнати. Згодом, коли я стала постійною

відвідачкою Марії Павлівни, сенбернар дарував мені багато веселих хвилин. У нього була така звичка: коли учениця подобалася йому, він підвивав, ніби підтягуючи її співу, коли ж хтось був йому немилий, він забирався на диван, накривав голову лапами і жалібно скиглив.

— Що ж ти мені заспіваєш? — спитала Марія Павлівна, сівши у крісло.

У мене були ноти, і я почала співати. Марія Павлівна слухала дуже уважно. Потім зіграла гами арпеджіо і почала перевіряти мій слух. Він у мене був абсолютний.

— Для того, щоб стати артисткою, треба все життя працювати. Чи вистачить у тебе бажання і сили волі? Може, краще в пралі підеш? — спитала Марія Павлівна.

— Ні, я буду артисткою.

— Ну, добре, через рік приходь до мене, буду тебе вчити.

Я прийшла до Марії Павлівни через півроку, і вона почала працювати зі мною спочатку вдома, а потім влаштувала до Імператорського музичного училища, в якому викладала. Містилося воно у Музичному провулку.

Гами, вокалізи, пісні, романси — в напруженій праці минув мій перший рік навчання. З другого року я вже брала участь у музичних вечорах, які влаштовувались в училищі. Мене захопила російська музика — не було романсу Чайковського, Гречанінова, Римського-Корсакова, якого б я не співала. Я полюбила також романси Шумана, Шуберта, Ліста. Вечори інші мали відкритий характер. Зал був переповнений, і публіка зустрічала мене дуже добре. Це мене окрилювало. Хотілося працювати більше, віддати все своє життя музиці, мистецтву.

Та ось настав для мене сумний час. Я мусила залишити училище, бо треба було платити за навчання, а грошей катма. Через два дні за мною послали. Коли я прийшла до училища і пояснила причину своєї відсутності, Марія Павлівна обурилась.

— Ти не маєш права кидати навчання. Я знайду вихід,— сказала вона мені.

І справді, так воно і було. Через кілька днів вона познайомила мене з видатним диригентом і музикознавцем Олександром Миколайовичем Виноградським. Це була людина, що все життя своє присвятила мистецтву. З надзвичайним інтересом і увагою ставився Виноградський до музичної молоді, стежив за її успіхами, допомагав порадами, часто відвідуючи наше училище. Прослухавши мене (мою історію йому розповіла Марія Павлівна), він сказав:

— Ви будете моєю стипендіаткою. Вам треба вчитись і вчитись, наполегливо працювати. Я вірю, що з вас будуть люди.

З ніжністю згадую я ім'я цієї людини, яка дала мені путівку в життя, не тільки зробивши можливим моє дальше навчання, а й заклавши основи моєї музичної культури, підтримавши мене, коли я робила свої перші кроки в мистецтві.

Одного разу до дирекції нашого училища звернулися з Соловцовського театру з проханням порекомендувати співачку, яка б могла замінити артистку, що не приїхала, і виконати пісні Маші в «Живому трупі». М. П. Юневич назвала мене.

І ось я вперше за кулісами театру, справжнього великого театру. Мрії починали здійснюватися. Я почувалася гордою і щасливою. Адже я мала виступати в трупі одного з кращих тодішніх театрів, який зажив великої популярності у глядача. Пригадую, що Машу грала артистка Лисенко, Протасова — Слонов, Кареніна — Радін. У спектаклі брав участь циганський хор. Коли я проспівала пісні Маші, керівник хору запросив мене до себе на постійну роботу. Невідомо, як склалося б моє життя, якби я погодилась на цю пропозицію. Але, на щастя, я цього не зробила. Ще довгий час брала участь в «Живому трупі», виконуючи пісні Маші, разом з тим продовжуючи наполегливо працювати. Крім занять з вокалу в училищі, я працювала ще й удома.

В той час у Києві співав хор під керівництвом Олександра Антоновича Кошиця, склад якого був студентський. Цей хор виступав у колишньому Купецькому зібранні (тепер Колонний зал Української державної філармонії). Олександр Антонович, чувши мене неодноразово на студентських вечорах, запросив до хору як солістку. Я погодилася.

У репертуарі хору були російська класика, французькі та італійські композитори. Ці виступи перед аудиторією давали мені змогу звикати до сцени, володіти голосом.

Пригадую такий випадок. Я співала на одному концерті «Пісню Маргарити» Глінки. Знала її нетвердо. Наступного дня після концерту зустріла мене Марія Павлівна темна, як хмара.

— Яке ти маєш право виступати перед публікою, не знаючи досконало того, що співаєш! Ти ж учора брехала на кожному кроці.

— Звідки ви це знаєте? — здивовано спитала я її. Я відчувала свою провину, бо справді були в мене вчора такі, як то кажуть, «накладки», але як це дійшло до мого професора, я не могла збагнути. Виявилось, що на концерт випадково потрапив директор училища Володимир Вячеславович Пухальський. Він був зачарований моїм голосом (про це мені сказала Марія Павлівна), але ще більше обурений тим, що я наважилася виступити, не підготувавши як слід репертуар. Такий казус був першим і останнім у моєму житті. Ученицею третього курсу приходжу якось до училища і зустрічаю схвильовану Марію Павлівну.

— З Москви приїхав відомий антрепренер Сергій Іванович Зимін набирати молодих співаків до свого театру. Треба, щоб він тебе вислухав, Марусю,— сказала вона мені.

Того ж дня я о сьомій годині вечора разом з кількома моїми однокурсницями піднімалась сходами готелю «Континенталь», що на Миколаївській вулиці (тепер вулиця Карла Маркса), де зупинились С. І. Зимін та режисер театру П. С. Оленін.

Коли ми зайшли до кімнати, Оленін сидів біля рояля, Зимін трохи осторонь у кріслі. Спочатку співали інші, нарешті настала моя черга. Трохи хвилюючись, почала співати партію Лізи, потім Аїди. Зимін весь час слухав уважно, спершись на поруччя

кріслі. Коли я скінчила, він подивився на мене, потім на Оленіна і сказав, звертаючись до нього:

— Ти що-небудь подібне чув?

Потім усміхнувся до мене:

— Скажіть, а ви можете повторити?

Я проспівала знов те саме, з початку й до кінця.

— А втретє?

Я не розуміла, навіщо йому це потрібно, але, звикнувши до обстановки, вже абсолютно спокійно проспівала те саме втретє, філіруючи в арії «Біля Нілу» до третьої октави.

— Я пропоную вам стати артисткою нашого театру,— сказав Зимін, коли я скінчила. — Подумайте і дайте відповідь.

Щаслива своїм успіхом, прибігла я до Марії Павлівни і розповіла про все. Але доля моя склалася так, що я не поїхала до Москви, обравши собі інший творчий шлях.

Мій випуск збігся із святкуванням 10-річчя Київського симфонічного оркестру. Звичайно для сольних виступів на концертах, які влаштовувалися з приводу таких свят, спеціально запрошували відомих артистів. Цього разу Виноградський, який влаштовував святковий концерт, вирішив, що запрошувати нікого не буде і що співатиму я.

Протягом двох тижнів готував він зі мною арію Елеонори з «Фіделіо» Бетховена, яку я мала співати на цьому відповідальному концерті. Останні чотири дні до концерту я жила у нього вдома, і його дружина вчила мене, як треба поводитись під час виступу, як робити реверанси публіці і особливо в бік ложі губернатора. Виноградський подбав про спеціальний туалет для мене.

В день концерту дружина Виноградського одягла мене і прикрасила своїми діамантами, перукар зробив зачіску, і на концерт мене урочисто повезли в кареті.

Коли я опинилась за кулісами, то відчула не страх, а приємне хвилювання. Було мені 17 років, і я навряд чи розуміла всю відповідальність свого виступу. Домовились з Виноградським, що коли аплодуватимуть на «біс», то почнемо з певного такту. Нарешті оголосили мій вихід. Я ступила на сцену і з переляку зробила реверанс не в бік ложі губернатора, а в протилежний. Але тут же опам'яталась і швидко виправила свою помилку. У відповідь почула аплодисменти.

Уперше в житті я зробила ледве помітний знак головою диригентові і почала арію Елеонори. Закінчила я під аплодисменти і вигуки «браво», «біс». Оркестр почав знову, але чомусь не з того такту, з якого ми домовились.

— Ще раз,— сказала я, звертаючись до диригента, так спокійно і впевнено, неначе за моєю спиною були роки концертної діяльності. Це була впевненість юності, якій я тепер, маючи майже 40-річний досвід виступів перед найрізноманітнішою аудиторією, можу позаздрити.

Коли пролунали мої слова спочатку, все завмерло в залі. Я проспівала арію вдруге ще краще, зал вибухнув аплодисментами. Мені піднесли величезний букет білих троянд.

Незабаром після цього концерту в залі Купецького зібрання відбувся мій випускний екзамен. Я співала з оркестром арію Реції з «Оберона» Вебера. Після того як скінчила, до мене підійшов Кошиць, який в той час був диригентом в театрі Садовського і вів хоровий клас у нас в училищі, й запропонував мені йти працювати до них у театр. Таку саму пропозицію я одержала і від Г. П. Кондратьєва, який мав свою приватну антрепризу в Лук'янівському народному домі.

Кошиць знав про мої плани щодо театру Зиміна, але наполягав на тому, щоб я йшла до Садовського. Він доводив мені, що в Москві буде важко пробитись, розказував про український театр, художнім керівником якого був Садовський, про його роль у культурному житті України, про його мистецькі уподобання.

Я недовго вагалася. Вирішила залишитись у Києві і піти до театру Садовського, який був мені знайомий і який я любила.

Закінчувались мої шкільні роки. Переді мною гостинно розчиняло двері життя.

Моє знайомство з театром Миколи Карповича Садовського розпочалося давно. Ще ученицею Імператорського училища я часто відвідувала його вистави. Мене вабив цей театр, який у живих словах і образах промовляв до серця кожного глядача. Захоплювали його талановиті актори.

Мені, молодій дівчині, важко було зрозуміти тоді велику соціально-політичну роль цього театру, який, незважаючи на утиски і переслідування з боку царського уряду, ніс щире художнє слово в широкі маси українського народу, театру, який був доступний і зрозумілий йому.

До українського радянського театрального мистецтва живим струменем влились славні мистецькі традиції корифеїв українського дореволюційного театру, до яких належав і Микола Садовський.

Не маючи чіткої громадсько-політичної програми, театр Садовського самим фактом свого існування в умовах національного гніту, якого зазнавала за царату Україна, своїм репертуаром, галереєю образів знедолених і скривджених відігравав велику прогресивну роль. З якою силою звучала зі сцени цього театру безжалісна правда життя, як гірко лунали з неї голоси наймичок і безталанних, одягалася у живу плоть і кров страдницька доля українського народу! Мистецтво театру Садовського викликало гострий протест проти соціального і національного гноблення.

Коли я йшла до Садовського на пробу, мене сповнювали різні почуття. Не вірилось: я, тільки що учениця, стану артисткою професійної сцени, гратиму поруч з такими визначними акторами, як Микола Садовський та Марія Заньковецька. Згадалося надзвичайне враження, яке справила на мене гра цієї чудової артистки, яку я бачила недавно в спектаклі «Маруся Богуславка». Вона вкладала у втілюваний образ всю душу, всі почуття, розум. Передаючи страждання своєї героїні, вона досягала таких вершин трагедійного звучання образу, що зал завмирав. Здавалось, нема нічого, крім цієї бентежної жіночої душі.

На все життя запам'ятала я надзвичайно напружену драматичну сцену прощання Марусі Богуславки з дітьми. Нещасна мати мусить розлучитися з тими, хто їй найдорожчий у світі. Заньковецька притискає до себе дітей. Жах скував її. Здається, що з її грудей вихопиться крик пораненого птаха, крик, від якого здригнеться все навкруг. Та велика артистка інакше, тонше і страшніше відтворила почуття матері. У мертву тишу залу, немов важкі краплі дощу, впали ледь чутні слова любові і болю, пошепки мовлені Марією Костянтинівною. І цей шепіт був страшніший за крик. Від нього холонуло серце. Це був не вигаданий прийом і технічний винахід, а правдивий, природний, органічний вияв пристрастей, які вирували в ній. Минули роки, і я згадала Заньковецьку в цій сцені, спостерігаючи гру іншого великого майстра сцени. Та про це далі.

Чарівна сила, надзвичайна художня простота Марії Костянтинівни, її реалізм захоплювали всіх незалежно від віку і соціального стану. Образи її героїнь набирали гострого ідейного звучання. В них був вкладений соціальний протест проти суспільства, в якому людина з народу зводилась до стану тварини. Вони переконували, що людина з народу здатна на високі і благородні почуття, що вона має право на щастя.

Чи не найвлучнішу характеристику творчості Заньковецької дав Микола Карпович Садовський у своїй книжці «Мої театральні згадки», розповідаючи про подорож трупи Кропивницького до Петербурга. «Щось неймовірно дивне, неописане трапилось. Це був такий тріумф українського слова, якого більш ніколи воно не зазнавало. М. К. Заньковецька, цей велетень і талант, розгорнула перед публікою такі дивні риси простоти і мистецтва, в яких ця столична публіка, звикла до штучного і через те блискучого виконання імператорських артистів, потонула в тій божественній художній простоті гри артистки. Уперше в житті своїм цей ситий, блискуче одягнений салон побачив дійсне мужицьке життя».

Коли я прийшла до театру Садовського, Заньковецька вже в ньому не працювала. Лише випадково пощастило мені грати з нею в одному спектаклі в літньому театрі. Забігаючи трохи вперед, розповім про цю незабутню для мене зустріч на театральному кону з великою українською актрисою.

Ставили «Наталку Полтавку». Я співала Наталку, Марія Костянтинівна виконувала роль Терпилихи. Я хвилювалася, бо відчувала велику відповідальність — не хотілося осоромитись перед Заньковецькою. Але Марія Костянтинівна дуже чуйно ставилась до акторської молоді.

— Тільки не треба хвилюватись. Не забувайте про те, що актор повинен, переживаючи роль, володіти собою, — сказала вона, лагідно до мене усміхнувшись.

Після другого акту Марія Костянтинівна підійшла до мене, розцілувала і сказала:

— Я дуже рада, що йде молода зміна.

Ці слова сповнили мене великою радістю і разом з тим почуттям величезної відповідальності. Велика українська актриса вірила в мене, вважала гідною продовжувати її справу. Віддати життя театру, всім серцем, всім єством служити улюбленій справі — ця висока мета, до якої я прагнула ще в юних років, стала ніби ближчою, реальнішою.

На моїй першій пробі в театрі Садовського була присутня вся трупа. Так у них завжди велося. Немов єдина дружня сім'я, зустрічала вона кожного нового актора. Я співала арію Оксани з п'єси «Запорожець за Дунаєм». Акомпанував мені оркестр. Коли я скінчила, Микола Карпович і весь оркестр мені аплодували.

— Мала, а такий голос, — сказав Садовський.

Мене було прийнято до театру, і вже наступного дня випустили афішу з моїм ім'ям.

В день мого першого спектаклю зал був переповнений. Публіка складалась здебільшого із студентства, яке знало мене з виступів у хорі Кошиця. Грали «Запорожця за Дунаєм». Я виконувала роль Оксани, звичайну мені з виступів у Лук'янівському народному домі. Мій дебют був удатний.

Микола Карпович Садовський, один з корифеїв українського театру, був не лише талановитим актором, а й вдумливим режисером. У нього був свій творчий метод, про який я спробую дещо сказати. Театр став його любов'ю, змістом його життя. Служіння рідному мистецтву, створення театру для народу — таке було покликання Садовського. Я прийшла до театру, коли він досяг більш менш сталого становища — грав у Києві у Троїцькому народному домі, ставив українські п'єси без примусових п'єс російською мовою, давав спектаклі за перекладеними російськими класичними п'єсами, як наприклад «Ревізор» Гоголя. А скільки злигоднів довелося зазнати цьому театрові перед тим, як він одержав дозвіл грати в Києві! Про страшні роки поневірянь, мандрівного життя по провінції, виступи в клунях та просто неба, про обов'язкові спектаклі російською мовою, які треба було грати безпосередньо після українських п'єс, розповідав Садовський нам, молодим акторам. Десять років через заборону генерал-губернатора Дрентельна театрові був заборонений вхід до Київського генерал-губернаторства. Лише неабияка енергія Садовського, безліч «прошений» та послідовна «облога» Києва, лише його любов до театру привели до того, що цю заборону було знято.

Садовський твердо вірив у громадсько-політичну роль свого театру, яка полягала в служінні інтересам трудового народу. Виходячи з цього, він визначив свій основний естетичний принцип відображення на сцені правди переживань, дійової, активної, насиченої емоцією творчості. Всяка умовність, награвання викликали обурення Садовського.

Але як досягти цієї правди переживання, як примусити глядача повірити в щирість його? Садовський давав на це відповідь. Сам актор «нутра», Садовський закликав і нас, акторів, робити на сцені те, що нам підказує серце. Головне — це відчути образ, пережити почуття свого героя, а форма їх вияву, сценічне втілення прийдуть самі собою. Психотехніці Садовський не надавав значення. Він не вимагав од нас фіксування правильно знайдених моментів ролі, а покладався більш на натхнення. У творчому процесі Садовський свідомості приділяв незвичну роль.

Пригадую мою роботу над Галькою в од-

коміченій опері Монюшка. Я вчила партію під акомпанемент скрипки концертмейстера. Мій старий педагог Марія Павлівна, яка пильно стежила за моїми успіхами і з якою я підтримувала тісний зв'язок, допомагала мені. Вона пройшла зі мною всю партію, проаналізувала музичний образ Гальки, зміст всього цього прекрасного твору основоположника польської народної національної опери Станіслава Монюшка.

Мене захопила ідея твору, яку втлумачив мені Микола Карпович,— протест проти соціальної нерівності, проти гніту і несправедливості, схвилював чистий поетичний образ Гальки, бідної дівчини-кріпачки, скривдженої і зрадженої паном. З великим натхненням почала я працювати над роллю. Вокальна частина далась мені легко. Вабила і запам'ятовувалась виразна і мелодійна музична мова Монюшка.

Під час репетиції після першого акту до мене підійшов Микола Карпович:

— Дитино моя, ти схвилювала мене до самого серця.

Я й сама почувала, що перший акт пройшов непогано. Співала я впевнено і вільно. Звуки немов самі лились з пораненої душі Гальки, яку я вже не могла відділити від себе. Єдине, що мені заважало,— руки. Я не знала, де їх подіти.

— Що мені робити з руками? — спитала я Миколу Карповича.

— Нічого не роби з ними,— відповів Садовський.— Не думай про них. Іди від серця, від душевних переживань. І тоді твоє переживання саме виллється в потрібну форму, самі знайдуться потрібні рухи. Інакше ти з своїми руками нагадуватимеш актрис.

Це був наочний приклад художнього методу Садовського. Працюючи зі мною, Садовський добивався створення єдиного вокально-драматичного образу, розкриття його ідейного змісту та емоційного начала.

— Так само як музика і текст створюють єдину цілісну канву твору, так і вокальна, і драматична лінії мають злитись в єдиному сценічному образі,— казав він мені. І я доклала багато зусиль, щоб, гармонійно поєднавши драматичні і вокальні засоби, показати всю глибину страждання і трагедії Гальки.

На спектаклі під час другого акту я співала, сидячи на лавці, «Ой, якби я крильця мала». Одна рука у мене лежала на грудях, другою я спиралась на лавку. Це була ніжна ліричка арія Гальки, в яку бідна покинута дівчина вкладає весь свій жаль, усе своє нерозділене кохання, тугу за втраченим щастям. «Але не судилось мені крилець мати»,— продовжувала я. У співі виливається безмежна печаль дівочої душі, скорбота, жаль за втраченими надіями. І безсило, немов перебите крило, впала моя рука, якою я трималася за серце. Це був мимовільний рух, що органічно виплив з мого внутрішнього стану. Я це усвідомила лише після вистави, коли могла спокійно аналізувати свою роботу.

Згодом, працюючи в театрі музичної драми під художнім керівництвом Лапицького, я зрозуміла, яке велике значення має свідома, копітка праця над роллю, правдиве, реалістичне відтворення дійсності, фіксація знайденого переживання, логічно внутрішньо обгрунтована дія.

Остання дія «Гальки» — божевілля дівчини, яка хоче підпалити дім Якуба, пройшла для мене з надзвичайним емоційним напруженням. Прийшовши до вбиральні, я не могла зняти грим — так тремтіли руки.

Після спектаклю Садовський похвалив мене.

— Ти співала дуже добре,— сказав він.— Я чув не просто сильний і красивий голос. Я чув, як співала душа дівчини Гальки. То радісна, то сумна була її пісня. Ти зуміла у звуці передати всі зміни душевних переживань твоєї героїні. І це дуже добре. У тебе звук був не самоціллю, а засобом виразу душевного стану твоєї героїні.

Після «Гальки» готували «Сільську честь». Тут мені довелося зустрітись з абсолютно новою специфікою музичного твору. Садовський багато в чому допоміг мені створити образ Сантуцци — полум'яної і темпераментної італійки. Нові музичні барви, тональну характеристику образу підказав мені Кошиць, познайомивши з усією оперою Масканьї.

Покладаючись на актора, на його здатність відчути і пережити роль, Садовський, як чуйний режисер, бачив спектакль у цілому, добивався його єдиного звучання, чітко окресленої ідеї. Він боровся за ансамблевість вистави. На кожній репетиції уважно стежив за кожним зокрема, робив свої зауваження. Місця у нього жила на сцені, діяла.

Садовський безжально виганяв з театру всякі елементи «малоросійщини», дивертисментності. Як режисер, він уважно стежив за оформленням вистави, костюмами, гримом, бутафорією. Але ніколи правда речей не підмінювала у нього боротьби за глибоке розкриття змісту образу. Він далеко позаду лишив у цьому розумінні побутово-етнографічний український театр.

Велика заслуга Садовського і в тому, що він вивів на сцену українського дореволюційного театру російську класику, здійснивши постановку «Ревізора» Гоголя, «Тепленького місця» Островського, перекладеного ним українською мовою.

Неабияке місце в театрі Садовського посідала опера. Поряд з «Наталкою Полтавкою» і «Запорожцем за Дунаєм» були поставлені опери Лисенка «Різдвяна ніч», «Утоплена», написана на пораду і лібретто Садовського, «Енеїда» (автор лібретто Садовський), «Катерина» Аркаса за Шевченком, «Сільська честь» Масканьї, «Продана наречена» Сметани, «Галька» Монюшка та інші.

Садовський прагнув у своїх оперних постановках злити вокальний елемент із сценічним, наблизити оперу, за прикладом драматичної сцени, до життя, подолати оперний трафарет. Надзвичайно багато працював Садовський над масовими сценами з хором. Великого успіху щодо цього він досяг, зокрема, в «Утопленій». Хор, що виконував тут багато українських народних пісень, якими насичена опера Лисенка, так природно тримався на сцені, що глядач немов переносився за стіни театру в українське село, у саме буяння чарівної української природи.

Цікавим спектаклем була «Енеїда», по-

ставлена як комічна опера, де лірична піднесеність чергувалася з гротеском.

За час мого перебування в театрі я брала участь у багатьох виставах. Це були «Наталка Полтавка» (Наталка), «Запорожець за Дунаєм» (Оксана), «Галька» (Галька), «Енеїда» (Дідона), «Сільська честь» (Сантуцца), «Утоплена» (панночка) й інші.

Художні настанови Садовського багато чого давали мені, так само як і заняття з вокалу, якими керував Кошиць. Незважаючи на те, що оркестр був невеликий, музичний супровід був у театрі на високому рівні. Я зростала як співачка, навчилася вдумливо підходити до кожної нової партії. Дуже важливим було те, що працювала в театрі, який не знав оперних штампів, і ця здорова основа, одержана мною тут, мала велике значення для мого дальшого формування як актриси. Дуже вдячна Садовському і за те, що він перший навчив мене подавати образ в його вокальній і сценічній єдності.

З великою подякою згадую і весь колектив театру, в якому були такі прекрасні майстри, як М. К. Садовський, Г. П. Затиркевич-Карпинська, Л. П. Ліницька, Є. О. Хуторна, Г. І. Борисоглібська, Ф. В. Левицький, І. О. Мар'яненко, М. В. Микиша та інші. З самого моменту мого вступу до театру мене оточили піклуванням і увагою. Садовський сам гримував мене, артисти театру позичали свої костюми.

Дуже теплі спогади пов'язані у мене з моїм першим партнером у «Наталці» — Іваном Олександровичем Мар'яненком, який грав Миколу. Партія Наталки була мені знайома. Я багато разів співала її в концертах та виставах у Лук'янівському народному домі. Але в театрі Садовського це був один з перших моїх спектаклів. Поруч зі мною грали видатні артисти, і тому я не відчувала тієї впевненості, яка завжди була мені властива. Після генеральної репетиції, побачивши мене саму в куточку, Іван Олександрович підійшов до мене і сказав: «Увечері, серденько, не бійтеся. Я вас підтримаю, і головне, не думайте, що навколо вас чужі».

І справді, не лише під час цієї вистави, а й протягом усього мого перебування в театрі Садовського я почувалася членом великої дружньої родини.

Та чи не найкращою школою для мене була талановита гра нашого художнього керівника Миколи Карповича Садовського. Це був актор, якого важко забути. І в героїчному, і в комедійному репертуарі Садовський був неперевершений майстер.

Згадую свою першу гастрольну подорож з театром. Ми об'їздили багато міст, містечок, побували в Умані, Одесі, Козятині. Я бачила, як народ сприймав спектаклі, як з ночі ставали за квитками, щоб потрапити на виставу, як приїздили з навколишніх сіл.

Особливо запам'ятався спектакль у Козятині за участю Садовського. Ставили «Богдана Хмельницького», роль Богдана виконував Садовський. Образ, який створив Микола Карпович, на все життя закарбувався в пам'яті. Це була сама Україна — сильна, горда, смілива духом, це був розумний і певний своїх сил політичний діяч, за яким ішов народ. Постать Богдана Хмельницького у виконанні Садовського втілювала непохитний, волелюбний дух українського народу. Високий, красивий, з сильним голосом, він приваблював і зовнішнім малюнком ролі. Садовський ніколи не зловживав жестом. Його спокійний жест був сповнений темпераменту, величність була в кожному русі. Якоюсь надзвичайною внутрішньою силою віяло від цієї людини. І відчувалось, що сила ця в народі, що це він, народ, висунув Богдана і що його вустами промовляє також народ.

Садовський вражав надзвичайною художньою правдою своєї гри, яка була справді натхненною. Все в ньому було органічне. То гнівний, то радісний, то в глибокому роздумі, він примушував глядача вірити кожному душевному поруху, кожному переживанню. І глядач ішов за ним, немов зачарований. Мертва тиша під час вистав, які часто відбувалися просто неба, переривалася вибухами оплесків.

Незабутнє враження справляло і виконання Садовським комедійних ролей. Вже самим виходом своїм у ролі Караса («Запорожець за Дунаєм») Садовський викликав бурю овацій. І не через широченну, як Чорне море, матню, що нею зловживали багато акторів дореволюційного українського театру в його «малоросійщиною» — гопаком та горілкою. Садовський створював образ надзвичайної комедійної сили. Його гра була пронизана тонким українським гумором, який іскрився у кожному його слові, в кожному жесті. Хитринка була в усій його поведінці, в його лукавій посмішці, в його очах. Але разом з тим глядач бачив, що в кремезній постаті цієї людини захована велика життєва сила, він вірив, що саме такі запорожці ходили битися у Туреччину, захищаючи рідний край. І інтонації, і міміка — все було виправдане у Миколи Карповича, який ніколи не домагався зовнішніх ефектів.

В іншій комедійній ролі — у «Наталці Полтавці» — він знаходив цілком нові барви. Я співала Наталку, Мар'яненко — Миколу, Садовський виконував роль Виборного. Спектакль мав надзвичайний успіх. Це був справді тріумф Котляревського і Садовського — двох великих майстрів української сцени.

Повернувшись з гастролей, під час яких я ще більше звикла до театру, трупи (під час гастрольних подорожей я особливо відчувала піклування Садовського), ми знов розпочали сезон у Києві.

Одного разу, коли я співала Гальку, мені сказали, що приїхав Севастьянов, заступник директора Петербурзького театру музичної драми, набирати співаків. Скінчився спектакль, і до мене входить високий елегантний чоловік. Привітавшись зі мною, він каже: «Дозвольте вас вважати артисткою нашого театру». Я подякувала за пропозицію, але не дала ніякої відповіді. Проте він обіцяв, що надішле контракт. Повернувшись після спектаклю додому, я почала серйозно обмірковувати пропозицію Севастьянова. Мене вабили нові перспективи.

Працюючи в театрі Садовського, я ознайомилась з його репертуаром, прекрасні актори цього театру допомогли мені опанувати основи музично-драматичної культури, прищепити справжню любов до мистецтва і розуміння його. Я пройшла тут добру школу реалістичного мистецтва театру.

Я росла і розвивалася як драматична актриса, але для розвитку моїх вокальних даних мені потрібні були твори великих російських композиторів — Чайковського, Римського-Корсакова, Даргомижського, твори класиків західноєвропейської музики. Це могла мені дати тільки російська оперна сцена, яка славилась на цілий світ своєю високою музичною культурою. Порадившись з моїм старим педагогом, Марією Павлівною Юневич, я вирішила їхати.

Минуло два місяці з часу перебування Севастьянова в Києві, і я одержала з Петербурга контракт. За цей час я дістала ще одне запрошення — до Київської опери. Але я вже вирішила їхати до Росії. В контракті було сказано, що в моєму репертуарі мають бути «Снігуронька» (Купава), «Пікова дама» (Ліза) та «Аїда» (Аїда).

Я почала готуватись до від'їзду і працювала над цими партіями, які я вчила ще в училищі. Знову мені допомогла Юневич.

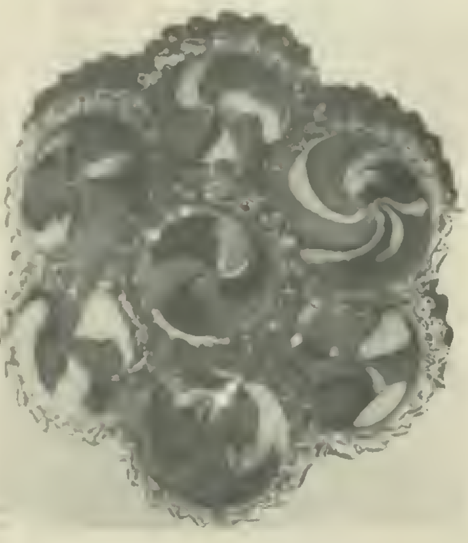
Садовський був дуже незадоволений, навіть ображений з мого від'їзду. Та й мені, чесно кажучи, було шкода прощатися з театром, який я так полюбила і з яким так зріднилась. Але я розуміла, що роблю правильно.

Зігравши свій останній спектакль у колишньому Купецькому зібранні, я попрощалася з усією трупою і була готова до від'їзду.

Це було влітку 1914 року. Війна, яка вибухнула в липні, не порушила моїх планів. Зібравши свою скриньку, в якій містився весь мій гардероб, я 1 серпня вирушила до великого і не знайомого мені Петербурга. Починався новий етап мого життя.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Є. Шимоняк-Косаковська. Декоративне бра

З листів до редакції

Рідна мова

ЩОБ ЖИЛА ЧИСТА КРИНИЦЯ...

Якось в Охтирському районному вузлі зв'язку я здавав рекомендованого листа. Молоденька дівчина-оператор покрутила його у руках і запитала:

— А як це — рекомендований?

Це лише один з багатьох вихоплених із життя прикладів зневажливого ставлення до рідного слова. Ми живемо в умовах білінгвізму (двомовності). Українську і російську мови чуємо ще змалечку, вивчаємо у школах. Але в застійні роки з їхнім бюрократизмом, хабарництвом, круговою порукою, меркантильними міщанськими настроями, руткою зародилась думка в міщансько-чиновницькому середовищі, що українська мова, мовляв, неперспективна, сільська, нею начебто не можна висловити всіх почуттів, думок... Як педагог-словесник, хотів би проілюструвати гнучкість, образність, багатство української мови. Чи задумувались ви, скільки синонімів можна підібрати до слова «ліс»? Ось послухаймо: пуща, гай, діброва, бір, перелісок, чорноліс, байрак. А про найріднішу людину у світі — маму — можна сказати: ненька, матуся, матінка.

Та ось приїжджають до міста молоді люди і, щоб не виглядати селюками, починають говорити мішаниною українсько-російських слів. Так званим суржиком. А потім і своїх дітей навчають так, аби на вік вічні замаскувати сільське походження.

Ми однаково шануємо і любимо українську і братню російську мови. І це закономірно! Всі мови рівноправні, і кожна по-своєму красива і багата. Але ми проти звуження сфери вживання однієї і витіснення другої. Зайдіть до будь-якої установи Охтирки. Чи почуєте десь українське слово? Скажу відразу: в небагатьох. Навіть завідуючий районним відділом народної освіти тов. Білоконь О. І., в підпорядкуванні якого перебуває 25 середніх і восьмирічних шкіл з українською мовою навчання, розмовлятиме з вами по-російськи. На залізничному вокзалі і двох автостанціях з динаміків лунають оголошення по-російськи. Вже стало правилом сесії міської і районної Рад, різні наради проводити російською мовою. Навіть редакція охтирської міськрайгазети «Прапор перемоги» змушена план своєї роботи перекладати для подання в міськком партії на російську мову. Начебто там працюють люди, що не знають і не чули українського слова.

На жаль, роки стагнації ще даються взнаки. Ідеологічні працівники чомусь не звертають уваги на те, що інтернаціональне можливе через розквіт національного. Це як букет, у якому зібрано багато різних запашних квіток, і кожна з них красива по своєму, а разом з іншими ще краща.

В охтирському магазині «Книжкий мир», № 5, нещодавно я знайомився з новинками видавництв. Поруч гортало книжечки дитя з дідусем-пенсіонером. Вподобало одне дитяче видання і прохає дідуся, щоб купив. Дідусь-пенсіонер взяв книжечку до рук, роздивився і каже: «Фу, Андрюша, это же на украинском! Нам не подойдет...»

Циничний висновок обивателя. Ось ми які, мовляв! А чи піде подібний «урок» на користь внучаткові? Про це дід не думає. А потім ми дивуємось та охаємо, звідки у нас інколи та й беруться різні відщепенці-безбатченки, нарікаємо на низьку політичну культуру і всеїдність певної частини людей, пасивність молоді, захоплення її масовою західною культурою, яка не дає користі ні розуму, ні серцю.

Років 15—18 тому в Охтирці магазини мали поетичні назви: «Світлана», «Барвінок», «Ромашка», а потім владна рука чиновника змінила їх на безбарвно казенні: «Гастроном», «Бакалея», «Культтовары», «Галантерея», «Ткани», «Одежда», «Хозтовары»... Лише один залишився з образною і зрозумілою назвою — «Дари ланів». І то, мабуть, через те, що головним постачальником продукції для реалізації у ньому є колгоспи району.

Щоправда, і нині є гарно названі торгові заклади — «Колобок», «Вареничная», «Галушечная», «Книжный мир»... Але ж усе по-російському. Назви міських і сільських вулиць написано теж російською мовою, до того ж з помилками. Навпроти прохідної заводу «Сільгоспмаш» ні парнаці табличка інформує: «ул. Шевченка», хоч правильно було б: «ул. Шевченко».

Поверхове знання мов засвідчують і відбитки штампів, гербових печаток різних організацій та установ. Приміром, на Охтирському заводі медичних меблів у відбитку штампу читаємо по-українськи: «завод медичної мебелі», а треба: «медичних меблів»; у штампі і печатці Пологівської восьмирічної школи написано по-російськи: «Положакская восьмилетняя школа» замість «Пологовская». На листі, який отримав, бачу штемпель райвузла зв'язку з такими даними: «31038808. Ахткрка Сумск. Ахтырка». Вже давно уточнено правопис назви міста по-українськи, але зв'язківці продовжують популяризувати безграмотність. Рясніють помилками штампи і печатки колгоспів імені Петровського та «Комунар»...

Хвилює, що до пуття ми не знаємо ні української, ні російської мов. А взагалі варто у таких делікатних питаннях суворо застосовувати принцип двомовності. У прийнятій минулого року постанові Центрального Комітету Компартії України «Про заходи по реалізації в республіці настанов

XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС в галузі національних відносин, посиленню інтернаціонального і партійного виховання населення» підкреслюється необхідність поліпшення мовної культури в діяльності органів управління, додержання принципу національно-російської двомовності при проведенні громадських заходів, у діловодстві, наочній агітації, в теле- і радіопередачах, у рекламі, інформації. Приклади є. При вході до приміщень міськкому партії, міськрайвиконкому, райвузла зв'язку назви організацій написані двома мовами.

Часом здається вкрай дивним, коли самі вчителі, хто повинен бути зразком мовної культури, розмовляють на суржиковому діалекті. Не дивуйтесь, коли з уст педагога почуєте «перли» на зразок: «міроприємства», «слідуючий»... Вчителі Довжицької восьмирічної школи нашого району навіть її назву вимовляють неправильно. Ось так: «Довжичанська».

Незрозуміле отаке ставлення до мови своїх пращурів. І це тоді, коли українською мовою послуговуються в США, Канаді, Австралії, Чехословаччині, Польщі, Румунії, Югославії, де проживає українське населення, видаються газети, журнали й книги тощо.

Видатний радянський, партійний і державний діяч, перший нарком освіти РРФСР А. В. Луначарський, який сам досконало знав близько двох десятків різних мов, говорив, що скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина. Це справді так. У кожній мові відкриваєш для себе енциклопедію життя народу, бо у слові відбилось усе: історія, народна душа, фольклор, сподівання, мрії. «Рідне слово — це перша криниця,— писав класик білоруської літератури Якуб Колас,— через яку ми пізнаємо життя і світ, що нас оточує».

Ще в студентські роки, навчаючись у Сумському державному педагогічному інституті імені А. С. Макаренка, завдяки улюбленому викладачеві доктору філологічних наук, професору, члену Спілки письменників СРСР Павлові Павловичу Охріменку я захопився вивченням білоруської мови. І вивчив її за допомогою друкованих джерел, хоч ні разу й не був у синьоокій Білорусії. Тепер в оригіналі читаю твори Василя Бикова, Петруся Бровки, Янки Бриля, Янки Купали, Івана Мележа, Івана Шамякіна. Постійно передплачую і читаю білоруську газетно-журнальну періодику: «Звязда», «Чырвоная змена», «Маладосць»... Знання мови сябрів допомагає краще зрозуміти і свою рідну, донести до учнів красу і силу українського слова.

Або ось інший приклад. На початку цього навчального року у нашу Пологівську восьмирічну школу прийшла нова учениця — четвертокласниця Наталка Тихомирова, батьки якої приїхали на постійне проживання у село Пологи з Кубані. До цього дівчинка навчалась у російській школі. Тому спочатку не могла вимовити по-українськи жодного речення. Але завдяки наполегливій праці і допомозі вчителів через півроку стала вільно володіти українською мовою. Нині в її щоденнику рясніють лише п'ятірки з української мови та літератури. Наталка запоєм читає наші народні казки, оповідання українських письменників. На всіх шкільних концертах слухачів буквально зачаровує її м'яка, виразна мова, коли вона декламує напам'ять вірші українських поетів.

«Сьогодні, коли розширюються демократія і самоврядування,— говорив М. С. Горбачов у виступі на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС,— коли йде швидке зростання національної самосвідомості усіх націй і народностей, поглиблюються процеси інтернаціоналізації, особливої уваги набуває своєчасно і справедливе розв'язання питань, що виникають, на єдино можливій основі — в інтересах розвитку кожної нації і народності, в інтересах їх дальшого зближення, в інтересах усього суспільства».

Після Жовтня деякі народи колишньої Російської імперії одержали писемність. А російську мову як засіб міжнаціонального спілкування було вибрано народами добровільно, це необхідність і вимога життя.

Російський радянський поет-трибун В. Маяковський, закликаючи вивчати величну й просту українську мову, писав:

Разучите
 эту мову
  на знаменах —
   лексиконах
    алых,—
Эта мова
 величава и проста:

«Чуеш, сурмы заграли, час расплаты настав...».

І ще одна цитата:

...Я русский бы выучил
 только за то,
что им
 разговаривал Ленин.

Ці урядки не протиставляються, а доповнюють один одного.

МИХАЙЛО ПОПІЛЬНЮХ,
учитель української мови та літератури Пологівської восьмирічної школи Охтирського району на Сумщині.

ШАНОВНА РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «ВІТЧИЗНА»!

Не було б потреби звертатися до вас по допомогу, якби не позиція міськкому партії м. Кіровського Донецької області з вирішення проблеми національно-російської двомовності. А точніше — відсутність всякої позиції.

Я батько двох малолітніх дітей. І мене, як і багатьох моїх знайомих, турбує наше нинішнє становище. Проживаючи на території своєї Української радянської республіки, ми не маємо можливості вчити дітей рідною материнською мовою. Високопоставлені тати й мами звільняють своїх чад від вивчення української мови, як від непотрібної, а то навіть і принизливої справи. На них рівняються дрібніші чиновники й чиновнички. А на тих ще дрібніші.

Здавалося б, після опублікування резолюції XIX партконференції з питання

міжнаціональних відносин повинно б усе з'ясуватись. І хто-хто, а партійні органи першими реально проаналізують варіанти реалізації національно-російської двомовної системи, сприятимуть введенню рідної мови до дитячих дошкільних закладів, до сьогорічних перших класів, де б були і діти українців, і тих, кому близька українська мова і культура. Всяке анкетування в цьому разі недопустиме, хоч на перший погляд нібн й демократичне. Ті, хто проводить його, або забувають, що українська мова десятиліттями в адміністративному порядку зводилася до нуля, або спеціально стараються поставити на відродженні української мови ту ж тавро адміністративну й останню крапку.

Зараз потрібні не лише зусилля громадськості в пропаганді невідворотності перебудови, останнє слово тут повинне бути за партійним керівництвом. Чого, на жаль, і немає. Мені довелося дві з половиною години доводити першому секретарю міськкому партії Суровцу С. М., що для міста, де проживає 60—65 процентів українського населення, вкрай потрібні дитячі дошкільні заклади та школа з їхньою рідною мовою. Адже лише за умови існування російських і національних шкіл двомовна система справедлива й демократична. І почув, що міськком через кілька місяців розгляне дане питання. Чекають Пленуму з національного питання? Чи, може, вказівок згори? І це тоді, як уроки Карабаха повинні були багато чого навчити. Багатолітні перекручення в ленінській національній політиці не у всіх витравили почуття власної гідності й любові до свого рідного. Хай не здається тим, хто створює різні перешкоди на шляху до політичного самоусвідомлення народу, що таким чином вони збережуть свої теплі місця. Мало хто зараз, після XIX партконференції, погодиться зі становищем «емігрантів» на рідній землі. Бо навіть телеграмою на рідній мові не привітаєш з днем народження свою стареньку маму. Хочеш українською? Будь ласка — пиши латинським шрифтом. І це в республіці, де мовою установ повинна бути й українська мова.

Звертаюся до шанованих мною, близьких і рідних з шкільної парти Олеся Терентійовича Гончара, Бориса Ілліча Олійника, Івана Федоровича Драча, до всіх, кому не байдуже, як розвиватиметься наша мова далі, з проханням добиватися закону про мову. Бо тільки державний документ про розвиток рідної мови в республіці може дати справжні гарантії в боротьбі з бюрократизмом і невіглаством.

З повагою

МИКОЛА БІЛОУС,
вчитель.

Кіровське Донецької обл.

ШАНОВНА РЕДАКЦІЯ!

Не можу не приєднатися до думок багатьох читачів журналу про вболівання за долю і стан національної культури, мови, історії українського народу. Всі ми добре знаємо, яка заподіяна шкода їм у давні і не такі давні часи. На мій погляд, треба в кожному випадку поіменно називати, де це тільки відомо, хто особисто сприяв рішенням про закриття шкіл з українською мовою навчання, хто відкладав у довгі скрині художні твори, історичні праці, фільми, щоб історики майбутнього не мали об'єктивної інформації і щоб інші сподівалися на провалля часу.

А тепер хотілось би поділитися окремими конкретними пропозиціями щодо кращого функціонування української мови в республіці і за її межами. У наших великих містах в кіосках можна побачити пресу з дуже далеких країн — навіть з Австралії і Нової Зеландії. А от українських газет і часописів в кіосках інших республік, де зосереджені багатотисячні осередки українців, я ніде не зустрічав. Ідеться про Казахстан, Сибір, Далекий Схід, а також області, які межують з республікою і де, безумовно, проживають українці теж. А хіба не можна було б у книжкових кіосках на великих вокзалах і в аеропортах тих же регіонів продавати українську літературу? Американці зі своїми бестселерами вміють заполонити всі книгарні світу, а ми з транспортними засобами XX століття не можемо навіть раз на квартал переслати посилку книжок в азіатську частину країни. А там, крім цього, навчається багато наших студентів, а ще більше наших хлопців проходить військову службу. Хіба це нормально, що роками вони не бачать рідного друкованого слова? І мені здається, дарма в нас виправдовується скорочення роздрібного продажу часописів і газет. Молоді читачі, школярі і студенти насамперед вперше знайомляться з журналом, купивши його в кіоску. А у нас тепер найпопулярніших видань якраз в кіосках не купиш.

Друге. Нещодавно у львівському журналі «Жовтень» я прочитав замітку двох читачів про безграмотні етикетки у львівських магазинах. А дивного нічого в тому немає. Вся продукція (і харчова, і промислова) практично надписується російською мовою. В цій справі треба б навести лад, і то в законодавчому порядку. Навіть на експортній продукції має бути українська назва, а поруч російська, як це має місце в республіках Прибалтики на всіх вивісках і в рекламі.

Для популяризації і закріплення мови там, де її витіснено з ужитку, могло б сприяти більше пожвавлення в українськомовному друці. Щодо літературних журналів, то тут справа зрушилась з місця, але гадаю, що нам потрібні журнали для масового читача. Один тижневик «Україна» на всю 50-мільйонну республіку! Нам також конче потрібне видання, аналогічне «Нашему наследию».

І ще одне, на що мені хотілось би звернути увагу: за останні роки всюди кіноафіші республіки навіть у сільській місцевості виконуються російською мовою. Невже український кінопрокат перестав друкувати каталоги українською мовою! А в поліклініках в медичній інформації і вивісках на кабінетах українська мова теж рідкісна гостя. От з таких нібито дрібниць формується байдужість, а потім цілком нігілістичне ставлення до рідної мови, бо її в державних установах не чуєш і не бачиш.

МУЧИЧКА В.
Воловець. Закарпатська обл.

МИХАИЛО
ГРУШЕВСЬКИИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ
ДО РОКУ
1625

вітчизна
1989

М. С. Грушевський

СПАДЩИНА

В плані повернення нашим сучасникам історичних персоналій, що тривалий час перебували в небутті, у республіці зроблено чимало. Широкі кола громадськості вже ознайомились з частиною творчого доробку М. Хвильового, В. Підмогильного, М. Зерова, Б. Лепкого, В. Винниченка. На сторінках «Українського історичного журналу» друкується історичний твір М. Костомарова «Мазепа». Публікуються важливі й цінні сюжети з історії суспільного та літературного життя 20—30-х років тощо. В контексті подальшого поглиблення демократизації і гласності в нашому суспільстві вирішене питання про передачу у вільне, відкрите користування численних праць відомого українського буржуазного історика, політичного й громадського діяча, а пізніше радянського академіка М. С. Грушевського.

Багато читачів питають: хто ж ця людина? Яка його роль і конкретний внесок у розвиток історичної науки на Україні? Яким було його кредо як політичного діяча? Ці та інші далеко не риторичні запитання мають значний суспільний резонанс. Відповідь на них висвітлює ще одну сторінку нашого недавнього минулого — минулого складного, суперечливого, а нерідко й трагічного.

Михайло Сергійович Грушевський (17.IX.1866 — 25.XI.1934) належав до числа тих учених, життя і діяльність яких проходили в переломні історичні періоди. Він став свідком і бурхливого розвитку буржуазних відносин у країні, й на власні очі бачив, як руйнувалися підвалини старого світу під могутніми ударами нової революційної сили. Особливо гостро і навіть, можна сказати, хворобливо він реагував на різко негативне ставлення царизму до всього національного — «інородного» (маємо на увазі заборону українських шкіл і друкування книжок, викладання у вищих навчальних закладах дисциплін рідною мовою тощо). Всі ці події та обставини так чи інакше вплинули на формування його світогляду, історичної концепції й спрямування творів.

Народився Грушевський у м. Холмі (тепер на території ПНР) в родині з давніми традиціями священнослужителів. Його батько — Сергій Грушевський, одержавши вищу освіту, займався педагогічною діяльністю. Він став відомим як автор популярного для свого часу в Росії підручника слов'янської мови. Мати — Глафіра Опокова — походила, як і її чоловік, з духовної родини, що проживала на Київщині. Незабаром сім'я змушена була залишити Україну і переїхати на Кавказ. Михайлові минав тоді четвертий рік. Лише іноді вони всі разом могли навідуватись у рідні місця. Пізніше, пригадуючи умови свого життя на Кавказі, М. Грушевський напише в своїй «Автобіографії»: «Одначе під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мене рано збудилося й усвідомилося національне українське почуте, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в ореолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплеменної й чужо-

мовиої «чужини» . Він рано почав читати і, «позбавлений дитячого товариства», зростав серед «мрій і фантазій, замкненим в собі відлюдном»[1].

Вступивши в 1880 р. до тифліської гімназії, юнак неабияк захопився історією, історією літератури та етнографією України, почав пробувати власні сили в прозі й віршах. Свої перші твори він надіслав І. Нечую-Левицькому, який відгукнувся про них в цілому позитивно. (Цікаво, що згодом І. Нечуй-Левицький гостро і досить критично поставився до мовного боку творів Грушевського (див. Нечуй-Левицький І. С. Криве дзеркало української мови. — К., 1912, с. 10, 23, 78). В той час молодий студент перебував під значним впливом праць Костомарова, Куліша, Максимовича, Метлинського, Скальковського та ін. Він мріяв швидше завершити навчання в гімназії і вступити до Київського університету. Його мрія здійснилась у 1886 р. Проте незабаром настало перше розчарування. В університеті його не задовольняв рівень читання лекцій, самі умови, в яких він навчався: «На перший план висунено класичну фільольогію, все иньше зіпхнено на другий план, обкроєно й обмежено загальними курсами; ці виклади небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності студент. Семінарії поставлені були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнійшою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу»[2]. Навчаючись на історико-філологічному факультеті, Грушевський підпав під великий вплив ідеалістичних концепцій свого вчителя В. Антоновича.

Завершивши в 1890 р. навчання в університеті, М. Грушевський продовжував поглиблено займатися соціально-економічними питаннями історії України за феодальної доби. Наслідком цих наукових досліджень став захист магістерської дисертації на тему «Барське староство» (1894), яка в тому ж році вийшла окремим друком у Києві. Вже перші серйозні праці вченого привернули увагу наукових кіл. За безпосередньою рекомендацією професора В. Антоновича його беруть на роботу до Львівського університету, де він очолив кафедру всесвітньої історії (читав курс української історії). У Львові Грушевський помітно активізує свою науково-дослідницьку й громадсько-політичну діяльність. З 1897 р. він веде значну роботу як голова Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, редагує його періодичні видання «Записки». Одночасно вчений став активним членом «Київської громади», одним з організаторів і діячів національно-демократичної партії в Галичині.

Події початку XX ст. вносять помітні корективи в діяльність М. Грушевського, чіткіше визначають його політичне кредо. Обмеженість поглядів не дала змоги вченому правильно зрозуміти класову суть революційної ситуації, що склалася тоді в країні. Вже у період першої російської буржуазно-демократичної революції (1905—1907) Михайло Сергійович виступав з теорією так званої національно-територіальної автономії, нерідко негативно ставився до соціальних рухів на селі. Надалі він розвинув ці свої погляди і концепції та виклав їх у більш рафінованому вигляді. Після переїзду до Києва в 1908 р. Грушевський відразу увійшов до складу керівників Товариства українських поступовців, основу соціальної та політичної платформи яких становив захист інтересів експлуататорських класів, пряме засудження революційно-визвольного руху широких народних мас України. Як політичний діяч він остаточно скомпрометував себе у роки першої світової війни, будучи прихильником пронімецької орієнтації. В 1917 р. він брав безпосередню участь у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів і став головою контрреволюційної Центральної ради, котра у жовтневі дні перейшла на шлях відкритої боротьби проти Радянської влади. Після перемоги революційних сил на Україні, краху німецької окупації М. Грушевський на початку 1919 р. емігрував до Австрії, де створив один з осередків українського буржуазного націоналізму. Так фактично і завершилась його політична кар'єра.

Мабуть, все це передусім і позначилось на тому, що в радянській історіографії ще не дано об'єктивної і всебічної оцінки наукової спадщини М. Грушевського. При цьому слід також враховувати і такий незаперечний факт: хибні положення концепції вченого і сьогодні широко використовуються буржуазними і буржуазно-націоналістичними вченими «українознавцями» на Заході.

Перу М. Грушевського належить близько двох тисяч наукових і науково-популярних праць, на сторінках яких висвітлено питання історичного минулого українського народу з давніх часів до початку XX ст. Надзвичайно багата палітра наукових інтересів ученого: історія Київської Русі, соціально-економічний розвиток і політичне становище України, особливо в часи феодальної доби, складні етно-соціальні процеси тощо. В головних працях М. Грушевського («Історія України-Руси», т. 1—10, в 13 кн., К. — Л., 1898—1936); «Нарис історії українського народу» (Спб., 1904); «Ілюстрована історія України» (К. — Л., 1911); «Історія української літератури», т. 1—5, К. — Л., 1923—1927, та ін.) узагальнено не лише працю його попередників, а й введено у науковий обіг велику кількість новітніх даних археології, етнографії, філології, соціології, матеріали українського фольклору, віднайдені в архівних сховищах України, Росії, Польщі, Швеції, а також інших країн. Зокрема, про «Історію України-Руси» радянські вчені І. Бойко та С. Кирилюк писали, що вона «стояла на рівні буржуазної світової історіографії і являла собою узагальнення надбань української історіографії доби феодалізму й капіталізму». Створення багатотомної «Історії України-Руси», на думку дослідників, «мало для свого часу не тільки наукове, а й політичне значення. Це була переконлива відповідь австрійським, польським і російським реакціонерам, які не визнавали за українським народом права на

---

[1] Грушевський Мих. Автобіографія. — К., 1926, с. 4.

[2] Там же.

[3] Там же, с. 6.

власний розвиток, на свою національну культуру»[4].

Велику увагу М. Грушевський приділяв археографічній роботі. Він став одним з редакторів багатотомного видання «Жерела до історії України-Русі», яке не втратило свого наукового значення і яке сьогодні досить широко використовують радянські історики-медієвісти (до речі, відзначимо: частина оригіналів назавжди зникла в полум'ї пожарищ, знищена в ході воєнних дій тощо).

Наукова концепція розвідок ученого надзвичайно складна і суперечлива. В ній поєднано високий професіоналізм викладу матеріалу і серйозні хиби методологічного характеру (він так і не прийняв марксистсько-ленінського вчення про пізнання закономірностей історичного процесу), яскравість та емоційність при описі історичних подій та фактів і тенденційність в їхньому доборі, коментування джерел та їх інтерпретація з націоналістичних позицій (особливо згадана риса творів М. С. Грушевського характерна для ряду публікацій перших десятиліть XX ст., в яких він віддавав пріоритет національним питанням). Нерідко реакційну політику царського уряду стосовно до України він безпідставно ототожнював із ставленням всього російського народу до українців, ігноруючи при цьому спільність їхнього походження та історичного розвитку.

Очевидно, саме тому у вітчизняній історіографії існують такі неоднакові, а часто й діаметрально протилежні оцінки його як історика. Ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції противники вченого називали Грушевського «пресловутым вождем украиноманов», «злобным политиканом, врагом России и союзником иных ее врагов». В той же час іншим він вважався «самым выдающимся из современных украинских деятелей», «крупным ученым», який «в украинской историографии сыграл роль, подобную С. М. Соловьеву в историографии русской».

Про ставлення Радянського уряду до М. Грушевського як ученого може свідчити дозвіл йому ВУЦВК повернутися з еміграції (з 1919 до 1924) на Україну і продовжувати наукову діяльність. У 1924 р. його було обрано академіком АН УРСР, де він очолив секцію історії України історичного відділення АН. Визнанням його заслуг в розвитку історичної науки стало і обрання вченого в 1929 р. дійсним членом АН СРСР. Цікаво, що в ухвалі Ради Народних Комісарів УРСР 26 листопада 1934 р. про поховання вченого вказано: «Зважаючи на особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка М. С. Грушевського, Рада Народних Комісарів УРСР постановила: «Поховати академіка М. С. Грушевського в столиці України — Києві. Похорон узяти на рахунок держави». (Він помер у Кисловодську, де перебував на лікуванні).

Сучасна радянська історична наука, громадськість повинні винести свій справедливий вердикт, дати всебічну об'єктивну оцінку М. Грушевському і як політичному діячеві, але й як вітчизняному вченому. Очевидно, треба вивчити питання про доцільність перевидання окремих, найбільших і науково вагомих праць історика.

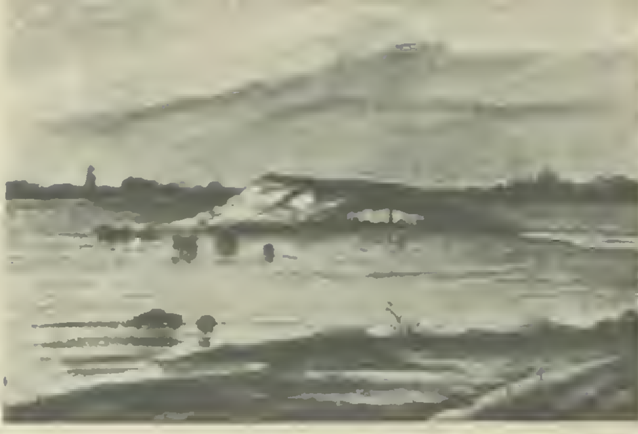
Одним із кроків у цьому напрямі є публікація на сторінках журналу «Вітчизна» його праці «Історія української козаччини». (Текст подається наближено до сучасних правописних та деякою мірою лексичних норм). Не можна сказати, що вчений розпочав дослідження цього питання на порожньому місці. В нього були такі відомі попередники і сучасники, як В. Б. Антонович, П. О. Куліш, І. М. Каманін, Д. І. Яворницький та інші вчені, що зробили значний внесок у вивчення суті цього явища в історії України. Однак Грушевський знову повертався до цього дослідження. Він не пішов второваним шляхом, а прагнув знайти своє бачення проблеми. Для цього учений не лише зібрав, систематизував і послідовно виклав відомі вже факти, а знайшов чимало нового матеріалу або дав оригінальне тлумачення введених його попередниками документальних свідчень.

Яка ж авторська концепція і розуміння цього суспільного явища? Пряму й однозначну відповідь на це питання дати не можна. Праця М. Грушевського містить багато цікавих, нових і цілком об'єктивних оцінок, суджень і висновків. Значний масив матеріалів присвячений виникненню та початковому стану існування українського козацтва, його організації та структурі. Автор значну увагу звернув на внесок козацького стану у визвольну боротьбу українського народу проти польського панства та експансії султанської Туреччини у XVI—XVII ст. Особливо багато місця у праці відведено опису взаємин козаків з шляхетською адміністрацією, показано роль релігійного чинника у суспільно-політичній ситуації на Україні у XVII ст. Емоційність викладу матеріалу книги досить природно вживається зі строгими науковими сентенціями та роздумами автора.

А втім, неупереджений читач не може не побачити іншого: історія козацького стану у праці Грушевського — це не одна з форм реконструкції складного історичного процесу на Україні за доби феодалізму, а лише явище, через призму якого автор значною мірою розглядає все суспільне життя того часу, його концептуальне бачення цього феномена полягає у тому, що, на думку М. Грушевського, він «покривав... інші суспільні прошарки», мав «всенародне значення», був «носієм і виразником національних устремлінь українського народу» тощо.

Ми далекі від того, щоб недооцінювати роль і значення козацтва в історії українського народу, його визначних заслуг в антифеодальній і визвольній боротьбі трудящих. Вони загальновідомі. Діяння козаків — волелюбних і мужніх, героїчних і здатних на самопожертву, відбиті на сторінках середньовічних літописів, хронік, оспівані в численних народних піснях, думах та легендах. Образ козака-лицаря став ніби символом боротьби проти турків-бусурманів та пихатої польської шляхти. Але не можна заперечити того, що поява козацтва як соціального явища — не наслідок героїчної

[4] Бойко Іван, Кирилюк Євген. Михайло Грушевський. З нагоди 100-річчя від дня народження. Літературна Україна, 30 вересня 1966 р.

Острів Хортиця, де була Перша Січ Запорізька

боротьби пригноблених верств українського народу, насамперед селянства, проти наступу панівних класів, політики соціального визиску, яку вони проводили на Україні у XV—XVI ст. Крок за кроком у жорстокій боротьбі з польським панством та у постійних збройних сутичках з ординцями козацьке населення невпинно просувалося в малолюдні степи. Українські селяни відвойовували у природи її багатства, засновували хутори, орали землю, яка ніколи не знала плуга, займалися мисливством та рибальством. Найголовнішим стимулом у двобої людини і стихії, козака і пана залишався постійний острах бути поверненим у феодальне ярмо, знову стати кріпаком, знову зазнавати знущань та приниження. У козацтві та його військово-політичній організації — Запорізькій Січі — своєрідно матеріалізувалися ідеологічні уявлення селян про таке суспільство, у якому відсутні кріпацтво, панщина, як одна із найпотворніших форм експлуатації. Але історичні реалії були такими, що саме козацтво ніколи не знало соціальної гармонії. Адже воно виникло й існувало в межах феодальної соціально-економічної формації і на нього поширювались основні закономірності її розвитку.

У цьому контексті, на наш погляд, М. Грушевський значною мірою недооцінює роль соціального аспекту боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування у XVI — першій половині XVII ст. Як уже зазначалося, всю історію визвольного руху того часу автор розглядає, як правило, через призму боротьби козаків за свої права та вольності. Це стосується не окремих, малозначущих дефініцій на сторінках тексту, а принципових питань, які визначають характер, рушійні сили та мету боротьби народних мас. Без особливих перебільшень можна стверджувати, що Запорізька Січ відіграла неабияку роль у боротьбі народних мас проти польсько-шляхетського панування і за возз'єднання України з Росією. Козаки становили серцевину повстанських загонів, вносили в рух елементи організації, бойовий дух і військову виучку. Проте без підтримки якнайширшої соціальної периферії, найперш селянства, козацькі виступи не могли бути ні довготривалі, ні стійкі, ні, врешті-решт, переможні (визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією). Сила козацтва була у його найтіснішому зв'язку з народом. І тому спроби відірвати його історію від загальноісторичного контексту або висвітлити ізольовано призводить до однобічного і далекого від об'єктивних реалій розуміння історичного процесу.

У праці, на відміну від соціального, значно більшу увагу приділено релігійному аспектові питання. Чи можемо ми його ігнорувати? Звичайно, ні. Добре відомо, що середньовіччя знало «...тільки одну форму ідеології: релігію і теологію»[5]. Тому більшість соціально-політичних рухів того часу позначені карбом релігійних гасел та нашарувань. Що ж до України, то тут релігійне питання актуалізувалося у зв'язку з політикою католицько-уніатської експансії, яку проводив уряд Речі Посполитої. Невипадково практично всі повстання, які вибухали тут в 20—30-х рр. XVII ст., і визвольна війна 1648—1654 рр. відбувалися під гаслами боротьби «за віру» поряд із соціальними. Проте абсолютизувати значення цього гасла, як це робить М. Грушевський, а особливо

[5] Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 21, с. 281.

вкладати у його зміст вузьке розуміння, не слід. В конкретній ситуації першої половини — середина XVII ст., як правильно вказують дослідники, гасло боротьби «за віру» об'єктивно означало не що інше, як боротьбу за збереження української народності як етнічної спільності, за розвиток її культурних надбань тощо[6].

Звернімо увагу на ще один важливий аспект проблеми, який характеризує місце об'єднавчих тенденцій серед різних верств українського народу під час селянсько-козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. М. Грушевський на сторінках «Історії української козаччини» визнавав їх наявність. Але тут же він висловлює ряд застережень («сильно закрашені сучасною легендою», «з огляду на московську аудиторію»), які, проте, навіть при поверховому ознайомленні з фактами легко спростовуються. Справді, існують та введені у науковий обіг оригінальні історичні матеріали, які свідчать про те, що під час цих повстань визрівала та викристалізовувалась загальнонародна ідея про возз'єднання України з Росією. Виникнувши в самій товщі народу, вона охоплювала все нові й нові суспільні верстви. Саме до цих вимог прислухалися передові громадсько-політичні діячі України, праці яких ідеологічно обгрунтовували необхідність матеріалізації цієї ідеї.

Гадаємо, що певного коригування вимагає також теза М. Грушевського про те, що повстання 1593—1596 рр. мали хаотичний, безпрограмний характер. Як приклад, автор наводить походи козаків у Молдавію, Білорусію, інше переміщення по Волині та Поліссю. Але чи можуть ці факти бути аргументом на користь авторської тези? Розглянемо їх. Аналіз документального матеріалу свідчить, що ця сама хаотичність у діях повстанців була не чим іншим, як виявом певного рівня суспільної свідомості. Вона виявлялася у двох основних напрямах: по-перше, заявах керівників повстання про необхідність знищення представників панівного класу; по-друге, у практичних діях самого повсталого народу. Відомо, що на звільненій від шляхти території України почали формуватися нові органи народного самоврядування, побудовані за козацьким зразком. Досить чітко простежується також певна послідовність у реалізації задумів С. Наливайка. Вже на першому етапі повстання він намагався здобути опорні пункти шляхти в районі Подніпров'я і Запоріжжя. Згодом виношувались плани походу на Краків та інші польські міста. Частину з них вдалося здійснити. Походи повсталих у Молдавію і Білорусію свідчили не про слабкість, а силу народних ватажків, які прагнули подолати усталені стереотипи і вирватися з оков локальної замкнутості.

Коли ж, згідно з концепцією М. С. Грушевського, з'явилися нові елементи у діях козаків? Відповідь така ж проста, як і проблематична — лише тоді, коли на політичну арену вийшла відновлена у 1620 р. православна ієрархія.

Варто наголосити ще на одній стороні сьогоднішнього нашого розуміння появи та розвитку соціального феномена козацтва. Запорізька Січ та козацький стан як такий не були чимось аномальним, характерним тільки для України. Майже одночасно виникли аналогічні суспільно-політичні та військові утворення на Дону, Яїку, Тереку, що свідчать про закономірність історичного процесу. Як російське, так і українське козацтво виконувало ряд спільних функцій, зокрема охороняло південні кордони від нападів кримських феодалів, здійснювало походи на турецькі фортеці. І зовсім не розбійний елемент переважав у цих діях. Здобування «зіпунів», поділ майна, святкування перемог, усолоджена силою не може приховати іншого — об'єктивного значення цих походів як важливого фактора, що стояв на перешкоді масового винищення українського етносу ординцями. Без перебільшення можна стверджувати, що Січ була також могутнім щитом на шляху поширення експансії султанської Туреччини в країни Західної Європи.

Але спроби змалювати українське козацтво лише як військовий стан (ремарка М. Грушевського про те, що у XVI ст. «в ряди козацтва увійшов елемент зовсім новий — господарський, землеробський...», не змінює суті авторської концепції), що брав участь у безперервних походах і боях, не витримує серйозної наукової критики. Відомо, що на Запоріжжі (до речі, це стосується Дону, Тереку і Яїку) здавна розвивалися різні галузі землеробства, тваринництво, рибальство, ремісниче виробництво. Основною формою організації господарства в краї став так званий зимівник — багатогалузевий комплекс, де, крім земельних угідь, зосереджувались стада великої рогатої худоби, овець, коней, існували пасіки, сади та городи[7].

В праці має місце ряд інших недостатньо обгрунтованих, застарілих, а то й просто хибних оціночних характеристик та узагальнень. Це стосується як окремих історичних персоналій, так і висвітлення переломних періодів історії України. Читач зустріне також на сторінках «Історії української козаччини» модернізовані терміни, небезпечні трактування фактів та проведення сумнівних аналогій. Проте критичне, принципове ставлення до творчої спадщини не має нічого спільного з замовчуванням того корисного й цінного, що зробив учений у вітчизняній історіографії. Гадаємо, що сучасний читач зуміє побачити у праці М. Грушевського, яка друкується на сторінках журналу, як її тіньові сторони, так і те позитивне, що вніс учений у дослідження цієї важливої проблеми.

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук

ОЛЕКСАНДР ГУРЖІЙ,
кандидат історичних наук

[6] Гуслистый К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века. — В кн.: Воссоединение Украины с Россией. 1654—1954. Сборник статей. М., 1954, с. 64.

[7] Див. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1955; Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке. Ростов-на-Дону, 1961.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

> «Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали».
>
> (З характеристики козаків в маніфесті 1621 р.)

Сим томом розпочинається третій круг (цикл) Історії України-Русі, присвячений часам козацьким, XVII—XVIII століть.

Перший круг (три томи, I—III) містив історію українського народу від перших початків його історичного життя до упадку його державності, докладніше сказавши — праісторію українського народу і української території, історію сформовання, розвою й упадку Київської держави та її епілогу, держави Галицько-Волинської і тих форм соціального, культурного і національного життя, які розвинулися в рамах сього державного устрою до половини XIV століття.

Другий круг (теж три томи, IV—VI) містить історію розкладу і упадку українського життя під новим режимом литовсько-польської держави в XIV—XVI століттях. Він слідить за тими змінами, які вносив в українське життя новий суспільно-політичний устрій і чуже державне право, за процесом ослаблення або заникання соціальних і культурних форм, вироблених попереднім періодом, витискання і заміни їх новими соціальними і культурними формами і за наростанням тої реакції національних сил, яка проривається нарешті в останніх напруженнях суспільної і національної самооборони при кінці XVI ст.

Третій круг, що мусить містити теж не менше трьох або чотирьох томів (від сьомого до дев'ятого або десятого включно), буде присвячений історії національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) — козаччини. Буде се історія самої сеї нової національної сили передусім, далі її боротьби з ворожим польським режимом, відродження культурних і національних сил, спроб відбудовання соціальних і національних відносин за поміччю і під охороною козацької сили наново, відповідно до бажань і ідеалів суспільності, аж до повного ослаблення й упадку козацької сили в стрічі з зверхніми й внутрішніми перепонами і перешкодами. Се велика трагедія народного життя, де вперше на пам'яті історії український народ виступає активно, творцем своєї долі й життя, зривається до боротьби на життя й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях, облитий кров'ю, знесилений у боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовиці, на розбитих надіях і мріях. Найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду українця — потомка тих поколінь українських борців, і з погляду стороннього дослідника, історика-соціолога, він в історії українського народу здавна трактувався осібно, як окрема цілість. По сій традиції я й виріжняю сю серію томів під окремим титулом «Історія української козаччини». Але заразом в історичній перспективі українського життя ся фаза його історії мусить бути докладно вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язаність і тяглість народного життя не перериваєтся вповні ні при яких змінах і переломах, поки жиє даний народ. І, включаючи сю добу в свій загальний образ історії українського життя, я не залишка вказати ті

різнорідні за'язни, які за'язують нозаччину з попереднім життям — давнішою і безпосередньою минувшиною. Сю за'язь зазначив я й епіграфом з нововідкритого маніфесту українського духовенства 1621 року: в пам'ятний момент нового тісного союзу всіх суспільних верств на українській національній платформі, в ім'я того, що в тім часі означало собою національний постулат, українська інтелігенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском піднесла сими словами органічну за'язь нового козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями — всупереч пізнішим теоріям чужоземного походження козаччини та чужих впливів на її формування і взагалі всупереч всяким розриванням української історичної традиції.

Те історичне тло, на якім з'явилася козаччина, було представлене в попередніх томах. Там вказані були ті суспільно-економічні, культурні, політичні обставини, в які поставила українську суспільність, український народ його історична еволюція в XVI—XVII століттях, і вияснений був процес нарастання народної реакції, яка знайшла свій вираз і свої засоби в козаччині. Загальне представлення українського життя в V і VI томах було доведене до другого десятиліття XVII ст. Це той момент, коли став довершеним фактом перетворення української козаччини з явища чисто побутового, з специальності східноукраїнського життя в новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань, і з цього часу історія козаччини стає центром українського життя більше як на століття.

Перша половина цього тому (гл. I—IV) досліджує історію козаччини до сього переломового моменту. В ній насамперед представлені ті колонізаційні обставини і всякі інші за'язані з ними відносини східноукраїнського життя з кінця XV і в XVI столітті, що покликали до життя і дали розвинутися широко козацтву як побутовому явищу (гл. I). Зібрані приступні нам відомості про козакування з кінця XV і до половини XVI в., про його розріст, розширення його політичного кругозору і розмах енергії (гл. II). Описані правительственні заходи коло приборкання козаччини і реформи для її регуляції, які мали такий вплив на відокремлення козаччини в певну привілейовану суспільну верству (гл. III), і перші серйозні конфлікти її, в тім раптовім зрості, з польсько-шляхетським режимом при кінці XVI ст. (гл. IV).

Друга половина тому (гл. V—VIII) вводить читача в ті обставини, які на початку XVII ст. роблять з козаччини орган соціальних і національних змагань українського народу. Описується, як козаччина, завдяки ідеї козацького імунітету, випробуваного протягом другої половини XVI ст., притягає до себе великі маси селянського й міщанського елементу, і через те сама здобуває відмінний характер — соціального протесту проти польсько-шляхетського режиму (гл. V). Далі, представивши розріст козацької сили й екстенсивної енергії в перших двох десятиліттях (гл. VI), вияснюються ті обставини, в яких козаччина входить в сучасну релігійно-національну боротьбу, проголосивши своєю програмою сучасну національну програму української суспільності, і описуються многоважні події 1620—1621 років, коли козаччина поставила на карту свою участь і свої заслуги в Хотинській війні для осягнення своїх національних і соціально-політичних постулатів (гл. VII). Потім ідуть розчарування козаччини і з нею всієї української суспільності в тих надіях, за ними авантюристичні плани міжнародних комбінацій 1624—1625 років (союз з Кримом, плани православної ліги з приводу Яхії, проєкт піддання Московщині), і, нарешті, історія Куруківської кампанії 1625 року — сього епілогу хотинських заслуг і надій, кінчить сей том.

Деякі моменти з описаного тут часу і з сих подій були предметом більш або менше докладних студій, але в цілості се не було оброблено детально в усьому своєму прагматичному за'язку. Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним, зібраний почасти автором, почасти іншими членами археографічної експедиції Наукового товариства імені Шевченка; частина його вийшла в VIII томі «Жерел», частина, цитована по рукописах, вийде в дальших томах «Жерел». Література вказана почасти в нотках під текстом, почасти в примітках*. Коротко подано історію розроблення різних питань історії козаччини. Ширше не можна було цього зробити в рамках сеї книги; щоб подати історію поглядів і відносин до козаччини і різних сторін її в за'язку зі змінами в течіях і настроях нашої суспільності — на це треба було б другої такої книги, як си.

Як в деяких інших питаннях нашої історії, прийшлося мені значно розійтися з популярними поглядами і в основнім питанні про зв'язки організаційних форм

*В цій публікації було вирішено опустити майже всі примітки автора. Ті ж з них, що містять додаткову, повнішу інформацію до власне «Історії...», внесено в основний текст. — Ред.

козаччини з старшими суспільними традиціями княжих часів. На мій погляд, ширше мотивований в гл. III, козаччина не перейняла з тих часів готових організованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східноукраїнської дезорганізації переходових століть, під гнітом литовсько-польського режиму. Ці організаційні форми відроджувались з тих основних клітин громадського ладу, які заціліли в сім часі упадку й виростали з них поволі, особливо на запорізькім Низу. В городовій території («на волості», кажучи термінологією XVI—XVII століть), придавленій польсько-шляхетським режимом, сей організаційний процес був прискорений заходами самого правительства, що для нагляду над козаччиною та її приборкання творила козацькі уряди й власті, відокремлювала козаччину для контролю в спеціальну верству, але сі організаційні заходи правительства кінець кінцем служили козаччині опорними пунктами для своєї власної, вповні неофіційної організації. І сей процес використовування народною стихією для кристалізації своїх опозиційних елементів, для акумуляції сили супротивлення, самих тих опорних точок, які давали репресивні заходи ворожого режиму, мав високий інтерес, і на нього я позволю собі наперед звернути увагу читача.

В кінці приходиться мені попросити його справити собі досить численні помилки, які залишилися в тексті, незважаючи на велике число авторських і коректорських корект.

Практика друкарської штуки в Києві зосталася непереможною перешкодою на сім пункті; нею ж пояснюється значне запізнення сеї книги, що мала вийти ще в лютім сього року, а виходить у червні.

I.

Східно-полуднева Україна в XV—XVI ст.

Обставини тутешнього життя в XV—XVI ст. Татарські напади кінця XV і першої половини XVI ст. Організація оборони і умови українського життя в першій половині XVI ст.

Той процес еволюції відносин економічних, суспільних, культурних, національних, який характеризує литовсько-польські часи XVI—XVII століть української історії, розвивався головно в західних і північно-західних українських землях. Сі землі ближчі були до вихідних точок тих нових течій, нових факторів, під впливом яких змінювалося й розвивалося тодішнє українське життя; сі фактори опановували тутешні землі повніше й глибше, знайшовши або сотворивши собі певні опорні точки в самім складі життя, самих відносинах сих земель у вигляді певних співзвучних національних і суспільних елементів самого громадянства. Але чим далі на схід і східне полудне, тим більше слабли ті підстави, на які опирався розвій нових відносин, і ті різнорідні течії — чи в сфері еволюції суспільно-політичної, чи в процесі економічнім, чи культурно-національнім, які так глибоко проникали у відносини й життя західних українських земель, все слабше проявляли себе тут, зводячись майже або й зовсім на ніщо на крайній східній та східно-полудневій периферії українських земель.

Досліджуючи ці процеси на підставі матеріалів із західних українських земель, я зазначував, звичайно, і ті ослаблені форми, в яких проявляли вони себе в східних українських землях. Але самими сими ослабленими формами економічних, чи суспільних, чи культурно-національних процесів, в яких проявлялася сучасна еволюція західних українських земель, розуміється, не вичерпувалося життя і відносини земель східноукраїнських. Наслідком відмінних обставин воно проявляло себе і в самостійних та оригінальних формах, які в сумі надавали тутешньому життю колорит і характер, глибоко відмінний не тільки від центральних земель Великого князівства Литовського чи Польського, а навіть від західних українських земель. Тут, «яко на Україні», на окраїнах, периферіях державного, суспільного, культурного життя польсько-литовської держави, не тільки не можна було суворо триматися стертих шаблонів і формул правного, економічного чи культурного життя сеї держави, а й треба було рахуватися з явищами, відносинами, формами оригінальними, тубільними, «українськими». І коли в попередніх століттях наслідком колонізаційної й економічної слабкості сих земель сі явища

й прикмети тубільного, східноукраїнського життя мали значення й інтерес тільки місцеві, то, почавши з останньої чверті XVI ст., вони набирають все більшої сили. Сильний колонізаційний зріст Східної України вливає нові сили у форми, а змагання й вимоги тутешнього життя. Він же викликає похід сюди привілейованих елементів і з ними — атрибутів і норм, вироблених змаганнями привілейованих верств польсько-литовської держави. Але східноукраїнське життя, життя народних мас спеціально, набираючи сил, починає формуватися й кристалізуватися в рішучій, різкій опозиції до шляхетського життя, що тепер сунуло на нього, та до устрою й права шляхетської республіки, якою стала польсько-литовська держава. І в міру того як сі опозиційні елементи стають дужчі, численніші, Східна Україна здобуває значення вогнища опозиції, противного полюса для всього державного, економічного, культурного, національного складу Польської держави: для шляхетського права, шляхетського панщизного господарства, шляхетської католицької польської культури, шляхетського польського панування взагалі й зокрема його панування над елементом українським. І коли східноукраїнські опозиційні витишляхетські елементи входять у конфлікти, а далі підіймають і свідому боротьбу з шляхетським устроєм,— ся боротьба набирає принципового значення і щодалі все більше стає ясним, що ся боротьба має вирішити питання: бути чи не бути шляхетсько-католицько-польському пануванню, шляхетському праву і панщизному господарству на українській землі взагалі.

І от, прослідивши в кількох томах можливо докладно, під якими впливами політичними, соціальними, економічними, культурними складалося й формувалося життя західних і північно-західних українських земель сих століть (від половини XIV до половини XVII ст., чи до другої чверті або до початків XVII ст.— як у якій сфері), ми повинні звернутися тепер з оцим до земель східноукраїнських. Дещо ми вже зробили: ми знаємо, які елементи вносили в тутешнє життя право та суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського, потім Польщі, в якім виразі впливала на східноукраїнські землі суспільна та економічна еволюція сих держав. Тепер нам належить прослідити й оцінити силу супротивлення сим впливам, яка випливала з обставин, з життя східноукраїнських земель, і те — що протиставляло се життя впливам, формам і нормам права і життя польсько-литовського (польського, врешті).

Се завдання дуже важливе й привабне з погляду історика українського життя. Воно має більший інтерес, як те слідження змін, модифікацій українського життя під впливами польського права чи політики. Там український елемент займав роль пасивну, підпадаючи, угинаючись під тими чужими й ворожими йому впливами. Тут він виступає активно-відпорним супроти чужих впливів і творчим, організаційним. Тим більшої уваги варті обставини, в яких він тут себе проявляв, і провак, в яких він себе виявляв.

Але завдання се стрічається з величезними трудностями — з недостачі джерел. До середини XVI ст. ми знаємо про життя східноукраїнських земель дуже мало, а для століття від середини XIV ст. до середини XV ст., так само як і для попереднього — від середини XIII ст. до середини XIV ст., так так мало, що трудно собі й уявити. Тим часом у тих століттях в сім життї пройшли переміни — важливі, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянні з раніншим, досить добре нам відомим життям київських часів.

Доводиться збирати найдрібніші звістки, натяки, випадкові подробиці протягом кількох століть з цілого простору східноукраїнських земель від Хмельника до Путивля, від київського Полісся до Чорноморського побережжя та доповнювати їх щедро висновками ретроспективними, з матеріалів пізніших — другої половини XVI і першої половини XVII ст., щоб скласти собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної еволюції тутешнього життя.

Середнє Подніпров'я, що в перших століттях історичного життя українських земель було вогнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи, в тих темних століттях (половини XIII — половини XVI ст.) стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чім схиляючись до традицій давніших, староруських, а в іншім — розвиваючися вповні оригінально серед дозвілля цих здичавілих пустель. Не тільки на жителя Західної Європи, призвичаєного вже до тісного, інтенсивно культурного людського життя, а й на людей з центральних земель Великого князівства Литовського, також ледве що зачеплених якоюсь культурою, сі східні українські землі середини XVI ст. справляли враження якихось диких просторів, незвичайно буйних і багатих дарами природи та позбавлених вповні руйнівних слідів людського життя. Подібне враження, яке зробили на європейця простори Америки — її гігантські степи, гігантські ліси, гігантські ріки, незвичайно буйна природа і незвичайно слабі сліди людського життя. Звісний литовський мемуарист середини XVI ст. Михайло

Литвин,— чоловік імпульсивний, з буйною фантазією,— добре, хоч і не без гіперболізму, подає нам ці враження від дикого українського дозвілля в своїм трактаті, призначенім для його земляків, також не дуже помвищених культурою.

«Київ,— пише він,— має грунти такі родючі й легкі для оброблення, що як виорати їх парою волів, і то тільки один раз, буде пребагатий урожай. Навіть необроблені, сі грунти дають рослини, поживні для людей своїм корінням та стеблом. Також дерева з різними благородними овочами і виноградні лози з великими китицями, зовсім добрими,— вони дико ростуть самі поденуди на скелях. В старих дубах і буках, дуплавих від старості, зчаста здибаються рої бджіл і стільники, прегарні кольором і запахом.

Звіра у лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів б'ють тільки для шкіри, а з м'яса беруть тільки хребетні, товстіші часті, решту кидають — так його дуже багато. Оленців і диких кабанів зовсім не вживають. Диких кіз така маса прибігає зимою з степів у ліси, а літом у степи, що селяни б'є їх тисячами. На річках дуже багато бобрових гнізд. Птахів сила предивна, так що весняною порою хлопці набирають повні човни яєць качачих, диких гусей, журавлів, лебедів, а пізніше набирають повні хижі молодих птахів. Орлят беруть до кліток задля їх пер, що прикладжуються до стріл.

Собак годують м'ясом звірячим і рибою. Ріки там бувають повні риби, коли нечувані маси осетрів та іншої великої риби йдуть з моря на солодку воду. Тому деякі з рік зовуться золотими, особливо Прип'ять. Дійсно, вона в одному місці коло Мозиря, на устю р. Тури, коли прибуває свіжа вода з джерел, на початку марта, щороку наповняється таким множеством риби, що як кинути спис, то він стирчить і тримається просто, немовби його встромив у землю,— така там густа риба! Сам би я не повірив, якби не бачив часто, як там черпали без перерви рибу й наловляли часом на один день тисячку маж приїжджим купцям, що приходять туди під той час, коло повороту сонця (весняного зрівняння).

Інші письменники другої половини XVI ст. і першої половини XVII ст. вторують сим звістками, оповідаючи дива про родючість, буйну рослинність і багату фауну східно-полудневої України — Подніпров'я, Брацлавщини й східного Поділля.

Чуда кажуть про незвичайну видатність грунту — так що, оброблений якнайлихше, він дає неймовірні врожаї, вертає посів до ста разів. Сіяти там щороку не треба, на Поділлі досить одного року зорати й посіяти — уродить і на другий, а дасть одного року і другий, і третій урожай. Коли лишити плуг на полі, то він за два чи за три дні так заросте, що трудно його знайти. Трава на пастівниках така висока, що воліа ледве видно в ній, як пасуться: часом навіть і рогів з трави не видно. Грунт такий родючий та тяжкий, що треба запрягати волів по кілька пар. Бджоли така сила, що вона робить стільники не тільки по дуплах, а й по ямах. Риби така маса місцями, що вона сама гине від тісноти по озерах і затоках, коли вода почне убувати. Я сам бачив, оповідає Боплан, як у гирлі Орелі, закинувши невід, витягли більш як дві тисячі штук риби, і найменші з них були довгі на стопу. Самару козаки звуть святою рікою за її багатства, як здогадується він: її околиці найбагатші воском, медом, звіриною, будівельною деревиною; тут перебуває маса рибалок, що за браком солі в'ялять рибу в попелі, а також сушать її у великих мазах.

Полишаючи на боці гіперболічні подробиці, ми чуємо в сих відзивах, хоч би й перебільшених, реальні прикмети тодішнього українського дикого дозвілля. Навіть у сухих рахунковчиків, урядових ревізорів, що описували доходи українських старостів в середині XVI ст., воно вириває якраз здивовання, коли вони говорять про вільне життя українських уходників Подніпров'я, що «уставичъне там живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ и сытять тамъ собе медъ яко дома», або про розкішні займанщини тутешніх осадників. «Суть иншыи пасеки, иж и три селища за одну пасеку не стоять,— пише ревізор про міщан брацлавських,— при которой есть на милю земли, а в найменшое на полмили; такжо в него пашня, стаан спустныи, пчолъ множство, зверъ всякий, сади й огороды овощовыи роскошныи и всякий иншый пожитокъ, в которую пасеку и в земли и в сеножати и дубровы, што ку ей прислухають, не толко не волно есть иному входовъ и пожитковъ никоторыхъ мети, але и дровна вин травы стебла нихто даромъ взяти не можетъ, олижъ все за поклономъ». «Пашни там родить збожъе всякое завжды лепей, ножъли при котромъ иншомъ замъку»,— пише інший ревізор про брацлавське староство. «Коремъ и всякому быдлу хованье тамъ роскошъное по дубровахъ и саннимъ по дубинкахъ через зиму, а тамъ рядо ся быдло всякое тамъ множить. Зубровъ, оленей, лисиць и иншого зверу множъство великое. Меду тежъ офитость великая, а предне доброго, чистого, белого, безъ бортей и безъ всякое працы великое, не толко съ пасекъ, але готового съ вепетовъ выдираючи».

Край, досить багатий сам по собі, пролежав облогом кілька століть. Став перелогом на всій просторині до глибшого Полісся — поза Київ, Житомир, Остер, Чернігів, вибуялим, багатим природними силами, але диким, некультурним. Як і коли сталося се з колишнім вогнищем східноєвропейського життя?

Велика, кількавікова прогалина в наших джерелах дає змогу відповісти на се питання тільки дуже загально.

Готувалося це спустошення вже здавна, внаслідок упадку державної організації, державного життя — з одного боку, сильного натиску кочових орд — з другого; явища сі йдуть у парі й пов'язані між собою. Вже з другої половини XII ст. стає очевидною безсилість державної організації, княжої влади стримати натиск кочівників на передстеповий пояс української колонізації. Передстеповий пояс нидіється, пустіє. Вся східно-полуднева Україна починає підупадати; життя політичне, економічне, культурне починає все сильніше й замітніше відпливати звідси в ліпше захищені й спокійніші краї західні й північні. Ослаблення Половецької орди в другім і третім десятиліттях XIII ст., можливо, трохи затримало сей процес і трохи уліпшило колонізаційні обставини передстепового пояса, але за бідністю джерел про се можна говорити хіба у формі гіпотези. Та слідом Батиїв погром завдає рішучого удару по політичному життю Східної України, а в дальшому — також економічному й культурному. Значна частина східноукраїнської території виломлюється з князівсько-дружинного устрою й вертається до давнього аморфного життя поодиноких громад під татарською зверхністю. В інших частинах, де князівсько-дружинний режим задержався або відновився, він маліє, дрібніє, вироджується й втрачає свій політичний характер: державно-правні прикмети його слабнуть все більше й поступаються місцем прикметам приватноправним. Під тяжкою рукою татарської зверхності, дикої, варварської й особливо неприхильної, підозріливої та ворожої до вищих, правлячих верств, до влади, до всього, що може бути зав'язком організації, опозиції, відпору,— життя дичіло, вироджувалося. Вищі, заможніші, культурніші верстви, вибагливіші щодо обставин життя, починають кидати східноукраїнські землі, що так мало давали запоруки безпечності, ладу, порядку. Боярство і міський патриціат, духовенство й артистично-ремісничa людність мандрує на захід, в галицько-волинські землі, і на північ, в землі українські, білоруські, великоруські.

Повного спустошення в Східній Україні ще нема. Для нижчих верств, придавлених боярсько-капіталістичними елементами, такі зміни на перших початках могли навіть бути досить пожадані. Тим більше, що татарський уряд, поки держав свої орди в руках і міг вести якусь планову політику, безперечно, йшов назустріч течіям, зверненим проти князівсько-дружинного режиму, й мусив старатися якнайменше наприкрятися українському демосові там, де він ворожо ставився супроти сього режиму. Ми бачили у свій час, що навіть у слободи, осаджувані татарськими баскаками, збиралося багато осадників, і люди тікали туди з сіл княжих. Де князівсько-дружинний режим упадав — життя демократизувалось, «без холопа і без пана» до певної міри. Де князівсько-дружинний режим зоставався, там разом зі своїм здрібненням мав він тенденцію розвивати далі холопсько-панську еволюцію; оце й підрізувало його при конкуренції того демократичного складу життя.

Загалом беручи, життя демократизувалось, але заразом мусило дичіти й грубіти під зверхністю татарських емірів і баскаків. Особливо коли почала вироджуватися, розвалюватися ординська організація і дисципліна, а се, як знаємо, почало вже зовсім виразно давати себе знати з останньою чвертю XIII століття. Серед ординської анархії життя безборонних, безкняжих громад ставало неспокійним і тривожним, гірше навіть від дрібних і малосилих князівств, де вони заціліли або відродилися там, у Східній Україні. Патріархальне життя громад під управою своїх отаманів, без усякого втручання з боку їхніх «отчичів і дідичів» — ханів татарських, що сиділи собі в Орді й тільки присилали своїх баскаків по данину,— як малює се русько-литовський літопис у звісній оповіданні про подільську землю перед литовською окупацією,— мусило часто давати місце епізодам і періодам далеко менш спокійним. Серед безладдя, що зачинається в Орді з кінцем XIII ст., серед боротьби емірів і ватажків між собою, що зводили свої рахунки на «улусах» свого противника, серед грабіжницької самоволі розбійницьких ватаг, що вироджувалася в таких обставинах, життя в близькім сусідстві степів і орд ставало повним тривоги і небезпеки.

Розуміється, як то кажуть, голий розбою не боїться: серед сього тривожного життя виховувались елементи, які пристосовувалися до сеї тривоги й небезпеки, завсіди готові відбитися від татарських напасників і заплатити їм тим же. Але хліборобській, господарській людності такі неспокої не могли бути милі, й спокій-

ніші та ліпше загосподарені елементи, що мали щось до стрaчення, мусили відплинути, мандрувати далі від татарських переполохів на захід і північ. Східна Україна, стративши хутко вищі верстви, верхи своєї суспільности, мусила поволі тратити взагалі осілу, хліборобську українську людність — поволі пустіти, починаючи від крайніх своїх периферій, на степовім пограниччі, і далі в глибину. Те, що ставало пограниччям, у свою чергу рідшало, пустішало все більше, і осіле, рільниче життя українське все більше концентрувалося на північний захід, збиралося в краях лісових. А передстеповий край, не лежучи за степові пограниччя, все більше починав експлуатуватися тільки наїздом, «уходами», як то бачимо в XVI ст.: українська людність розходилася з весною зі своїх лісових осад по тих повикутих просторах, ловила рибу, дичину, збирала мед і віск; сміливіші, особливо бездомні, менш вибагливі, й зимували тут часом. Але осіле, господарське життя відступало все далі й далі на північ і захід, у поліські краї.

Сей процес мусив потягнутися яких півтора століття, більше і менше — як по обставинах.

У другій половині XIV ст. Східна Україна входить до складу Литовської держави, дістає знову державну організацію, княжу владу і дружинно-боярську верству. З'являється знову тенденція вернути собі втрачені простори, закріпити її узброєними замками, утворити нові кадри військовослужбової людности.

Найбільш визначним і енергійним репрезентантом цих змагань у наших джерелах, в даному ними матеріалі, виступає Вітовт. Ми знаємо, що він прагнув до того, аби поставити під свої аплікви саму Орду, і для того зробив кілька походів у степи, а пізніше політичними способами — виводячи своїх протеже на ханський престол, пильнував тримати орди в своїй залежності і дійсно вмів осягнути те, що на Чорноморському побережжі його воля була законом для тутешніх татар. Річкові дороги Дніпра, Бугу, Дністра, їхні виходи в море хоче він мати в своїх руках і для того ставить тут ряд замків. Відживають давні, віками поховані ідеї про урядження експортових портів на Чорноморському побережжі, митних комор на тих степових дорогах; для їхньої охорони ставляться замки, а в планах їх мають і ще більше. Надання Чорноморського побережжя Бучацьким з 1442 р., що говорить про «замки наші: Караул на Дністрі, Чорний город там, де Дністер паде в море, і Качибеїв на морськім березі, з усіма містами, портами, митами водними і сухопутними», та ставить новому державцеві за обов'язок укріпити і в ліпший стан привести сі замки й городи, — як відгомін свіжої ще пам'яті про Вітовтові заходи на Чорномор'ї, має зовсім реальне значення. У часи Вітовта се були цілком серйозні плани, як показує історія побудування замку на Дністровім лимані (мабуть, того ж Чорного города). Границі України окреслювалися по чорноморські береги на полудні, по Донець і Тиху Сосну на сході. Се був поворот до давнього стану речей: п'ять століть тому, як це турецький потік не залляв причорноморських степів. І в першій чверті XV ст., при енергії Вітовта, при великих силах, які давала сконцентрована, в одних руках зібрана Литовська держава, сильна і одностайна під міцною рукою Вітовта, сі завдання могли б значною мірою бути сповнені.

Не без значення може бути те, що Вітовт всю східно-полудневу Україну (окрім Сіверщини) задержував у своїй безпосередній владі, не даючи в державу князям. Поділля, коли воно перейшло до нього (західне від 1411 р., східне, мабуть, ще від 1393 р. і без перерви до смерті Вітовта), він обсадив своїми старостами. В Київщині разом із Задніпров'ям по смерті Скиргайла, що дістав сю волость на основі умови з Ягайлом, посадив Вітовт свого товариша, князя Івана Ольгимунтовича, але не в ролі князя-володаря, а в ролі намісника тільки («дал ему державу Киевъ», як каже русько-литовський літопис). І така управа через намісників, очевидно, потягнулася до самого надання Київщини Олельку Володимировичу (в 1440—1441 рр.). Дуже можливо, що Вітовт умисно не давав тут волостей нікому, щоб мати вповні вільну руку в задуманім русі на полудне, — щоб вести його за одним планом на цілій лінії.

На жаль, недостача актового матеріалу з ближчих Вітовтові часів не дає нам можливості стежити за його заходами коло колонізації й організації всередині самого того передстепового пояса. Тільки для західного Поділля (пізнішого Подільського воєводства) задержалося певне число Вітовтових надань. Се переважно записи сум на різних маєтностях, роздаваних в державу різним особам — русинам (місцевим і з дальших земель) і різним приходням. Таке роздавання, інакше сказати — формування військовослужбової верстви й військовослужбового землеволодіння, судячи з прихованих вказівок, велось інтенсивно, очевидно, не тільки на Поділлі, а й у Брацлавщині і в Київщині.

Поруч військовослужбового привілейованого землеволодіння, що забезпечило

пеану аійськоау снлу цим землям, формуаалися кадри аійськовослужбового селянства, так званкх слуг, які зяільнялися від усяких інших поякиностей або сі інші поапкиості зводклкєь до мінімуму замість обов'язку аійськової служби. В пізкішому описі ккіаськкх сіл маємо при скх аійськоаослужбоакх осадах, які в прихованому до наших часіа фрагменті досить густим рядом крнють західно-полудкеве київське пограпкччя, анразні посклакня до прккткки Вітовта, які дозволяють бачити а організації снх військовослужбоанх кадріа діло Вітовта, безпосередкьо його памісиикія. Разом з тим мускли йтк заходк коло будовк укріплених замків, що мали служктк опоркнмн вузлами цієї аійськової організації.

Зі смертю Вітовта центральний уряд аже не займався більше сею спрааою так екергійко. Звхідне Поділля перейшло до Польщі і з зааедекням тут польського устрою (по смерті Ягайла) було більше полишене кв власний промисел місцевої шляхти. Уряд Великого князівства Литоаського, заклопотаний акутрішкіми завірюхами й відноснкамк з Польщею, атрачає інтерес і розуміккя сеї східко-полудневої справи, накресленої Вітовтом, кк і взагалі занедбує свою східну політику. Поаі київські ккязі Олелько і його снн Семек, що а 1440-х р.р. дістають в уділ Кніащику з Задкіпроа'ям, полишені своїм слабкнм склам, моглк тільки слабшими заходамн і ке так планово вестн далі традиції Вітоатоаої політики — рух ка полудке. Але так само було в Брацлааащині, хоч бн аона прааилася каміскккамк безпосередкьо аід цектралького уряду.

Від Олелькоаичіа маємо кілька кидань або згядок про кнх, які аказують на яеапнний рух ка полудне — колонізаційний та організаційний. Семен Олелькоакч проаодить розмежування своєї волості з Кримською й Золотою ордою: «аысылалъ намѣстника своего Свиркдоаа, который отъ кего Черкасы держалъ, и тотъ по тымъ мьстцамъ разѣждчалъ и по тымъ урочищамъ граиицы клалъ, яко съ землею Татарскою такъ и зъ Бѣлымъ городомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою» — «отъ Мирахвы рѣчкк, которак впала въ Днѣстръ (Мурахва була границею лктоаського Поділля з коронним. — М. Г.), к на низъ Днѣстромъ — по половинѣ Днѣстра, мимо Тегиню, ажъ гдѣ Днѣстръ упалъ въ море, в оттоль съ устьк Днѣстрова лнменомъ пошла граница мимо Очакоаъ ажъ до устья Днѣпрова («А Очаковъ на земли вашей милости господарскіє стоитъ», — додається пізніше реляція на підстааі аідомостей від ккіаських старожиліа, що опоаідалк про сей давній обаід границь. — М. Г.), в отъ устья Днѣпрова до Тввакя, в по той стороне Тввиик съ Перекопскою землею граница вашей мклости по Овечу коду и ваерхъ Оаечей воды, а отъ верховъ Оаечей воды уверхъ Самвры к уаерхъ Овечея воды, а отъ аерховъ Овечея воды уаерхъ Самара и уверхъ Орѣля ажъ до Докцв н отъ Донца по Ткхую Сосну» (реляція великому князю Жигимонту — коло р. 1540 — про граикці Велкмого кнкзівстаа Литоаського ка підстааі опоаідань «людей старих кияп, черкашан і какіацін», що пам'ятали той обаід Семека Олельковкчв. — М. Г.).

Коли вважали потрібним об'їздити ті граиині та класти на них граничні знаки, аидко, що кадаалн тим територіальким претензікм ка землі нкжнього Дніпра або верхіа Самарк нкєсь реальке значекня. Пізнішв релнція переказує рвзом з опоаіданиями про той граничний обаід і пам'ять про те, що ка Тавапі переаозк (себто доходн з кнх) булн по половикі — половкка ка аеликого кнвзя, полоаика ка хана кркмського. Факт сей калежнть, очеандно, до часу перед Менглі-Гіреєм, за часіа Олельковкча, і дає нам ілюстрацію реального значення, яке мали ті граиниці з Крнмом або з Волощиною а снх пізкіше дикнх степах.

Про розміри колокізації та її поступк деяке поиктткк дають нам звісткк про її стак перед Менглі-Гіреєвими спустошеннями, які можемо зібраті з сучаских документіа і пізкіших згадок.

Ідучи аід заходу, аід Поділля коронного, передусім маємо оте заіске аже кам кадання Бучацькому чоркоморськкх замкіа Чоркого города і Качнбея з приналежними околицями, що а тих часах 1440-х рр. ще аааажалося настільки реальним, що Бучацькі завелн процес з королівською адмікістрацією за права ка приморські пересипк. Але се значення кадааалось сим землям, так би мовитк, за інерцією — за традкцією Вітовтових тя Ягайлових заходів. Претензії до кнх ке були підтрнмаяі урядом, і землі аиходять з-під реального володінкя чк Корокк, чк Великого ккязівства Литовського, до якого се побережжя, як ми бачклк, асе-таки зачксляло-ся за дааньою пам'яттю і а другій половині XV століття.

На середкім Дкістрі кайдальше ансукекий у степи замок — се заіскиі кам Кврааул (коло Рашкова), з добре захованнми слідамн укріплень. Вище нього — заісний ряд держаа і мастностей XV століття: Буша і Грушоаець на Мурахаі, Берладка ка Муращці, Бронниця, Іваикіаці, Агдашіа (Акташ, білкй камінь), ікакше Серебрія, далі — Ілляшівці, Лядава, Козлов — асе мнстиості тубільких, українськкх родіа — Буцніа, Козловаськнх, Пешеаичіа, Ілляшовських. Пізніша традиція, а середині XVI ст., — коли ці подністрянські простори були «з дааніх

часів пустими», заховала пам'ять про замок на Жвані — пізніше «городище Жван» (тепер Жван недалеко від Дністра), і другий в Голчедаєві, на Лядаві, згаданий у перемирнім трактаті 1431 р. (тепер Верхній Голчедаїв).

За Дністром, від гирла Мурахви, границя осад чи шляхетських мастностей XV століття відступає поволі на північ. Полишаючи на боці сильно непевну грамоту Семена Олельковича на мастності Шашкевичів з 1459 р., де виступає поріччя р. Коєнці і Русави аж по саму р. Рашківку з городищем Тимолівським (Тиманівським) і Драгошівським (тепер Комаргород), маємо більш певні вказівки у цінному записі про роздачу Казимиром мастностей в Брацлавщині на віленському сеймі 1448 р. Тут знаходимо такі надання і потвердження: Рогоза дістає приділей і на отчини свої Мервинці, Гиновці і Кобилля, і вислуги Воробієвичі й Шпинів — вони тягнуться смугою понад Мурахвою аж до Бугу: Меринці на долішній Мурахві, Кобилеве, може, Кобилецьке, коло середньої, Воробіївці і коло них Рогозна на Бузі, Шпинів між ними. Іванко Гиновович дістає надання на Бортники недалеко від Брацлава (на південний захід) і Юриївці за Бугом. Якийсь війт Станіслав дістає Єрмолинці і, мабуть, він же — Остолопів, Дашів, Ометинці, Ситнівці, Кропиву й Роговці — мастності за Бугом, від устя Собу на північ. В тій же місцевості має Слуниця Куну й Носовці, Конопь — Копієвці (коло Собу) і Кожинці (коло Роськи), Шелибор — Кальники і, крім того, Швидирів і Кунчче (на північ від Брацлава), Менько — Ілинці (на горішнім Собу), коло нього Івашенко-Остишкович — В'язовець. Грицько Ясмикович дістає грамоту на Кроковці (Криніці в доріччі Бугу, на північ від Брацлава), Жорнища (в доріччі Собу, коло Ілинець), Орвтів (в доріччі Роськи) і Погребище (вже на самій Росі). Грицько Баласенревич (!) на Долинне (було у землях Розволозьких, тепер Володарки, в поріччі р. Молочної і Пальчинівці — є тепер тільки Пальчиків на низу Гнилого Тікича). Коли се він, то «доходи лебединські», що належали ик отчина Іванку Львовичу разом з селами Релів і Росечеїв («Иваншу Львовичу на отчину потверженье на селе Релеа в на Расачеев а на лебединские доходы». — М. Г.), можна віднести до околиць звісного Лебедина, в доріччі Віси (тому тих сіл не можна вже тепер відшукати, бо ця східна околиця спустіла найбільш радикально). (Там може було й с. «Поресаъцы», що дістав якийсь Пушка разом з тим Грицьком «Баласепреничем». — М. Г.).

Сей інтересний ряд можна б доповнити ще реєстром мастностей Дашковичів, потверджених за ними у 1505 р. За словами Федька Дашковича, який дістав се потвердження, вислужив сі мастності дід його за часів Вітовта. Ся голословна заява мало що варта, і комплекс мастностей сих уклався протягом довшого часу, але можна прийняти, що він, бодай значною мірою, сягає часів перед татарськими погромами. Окрім звісного нам Шандрова, знаходимо тут мастності: Клищеве, Тростинець, Тиврів — все в сусідстві Шандрова (над Бугом і коло нього), далі Волчківці й Несторовці (їхнього місця не можемо вказати), також «селища» (слід їхній, дійсно, зник зовсім): Оринчів і Костине на р. Коєнці, Збунове і Паробчне на Русаві, Леків і Михайлове — не зовсім точно, де саме.

Для Звенигородщини маємо цікаве потвердження великого князя Олександра Гринько Васьковичу на мастності — селища Миглієве (Мліїв), Орловець і Лінчинці (інакше — Іліччинці), в поріччях Вільшанки і Тясмину: землі сі були «отчиною й вислугою Федька Васьковича, земянина звенигородського», що згинув від татар, і з рукою його вдови перейшли до Гринька Васьковича. В середині XVI століття сі мастності належали Зубрикам, і, крім них, володіли вони ще селищем Радивонівським у поріччі Тясмину (пізніший Жаботин) — правдоподібно, се такий же залишок колишніх мастностей перед запустінням, як і ті звенигородські їхні селища. («Иван Зубрик мает... по жоне селища: Мехлеево, Личинцы, Горловъцы,... другое именье его селище Радивоноаъское на реце Тисмене». — М. Г.).

На Пороссі, що належало до Київського князівства, маємо кілька надань князів Олельковичів. У 1451 р. надає князь Олелько боярам своїм Івашку й Петру Григоровичам селище Таганчу, що який перед тим держав якийсь «панъ Игивтъ Шумаковъ»; другим разом дістали вони від нього Товарів на Росі (біля теперішніх межиріч); їхньою батьківщиною був Григорів на Дніпрі, нижче Терехтемирова. Іншому «боярину нашому пану Андрѣю Морозову» надає князь Семен Олелькович «село Жердеву» там же над Дніпром, вище Канева («Дердеав» в ревізії 1552 р. — М. Г.). Бояри Сурші володіли в другій половині XV ст. Могилами і Білим берегом (Дніпровським побережжям, очевидно, понижче Росі). Якийсь князь Романи володіє великими мастностями над Россю: Рут Старий і Новий, Тоганів, Очків, Новосілля, Клайклище (!) і Костомирів — від нього переходять вони в другій половині XV ст. до Івашенцевичів.

За Дніпром знаємо з тих часів мастності Глинських — поріччя Ворскли і Сули. Лозків — землі жереб'ятинські по р. Карані й далі в глибину Задніпров'я. Князів Половців Рожиновських — землі рожнівські й ніжинські між Десною,

Удаєм і Остром, на підставі, мовляв, привілею ще від князя Володимира Ольгердовича.

Разом сі отчини й вислуги, надання й потвердження тягнуться широкою смугою від гирла Мурахви більш-менш до гирла Сули, становлячи, так би сказати, передову лінію тодішньої колонізації. Наскільки реально вона була колонізована, розуміється, не можна сказати. Але, судячи з того, що зараз побачимо,— про села ниижі на полудневій границі Київщини,— мусимо думати, що зовні безлюдними навіть сі передові пости тодішнього колонізаційного походу не були. Сі «отчини» й «вислуги» випрошувалися й роздавалися не тільки в надії на якусь майбутню колонізацію, а й організовувались економічно, загосподарювалися потроху,— хоч переважало, без сумніву, над осілою господарською колонізацією господарство уходове, наїздом. Для якогось інтенсивнішого господарства не могло тут бути місця: хліборобство, наприклад, можна мислити собі тільки в дуже скромних розмірах. З другого боку, той факт, що маєтності того чи іншого володаря чи державця не виступають переважно у вигляді одного обрубного комплексу, а складаються з кількох кусків, часом досить віддалених один від одного, позволяє здогадуватись, що землі навіть в сім передовім поясі були д о с и т ь розібрані, цінилися, освоювалися й випрошувалися у центрального уряду наперебій! Значить, військовослужбове землеволодіння було досить розвинене. Ті відомості про маєтності, які маємо, вказують тільки деякі з них, і в дійсності категорія тутешніх бояр-землян була далеко численніша, хоч в порівнянні з землями, ліпше освоєними, тутешнє землеволодіння, зрозуміло, зоставалося дуже рідкісним. Крім роздавання земель боярам землянам, в інтересах колонізації й воєнної оборони, в тих же інтересах розвивалося закладення громад військовослужбових, селянських, на землях, які зоставалися у безпосередньому розпорядженні князя чи великокняжого намісника. Звісний нам опис Київщини, списаний по смерті Семена Олельковича, перед татарськими погромами, кидає цікаве світло і на організацію сеї селянської військовослужбової колонізації, і на тутешнє господарство.

В тім фрагменті, який маємо, виступає ряд сіл, починаючи від Росі і під Житомир та Чуднів. Значна частина імен сих осад зникла, і їхнє місце не можемо означити, так що локалізувати сей образ військово-селянської колонізації можемо тільки почасти; але східно-полудневі осади такі, мабуть, пропали разом з описом замків Черкас і Канева (географічного порядку фрагмент не додержується докладно). Фрагмент розпочинається селом Терпеєвим «на Рси» (пізніше не звісне). Далі маємо с. Антоків неподалік від Росі (над Березянкою), кілька сіл над Ростовицею: Щербів (тепер Ружин), Вчорашнє, може, Радостів. Потім Почуйкове на Кам'янці, Сокольча на Унаві, Ходорків і Скочищів на Ірпені, Водотин у верхів'ї Здвижу. Крім того, кілька сіл над Дніпром — на південь від Києва, як Гуляльники коло Ржищева (групи сіл коло Житомира і Чуднова мають уже інший характер). Осади сі й інші, з ними названі, яких місця не можемо ближче означити (таких є сім), майже всі мають згадку про прадавнину Вітовтових часів. Се показує, що маємо тут до діла з осадами старими, не молодшими, а може, й старшими від часів Вітовта. Саму військовослужбову організацію їх можемо вважати з певною вірогідністю дійсно справою Вітовта та його намісників: слабкість привілейованої військовослужбової верстви зовсім природно могла спонукати його до організації кадрів військовослужбового селянства, з елементів заможніших, економічно сильніших. Вони мають технічну назву «слуг». Їхній головний обов'язок — військова служба: «а служба ихъ толко на войну ходить», «на войну хоживали, а иного ничого не знали» (в значенні яких-небудь робіт). Тільки подимщину давали — тобто різні натуралії зі свого господарства, і то тільки раз на три роки: «а подымщину давали за великого князя Витовта на третій годъ». Часом згадується ще обов'язок «волкуновщини» (поволовщини), але тільки на приїзд самого великого князя Вітовта (отже, рід так званої стації). Спершу князь Семен став заводити «новину» в селах, які ближче лежали до його двора: казав їм «на толоку ходити, сіна носити, став сипати», і ся новина, очевидно, будила серед тих слуг велике незадоволення «того дей имъ н-старины не бывало». Осади невеликі — найчастіше 5—10 господарств, але є такі, де всього два-три господарства, а в однім сидить тільки сам-один отаман — осадчий, сподіваючись на осадників, два найбільші села мають по двадцять службових господарств разом з отаманом. Поруч військовослужбових у невеликім числі стрічаємо таких, що сиділи на «вроці», медовій або куничній данині, а також «свобідних», які ще не висиділи волі, не запомоглись, і через те ще не несуть ніяких повинностей. Загалом сі 18 сіл, описаних у нашім фрагменті, посилали на війну близько 150 кінних вояків.

Відомості його доповнює в дечім пізніший опис київського замку (1552 р.). Він згадує «села, съ которыхъ выхоживало люду панцерного на службу господарьскую 146, а тепер тые села пусты вси», і нараховує сім таких сіл (Куликів, Попадичі, Рословичі, Янковичі, Юрісячі, Невеселове, Івашковичі). Деякі з оцих сіл

зникли без сліду, інші звісні в ближчім сусідстві до Києва, зараз на полудне від нього; мабуть, всі вони більш-менш до сеї околиці належать. Нема сумніву, що пам'ять про них належить теж до часів перед спустінням Київщини, і таким чином ся звістка доповнює собою звістки опису XV ст.: в тім фрагменті її, який маємо, нема сеї околиці, і ні одного з названих вище сіл не маємо в нім. Се показує, наскільки значніша в дійсності була ся військовослужбова колонізація і наскільки часткові відомості про неї маємо в нашім фрагменті.

Опорними базами-вузлами сеї військовослужбової організації служили замки, але, на жаль, ми про них маємо дуже слабі відомості з сих часів. На подільськім пограниччі бачили ми два замки, правдоподібно невеликі — Голчедаїв і Жван. На середнім Дністрі — Караул. На середнім Бузі крайній замок в напрямі до степів, звісний нам, — се Брацлав. Далі на схід Звенигород, знищений під час татарських погромів і потім не відновлений. На Дніпрі крайній замок у Черкасах. За Вітовта мусили бути якісь замки на низу Дніпра і Бугу (порівняти звістку про якийсь город св. Івана, поставлений Вітовтом десь на нижнім Дніпрі) — вони відповідали б тим чорноморським замкам в околиці Дністра і були потрібні як передові пости для охорони хоч би митних комор тих часів. Але про них не маємо ніяких докладніших відомостей. Знаємо тільки сю внутрішню лінію — Брацлав, Звенигород, Черкаси. Можливо, переходила вона й за Дніпро — тут міг бути також замок в поріччі коли не Ворскли, то Сули, але вказати його ближче ми неспроможні.

Деякі згадки з XV ст. і з пізніших, наприклад, в описах українських замків середини XVI ст., кидають світло на колонізацію й життя, яке розвивалося під охороною сеї військової організації. Житомирці згадують в 1552 р., які то доходи давали замкові млини перед спустошенням, як ще села не спустіли — тому шістдесят, сімдесят, вісімдесят літ. «Добрыхъ лѣтъ, гды пашня роживала, а мелючи тут вожывано муку до Києва и до иншихъ замковъ, прихоживало тогды з млына выхованє хлебом на сорокъ особъ, бо привожывано молоти и з Чуднова, и з Слободищ, и з иншых сел што по Тетереви». Цікаво порівняти з пізнішим нужденним станом Житомира і його околиці, в середині XVI ст., звістки про нього в опису XV століття: тоді в нім було двадцять корчем, а в Чуднові 53, «а в месте людей полно». В Брацлавщині пригадували, як за давніших часів ходили підводи з Брацлава до Канева, Києва й Черкас напростець «по селям, которыи передъ тымъ бывали, а теперъ ажо од поганства спустели», — отже, були не тільки номінальні права на ті села, а й реальні осади. З сусіднього подільського пограниччя маємо цікаву пізнішу згадку в меморіалі Претвича, як то «тих часів ні Ров, Олчедаїв та Жван не були спустошені, богато людей сиділо коло тих замків», але потім, під час спустошень, воєвода волоський перегнав їх за Дністер й осадив у себе; а як поставлено замок в Барі й стала та околиця залюднюватись, почали й ті емігранти (чи їхні потомки) назад вертатись.

Сі здобутки колонізації й військової організації — досить скромні самі по собі, але дуже значні й показові в порівнянні з пізнішою руїною — зникли під татарськими погромами останньої чверті XV ст. Польсько-литовський уряд, зневірившись у Вітовтових традиціях, занедбав свою східно-полудневу політику до того, що дав своїм суперникам поновити своїх традиційних союзників — кримських ханів, і Крим з передової позиції литовської політики, сторожа й охорони української колонізації, яким був він, за визнанням польських політиків XV ст., став на довгі часи вогнищем руїни й деструкції для України, аж поки вона сама не спромоглася з ним собі порадити. 1482 роком розпочинається оця нова доба в житті східно-полудневої України. Татарські напади, то більші, то менші, спадають один за одним на неї. То той, то сей замок, з столичним київським включно, попадають в руки татарські, гинуть в огні, а менші загони, яким більші замки були не по зубах, пишпорять в їхніх околицях, нищачи останні сліди осель і господарства. «За ті літа панованя славної памяти Олександра, — згадують литовські пани по його смерті, — Менглі-Гірей, цісар перекопський, сам своєю особою і через своїх дітей і людей непереставаючи нищил пограничні землі обох держав. І які то шкоди невимовні сталися, які полони несчисленні виведено, яке розлите крови християн, чоловіків і жінок, потерпіли вони (держави) від того поганства — хто то може виповісти!»

Польсько-литовський уряд Казимира і Олександра почув себе безсилим проти сього степового урагану і в своїй прострації готовий був навіть відновити давні відносини українських земель до Орди, зняті з них урядом Вітовта сто літ тому. Не помишляючи навіть про оборону границь колонізації, він силкується оборонити й затримати бодай внутрішню сіть замків. З надзвичайним напруженням, з мобілізацією сил майже цілої держави король Казимир відбудовує в 1483—1484 рр. київський замок, знищений в 1482 році. «На роботу київську, — оповідає

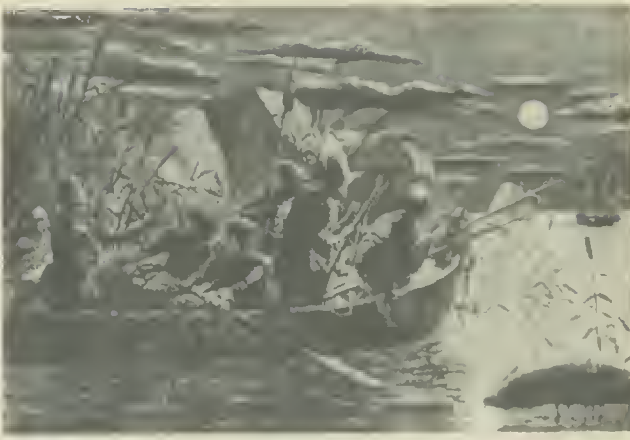
пізніша урядова записка,— приходило тоді більше як 20 тисяч топорів з волостей подніпрянських, заднянських, торопецьких, з Великих Лук і Ржеви Великої». Навіть від папи виросив Казимир підмогу на відбудування Києва. Зразом, щоб справити враження на татар, мобілізує військові сили Великого князівства Литовського під Києвом. Таку ж мобілізацію повторив у 1490-х рр. великий князь Олександр, вийшовши з цілим військом на полудневу границю, і відбудував при тім брацлавський замок, знищений татарами. Але навіть не всі замки були відновлені — наприклад, Звенигород так і зоставсь без відновлення, і все Поросся і Зарося, поза дніпровою смугою, лишилось без всякої охорони, то, значить, було засуджене і далі бути пусткою. Так само і все східно-полудневе Задніпров'я.

Ціною крайньої запобігливості бажанням та інтересам кримського розбійника, піддобрюванням його дарунками і обіцянками рік-річної данини та грабів на розбійничих інстинктах його орди, польсько-литовському уряду кінець кінцем удалося захитати одностайність і витривалість кримської політики, прихильної до Москви, а ворожої до Литви-Польщі, та звернути кримців проти Москви.

Перспектива війни з Москвою, з якою носився в надії реваншу литовсько-польський уряд по смерті Івана III, робило такий поворот дуже привабним: надія, що, звернувши розбійницьку енергію Криму на Москву, можна буде у себе сподіватися певнішого спокою від кримців,— так само. По довгих торгах про розміри річних «упоминків», які мали платитися кримському ханові, сталася угода на тім, що хан буде річно діставати 15 тисяч золотих, які платитиме по половині Корона і Велике князівство Литовське, а хан за те обов'язувався дати закладнів, не пустошити земель литовсько-польських і помагати литовсько-польській державі проти її неприятелів, передусім проти великого князя московського: від нього Менглі-Гірей обіцяв відібрати й до Великого князівства Литовського вернути всі землі, які той забрав був за часів великого князя Олександра. Умова ця була доведена до кінця в 1512—1513 рр., але вже від 1507 р. Кримська орда почала пустошити московські землі і все більше входила в смак сього нового спорту.

Одначе се само по собі нітрошки не забезпечило українські землі Корони й Великого князівства Литовського від таких самих пустошень. Правда, новий уряд Жигимонта Старого показував трохи більше енергії й уважливості в охороні полудневих границь і запобіганні татарським наїздам, але сі охоронні заходи переважно були звернені на Західну Україну — Галичину, Поділля, Волинь, як краї сильніше залюднені, багатші військовою силою і військовослужбовою людністю. Східна ж Україна, слабко залюднена й слабосила сама по собі, була дуже слабко обслуговувана й урядом. Та кінець кінцем і Східна, й Західна Україна, невважаючи на всі урядові заходи, жила у невпиннім хронічнім страху татарських спустошень, і така вічна небезпечність, розуміється, страшенно підтинала всякий розмах колонізаційної енергії, не давала можності інтенсивно працювати над відновленням знищеної колонізації. Класична фраза волинської шляхти в 1540-х рр.: «тут на Волыни будь єсть або не єсть перемирє з татары, тогды предся з коня мало зседаєм»,— дуже добре характеризує тутешнє життя за всю першу половину XVI ст.

Під час переговорів про згоду і союз з Кримом, коли литовсько-польські війська були стягнені на московську границю (під час повстання Глинського), великі татарські ватаги напали на Поділля, Волинь, мабуть, і Київщину, загнавшися в Полісся аж під Слуцьк, де побило їх литовське військо, вертаючися з походу; інших знов погромили на Поділлі коронні жовніри з подільською шляхтою, й ще згадуються дві битви на інших місцях. В р. 1509-м воєвода молдавський вчинив звісний нам похід на Поділля й Галичину з турецьким і татарським військом, як пише сучасник. Потім з початком 1510 р. почали ходити тривожні поголоски, що татари збираються на Кучманськім шляху і хочуть іти на Поділля. Король скликав шляхту в загальний похід у Короні, зажадав помочі з Литви і Волощини; може бути, що се відвернуло татарський похід або й без того взяв він інший напрям — звернувся на Ногайську орду. Але, погромивши ногайців, татари знову звернулися до українських земель. Знову переполох і мобілізація, особливо на Поділлі, і татари одним військом пішли на Волощину, другим — поза Київ, в білоруські й литовські землі, загнавшися далеко аж за Вільно, і, страшенно попустошивши, «ціло до Орди вернули ся». Литовський гонець, приїхавши в кінці року з Орди, привіз вісті, що татари збиралися походом ще й на Галичину, але Менглі-Гірей затримав сей похід. В Польщі чекали нових нападів, ухвалено кредит на удержання постійного більшого війська на Поділлі (проектовано чотири тисячі, а в дійсності було три); поручено всяку обережність пограничним старостам і начальникам військ. Доносили на весну, що татарське військо зближається до України, потім — що його бачили коло Брацлава. Кінець кінцем татари кинулися на Київщину, але воєвода Немирович погромив їх на

Засідка запорожців

Рутку (на полудні від Києва). На весну 1511 р. знову тривога: хан посилає своїх закладнів до Києва, але з ними йде шість тисяч татар. Збираються війська, щоб стрінути зі зброєю в руках сих вісників споною, але тривога сим разом була фальшива: хан закладнів не послав. Одначе тривожні вісті не вгавали. Чекали і пильнували границь на Волині й Поділлі; литовські сили були мобілізовані і зібрані під Мозирем під головним начальством князя Острозького. Ціле літо пройшло в тривозі й сторожі. Татари дійсно показалися під Брацлавом, але їх було погромлено. Потім пішли поголоски, що татари йдуть на Київ, і туди послано литовське військо. Кінець кінцем татари звернулися на Волинщину, і се знов викликало переполох на подільсько-волинській границі, збройний, загальний похід, але скінчилося тільки на якімсь невеликім наїзді татар на Україну — погромив їх там намісник овруцький Полозович.

Уряд вважав се результатом усильної оборони, що рік обійшовся без більшої татарської біди, й на новий рік (1512) проектував знову ухвалу надзвичайних кредитів на оборону границь, тим більше, що тривожні вісті тягом приходили також про турків. Але дістати нових кредитів король не встиг і латав видатки, як міг. Тим часом уже під весну почали надходити тривожні чутки про татар, і на весну вони дійсно великою масою (десь 20 тисяч) впали в Галичину. Поки настигли сили, стягнені з Корони і Литви, орда встигла сильно попустошити й пограбувати край. Кінець кінцем її погромили під Вишневцем, і дуже тріумфували з тої побіди, але, розуміється, ся побіда, як звичайно, не вертала зруйнованого, побитого, спаленого. І за хвилю знову приходили вісті про нові татарські загони коло границь України, коло Брацлава і т. п.

Для відносин татарських вельми характерним було, що саме, як татари пустошили Галичину, ханські закладні, вислані нарешті, їхали до Києва на забезпечення згоди, бо напад, мовлял, зроблений був без відома Менглі-Гірея. Се одно давало домислювати, як мало можна і в будучності покладатися на певність споною, забезпеченого присягами, річними «упоминками» й, нарешті, закладнями. І дійсно, в Польщі й Литві з тривогою ждали нових нападів. Приходили вісті, що татари великою ватагою (40 тисяч) показалися в степах. На «київських полях» погромлено невелику ватагу татар під проводом Менглі-Гіреєвого внука Алепа. Наїзди й битви йшли на подільських границях. І одначе годі було витягнути від сейму постійні кредити на організацію оборони: шляхта міцно трималася за кишені, сейм 1512 року не відновив кредитів, і пограничне військо коронне 3000 і 2000 спадає до 300. Уряд литовсько-польський, спираючись на новий трактат і нещодавно вислані Менглі-Гірею гроші, старалося всіма силами завернути його на Москву, і се удалося справді — хан робить кілька експедицій на Сіверщину (в 1513 і 1515 рр.), але сі операції татарські коло литовської границі щоразу викликали великі страхи, щоб при тім татари не перекинулися й на

українські землі Литви, і уряд литовський просив, аби орда не розкладала свого коша поблизу границі. Під час другого походу татари з участю литовського війська (під проводом київського воєводи Немировича і старости канівського Ост. Дашковича) сильно спустошили Сіверщину, але разом з тим орда татарська набігла на Поділля й загналася під Теребовлю, де наткнулася на польських жовнірів і завернулася назад. І пізніше йшло так само. Новий хан Магомет, син і наступник Менглі, що вмер на весну 1515 р., запевняв у своїй приязні Польщу, яку ставив за приклад московському великому князеві, — що йому йде «і літом і зимою золото пливе від короля, як ріка безустанку пливе — і для малих, і для великих однаково». А його брат Ахмат з Очакова чинив напади на литовсько-польські землі.

1516 рік приніс ще серйозніший погром, а в нім винний був, очевидно, сам хан. «Той хитрий поганець і від московського упоминки брав і обом допомагати обіцяв», як зауважує польський хроніст. Діставши значніші суми з Москви, він вислав літом велику орду (рахувано її 30—40 тисяч) на Галичину. Оборони не було, загального походу не встигли на час скликати, і, поки одні на одних дивилися, Русь і Поділля віддано татарам, як на м'ясні ятки, — страшенно попустошено сі краї від Карпат до Любліна, забрано в неволю багато худоби, людей, а старих і малих, яких не можна було брати в неволю, на місці побито. Шляхтянок зі значних родин, які збиралися тікати з домів, повезли в їхніх власних фургонах до Криму, як не без гіркого гумору зауважує польський хроніст. Польські жовніри і місцева шляхта, зібрана вборзі, могли погромити тільки деякі дрібніші ватаги, головні маси вийшли безкарно, забравши масу полону (рахували його на 50 і навіть на 100 тисяч), і гетьман коронний з двома тисячами війська, що мав, не важав можливим з ними зачіпатись. Ходили чутки про новий похід слідом, але сим разом тривога була фальшива.

Сильний голод, що прокинувся в Криму під осінь того року, погнав татар до нових наїздів. Маса їх почала громадитися в Чорнім лісі над Дніпром. Король даремно намовляв хана, аби звернув їх кудись далі, на московські границі. По торішній шкоді рішено знову збільшити пограничне військо до 1000 люду. Цілу Волинь змобілізовано на випадок наїзду. Дійсно, під кінець року татари впали на Поділля й, розділившись на чотири ватаги, кинулись в околиці Кам'янця, Летичева, Зінькова й Меджибожа. Але що сим разом їх чекали, та й орда була, очевидно, слабша, то й погромили легко. Головна орда з самим ханом, шукаючи паші, присунулася під наддніпровські осади, і сам хан остерігав київського воєводу перед своєю непослушною голотою. Взагалі в орді замітна була більша, ніж коли, дезорганізація — ханські брати й сини поступали кожен, як хотів, і се в додатку до зрадливої політики самого хана замотувало відносини ще більш безнадійно. Частина орди ночувала понад Дніпром і тримала в неустанній тривозі українські землі.

В 1517 році татари таки встигли несподіваним нападом погромити пограничне польське військо. Потім знову напали в падолисті на Поділля й Волинь, але по попередній тривозі їх сим разом чекали й погромили.

Сі безупинні напади змусили нарешті шляхту ухвалити (на початку 1518 року) кредити на удержання війська на Русі проти татар, а заразом устав про чергову службу шляхти для оборони полудневої границі: Польща розділялась на три частини, і по черзі шляхта з одної частини обов'язувалась сама чи через своїх заступників іти на всяку потребу на охорону границь. Може бути, що ся мобілізація оборонних сил справді оборонила в тім році принаймні Західну Україну: татари пішли на Молдаву, і там подільські жовніри помагали їх бити волохам. Пізніше татарські ватаги кинулись на Київщину й на Волинь, але їх погромили одну ватагу князь Острозький, другу — Дашкович. Та незадовго виявилась вся нездатність тих оборонних засобів проти серйозніших нападів татарських. В липні 1519 року велика орда татарська (40 тисяч, як кажуть) наїхала на землі побузькі — Волинську, Львівську, Белзьку, Люблінську — й зачала пустошити. Пограничне військо подільське в числі 3 тисяч поспішило на поміч і, злучившися з військом гетьмана литовського Острозького і шляхетськими силами, стало під Сокалем, щоб погромити татар, як вони будуть *вертати*. Позиція для боротьби з цілою ордою була дуже невідповідна, і Острозький противився сьому планові, але шляхта польська відкинула його ради; зведено битву, й військо польсько-литовське страшенно погромлено. Небагато його встигло сховатися в сокальському замку, а татари, забравши трофеї, корогви й труби, з полоном і здобиччю пішли собі додому через Волинь.

Ся катастрофа зробила сильне враження у Польщі. Король з сенаторами рішили ужити всіляких засобів оборони, але кінець кінцем не могли видумати нічого більше, як тільки заповісти загальний шляхетський похід без попередніх оповіщень і зібрати новий трьохтисячний контингент найманого війська для охорони полудневої границі. Та й то приходилося те марне військо наймати, як

нарікав король, не знати за які гроші: шляхта, ухваливши податок, нічого, одначе, не платила, і вже попередній контингент був найнятий за позичені гроші, а тепер знову треба було шукати позички, не знаючи навіть, як її потім покрити.

Вицідивши стільки крові з України, хан наново розпочинав переговори з польсько-литовським правительством, нагадував за невиплачені упоминки й вишукував різні закиди. Але зарazом з Криму приходили вісті і поголоски про плани нових походів: що татари підуть разом з Москвою здобувати Київ, що вони збираються знову йти на Західну Україну і т. д. Вони тривожили тим більше, що військові сили Польщі були відтягнені пруською війною. На з'їзді воєвод і старост, зібранім в жовтень 1520 р. у Львові, ухвалено такий план оборони, затверджений потім королем: на Поділлі стоятиме служебне військо числом 600 жовнірів (тільки всього!), під проводом головного свого коменданта каштеляна кам'янецького Яна Творовського, а старости кам'янецький і хмельницький мали йому ставати до помочі з усею шляхтою й іншою людністю, яку б могли зібрати. Як. Струсеві на місце давнішого Стан. Лянцкоронського доручено стражництво — організацію сторожі, розвідок, а небезпеці він мав давати вісті до воєводи руського, старости львівського і воєводи люблінського, а ті мали оповістити всіх старост, щоб остерегли людність, аби ховалася, а самі з усіма силами, які б могли зібрати, мали спішитися на поміч війську. Головний обоз і гармата мають стояти на галицько-волинській границі між Олеськом і Залізцями, і гетьман має бути при нім. До помочі покликати також князя Острозького з волинським військом і воєводу молдавського. План обчислений був так, щоб протягом 3 – 4 днів могла наступити повна мобілізація всіх сил. Властиво він старався тільки управильнити ту практику оборони, яка випробилась в останні літа. За браком військових сил вся надія була на скору й енергійну поміч шляхти. Обов'язати її до того не можна було (такий обов'язок був тільки у Великому князівстві Литовськім), тож король осібним листом доручав старостам земель Подільської, Руської, Белзької, Люблінської, аби «гарними й доладними словами» заохотили місцеву шляхту, щоб вона при татарськім нападі збройлась і спішила на поміч гетьману.

Обставини не дали можності випробувати відповідно вартість сеї «ординації». Тривожні вісті з Криму приходили невпинно, щоправда, і король оголосив навіть загальний похід, але татари наїхали пізніше. Була се невелика ватага (дві тисячі), яка, одначе, встигла досить попустошити, і тільки як верталась вона, напали на неї жовнірі й погромили. Се давало досить виразне свідоцтво убогості і організації оборони, і сторожовій службі спеціально (сам її начальник Струсь наклав головою при тім). Але поворот у кримській політиці забезпечив українські землі на якийсь час від значніших погромів: хан Махмет розірвав з традиційною політикою Гіреїв, задумав взяти під свою владу східні орди, передусім Казань, через се мусив вийти в гострий конфлікт з московським правительством, що удержало Казань під своїм впливом, а тим самим мусив більше цінити союз з польсько-литовською державою. Він навіть просив послати у великий похід на Московщину, задуманий на літо 1521 року, помічний полк з воєводою Немировичем або Дашковичем, і Дашкович дійсно ходив у сей похід, що завдав страшенної шкоди Московщині. Але й на Україні тривога від татар не переставала. Десь чи не під сам час московського походу п'ятитисячна ватага татарська напала на київське Полісся, знищила й спустошила Мозир, відти пустилася далі на захід до околиць Пінська і Слуцька, все пустошачи по дорозі,й, нерше ніж стягнено які-небудь сили проти них, татари встигли собі спокійно вернутись. З початків 1522 року литовські посли (між ними звісний Дашкович) неустанно писали про заміри татар іти великим походом на Україну литовсько-польську, бо їх завдають на те і турки, і Москва. Під впливом тривожних вістей сейм ухвалив кредити і постановив на Поділлі тримати чотирьохтисячний корпус, а в потребі скликати загальний похід. Король на літо дійсно скликав похід під Медику, але шляхта не зібралась, і замість походу вийшов тільки один скандал; в додатку — з кредитів, ухвалених сеймом, мало що влилося до скарбу, і в дійсності число жовнірів на Поділлі в 1523 році ледве доходило до тисячі.

Кримці не з'явились (як думали в Польщі, завдяки мобілізації шляхетських сил, хоч і невдалій), зате рік сей приніс напад на Поділля турків і білгородських татар. Їхня ватага (рахують її на 5000) попустошила Поділля, пройшла в Галичину, а комендант жовнірського війська, досить звісний пограничний вояка Сецигнєвський, зі своїм полком не відважився на них нивести: дав їм спокійно господарити і потім вийти, зоставшись пасивним свідком пустошень, як нарікала шляхта. Літом 1524 року турки повторили свій похід, але з більшими силами (сучасник рахує на 13 тисяч). Сим разом вісті прийшли завчасу, й тривога піднялась велика, тим більше, що гранична оборона була дуже слабка, бо торішній сейм не ухвалив кредитів, і не було ніяких засобів на наймання більшого війська. Король скликав загальний похід, визначивши для нього місце між Буськом

і Глинянами, і для більшого враження заповів, що сам туди прийде. Великопольська шляхта, одначе, випросилась від сього походу, обіцяючи ухвалити кредити. Кредити вона дійсно ухвалила, але війська тим часом найняти таки не було ані коли, ані за що. Зібране на швидку руку військо і шляхетські полки, скликані старостами, могли вести тільки партизанську війну, але на головні сили гетьман ударити не відважився, викликавши тим знову невдоволення шляхти. Не встигли ще заспокоїтись трохи по тім турецькім наїзді, як почали приходити нові тривожні вісті: попереджали про новий напад турків; з України Дашкович писав, що татари, роздратовані нападом козаків на кафинських купців, грозять походом; з Литви писали, що великий князь московський хоче взяти в блокаду Київ і побудувати під ним свої замки. І справді, величезна орда татарська (рахують на 40 тисяч) під проводом стриєчного брата нового хана посунула на Україну. Впала на Волинь, відти на Галичину, під Мостиськами стала кошем, а поодинокі загони розкинулись по Західній Україні. Король видав накази шляхті коронній збиратися під Сандомир, скликав місцеву міліцію (висилати кожного десятого), змобілізував Литву, сам на чолі шляхти пішов до Львова, але татари завчасу забралися з усією здобиччю, а хоч Костянтин Острозький наздоганяв їх, то своїми слабкими силами зачіпатися з ними таки не відважився.

Сі спустошення довели людність просто до розпуки. Поділля, земля галицька, львівська і навіть перемиська були страшенно спустошені. «Русь уся спустошена огнем і мечем,— читаємо в листі очевидця,— бо і земля перемиська, що досі була незачеплена, другим сим татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшися сховатися в якихось ліпше укріплених містах або фортецях. Поділля після відходу турків прислало до королівської величності послів, оплакуючи свою біду, і що більше — додаючи, що вони вже сливе готові піддатися першому сильнішому ворогові, бо вже дійшли до останньої біди».

Новий великий татарський напад мав місце в 1526 р., а, як пояснюють сучасники, був він продиктований султаном як диверсія з огляду на тодішню турецьку кампанію на Угорщині. Хоч на сеймі 1525 р. були ухвалені кредити для утримання війська на два роки, але ця оборона, як пояснив король, могла помогти тільки проти легких нападів: «майже кожного року терплячи це нещастя, ми не подбали з свого боку протиставити нічого певного і відповідного, щоб його відвернути». Скликано було загальний похід, тим часом татари пустошили Волинь, белзьку і люблінську землі і встигли забратися перше, ніж стягнулися які-небудь значніші сили. Потім вони повторили свій похід зимою з 1526 року на 1527-й. Сим разом пішли в Полісся до Пінська по замерзлих річках і болотах, сягаючи в найбільш неприступні й захищені місця. Страшно попустошили сі краї й забрали масу здобичі і, вертаючись, вже зближалися до Дніпра, але наздоганяв їх аж недалеко від Києва, під Ольшаницею, Костянтин Острозький з волинськими силами і, несподівано напавши, сильно погромив і відбив у них полон (рахують його на 40 тисяч!). Була з тої причини велика радість і пиха — був то останній гучний тріумф волинського героя, «summi cum Tartaris belli gerendi imperatoris», як його величали в Польщі, але кінець кінцем потіха була дуже марна.

Літом пішла велика тривога, бо татарська орда рушила під Білгород, і сподівались її знову на Україну. Король скликав загальний похід. Але татари, здається, не прийшли — принаймні нема сліду якогось значнішого нападу. 1528 рік записався дрібним нападом татар на Поділля: їхня ватага коло тисячі коней була розгромлена польськими жовнірами під Кам'янцем, а наприкінці — походом під Очаків старост з коронної й литовської України, але ці козацькі походи я загалом лишаю на пізніше. В Криму тоді йшли усобиці між потомками Менглі-Гірея (вони потягнулися з перервами аж до 1551 року, коли було вирізано всю родину Саїб-Гірея і ханство взяв у свої залізні руки Девлет-Гірей). Один з претендентів Іслам-султан шукав помочі й захисту на Україні і обов'язувався навіть стерегти українські границі. Оці кримські усобиці були, мабуть, причиною деякого ослаблення татарського натиску в сих роках, хоч і не занехаяли, розуміється, спокою України. Сейм 1529 року під враженням страшних спустошень 1526 року і нових тривожних вістей ухвалив нові кредити на утримання війська. Нападів того року не чуємо. Пани з України зате вчинили з пограничним військом новий похід на Очаків, але він скінчився дуже плачевною катастрофою — військо польське загинуло в сій експедиції. Ждали з тої причини нового нападу Орди, але обійшлось. Аж 1530 року в осені, як толкували,— внаслідок вістей про смерть старого сторожа литовських границь князя Острозького татари напали на литовську Україну, але на Волині погромив їх Костянтинів син, князь Ілля, а воєвода Немирович з кількома іншими князями гнався за татарами аж до Дніпра й багато їх побив. Була то, одначе, дрібна ватага татарська. Грізніший був похід

волоськиї під кінець того року: він зайняв Покуття, пробував здобути Кам'янець і Львів і, як я мав нагоду згадувати, знаходив певну прихильність серед руських.

Я переру тут перегляд нападів і спустошень, які терпіла Україна. В зібраних вище звістках переважно фігурувала Україна Західна — Поділля, Галичина, Волинь. Це в значній мірі залежить від того, що звістки наші доводилося черпати головно з джерел нерольних. Але сей каталог нападів і спустошень навіть для Західної України, без сумніву, не повний, і в дійсності вона терпіла їх ще більше. І такими ж «майже річ-річними ворогами», якими були татари для Поділля, були вони так само для України Подніпрянської. Коли в Західну Україну мусили їх вабити надія на багатшу здобич, бо там край був густіше залюднений і ліпше загосподарений, то Східна Україна спонукувала меншим риском, більшою безкарністю і сюди, особливо дрібніші ватаги татарські, мусили часто ходити.

В Західній Україні густіша людність,— між нею добре уоружена, дуже численна шляхта,— було значною оборонною силою, а ще й правительство тут більше робило для оборони. Правда, сі оборонні заходи кінець кінцем обороняли й Західну Україну дуже ілюзорно. В результаті чвертьвікових дуже енергійних заходів (так, розмірено енергійних!) і короля, і його ради, і сейму, що, пересилюючи свою крайню неохоту, стільки разів ухваляв надзвичайні кредити «на оборону Русі»,— і шляхетської суспільності, місцевої й замісцевої, і адміністрації — «вся подільська земля і більша частина Русі лежала спустошеною», так що й татарам було трудно в ній чим поживитися. Правда і те, що кінець кінцем оборонна тактика зводилася до безконечного обертання в безконечнім колесі. Утримання найманого війська являлось паліативом, бо на значніше військо не вистачало засобів; а поли з якихось 800—1800 жовнірів не міг забезпечити від скільки-небудь серйознішого нападу. Приходилося помагати шляхетським походом, але сей шляхетський похід звичайно все виявляв свою непридатність у боротьбі з таким рухливим ворогом, як Орда, і наслідком частих закликів шляхта попросту переставала їх слухати, збиралася дуже неповно або повільно. І щодалі, то гіркіші й загальніші нарікання викликала ся організація оборони. Шляхта нарікала на правительство, що, незважаючи на всі побори, побирані з людності, не може організувати порядної оборони. Король і його рада нарікали на шляхту, що вона така лінива до походів й неохоча до кредитів: не хоче їх ухвалювати і не платить, ухваливши. Нарікали на адміністрацію, на начальників пограничного війська, що вони не можуть устерегти краю перед татарами. Начальникам приходилося вопіяти на неакуратність королівського скарбу у виплатах та раз у раз розпускати за браком грошей своїх жовнірів і полишати границі майже без усякої оборони.

В Східній Україні справа стояла далеко простіше. Правительство обмежувалося тим, що своїм коштом утримувало і при потребі відбудовувало кілька своїх замків, які мали служити передовими стражницями держави в сій «україні», та тримало невеликий відділ війська на Подніпров'ї — в Києві, почасти в Каневі й Черкасах, щоб боронити тутешні замки від серйознішого нападу татар. Поза тим — в повній свідомості своєї безпорадності й безсильності, лишало воно сі українські землі божій опіці й промисловості самої місцевої людності.

Державні, «господарські» замки таким чином ставали єдиною гарантією безпечності, яку давала тутешнім краям держава, єдиною опорою колонізації, єдиним прибіжищем місцевої людності супроти такого незвичайного значення для колонізації і взагалі для цілого життя сих великих просторів, сі замки варті нашої уваги. Треба придивитися до них трохи, щоб оцінити, що вони могли давати й давали місцевому життю, місцевій людності. А що з середини XVI ст. маємо описи сих українних замків, які дають добре поняття про вигляд, устрій, стратегічне та колонізаційне значення їх, то варто трохи ближче спинитися коло них також і тому, що се багато в чому навчить нас щодо тутешніх колонізаційних й усяких інших обставин взагалі. Отже, варто увійти трохи і в деталі сеї оборонної замкової організації.

Фортифікаційний тип, способи будови й охорони сих українських замків XVI ст. тягнуть старою традицією і такими, якими бачимо їх в середині XIV ст., вони без сумніву були не тільки в початках сього століття, а й далеко раніше. Се давній староруський город, що дуже поволі тільки приладжується до новочасних способів війни, гарматної й ручної стрільби і т. п. — тим більше, що головний неприятель, з яким приходилося рахуватися,— Татарська орда — звичайно орудувала майже тими ж бойовими засобами, що й кочові напасники староруських часів.

Першу роль у фортифікаційних засобах грала неприступна позиція — висока, стрімка гора, оточена ровами, по можливості, облита водою. Великокняжий ревізор так описує придатне на замок місце, знайдене ним: «луна одна простягнулася між

Богом, як тиня, — з одного й другого боку облинає її ріка, тільки на п'ятдесят свжнів відійшла ріка від ріки; якби зробити на Богу став, а на тій шиї викопати два або три рови (наповнені водою з Богу), то вийшов би замок дуже сильний, якого не можна було б ані підкопати, ані стріляти на нього з гармат ні з якого боку не можна; а й на прибудовання міста є дуже придатне рівне місце, не таке, як тепер (у Вінниці), що з замку не видко всього міста, а міста замку». Зводний, рухомий міст лучив замок з містом і давав доїзд. Укріплення замків по всій Східній Україні були дерев'яні. Вповні задержалася тут староруська техніка їх «рублення». Стіни замку складалися з поодиноких «городень», себто дерев'яних в'язань (зрубів), на півтора — три з половиною сажні, довгих, наповнених землею; щоб зменшити небезпеку від вогню, їх мастили грубо глиною. На них робився дерев'яний поміст (бланки, бланкування) з парапетом, з пробленими отворами для стрільби (подсябитья) і накриттям від дощу. В кількох місцях над лінією «бланкувань» підіймалися вежі — такі ж дерев'яні, зрублені з брусів. На бланках і вежах стояли гармати, лежав різний гарматний і всякий інший припас — колодки, каміння, тризуби, призначені на те, щоб кидати на ворогів під час приступу; стояли корита з водою від вогню. Зсередини до городень були прибудовані хати й комори, що служили схованками для місцевих людей.

За старою традицією городні були розписані між місцевою людністю панами, міщанами, сільськими громадами («людьми господарскими, мещаны и волощаны и людми князскими, паньскими и боярскими»), і ті, що мали обов'язок ставити й утримувати в порядку певну городню, коло неї ставили комори й схованки, де могли б сховати своє майно безпечно від ворогів («Земяне и мещане поведили: хтоколвек собе на которій стороне городню обыметъ и дверн вроблетъ и схованье будетъ в ней мети, той ажо повиненъ будетъ тую городню направовати, верхъ накрывати, камене и колодии ку обороне на ней мѣти и глыною обмазовати»). Значніші пани мали свої дворки осібні. Замки були тісні, і все в них тиснулося одне до одного дуже тісно. Овруцький замок, наприклад, має 66 сажнів вздовж і 43 вшир, житомирський — 62 на 55 сажнів, остерський — 37 на 31, інші ще менші: канівський — 45,5 на 18, вінницький — 24 на 23, черкаський — 30 на 17, чорнобильський — 22 на 17.

Розміри значного числа замків таким чином не більші були від звичайного подвір'я — півморга грунту (третина десятини) або й ще менше. В такім замку не могло знайти захисту багато людей, ані було мови про те, щоб у такім стиску відсиджувалися довго. Замок міг дати притулок тільки людності свого міста й найближчій околиці, щоб перечекати хвилевий, раптовий татарський напад, і то не завсіди.

Брацлавський замок, зауважує ревізор, «велми есть малый, не водлуг достатку людей — не толко половицы ихъ, але и третяя часть зъ статки своими часу пригоды не могут ся умѣстить». Різні непорядки побільшили недогоди і ще більше зменшували значення замку як певної гарантії безпеки. В тім же брацлавськім замку для одного з передмість доїзд був такий важкий, що людям приходилося об'їздити більше як чверть милі, і не могли в небезпечності скоро втекти до замку. В Житомирі серед сварок, хто має поставити міст — місто чи староста, замок стоїть без мосту, і до замку майже не можна було дістатися: «не только возомъ въ замокъ не можетъ приѣхати, але й пѣшому трудно на замъкъ взыйти, аниж поползкомъ», і люди під час тривоги «а таковой неврадности мусить до лѣсу втекати». Вінницький замок був так лихо і слабко побудований, що «не толко людемъ въ час пригоды отъ навалного непріятеля негдѣ запертн ся и обороны одколь вчынити, але й быдла страшно заперти». Замки, будовані з дерева, не пильновані, не обмазані часом і глиною, гнили й нищилися взагалі дуже скоро, і скарги на лихий стан замків становлять вічну пісню в тих часах: людність і адміністрація місцева старалася спихнути їх будову й направу на уряд, страхаючи татарською небезпекою, випрадуючися своєю неспроможністю, а правительство силкувалося зложити на плечі місцеві.

На тих хибах конструкційних справа не кінчилася. Щоб замок міг служити гарантією безпеки, треба було, щоб людність могла бути остережена про небезпеку, і то заздалегідь, аби мати час сховатися в замку. На те була сторожа «замкова» і «польна». Спеціальні «сторожі» й «кликуни», по черзі посилані місцевою людністю з повинності або удержувані з податку, даваного замість натуральної служби («сторожевщина» і «кликовщина»), мали ходити по замковому бланкуванню і пильнувати ворожого нападу.

Потім на певних урочищах, на татарських шляхах, на могилах або штучних вишках («на сохах») стояли сторожі, маючи при собі коней, і встерігали татар з тим, щоб заздалегідь остерегти перед ними людність. Се теж було повинністю людності, досить тяжкою, так що її практикували переважно тільки «водлуг часовъ потребы», — під час роботи на полях або «кды ся встерегають людей непріятелскихъ». Але не завсіди вміли під час тої потреби знайтися сі сторожі, і від

Козацька сторожова вежа

часу до часу все повторюється історія, що татари захопили той чи інший замок несподівано, бо сторожі польної не було. «Сиділи безпечно під той час, з огляду на перемир'я нашого господаря з татарами й турками,— оповідає ревізор про брацлавську катастрофу 1551 року,— і покладалися на те, що недавно й комісари виїздили на їх границі, й посли перекопського хана були під той час у нашого господаря в справі згоди і спокою; через те не журилися людьми неприятельськими, не розвідували про них, ані жили обережно, ані не мали жодної сторожі на полі, ані в острозі (при міських укріпленнях), і староста собі під ту пору геть поїхав». В такій їхній необережності прийшов на них несподівано тодішній перекопський хан Девлет І, підночувавши за три милі, над ранок несподівано приступив під замок і без труду його взяв і знищив. Але що не було якоїсь організованої сигналізації, не було якоїсь ширшої організації розвідки, а кожний замок мусив сам думати про себе, висилаючи своїх сторожів на «татарські шляхи», то й коли польна сторожа навіть не була занедбувана, від неї користі було небагато. «Сторожа не дуже потрібна»,— доводили з гіркого досвіду житомирці, «бо ніколи вона не встереже, а як і підстережуть татар, то не потрапить дігнати до замку перед татарами» з татарського шляху, де вони стояли за двадцять миль від сього замку. Кінець кінцем навіть в ліпшім випадку вість про татар приходила звичайно в останній хвилі перед їхнім нападом, і треба було летіти з усіх сил, щоб поспіти сховатися до замку. Так що коли брацлавським міщанам приходилося об'їжджати якусь третину милі, щоб втрапити до замку, то се вважалося небезпечним, майже безвиглядним: «не могутъ си такъ далеко к замку люди з статки своими поспѣшити и сами в руки неприятелю увойдут».

Нарешті слабі військові сили замків підтинали стратегічне й колонізаційне їхнє значення. Артилерія була невелика, переважно дуже лихо утримана і слабо обслужена. За винятком Києва, багатшого на артилерію, інші замки мали по 4—5 гармат, а житомирський і вінницький замки мали тільки по дві-три, та й ті нездалі були: в Житомирі їх понищилися під час пожежі 1520-х рр., так і лежали цілком невживані в 1540-х і 1550-х рр., і реляції ревізорів нічого не помагали.

Військові залоги зустрічаються тільки в деяких замках, і то, мабуть, тільки часом. Під час ревізії 1552 року, наприклад, була залога жовнірська в Києві і сто «драбів» у Черкасах. Крім того, військову силу замків становили старостині служебники — дуже не рівні числом (найбільші подані числа в Черкасах — 61, в Каневі — 46, а в Житомирі тільки 11), і кілька пушкарів, спеціалістів від стрільби з гармат. А без залоги значення замку зводилося до мінімуму. Брацлавці, представляючи потребу відновлення звенигородського замку, щоб відновити старий тракт з Брацлава в подніпрянські замки, вважають неминуче потрібним для привернення давнішої комунікації й колонізації встановлення постійних військових залог. Для всього того, над усі інші потреби просять, аби наймані вояки

(«люде пенежныи») постійно тут мешкали, щоб і зимою, і літом тут їх держали. Бо тепер неприятель не має страху, і як тільки наймані вояки відходять, приходять татари й чинять шкоди. А коли б наймані вояки все мешкали тут, то й замок звенигородський можна було б безпечно побудувати, й села могли б поосідати, і староста та урядники його були б у безпеці від тутешніх ворогів. І козаки не сміли б на землю турецьну ходити і зачіпки чинити — бо й тепер козаків не можна б було спинити, коли б не мешкали «люде пенежні».

Таким чином сам по собі замок місцевим людям уявлявся дуже проблематичною обороною: навіть саме відновлення звенигородського замку без вояцької залоги вони вважали маломожливим. Дійсно, ще замки на дніпровій артерії, більше пильковані правительством, були в першій половині XVI ст. ліпше трохи удержувані й багатші військовими засобами. (Хоч і тут канівський замок через 13 літ по збудуванню був уже в такому стані, що на ним «трудно не толко оборона, але и сторожа, бо нельза аже ходити по бланъахъ: што не поопадало и то ледви отъ витру колышеться». А в останній чверті століття в такому ж гірному стані був і столичний замок київський. — М. Г.). Але на лінії київсько-волинського і брацлавського пограниччя — саме біда: тісний і важко приступний для своїх замок брацлавський, незвичайно лихий і позбавлений всякої артилерії вінницький (у одної гармати «конець увірвався», а з другої гармати «небезпечно есть стреляти»), і, нарешті, ще оригінальніший житомирський — недавно збудований державним коштом, але протягом кількох літ зовсім не приступний для місцевої людності за браком мосту. (Міщани, одначе, стоїчно зносили ту невигоду й добилися, що нарешті їм зроблено міст «за гроші скарбу господарского». — М. Г.). Притому також дуже небагатий оборонними засобами (ще в 1552 р. по всіх донесеннях попередніх ревізорів було там тільки всього «дельце спижное — две диры в нем» та «сарпатников железныхъ старыхъ, горелыхъ яже три разы, негожих ку стрельбѣ — два», а з третього теж не можна стріляти, бо неокований, і таких же нездатних гаківниць ще 13. І катастрофа, яка спіткала Брацлав в 1551 році, показала виразно, чого варті були сі замки і які справедливі були доводи брацлавців в 1545 році, що без військових залог тутешні замки нічого не варті. Вибравшись несподіваним походом на Україну з турецьким військом і гарматами, хан захопив брацлавський замок зовсім безборонним: люди були на роботах, на пасіках і на полях, в замку поховалися тільки жінки та діти, чоловіків було тільки 50, і то переважно нездатних до оборони. Турки спочатку обстрілювали замок, потім пішли на приступ, але, довідавшись, що в замку нема води, припинили штурм, певні, що замок піддасться їм однаково. Замок дійсно третього дня піддався, і, забравши всіх з собою в полон, попаливши замок і місто, хан пішов собі. Люди, що зостались поза замком, захоплені несподіваним нападом, поховалися в лісах, але татари їх переважно полонили також.

«Лишилося всього коло двіста душ, які були повтікали, а й тепер на тім же місці сидять і чекають, що замок наново побудують, бажаючи знову осістися на своїх батьківщинах, з огляду на великі тамошні пожитки»,— закінчує своє оповідання ревізор.

Такими, як ми оце їх бачили, замки Східної, литовської України (а такими ж більш-менш були й замки коронного пограниччя) не могли мати великого колонізаційного значення,— більш стратегічне. Се були наче укріплені пункти на ворожій території, які улегшували зносини, давали можливість слідити за рухом ворогів, запевняли, хоч і не дуже певно, таку-сяку безпечність своїй залозі й купці людності, що тулилася під її захистом, але зовсім не панували над територією. Для сього вони були занадто слабкі й безпорадні, як ми бачили. Вся осіла людність тулиться під самим замком, виходячи тільки на роботу або на степові промисли, але й під охороною замкових стін не може чути вповні безпечною ані себе, ані тим менше свого хазяйства. Міський острог не дає ніякого певного захисту; на випадок татарського нападу треба ховатися в замку хіба «з душею самою», як казали, лишаючи на волю божу свої достатки. Серед неустанних татарських нападів і тривог не могло навіть у найближчому сусідстві до замку розвинутися ані міське життя, ані більше господарство, і людність, що тулилася під замком, жила на вовчій козі, готова кожної хвилі боронити власними руками свій достаток і свою голову, бо і в тім, звичайно, не було на кого покладатись. Не на ту ж купку стерострних слуг і кількох нездалих гармат!

І от ми й бачимо справді, що, почавши від великих Менглі-Гіреєвих пустошень XV ст., потім без малого ціле століття, а добрих три чверті століття — до 1560-х років, Східна Україна лежить пусткою. Поодинокі сталі оселі туляться при тих нечисленних замках в міськім острозі під ним, в весь безграничний простір сих

нрвїв з його природними бгатствами енсплувтується тільни ивходом, ватагами уходнинів.

Здніпров'я, позбавлене замнів, лежить пусткою ціле. З литовсьного боку крайній замок — се Остер, з московського — Чернігів і Путиаль. При остерськім замну і числиться нільна сіл, а властиво шість, а сьоме, Лутава, хоч і лежить під самим Остром, влежить до ниівського замну. Разом у них селянсьних господарств 45. Але навіть в сім глухім нуті, серед лісів і боліт, людність не чула себе безпечною, ян повзує цінвав звмітка: «пвхиввли нв звмокъ у трехъ мнляхъ нв поли у Столицы, а тыхъ чвсов пвшня опущонв за неспокоємъ отъ твтвръ». Вся бонрськв, військовослужбовв людність сидить у місті. (Один тільни боярни значиться поза містом; де він пробуває, не сказано; всі інші, числом 28, сидять «въ острозе». — М. Г.). І тих кільнадесят селян переважно, мабуть, мали свій притулок у місті, хоч, щоправда, деякі з тих сіл сидять в дуже глухих нутвх, захищених річками, лісами, болотами.

Нв дніпровсьній артерії деякі дуже бідні і незначні залишки осідлої нолонізації держвться в київсьній околиці, і то поблизу Києва, по Дніпру, Десні, Ірпеню (Дубечня, Погреби, Слобідка на Десні, Тарасовичі, Сварем'я, Петрівці на Дніпрі, Демидів на Ірпені) і далі на північ. Поруч них нв ножнім кроці руїни старої нолонізації. «В Києве городищи Старом которые люди митрополские сидять, тые службу земъсную господаръсную служать янъ который можеть, бо отъ Татар звоєввны». «Села, съ ноторыхъ выхожнвало слугъ панъцерних на службу господврскую: село Кулнковъ, село Попвдичн, село Рославичи, село Янъкоаичи, село Юръевичи, село Невесвлово, село Иванкоаичи — с тыхъ селъ выхоживало люду пвнцеръного нв службу господаръсную 146, а теперь тые села пусты вси». «С селъ польных — с Крнвого, с Ходоркова н з Сонольчи двни хожнвало 3 нади меду, нижъли запустели отъ давиыхъ лет». «Село нв Тетереви Вышевичи, именье Шибеное, Забудчи — звоєваны тыхъ чвсовъ от Татар». Все це переввжно близькі околиці Києва (нвйдальші ті села «польні», себто степові — Ходорнів, Криве, Сонольчв на горішнім Ірпені й Унвві, вле пвнцирні селв, нкі не зникли без сліду, розкидані на полудне, зарвз під Києвом); лежвть сі селв переввжно вже в лісовім поясі, і однвче навіть нвйбільш витривалв, військовослужбова нолонізвція пвнцерних слуг не витримвла твтврсьної тривоги. Та й під самим Києвом не можна було вести правильного господарства, ян вивзує оця звістив про митрополичих людей на Старім городі.

Опис дальшої нвддніпрянсьної стрвжниці — звмку канівсьного, онрім місьного острогу, згадує селянську людність пв кільнох осадвх: у Вороновім, Терехтемирові, Подсичах, Тулиблі, Колтягаєві, Сованні — разом 50 селянсьних родин, що аважвються жителнми сіл. Але тільни вважвються, бо, за винятком одного селв, Воронова, всі інші селиии «зимують і літують при звмку», ян вирвзно наже опис («Село Подсычи земянсков — от звмну землею н водою 2 мили, семъей 6-ть, зимують н литують при замъну, служать зъ городовыми»; «Село Тулибле у верстн отъ замъиу ниегние Путивльсное, семьей 6, при замъиу зимують и литують, тягнуть зъ местомъ»; «селище Колтягаєво, семъей 6, в мисте при замъну зимують и литують»; «село Совинъ, 3 мили отъ замъну ив Ръси, семъей 8, зимують и литують въ месте при звмъну». Тільни при «селищу Телехътемирові» немв твної звмітни, вле скорше вонв тільки пропущена, між мала б бути тут справжня відмінв від іншнх сіл: коли люди з Воронова, дальшого села, зимували в Каневі, а тільни літували у себе, і то на мвлоприступнім острові, то трудно не думвти се й про Терехтемирів, тим більше що до Терехтемирова тягнулися уходи на Самврі, й люди туди мусили ходити: нвйзручніше їм було мвти свої осади під Каневом, як триматися свого села; до того ж вони і «служвть з канівцями». — М. Г.). Інакше сказавши, вони живуть властиво в місті, ян і міщани, і господарюють на землях свого села нвходом, ян і всі інші уходники, вле вважаються «отчичами» тих земель і двють з них постійну, обов'язкову данину властителям сих земель не тви, ян по інших «пустих» селищах, де немв «отъчича ни одного» і наймають їх собі вільні орендврі-підприємці, коли і де схочуть. Але в тім селі Воронові місцеві люди в Каневі тільни зимують, а літують у себе «на острові», отже, мають досить безпечне від татар схоронище. «Зимують при замъну в месте, литують твм нв острове». — М Г.). Твким чином, це все властиво канівці, міщани, які різняться між собою правним титулом: одні належвть до замкового присуду, інші до приватних властителів-панів або монвстирів. Іншої людності тут немвє. Навіть в такім селі, що всього за версту лежить від замну, і то люди не хочуть там жити, в сидять у місті.

При Черкасах — сьому форпості української колонізації, навіть уже й таких номінальних осад не значиться. Вся людність концентрується в місті; є міщани, і бояри, і неосілі козаки, але людей пвнських нема зовсім, за винятком кількох міщанських домів, що «позадавалися земяном». («Єрмак Сеарюк заложил ся нова

Михаилу Грибуяовичу земянину, Горанинъ Московкинъ заложил ся за ротмистра теперешнего». — М. Г.). Є панські порожні селища — пам'ять про колишні села, до татарського пустошення, поза тим — самі «уходи» монастирські, панські, переважно замкові або міщанські. Вони обіймали поріччя Ворскли, Орелі, Самари, Тясмину, обох Інгулів, самого Дніпра аж ген нижче порогів, аж до Тавані. Але осілих осадів тут не було ніде.

Вся середина Київщини між лінією Дніпра на сході й лінією Бугу на заході була позбавлена навіть таких опорних колонізаційних точок, якими служили замки дніпровські. Передова стражниця київського Полісся — Житомир, як ми бачили, чверть століття простояв не відновлений по тім, як згорів в 1520-х роках. Замок збудовано наново й приведено до якогось порядку тільки під 1550-ті роки, тоді тільки почала стягатися сюди значніша людність. В 1540-х роках через непорядки замкові, через брак оборони і через велнкі драчі та повинності, якими старости обтяжали сю купку людей, яка тулилася коло замку, люди навіть при замку, в місті, не хотіли осідати.

При ревізії 1545 року до ревізора «прийшли бояре і міщане і всі люде тамошні, плачливо чолом б'ючи, аби їм дано волі на кілька літ, аби податків, підвод і стацій не давати, а мати свободу куди схочуть їздити й торгувати, бо тепер, кажуть, не позволяють їм ніде меду солодкого, ані звіря мохнатого, ані воску возити й продавати, цілком в запорі їх державть; як нам буде така свобода й ласка від господаря й милості, тоді, кажуть, і інших багато може зібратися й осістися під тим замком, а тепер не через що инше як тую неволю люди не хочуть сходитися до того замку, і ми самі за такою неволею, коли не буде ласки й милости господарської, не можемо втриматися при тім замку й підемо геть». Зосібна міщани заявляли: «тепер дей мы, горчаки, сорок або петдесять чоловека, не только стацей и подвод давати не можем, але и сами не маем чымъ ся пожывити и коней ка чомъ заховати, бо дей каждый зъ нас хлебъ купуемь на Волынь и на Подоле ѣздячи, и ажо дей шыя каша одъ хлеба не свободна, и естли бы тых часов къ подводамъ и стацямъ мели насъ приневолить, тогды жадкый з нас в местъ не одержит ся».

Так само незначна була й інша, не міщанська людність сього величезного повіту. «Всихъ головъ пановъ и земянъ житомирскихъ» ревізор налічив 22, а їхньому володінні «селищ тридцать два, а людей ихъ всихъ сто и чотыри чоловеки». Їхні маєтності, як також маєтності замкові, він всі називає селищами; очевидно, справжніх властивих осад тут майже не було або й зовсім не було. Одні «селища» були таки зовсім пусті (між ними й такі аже в досить глибокім Поліссі засновані, як Щенів, на північний схід від Житомира), на інших значилися піддані, але переважно сиділи під замком. В 1544 році земляни й бояри дістали від в. князя увільнення від повинності мостової й сторожової і від десятини польної, з огляду на повну неможливість вести якесь господарство — «ижъ они з людми своими при замку нашомъ мешкають и для поганства Татаръ по селищам своимъ пахати не смеють.» Й поставлення замку тут небагато змінило. Ревізія 1552 року знов каже, що «тые вси земяне (житомирські) и люди ихъ вси, хотя у селах мешкають (то значить — числяться при певних селищах як їх мешканці), а предся для пополоху Татар лете и зиме уставичне в домах в месте живуть», а про маєтності замкові й панські, хто знає їх більше, ніж ревізор 1545 року, про всі говорить як про пусті: «Замок и мостъ замковый вины были робити села вси житомирского повету, як господарские, так князские, панские, земянские и боярские, нимъ еще пусты были, а запустели од шести, од семы, од осмыдесяти лет, а иншые ближей, а иншие еще далей» (себто в останніх десятиліттях XV ст.) Вся невеличка людність тулилася під замком, тут господарила на замкових землях, а в свої селища виходили на господарство на промисел тільки уходом, як на Подніпров'ї, і правильного рільничого господарства не було, так що збіжжя навіть для власного прожитку справді доводилось купувати на Волині й Поділлі, як казали ті земляни й міщани, і на випадок яких-небудь нових повинностей не тільки міщани, а й земляни могли серйозно грозити: «Ми вси з людми нашими проч поволочем ся».

Як передову сторожу для західної частини Київського повіту — поріччя Ірпеня, Унави, Кам'янки — в середині XVI ст. поставлено замок у Білій Церкві. Є звістка, що се зробив воєвода київський князь Пронський (воєводою був від 1544, а вмер року 1555). Коли се так, то мусив він зробити се перед самою смертю, бо в ревізії 1552 року про білоцерківський замок нічого не чуємо. Деякі відомості маємо про нього з пізнішої ревізії; з неї бачимо, що був він закладений у великих розмірах, але слабко узброєний і, не маючи ніяких доходів, окрім з міста, що мало осістися при нім, лихо удержувався, скоро погнив і занедбався. Місто при нім справді осіло, але довго зоставалося єдиним осілим місцем у сій околиці — як те було й з іншими замками.

Для полудневої Київщини опоркою базою служив Звенигород, але він не був відновлений весь XVI вік, хоч на потребу того вказувала українська людність.

З тим околиця лежала пусткою. Бачили ми вже оповідання брацлав'ян про те, як давніше підводи з Брацлава ходили навпростець на Київ, Канів, Черкаси «по селам, которыи перед тымъ бывали, а тепер ажо од поганства спустели». Для того, щоб ця колонізація могла відновитися, вони вважали замало відбудувати тільки сам звенигородський замок, а й розложити тут сторожове військо, як було на Поділлі коронім: «Гдыбы люди пенежныи завжды обецне мешкали, тогды як замок оный звиногородский может безпечне забудованъ быти, так и села осести». І, як ми бачили з попереднього, справді, саме збудовання замку не могло б відновити колонізації, а під його ослоною могла б осісти тільки більша або менша осада міська.

Так було і в самій Брацлавщині. Брацлавський замок служив передовою базою для Побужжя; ним дорожили дуже з сього боку й спішно відновили заходом цілого князівства в 1490-х рр., а коли його спалили татари в 1551 році, то зараз же відбудовано коштом литовського скарбу. Будівничим був пушкар Жолдан, що зобов'язався збудувати замок за 23 місяці; 60 копачів і 40 ремісників працювало при тім, і будова коштувала разом 3177 золотих. Вся людність мала свій захист під сим замком. Ревізії, щоправда, не кажуть сього так виразно, як бачили ми се при інших замках, але в світлі аналогій з інших пограничних околиць сказане ними не лишає сумніву в тім. 33 доми боярські, 160 домів їхніх людей і 129 домів міщан господарських по ревізії 1545 року — се не тільки вся осіла людність міста Брацлава, а заразом і вся осіла людність Брацлавщини. Тільки у повіті Вінницькому бачимо, окрім замкового острога, справжні села, з людністю, і то великі — по кількадесять господарств (всіх «людей» господарських і панських в місті і в повіті ревізор нарахував 1113, а з них в місті тільки 112 домів).

Людність щільно тулилася під стінами замку, але замок не давав їй сам по собі повної безпеки. Не кажучи вже, що оборона замку була проблемою, яка не завжди вдавалася при великих татарських нападах,— ся оборона мусила відбуватися з безпосередньою участю самої таки людності. За винятком Києва (і то не завсіди), замки тутешні, як ми вже знаємо, не мали значніших залог, які могли б оборонити замок під час татарського находу. Людність не мала за чиїми спинами критися й мусила своїми грудьми оборонити свої сім'ї та достатки. Не хто, як ся сама людність мала братися за гаківниці й аркабузи, щоб обстрілювати ворогів з «бланкуванья», не хто інший, як вона мала орудувати тим камінням і колодками, які господарі кожної городні мали зібрати на бланках сеї своєї городні. Очевидці взяття Брацлава пам'ятали одного з героїв сеї нещасливої оборони, що знайшовся серед «малогодных ку обороне» людей, яких застало в замку татарське військо: «нижъли только одинъ с них — Кудрянко-земянинъ — тотъ моцно ся працовалъ оборону и иншихъ на то напоминалъ и беручи ихъ за руки водилъ на бланки».

І се не було тільки елементарною потребою, а й формальним обов'язком місцевої людності. За недостачею військових сил вся людність Східної України зобов'язана брати участь в обороні й ставати на кожний поклик місцевої адміністрації. Навіть у Києві великокняжий устав наказує, що, на випадок вістей про татарський напад, міщани не мають права виїздити з міста, не лишивши якогось заступника замість себе. Міщани, які мали коней, мали ставати в походи на татар і в погоню за ними, а хто не має коня, має йти до замку на оборону. В Канівщині — «повинни Каневцы такъ мещане яко бояре и подданые ихъ, и церковные, и гости вси противъ людей неприятельскихъ и в погоню за ними конно, збройно бывати — зъ старостою и без него зъ слугами его» (то значить, без різниці — чи сам староста їде на татар, чи посилає своїх слуг тільки — в якусь менш важливу експедицію). Подібно в Черкасах, з тою різницею, що тут не було людей панських і мова тільки про бояр та міщан — вони повинні служити «конно и збройно», їздити проти людей неприятельських і в погоню за ними, а навіть якби не було «слуху о людехъ неприятельскихъ», мають «для осторожности от нихъ» виїздити кілька разів на рік з старостою або його слугами «на поле», на розвідки. Така ж практика була й на Побужжі: коли неприятелі приходять на волость, тоді проти них повинні йти чи з старостою, чи з його урядниками з міста і з волости кождой хто має коня, а в погоню оден одного виправляє «о двуконь» (тому що до погоні треба було мати двоє коней, аби, стомивши одного, пересісти на другого, то один їхав з конем сам, а другий давав йому свого коня.

Таким чином, не тільки військовослужбова, а й вся людність Східної України жила все на воєнній нозі, і не тільки в інтересах самооборони, а й з обов'язку мусила вчитись воєнного ремесла і була в неустанному його вправлянні. Ревізор зауважує, що тутешні земляни й міщани «ручницы мають и стреляти добре уміють». Чверть століття пізніше посол Баторія Броневський пише про брацлавських міщан, що вони прегарні стрільці, досвідчені вояки, вишколені в частих битвах

з татарами, прегарні знавці степу. Але, нінець кінцем, мобілізації всіх сил людності не ставало для оборони — не тільки в такому слабо осілім замку, як Житомир, де «здешнии малыи люди в час нотреби добре осести и оборонити не могутъ» свого замку і конче потребують якоїсь військової залоги, але й по людніших замках. Бачили ми аналогічне прохання повсякчасного розквартирування війська як окремої певної охорони й безпеки в Брацлаві.

Таке тривожне й небезпечне життя для людей більш вибагливих, з вищих верств особливо, було незносне, і панського елементу серед місцевої людності на постійнім мешканні ми на Україні сливе не бачимо. Не було йому тут що й робити, бо господарства вести не можна було, і задля скупих доходів з уходників не було інтересу тут сидіти. Навіть ті пани, що займали якісь уряди тут, найчастіше виручали себе різними служебниками й заступниками. Тільки деякі вояки із замилування жили тут завсіди та в тутешню прикордонну боротьбу вкладали все своє життя. Поза тим різні minores gentes місцевого боярства, різні вояки з ремесла та сірий демос міщанський і селянський, невибагливий і витривалий на нужду і небезпеку. В його очах сі тривожні й небезпечні обставини життя з лихвою переважувалися привабливими сторонами тутешнього побуту, які навіть серед найбільшого роз'ярення татарських наїздів не переставали тягнути сюди осадника. Українське дозвілля, широка воля й свобода в стосунках, брак всього того утиску, матеріального й морального, який давав себе чути в ліпше засиджених і захищених місцях «посполитому чоловікови» з боку суспільної ієрархії, і невичерпні багатства природи та свобода в користуванні з них — тягнули сюди й прив'язували людей до сеї землі, злитої кров'ю й посипаної попелом після татарських наїздів. Ми бачили в опису брацлавського нещастя 1551 року сей несподіваний фінал: по свіжо пережитій катастрофі, по спаленню замку й поголовнім виведенню в неволю всіх, хто в тім замку був,— люди, які заціліли випадком, замість того аби тікати куди видно від цих зрадливих осель, навпаки,сидять на попелищах Брацлава і чекають, коли їм правительство поставить новий замок «на томъ же местци», «хотячи сидити ся зася на очтъчизнахъ своихъ для великихъ пожитковъ тамошнихъ».

Слово «отчизна» не повинно тут нас ввести в помилку: мова йде не тільки про місцевих бояр-земян, а й репрезентантів усяких верств суспільних — міщан і селян. Вони всі чули себе тут не паріями суспільності, в повноправними членами її, із зброєю в руках «наставляючи груди свої» против бусурманського неприятеля, готові були також дати відправу й усяким неоправданим претензіям суспільної ієрархії, самим старостам навіть. І се не вважаючи на всю силу і вплив, які мали сі віце-королі у ролі одиноких репрезентантів державної влади в сих виїнятих з звичайних умов і норм військових територіях, в ролі комендантів замку, що давали єдиний захист і безпеку людності, і проводирів місцевої міліції, до якої мусив належати кожний тутешній обиватель!

Такий, наприклад, в 1536 році бунт канівців і черкасців проти свого старости Тишковича наслідком його драч і кривд, що призвів до заміни Тишковича іншою особою. Подібний бунт стався кілька років по тім на Побужжі: на початку 1541 року «вси земяне и мещане браславские и винницкие звязавши ся («зваснивши ся» — посварившися) напротиву старосты своего кн. Семена Пронского, поймавши старшого земянина Богуша Слупицу втопили, врядника князя Пронского вонъ выгнали и замокъ въ свою моцъ взяли, и самого князя Пронского у Венницы облегли», і здобули, в майно його забрали, ще й змусили його видати їм листа, що не буде на них скаржитися великому князеві, коли сей бунт виявився. І люди хвалили собі жити повним життям тут, серед тривог і вічної війни, заглядаючи зчаста в очі смерті й татарській неволі, ніж хилитися перед паном і урядом на більш безпечних околицях, і замість бідувати й сповняти роль робочого інвентаря там, користати тут повними руками з українського дозвілля, з «великих пожитків тамошніх».

Ревізор не залишив нам пояснення, в чім полягали ті великі українські пожитки, що зваблювали сюди людність, незважаючи на вічні напади татар, нужденну оборону й небезпеку для життя і свободи. На всі сторони від сих нужденних замків тягнулися безграничні простори урожайної землі: не винищені ліси й байраки давали гарні випаси й захист худобі та її господарям, а приміщена десь під захистом такого ліска, серед безкрайнього моря квітучого степу, пасіка при малім догляді давала масу найкращого меду і воску. Геть далеко на схід і південь в саме сусідство татарських кочовищ тягнулися ті невичерпно багаті безкраї «уходи», де промишляли всякі «уходники», не знаючи над собою нічиєї влади, не маючи нікого над собою, крім гарячого полудневого неба, а навколо себе розкішного степу, який так мальовничо змалював на підставі старих переказів задніпрянець Гоголь:

«Все полудне, вся просторінь нинішньої Новоросії, до самого Чорного моря,

було землею, дівичою пустинею. Ніколи плуг не проходив через незмірні хащі диких рослин; тільки коні, що ховалися в них, як у лісі, витоптували їх. Нічого кращого не могло бути в природі: вся поверхня виглядала як зелено-золотий океан, скроплений мільйонами різних квіток. Крізь тонкі високі стебла трави переглядали блакитні, сині й фіолетові волошки; жовтий дрік вискакував угору зі своїм гострокінчастим вершком; біла кашка крутими шапками виглядала на поверхні; занесений бозна-звідки колос пшениці достигав у гущавині...»

Серед сього розкішного дозвілля жили вони «уставично на мясі, на рибі, на меду з пасік», «ситили собі мед як дома», не платячи за се ніяких податків, і з багатими запасами риби, меду, шкір вертались на зиму в міста.

Не тільки зі східноукраїнських міст, а й з дальших поліських і волинських околиць кожної весни сотні сміливих і підприємчивих людей розходилися по степових уходах і до глибокої осені пробували тут. Черкаські міщани скаржилися, що староста, охотячись до більших поборів, роздає уходи «чужегородцям»: киянам, чорнобильцям, мозирцям, петриківцям, бихівцям, могилівцям,— отже, тут приходні не тільки з українського, а й глибшого — білоруського Полісся. По Прип'яті й її південних волинських притоках ідуть кам'яги, везуть товари «з низу» — мед, рибу й інші продукти, придбані волинськими промисловцями. Число їх все зростало, збільшувалася між ними конкуренція, і користуючись з неї, українські старости збільшували свої побори.

Голосні нарікання української людності на своїх старост за се стрічаються на кожнім кроці. Місцеві люди — міщани передусім стояли на тім, що їм за їх військову службу належить свобідне користання з уходів: «ничого не было повинни з тыхъ уходовъ старостамъ водлугъ старини давати, бо дей за то служимъ», як казали вони в своїм процесі з черкаським старостою в 1544 році. Ревізорам в 1552 році вони пояснили, що давніше до старости черкаського належало тільки п'ять уходів, якими він міг розпоряджатися — «давалъ ихъ кому хотячи в з якое кольвек вити або части», всі інші були в розпорядженні черкаських міщан, і вони, не питаючися нікого, займалися там промислами, даючи старості невеликі датки: від ватаги уходників одного бобра, з риб по 30 рибин (щук, коропів, линів, сомів), а як були осетри — одного осетра. Але старости для побільшення доходів замкових і своїх заводили все більші оплати не тільки з чужосторонців, а і з місцевих міщан за право промишляти на уходах. Користуючи з своєї сили і влади, яку надавали їм обставини місцевого життя як комендантам замку, де знаходила свій захист і оборону вся місцева людність, старости в тяжкій руці держали місцеве міщанство і без церемонії заводили різні драчі.

Славний Остафій Дашкович, що так запопадливо збирав засоби на пограничну оборону й боротьбу з татарами й за те уславився у сучасників як пограничний богатир, а до потомків перейшов з славою народного вождя й першого організатора козаччини, дуже сумні споминки лишив у місцевої людності збільшенням поборів. Давніше на різдво, на «колядку», ватага з п'яти-шести душ давала старості одну куницю, а Дашкович почав брати від кожного міщанина по куниці, і з наймитів їхніх і козаків також по куниці, або лисиці, або грошима по 12 гр.

В 1550-х рр. старости черкаські брали з уходників наперед, даючи їм дозвіл, «поклін» з різних припасів (васа осьмак то значить п'ять бочок соляних, круп бочку, солоду бочку) або медом чи грошима, і уходники одні перед одними набивали ціну (ні перед одними опережаючи повышаютъ). Потім, коли уходники вертали додому, староста бере з них як свою «вить» восьму частину всього: «з рыбъ, з сала, з мяса, з кож и со всего». З уходів канівських, як безпечніших і ближчих, старости хотіли брати половину здобичі й уміло не давали своїм міщанам, що претендували на сі уходи за меншою оплатою. З черкаських уходів міщанських, окрім своїх замкових, староста в 1551 році взяв 80 кіп грошима; уходників було тут коло 300 душ. Канівські задніпрянські, так звані «сіверські» уходи, за словами боярина Чайки, що завідував Каневом за Дашковича, приносили від «половинників» 90 кадубів меду, окрім бобрів, риб, м'яса й інших пожитків, не рахуючи, очевидно, різних самозваних уходників, бездомних козаків, що, нікого не питаючись і не журячись старостою, «чинили переказу» уходникам, мешкаючи навіть «уставично» на уходах. Мусило бути справді велике багатство здобичі, коли варто було за ризик, працю, наклад вдовольнятися тільки половиною здобутку, а для сього мандрувати з Волині, Пінщини, Могилівщини куди-небудь на Рось або задніпрянські «сіверські» уходи.

Мед від уходників забирали місцеві старости собі до корчем. Те ж саме хотіли робити вони з шкурами (в Черкасах скаржилися, що староста, крім двох бобрів, даваних раніше від ватаги — одного старостинського, другого городового,— став брати ще «вить» — сьомого бобра, а решту купує, по якій ціні хоче, не випускаючи

Зображення козака на привілеї короля Станіслава-Августа про підтвердження давніх прав міста Черкас (1782—1792 рр.)
ЦДІА УРСР. ф.203, оп.2. од.зб.1.

з замку). Хотіли завести монополію навіть на рибу, але вона не удержалася, і Дніпром повз Київ ішли в результаті кожної кампанії десятки великих ком'яг з рибою («а бывает комяг о колькодесять одное осени»). Місцеві люди й різні «чужоволостці» (мозирці, могилівці, рогачівці, річичани, так само волиняни й підляшани) везли рибу свіжу й в'ялену, солону в бочках, осетрів штуками і в бочках, білугу — найблагороднішу рибу, що за те й забиралася вся як мито на київського воєводу.

Річний промисел — ловлення риби та злучена з тим також ловля бобрів — становила головну категорію в сих уходницьких промислах, і на весь пізніший час він зостався головним промислом і джерелом прожитку для козаччини «низової і річної». Опис черкаського замку досить повно описував головні території (райони) сього промислу по Дніпру і його притоках, почавши від Черкас: уход і стан Дубослій, з озерами уступними й затонами, повними риби та бобрів, такий же уход і стан Еланський — обидва старостинські, гирло Сули і Піваський уход — власність Пустинського монастиря, уход Воловський, Кременчук, Лісок, гирло Тясмину і всі уходи по Тясмину — черкаські міщанські (за винятком уходу Родивонівського князів Глинських і Бузуківського уходу монастиря Печерського), уход Псьольський, Ревуче, Кишенка (у гирлі Ворскли), Вовчий острів, Орель зі своїми уходами, Романівський уход — так само, Протолч (сей старостинський), уход Кошоум, Білоозеро, Отмут — черкаські, гирло Самари монастиря Печерського, а далі аж до верхів'я її — черкаські; уходи на порогах, старостинські — Вольницький, Ненаситецький, далі — Плетениця, Томаківка, Базавлук, Носівський, Аргачинський, Таваньський,— на звіснім кримсько-дніпровськім шляху.

Другу категорію становлять пасіки. Вони не сягають в степи так глибоко: найдальші згадуються на Тясмині і Ворсклі. З уходів на Ворсклі староста в 1550-х рр. дістає 11 кадубів меду — кількість зовсім поважна.

Лови звірині згадуються під Черкасами за Дніпром: тут староста мав свої лови по першій пороші, і в тім часі не можна було людям тут ловити. В інших місцях була, очевидно, повна свобода, і сі лови, безперечно, практикувалися широко (пригадати прибільшені оповідання Михайла Литвина про маси звірини й диких коней або при нагоді кинуту його сучасником Претвичем замітку, що в степах «звірів всюди досить — диких коней, зубрів, оленів», і від слідів їхніх табунів трудно відрізнити слід малої ватаги татар. Лови диких коней було спеціальністю сих степових просторів. З оповідання черкаського опису 1552 року виходило б, що тутешня людність практикувала випас коней у диких степах на свободі: хто

б вигнав одного чи більше коней «з днів», має їх привести на замок, і з замку господар забирає своїх коней, давши певну оплату тому, хто їх зловив.

Далі до сих степових промислів притикає «соляництво» — ходіння по сіль на чорноморські лимани. І, врешті, засідки й лови на татарські «бутини» — різного роду здобич: від «луплення татарських чабанів», забирання овець і коней з татарських стад почавши до засідок і бійок з татарськими ватагами, луплення і забирання в неволю татар, коли траплялась нагода. «Доход з бутинков» грає теж немаловажну роль в економічному житті Черкас у першій половині XVI ст., в доходах людності і замкового уряду і в їхніх суперечках про замкові побори й драчі.

Щоб зрозуміти, як сі промисли уходничі переходили в зачіпки з татарами, розбій і партизанську війну, ми повинні перенестися в ті обставини, коли оті українські замки були укріпленими таборами на воєнній території, де все жило на воєнній нозі й, виходячи за ворота свого острогу чи замку, чуло себе виставленим на всяку небезпеку з боку «людей неприятельских». Ще при кінці XVI століття, коли обставини українського життя вже значно змінилися на ліпше завдяки зросту народної самооборони, подорожник Лясота описує нам, як всяка рільнича робота велася «оборонною рукою». Переїжджаючи через Прилуку (подільську) на пограниччі Брацлавщини й Київщини, отже, в'їжджаючи в територію, яка в другій половині XVI ст. щойно колонізувалася на осідло, він записує: «Місто се має гарні, родючі поля й ріллі, а серед них зачаста видніються такі малі, відокремлені домики з стрільницями: туди тікають селяни, коли на них нагло й несподівано нападають татари, і бороняться звідти, бо кожний селянин, ідучи в поле, бере на плече свою рушницю, а при боці свою шаблю або тесак (tessaken), тому що татари тут дуже часто крутяться, і майже ніколи немає від них безпечності». Звісна народна пісня описує ту небезпечну обстанову, у якій приходилося господарити навіть у сусідстві осель:

> Ой в неділеньку рано-порвненьку
> Та й ізібрав женців Коваленко,
> Хлопці, дівчата, та все молодії,
> Поробив їм серпи та все золотії.
> Ой повів женців долом-долиною
> А на тую пшениченьку на озимую:
> «Ой жніте, женці, розжинайтеся
> І на чорную хмару оглядайтеся.
> А я піду додому та поснідаю,
> В неділю раненько пообідаю».
> Ой і жнуть женці, розжинаються,
> На чорную хмару озираються.
> Ой то ж не хмара, то Орда іде,
> А Коваленко передок веде.
> В'язали руки та скрипицею,
> А заливали очі та живицею.

З тим більшим риском були пов'язані промисли по далеких уходах за кільканадцять або й кількадесят миль від замку. Користування з тутешнього дозвілля часто оплачувалося смертю або неволею; не дурно в черкаських постановах про одумерщину як звичайна альтернатива виступає: «Который мещанинъ тамошний умретъ або его татарове возмутъ». «Ні оден рік не пройде без того, щоб не побрали десь татари в неволю рибалок», — згадує Претвич у своїх записках та оповідає, як він одного разу зробив татарам засідку: вислав рибалок брацлавських на Буг, а сам пішов за ними слідом, і, як дали йому знати, що татари справді погромили тих рибалок «на живій воді», він погнався за ними зі своїми служебниками і погромив їх. Іншим разом згадує він про татар, що йшли з земель Великого князівства Литовського (подніпрянських), «позабиравши людей по уходах, пасіки пограбувавши».

Таким чином, уходництво вимагало великої відваги і знання степу та його обставин, татарських звичок та наваичок. Відважних людей не бракувало: як ми бачили, в другій чверті XVI ст. уходників випливало все більше, і вони один перед одним набивали вкупну ціну й старостинську вить за дозвіл на уходництво, за ніщо рахуючи й невигоду, й небезпечність супроти багатства здобичі. Для безпечності, як і для потреб самого промислу, в'язалися вони у ватаги, більші або менші, розуміється, узброєні на випадок зустрічі з татарами, а для охорони ставили часом на своїх уходах «городці», подібні тим, які бачив Лясота на Побужжі, або інакше засіки («січі») й укріплення. (В 1541 році черкаські міщани й слуги скаржилися, між іншим, на свого старосту, що він їм не дозволяє ставити чи уживати «городців» в тих уходах).

Промисел мусів таким чином вестися оружною рукою і вівся дійсно, а ватага уходників чи ціла група ватаг, яка промишляла на певнім уході, де-небудь в сусідстві татарських кочовищ, на нижнім Дніпрі, Бугу або Інгулі, представляла з себе заразом і промислову компанію, і певну військову силу. Виставлена на неустанну небезпеку від татар, раз у раз переносячи від них шкоду, вона зі свого боку не пропускала нагоди дати татарам реванш за ті «перекази», які терпіла від них у своїх промислах. Розвивався певного роду пограничний спорт: хто кого — татари наших чи наші татар, як висловлюється сучасник, описуючи українське пограниччя. Як для одних, так і для других се було так само питанням честі, так сказати б, як і зовсім реального заробітку, заробіток сей навіть був, як я вже сказав, отаксований і оподаткований місцевою адміністрацією. «Кгды ся придасть черкасцомъ бутынокъ або языки (невільники) з людей неприятельскихъ, тогды старосте з бутынку того одно што лепшое: кони, або зброя, або языкъ, а иншии языки и бутынокъ имъ; такъже кгды козаки з земли неприятельское здобывши ся приходять, з добытку того старосте одно што лепшое».

Тут виразно відрізняється здобича з воєнного походу від більш принагідного «луплення» татарських людей, що з кінця XV століття стає звичайним явищем українського життя в сих пограниччях. В 1489 р. «люде» київського воєводи Юрія Паца розбивають торговельний караван московських купців на дніпровім перевозі, на Тавані. З 1492 р. маємо скаргу кримського хана на такі дрібні зачіпки: «кияни і черкасці, пришедши Дніпром, под Тягинею корабель (татарський) розбили і чоловіка одного взяли і багато річей і грошей побрали; потім иншого чоловіка взяли і кілька волів з ним забрали; і потім під Тягинею ж черкасці десять коней взяли й три чоловіки в неволю забрали». Пізніше, в 1490-х рр., черкасці граблять московського посла коло Тавані, йдучи на Очаків, і знову, кілька років пізніше, «київські черкасці», як називає їх московський меморіал, воюють татар під Очаковом. З уходів нижнього Дніпра в початках XVI ст. прокрадаються «козаки» рукавом дніпровим, обминаючи татарські городки на Тавані, щоб шарпати татар, і хан наказує той рукав «лісою переплести й камінням засипати». 1524 р. доносить Дашкович великому князю про велике невдоволення хана з приводу того, що черкаські козаки погромили й побили купців з Кафи. В 1540-х рр. хан, відповідаючи на скаргу литовського уряду на татарські напади, з свого боку скаржився, що литовські люди «на Тавані на Дніпрі, на Бургуні (там же переправа коло Тавані), на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі людей наших б'ють, купців громлять, иньших забивають, а иньших живих в неволю беруть, товари їх забирають, улуси громлять, худобу й стада беруть без числа; соляники, що приходять до Кочубієва, забирають в неволю і забивають людей наших, кого тільки спіткають: торік соляники, прийшовши по сіль, зловили татарина Саричору на ймя й повели з собою. Також торік ваші люди перейнявши убили на Тавані слугу (ханського, посланого гонцем) Джан-Гільдея, і з ним був один купець Атока — товари його забрали, і через те ніхто з наших слуг не сміє їхати в посольстві». В серії тих скарг був також звісний епізод, як козаки погромили на Санжарові купецький караван турецько-татарський.

Се була неминуча дрібна партизанська погранична війна, якою зривала українська людність своє серце на татарах за вічний страх і небезпеку, в якій держали вони Україну, за їхні вічні пустошення і грабування. Се луплення татар, як я сказав, ставало спортом і заразом певним джерелом доходу для сеї передової сторожі української колонізації. Час від часу в тім же дусі робилися значніші експедиції на татарські кочовища й укріплення — часом самою тою ж українською людністю на власну руку, часом організовані самими українськими старостами чи иншою адміністрацією.

Так, уже в 1493 р., віддячуючись татарам за напад на Черкаси, староста черкаський князь Богдан Глинський напав на новопоставлену татарами очаківську кріпость, здобув і зруйнував, побив татар, а инших забрав у неволю. В 1490-х рр., без ближчої дати, маємо згадку про те, як «черкасци кіевскіе» воювали татар під Очаковом і побрали в неволю татар різних очаківських. Зимою 1502—1503 рр. згадується похід «київських і черкаських козаків» човнами по Дніпру, коли вони погромили десь коло тягинського перевозу військовий ескорт татарський, що проводжав послів. В дальших роках такі походи човнами Дніпром на татар стали таки докучати Орді, що хан збирався ставити новий городок на дніпровім острові і перегородити Дніпро ланцюгами, щоб не можна було їхати ні вгору ні на низ. Звістки наші про сі експедиції на татар дуже випадкові й неповні, тому про сі дніпровські походи, що так Орді докучили, нічого ближче не знаємо.

З 1516 р. маємо звісний похід старости хмельницького Предслава Лянцкоронського, досить дрібний сам по собі, очевидно, один з досить звичайних таких нападів. Вояки польські, що стояли на Поділлі, з різними охочими пограничниками під проводом Лянцкоронського пішли під Очаків і зайняли великі стада овець

на нижнім Дністрі. З тими вівцями вони подалися якнайскоріше назад, але турки з Білгорода догнали й звели з ними битву над Дністровим лиманом, але Лянцкоронський відбився від них.

В 1523 р. мав бути значніший, але, на жаль, дуже мало знаний в подробицях похід Дашковича в Крим: користаючи з замішань в Орді, де також головою хан Магмет-Гірей, а може, й виступаючи як союзник котроїсь з татарських партій, він спалив Очаків і зробив великого спустошення у Криму.

Наприкінці 1528 р. згадується велика експедиція пограничних старостів на чабанів татарських під Очаків: ходив староста черкаський Дашкович, «старости винницький і браславський» — то значить, мабуть, намісники-підстарости князя Костянтина Острозького, що держав тоді Винницю і Брацлав, і староста хмельницький Предслав Лянцкоронський. Всього зібрано з ними «війська» польський хроніст раховає 1200 їздців, «поляків і русинів». Вони зайняли великі стада коней і овець; татари пробували відборонити, але їх в трьох бійнах побито (розуміється, мусили бути то якісь дрібні ватаги татарські), і старости з тріумфом привели з собою, як кажуть, 500 коней і 30 тисяч овець! Заохочені сим успіхом, на другий рік подільські вояки задумали нову експедицію. На чолі їх стояли два молоді магнати з України: Язловецький і Пілецький. Зібравши коло двох тисяч вояків з пограничного війська й різних інших аматорів, поляків і українців, вони задумали використати тодішню усобицю: боротьбу Іслам-султана з ханом Сеадатом і уложили напад на очаківських татар. Наперед на звіди був висланий якийсь Русин, обізнаний з місцями і шляхами; він наїхав на татарські стада овець і, користаючи з сеї нагоди, зайняв і погнав їх; але здибався на дорозі шляху з чабанами волоськими, які погромили його, забрали стада і його самого вбили. Язловецький, не дістявши вістей, рушив з своїм військом, поїхав на татарські кочовища і, заставши їх несподівано, погромив, побив, пограбив і зайняв під Очаковом великі стада коней — коло трьох тисяч, як казали. Але Очаків тоді був уже в руках Іслам-султана; сього Язловецький не знав, а Іслам, роздратований нападом, задумав помститися над такими необачними союзниками. Він вислав посланців до Язловецького — жадав вияснення цього нападу і звиликав до себе на розмову. Язловецький, збентежений таким несподіваним поворотом (що погромив він союзника), заявив, що готовий дати всяку сатисфакцію, вернути забраних коней, і поїхав з іншими панами до Іслама в Очаків. Але там їх арештовано, а полишене Язловецьким військо погромлено несподіваним нападом. Іслам хотів загамувати татар, але се йому не вдалось, і мало хто лишився живий тоді з сього полку.

Ся дрібна погранична війна на уходах і дрібні експедиції та напади, роблені самою людністю, при прихильній нейтральности або й заохоті місцевої адміністрації, та оборонні «погоні» за татарами непомітними переходами сходили на воєнні походи на татарські землі, організовані репрезентантами місцевої адміністрації. Розбійницько-воєнний промисел татар своїми прикладами впливав на організацію аналогічного воєнно-розбійницького промислу серед української людності, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло зачіпне, агресивне, з мешканців зобов'язаних до оборонної служби — вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією.

Претвич у своїх цікавих записках пояснює, що татарські напади стали хронічним явищем, бо зробилися джерелом прожитку для людності, джерелом заробітку для місцевих капіталістів, джерелом доходів для адміністрації й уряду. Капіталісти-«турки» в Білгороді й Очакові і так само, очевидно, в Кафі або Козлові давали різній татарській голоті коней на борг для нападів з умовою, що татари за се дава[ли] їм половину здобичі, яку в тім нападі здобуде; посилали з ними також своїх служебників і каймакців на свій риск. Діставали таким чином частину здобичі, а решту її купували від тої голоти, по чім хотіли. Адміністрація, пояснює Претвич далі, мала великі доходи з продажу здобичі: при продажу невільника платив 300 аспр продавець і стільки ж купець до місцевого фіску. «І так кожного року діставав цісар (султан) по кілька сот тисяч аспр з продажу людей в Очакові й Білгороді». Подібно, як ми бачили, адміністрація українська побирала собі різні такси й оплати від здобичі, яку діставали тутешні люди в погонях на татар, в спільних походах з адміністрацією або приводили з собою з степів, зі своєї степової боротьби з татарами. Почавши від листів Жигимонта Старого до подніпрянських старост 1541 р., де він гірко закидає їм, що вони дозволяють козакам нападати на татарські улуси, а «тими їх добутками по половині діляться», такі докори з боку литовсько-польського уряду стають «загальним місцем» в листах до пограничних урядів. Для вояків коронних, розташованих на Поділлі, і так само для різного військового люду на Подніпров'ї був певний інтерес викликати татарський напад, щоб потім погромити татар — і то не тоді, як вони тільки йшли з порожніми руками, а тоді, як верталися обтяжені здобиччю, бо здобич цю

в такому разі воявн забирали собі й віддавали власникам її тільки за певний викуп або й навіть зовсім собі присвоювали. (Се може теж, мабуть, до певної міри нам толкували, чому татар громлять звичайно тоді, як вони вже вертають: се не тільки було легше, а й інтересніше). І як з татарського боку дрібні наїзди стали звичайним явищем, ремеслом для прожитку і практикувалися по кільканадцять разів на рік з меншим риском і заходом, так і з України розвивалися наїзди на татар — чи то у формі погоні, викликаної татарським наїздом, чи то у формі реваншу або застрашення на майбутнє. Послухаймо про се оповідання Претвича, одного з голосніших репрезентантів сеї войовничої української адміністрації:

«Перший похід його (Претвича) в степи на татар був тоді, як пан воєвода белзький (Сенявський, гетьман польний) ходив до Дубової луки переймати татар, що пішли були на Велике князівство Литовське, і, йдучи по дорозі на Журнобродщині, позабирали людей в пасіках і меди повибивали, і обминули пана воєводу. А він, довідавшися, що вони вже завернули додому, післав мене з своїми служебниками навздогін. Наздогнавши їх на Аджибеку (Хаджибейськім лимані?), побив їх, забрав у неволю і відібрав від них людей королівських; коней при тім дістав 170, а між ними була половина турецьких, що дали їм за половину здобичі, як завсіди дають. Потім на другий рік прийшло татарське військо з султаном Еджибеком; воєвода белзький з воєводою подільським погромив їх коло Панькович, і вони вернулися від Паньковнч, а я упросився у них ще за татарами, і відправили мене з своїми служебниками. Пішовши, злучився в степу з людьми воєводи волоського і догонив татар на Беримбою, вночі; тої ночі бився я з ними тричі; були зі мною ще й брацлавці. А татари були білгородські, очаківські й добруджські; коней нам дісталося 560, а між ними було турецьких коней зо 200. Потім прийшло татарське військо і «брало» у Вінницькій волості — тоді взято пана Миська. Були татари білгородські й очаківські, і з ними турків зо триста. Зібравшися, йшов я побіч, щоб перейняти білгородських; один улан, свояк царський, звернув з білгородськими татарами, і я їх підстеріг на Чапчаклею й побив, а того улана й Атоку зловив живцем.

На другий рік восени приходило кілька сот татар очаківських і білгородських, «брали» по Бар і під Хмельником. Я тоді стеріг шляхів, і теперішній воєвода київський, а тоді староста брацлавський (князь Пронський), прислав до мене, що татари граблять, отже, прошу вас, поспішайте до мене; і казав іти до нього на Мушурів. Зійшовшися там з ним, пішли за ними і догонили тих, що йшли позаду коло Чапчаклею. Ми половили їх живцем, і вони дали нам знати, що передні мали їх чекати на верховинах Березанських: мали відіслати в'язнів, а самі знову йти на державу королівську. Тоді, перебравши людей своїх (за татар) післали ми їх наперед, а самі йшли за ними і побили їх на голову: взяли в'язнів понад 50, а коней дісталося нам більше як тисяча, а між ними було коло 1450 коней турецьких, на яких турки висилають татар на воювання.

Коли вінничани й брацлав'яни облягли були князя Пронського з Вінниці (на початку 1541 року. — М. Г.), був я з ним. Прийшов Білек мурза й інші, вибрали Димидівці і у мене взяли півтреті тисячі овець, що був я взяв у бурналабів сороцьких, і трьох служебників мені забрали. Післав я за ними наздогін служебників, але вони не могли їх догонити і вернулися, але стрілися з білгородськими татарами, що йшли з В. кн. Литовського; побили їх, відібрали людей королівських і в'язнів живцем узяли. Потім білгородські татари воювали у В. кн. Литовськім. Пронський пішов їх переймати к Нерубаю, а я з служебниками своїми стеріг їх на бродах під Кременчуком. Поки ми прийшли під Нерубай, татари вже проминули й пішли, але частина їх натрапила на моїх служебників, і ті їх побили або живцем побрали.

На другий рік татари білгородські й добруджські воювали під Баручем і під Хмельником заходили. П. воєвода (Сенявський), зібравшися, пішов за ними, а кн. Пронський, не сходячися з ним, пішов за ними зі своїми людьми по тій стороні Богу. Татари піймали його сторожу, спостерігши, що люди йдуть за ними по обох боках Богу. П. воєвода стеріг їх на бродах, але, не могши підстерегти, вернувся сам назад, а мене з служебниками лишив. Я післав сторожу далі Богом і дали мені знати, що переправляються нижче Чапчаклею. Я тоді пішов за ними в погоню; прийшов під сам очаківський замок, а татарів не знайшов. Післав до очаківського воєводи, питаючи його, де ті татари. А він сказав: як собі відайтеся з татарами і робіть з ними що хочете; в місті їх нема, вони на верховинах Березанських. Я пішов тоді на них, побив їх там і багато живцем побрав, дітей і жінок поколов, потоптав, мстячись за кривди. І коней у них узяв там понад 500».

Претвич пише свою записку як оборону супроти обвинувачень з турецької сторони й своїх урядових кругів Польщі, що його зачіпки з турками грозять Польщі небезпечним конфліктом. Тому він має всяку причину згадувати тільки про ті походи з свого боку, які були викликані татарами, і волить промовчувати те,

що робилося з власної ініціативи, представити в усій повноті сю пограничну боротьбу, отже, він не має причини, а тільки її найбільш легальну сторону — зі становища польського уряду. І він кладе при тім натиск на оборонні інтереси сеї пограничної війни. За його словами, ліпша організація сторожі й інші уліпшення в обороні (більша увага гетьманів польських до сеї оборони, поставлення нових замків, особливо Бара) стримали татар від більших походів на Західну Україну в сих 1540-х роках; вони почали прокрадатися дрібнішими ватагами, а на се був єдиний засіб — не пропускати сих нападів, гонитися, шукати тих розбійників в їхніх власних норах, під турецькими замками.

«Воєвода белзький, побачивши, що тих людей (татарських), які ходять малими ватагами та забирають людей, не може він підстерегти (в свій час) так, щоб погромити ще тут, на землі королівській, а шкода і спустошення через те велике всій Україні діється, удався до гетьмана великого, просячи науки в тій справі — чи можна за ними гонитися в степи, де вони ховаються в сусідстві від цісарських (турецьких) замків, і п. гетьман наказав гонитися за ними, як тільки можна далеко, і бити їх, де тільки Бог дасть». «І так воєвода белзький став пильнувати і гонити татар, а з ним і ми, королівські слуги,— намножилося їх в В. кн. Литовськім: кн. Пронський, теперішній воєвода київський, а тепер теж кн. Корецький (староста браславський в рр. 1548—1550, перед тим житомирський), кн. Вишневецький (звісний Дмитро-Байда), кн. староста володимирський (Сангушко Федір, помер 1547 року). Як вони з'явились та почали виправлятися при воєводі белзькім в рицарській службі, тоді почали заростати шляхи й тим дрібним ватагам в землі королівській, особливо білгородським і очаківським, що під ті часи найбільші шкоди чинили, не вважаючи на згоду короля з цісарем турецьким, а тепер їм положено кінець заходом п. воєводи белзького і нас, слуг королівських».

Претвич, зі свого становища, як бачимо, робить наголос на заходи адміністрації, і то — адміністрації коронної, не зачіпаючи аналогічної діяльності намісників подніпрянських, тим менше не входячи в справу розвою військових сил і воєнного ремесла, та пограничного українського спорту серед самої суспільності. І ми можемо доповнити поданий ним образ сеї пограничної війни такими замітками, що і в інтересах оборони, і в інтересах розвою військових сил взагалі, розвій сього воєнного ремесла серед людності мусив серед місцевої адміністрації знаходити повне співчуття, бо се давало їй готові контингенти для всяких воєнних потреб і планів не тільки в інтересах державних, а і в її власних — для всіляких матеріальних і моральних ресурсів. Що в своїй боротьбі з татарами, яка ставала все більше успішною в середині і другій половині XVI ст., ся місцева адміністрація користувалася, власне, сими войовничими елементами суспільності і на них опиралася, як з другого боку — своєю протекцією й співучастю та поблажливістю й обороною у всяких виборках помагала виробленню і зросту сих войовничих елементів суспільності. Що в міру того, як слабли татарські напади супроти риску і страху реваншу, сі войовничі елементи шукали виходу своїй енергії і своєму замилуванню до сього воєнного спорту у власних нападах на татарські й турецькі володіння. Коли татарські напади від великих масових походів переходили на дрібні грабівничі ватаги, українська людність,навпаки,від погонь і дрібних зачіпок переходила до більш сміливих екскурсій на татарські кочовища, а далі — до походів в більшім стилі на турецькі й татарські замки й міста. А розвій таких більших походів втягував все більші маси військового елементу, школив і організовував їх.

Се, власне, були ті обставини — суспільно-економічні, колонізаційні й воєнні, в яких протягом XVI ст. росла і формувалася українська козаччина.

Далі буде

ПОДОЛАННЯ СЕБЕ

Їй здається, що нічого з її життя не відійшло, не минулося, — плин часу тільки загострив, збагатив почуття, що зародилося в дитинстві.

Дівчатком ходила обережно стежечками, прагнула вслухатися в звучання тисячоголосого хору Природи. Але найбільше її хвилювала пісня. Причаїться серед смарагдових трав і вчікує, коли з поля жінки вертатимуть, коли заведуть і про дуба кучерявого, і про козака молодого, буйночубого, і про дівчину вірненьку, і про тополю. Любила, коли співали вдома, — Шимонаки голосисті були на все село. Пісні жили для неї в якомусь окремому світі, мали свої вдачі й поводилися по-різному. В хаті кожна мала своє місце. Одна всідалася десь на краєчку шафи чи полиці і дзюркотіла чистим струмочком у самісіньке серце. Іншу треба було як коралі, канизувати на нитку. Ще інша сполохано билася грудьми об сволок і стіни, рвалася на волю, в широкий світ. На просторі пісня оживала, дівчинку обступали яскраві опоетизовані образи, і хотілося їх змалювати, виліпити, щоб жили, не зникали разом з мелодією. Вона мріяла стати художником.

А одного разу дівчинці відкрилася таємниця — вона довідалася, де живе Пісня. Найчастіше Шимонаки співали за роботою. І ось мала Женя помітила: бабуся ножицями нарізує шматки різнокольорової тканини на довгасті мотузки, ніби звуки-коралі з пісні

Є. Шимоняк-Косаковська
Декоративна люстра

по долівці сипле. А дід підбирає їх і нанизує-нанизує на ткацькому верстаті, та не все підряд, а знову ж таки — до пісні прислухається. В чорному — сум і туга, в червоним — кохання, зелене й коричневе — про землю оповідають, біло-рожеве — цвіте садами... В кожній хаті Юськова й навколишніх сіл веселили око його килими. Та ще жила пісня в батькових скриньках, топірцях, тарелях, карбованих перснях, що так щедро обдаровував ними людей.

Тільки про це ніхто, крім неї, не знав. Дівчинка ж хотіла розповісти всім-всім. Так лягли на папір перші фарби, так з'явилися перші глиняні скульптури.

Ні, не обійтися їй нині без тих думок, — жінка провела долонею по очах, мов відганяючи видиво, і знову замислилась.

Вчитись на художника можна було тільки у Львові. Готувалася серйозно. Після восьмого класу вступила до вечірньої школи, паралельно — на підготовчі курси Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва. А на вступних іспитах — провал. Обдурила б себе, якби сказала, що сприйняла це спокійно: були і сльози, і відчай. Але рук не опустила. Щоб бути ближче до мистецтва, влаштувалася ученицею на керамічно-скульптурну фабрику. Робітники дивувалися з наполегливості малого дівчатка. Піч нагріта до температури 1200 градусів — не всі мужчини витримують. А вона й обідає біля неї. Звикнути, каже, треба. І пізнати усі таємниці скла, зробити його слухняним рукам і розуму — скільки ж то було випадків, коли, здавалося, вдалась річ, а перетворюється на скалки, коли акуратно нанесені фарби перетворювалися на брудну пляму, коли... Скільки тих «коли» довелося пережити, доки стала нарешті майстром... А в інститут знову не пройшла за конкурсом...

Нарешті збулося, вона — студентка! Клопоту додалося немало, ще й сім'я, — але то добрий, щасливий клопіт. Женя, мов на крилах, долає всі перешкоди. Вже через рік навчання бере участь в обласній художній виставці, ще через три — в республіканській, пізніше — у всесоюзній. 1972 рік разом із захистом інститутського диплома приніс ще кілька радісних подій: Женя Шимоняк-Косаковська — учасниця міжнародних художніх виставок у Дрездені, Празі, Карлових Варах, Братіславі.

От наче і вийшла на рівну дорогу... Тепер тільки праця, нелегка й щаслива праця мала бути запорукою її успіху, її майстерності, смислом усього її життя. А вона завжди з теплотою згадуватиме своїх учителів — заслуженого майстра народної творчості Мечислава Цвалевського, колишнього директора керамічно-скульптурної фабрики Станіслава Гуменюка, народних художників УРСР Янова Чайку та Еммануїла Миська, живописця Володимира Патика...

...Євгенія Іванівна підвелася зі свого крісла, енергійно стріпнула пишним волоссям.

Скрипнули вхідні двері, не ввійшла — вбігла дочка.

— Мамусю, вітаю тебе. У нас на роботі всі-всі читали, — витягла з сумочки обласну газету. — І портрет який гарний!

Он воно що. Тепер зрозуміло, чому так підкреслено ввічливо, з погано прихованим холодком віталися з нею колеги. Правда, вона, заклопотана, мало з ким розмовляла сьогодні, але тих кілька чоловік, котрих зустріла по дорозі на фабрику... Чимось невловимо ядучим повіяло від них, і це, власне, їй муляло.

Нарис було вміщено на першій сторінці, і він відразу впадав у вічі.

Швидко пробігла очима текст. Ні слова неправди. Розповіла чесно, що пережила, переболіла. Зрештою, це лише крихти того, що могла б розповісти про отой застільно-застійний період, лише слабкий натяк на те, про що говориться зі сторінок центральних газет. А воно ж усюди однаковісінько. Час такий був.

Вона, на щастя, не має підстав вважати себе «жертвою» того часу. Її шлях був такий, який би і мав бути, щоб навчитися міцно стояти на ногах.

Рік 1980-й. У Львові відкрито персональну виставку Є. І. Шимонік-Косаковської. Вона готується до республіканської, вже навіть афіші віддруковано. І раптом огульна критика майже кожної роботи при обговоренні. Колеги навідліг шмагали її словами, закінчуючи виступи одностайним: молода ще, нічого наперед пнутися. Але ж для відкриття виставки, а тим більше республіканської, самого бажання художника замало. Мусить бути рішення виставкому, рекомендації, відповідна оцінка творчості. Теперішній глядач ширвжитку не сприйме. Звідки ж тоді така різка зміна думки за такий короткий час?.. Кияни таки побачили тоді її твори, але в грудях пече донині.

...У Москві йде публічний захист її експерименту. Добираючи слова якнайпереконливіші, художниця пояснює технологію процесу. Адже не з фарбами, не з емалями має тепер справу. Її палітра — різнокольорове розплавлене скло, що його треба зуміти нанести на гарячий шматок прозорого так, щоб після роздування картина увиразнилася, заіскрилася барвами, а ще ж і віконечко-лінзу продути. Раптом хтось запитав, як пояснює вона все це склодувам.

— Роз'яснень мало, треба показати. Спершу я дму сама.

Що тут почалося! Жінка, казали, не може займатися цією роботою, не подужає, отже — усе пусті балачки.

Як благально дивилася вона тоді в зал. Адже там сиділи її колеги, вони ж знають, скільки років вона віддала фабриці, яким майстром-склодувом була. Ось зараз-зараз хтось встане і скаже. Не зможуть вони промовчати — під загрозою опинялася її трирічна праця. Тиша.

Стоп. Тут вона таки погрішила проти істини. Один таки озвався. Андрій Бокотей. Він спеціально поїхав сказати своє слово на її захист. І сказав, тільки не на її захист...

...Художні фонди УРСР і СРСР затвердили її тему як винахід. Першими привітали колеги.

Євгенія Іванівна зусиллям волі спробувала відсторонитися від надокучливих дум. Вийшла на кухню, брязкала банками й ложками — готувала вечерю. Одначе думки, як осінні мухи, обсідали голову.

— То чого ж воно мені так муляє? — продовжувала подумки свій монолог. — Ніколи й ні від кого не чекала калачів з медом, кожне слово й крок зважувала, з совістю своєю звіряла... А мучить... Страх мене мучить, — призналася сама собі, — що святі слова «перебудова», «людський фак-

Є. Шимоняк-Косаковська. Ліхтарі для інтер'єру

Є. Шимоняк-Косаковська.
«Тополі у полі»

тор» стануть ширмою для ділків і бюрократів від мистецтва, що ними зуміють скористатися заздрісники, нездари. Два роки в країні йде докорінна ломка всього, що заважає прискореному рухові суспільства вперед, а в нашій художницькій організації не поспішають відкрити вікна назустріч свіжому вітрові. Секції прикладного мистецтва працюють по-старому, справжньому творчому процесові не сприяють. Хоча б не заважали. Ось минув рік після виставки у Львові, й роботи тепер припадають порохом на стелажах. Ні моїм досвідом ніхто не цікавиться, ні я нічийого не запозичую. Навіть про виклик до Москви на звіт художників, які працюють на творчо-експериментальних ділянках по склу, мене сповістити «забули». Про те, щоб взяти участь у міжнародних виставках, і мови нема, хоча тут уже не про мене — про рівень радянського художнього склярства йдеться. Про це й писала газета...

Наступний день радості не приніс. Серед колег поповзли чутки, що відбулися збори членів секції декоративно-прикладного мистецтва, на яких ганьбили і Євгенію Іванівну, і газету за тенденційний підхід до добору фактів, перекручення їх. Тоді вона сама зателефонувала в редакцію.

А ще через кілька днів туди, у редакцію львівської обласної газети «Вільна Україна», надійшов лист з коротким витягом з протоколу зборів. Чутки підтвердилися. Лист підписав голова секції декоративно-прикладного мистецтва Андрій Бокотей.

Розмова наша явно не клеїлась. Пусті присіпування на зразок: слух художників ображають неблагозвучні слова типу «блюдолизи»; в неї не зовсім стилістично відредагована (але ж затверджена!) тема: переважають твори вжиткові; а тому, що вона робить, нема нічого особливого, — не переконували, тим більше що не спеціалісти зі скла оцінювали її працю. На зборах тих склярі не виступали, та й самої Євгенії Іванівни туди не запрошували.

Коли нарешті зірвалося:

— Людина вона погана, от що.

Справді, характер у Євгенії Іванівни не з медом. Скаже в вічі будь-кому все, що думає, як відріже. Зате працює як проклята. Годинами стоїть біля перегрітої печі, сама робить електропроводку для власних люстр, може зробити й архітектурну прив'язку до інтер'єру. І в пошуках своїх невтомна. Однак більшість львівських мистецтвознавців цього не помічають...

А глядач? Власне, ті, для кого сплачують потом її дні і ночі? Книгу відгуків з її виставки читаєш як поему про добро і любов до прекрасного. «Ви своїм мистецтвом повернули мені віру в життя», — пише якась згорьована жінка. Недавно у Львові гостювали канадські й фінські делегації, то їхньому захопленню у її майстерні не було кінця. Схвальні рецензії київських і московських рецензентів. Що ж то за твори, що викликають такі суперечливі думки й оцінки?

Довго працюючи із склом, Євгенія Іванівна щоразу відкривала для себе його нові технологічні й художні можливості. З'явилася мрія: знайти таке поєднання форми і кольору, щоб у скляній гарячій масі відтворити натюрморт чи пейзаж реального простору. І ось пошук закінчено: творчий експеримент художниці на тему «Живопис усередині об'єму гутних скловиробів у гарячому стані» затверджений художньо-технологічною радою Художнього фонду УРСР та Художнього фонду СРСР.

Беру в руки, розглядаю з усіх боків різні за формою вази. Всередині кожної, ніби під потужною лінзою, об'ємний пейзаж. «Яблуні цвітуть», «На городі верба рясна», «Карпати», «Дари природи», «Тополі у полі», «Місячна ніч», «Весна в горах»... Ніби заглядаєш у невелике віконечко пісенного

Є. Шимоняк-Косаковська. Подарунково-сувенірна композиція

фольклорного дивосвіту. Чи, може, у власну душу? Майже всі вази вжиткові і водночас стануть окрасою будь-якого музею.

Щодо оцінок, мені найбільше імпонують слова львівського мистецтвознавця Анатолія Попова: «У мистецтві не треба боротися за місце під сонцем. Його усім вистачить. І в кожного своя дорога». Творчість Зіновії Маслян, Зіновія Флінти, Франца Черняка, Андрія Бокотея — ціла епоха в історії української склярства. Але вписала свою сторінку в цю історію і Євгенія Шимоняк-Косаковська. І сторінку цікаву. Просто кожен це робив і робить по-своєму. Сама ж Євгенія Іванівна на винятковість не претендує. Її радує робота. А те, що вона робить, радує людей. І в цьому кредо справжнього митця.

ЛЕСЯ РУПНЯК

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.
Рукописи обсягом до одного аркуша не рецензуються і не повертаються.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 1, 1989 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 21.10.88. Підписано до друку 16.12.88. БФ 39652. 70×108/16. Офсетний друк
18,2 умовн. друк. арк. 21,85 умовн. фарбовідб. 22,33 обл. вид. арк. Тираж 40 093 прим.
Зам. 05352

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

Є. Шимоняк-Косаковська. Гори Карпати

Є. Шимоняк-Косаковська. «Несе Галя воду»